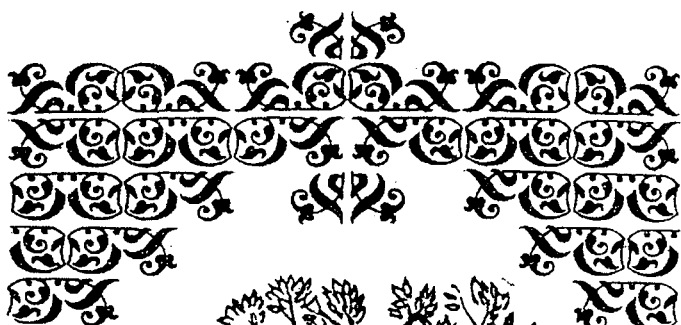

**ҰРПАҚ
ҮНІН
ҮКІЛЕГЕН**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ

ОРТАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНА

“Қазақстан кітапхана ісінің көрнекті қайраткерлері”
атты ғылыми-ғұмырнамалық серия

*Орталық ғылыми кітапхананың
75-жылдығына орай*

ҰРПАҚ ҮНІН ҮКІЛЕГЕН

*(Көрнекті ғалым-библиограф, ұлттық библиографияның
негізін қалаушысының бірі – Үшкөлтай Субханбердинаның өмір
жолы мен қызметі)*

АЛМАТЫ
2007

ББК 84 Қаз

Ұ 70

Ұ 70 ҰРПАҚ ҮНІН ҮКІЛЕГЕН: Көрнекті ғалым-библиограф, ұлттық библиографияның негізін қалаушысының бірі – Үшкөлтай Субханбердинаның өмір жолы мен қызметі / Құраст. Л.Д. Әбенова. Бас ред. С.А. Қасқабасов. Жауапты ред. К.К.Әбугалиева. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2007. – 295 б., сур. [“Қазақстан кітапхана ісінің көрнекті қайраткерлері” атты ғылыми-ғұмырнамалық серия.] .

ISBN 9965 – 473 – 70 – 6

ББК 84 Қаз

Редакция алқасының мүшелері:

ҚР ҰҒА академигі, филол. ғ.д., проф. С.С. Қирабаев, ҚР ҰҒА академигі, филол. ғ.д., проф. Ш.С.Сарыбаев, филол. ғ.д., проф. Т.Кәкішев, филол. ғ.д., проф. Ш.Р.Елеукунов, филол. ғ.д., проф. Ф.М. Оразаев, филол. ғ.д., проф. К.Ш.Құсайынов, филол. ғ.к., доцент С.С. Ақашева, Ж.М., Нұрғожина, Т.В.Вдовухина, Л.Д.Әбенова (жалпы ред.).

Сіздердің назарларыңызға ұсынылып отырған “Ұрпақ үнін үкілеген” атты ғылыми-ғұмырнамалық жинақта — Үшкөлтай Субханбердинаның өмірі мен шығармашылығы туралы мағлұмат, таңдамалы еңбектері туралы үзінділер, ол туралы ғалымдардың зерттеулері, пікірлері, ойлары берілген. Кітап Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ баспасөзі туралы және оның бетіндегі жарияланған материалдармен шұғылданатын, әрі қызығушылық білдіретін ғалымдарға, студенттерге, оқушы мен педагогтарға және жалпы көпшілік оқырман қауымға арналған.

Ұ 4702250204

00(05)-04

ISBN 9965-473-70-6

© ОҒК

© Әбенова Л.Д.

құрастырушы, 2007

ҚАЗАҚ ҚЫЗЫ

Бір таң атты... әлденеге ойлы атты,
Бар адамды терең ойға бойлатты.
Үшкөлтайын, кішкентайын жан әке,
Мейірлене тізесінде ойнатты.

Бір күн шықты... ұясынан жай шықты,
Қып-қызыл ма, қап-қара ма... айшықты.
Дүрс-дүрс дүбір, тарс-тарс есік, кірді үшеу,
Ұстау үшін “контра” мен “байшықты”.

Заман еді-ау, таба алмайтын жанды айла,
Шашыратқан отыз жеті канды айға.
Әке кетті, ұзап кетті, ұзақ кетті мәңгілік,
Алақанның табы қалды маңдайда.

Дәл сол күні... тағдыр бәрін болды ұрлап,
Бір әулетті сорға айдап солдырмақ.
Балалықтың соңғы күні қоштасты,
Он жасарға қимай-қимай қол бұлғап.

Ерте есейді, жалын тартып мінді атқа,
Ғұмыр берді сұлу келбет, сымбат та.
Тал бойында талант та бар, бақ та бар,
Қасиет бар текке тартқан құндақта.

Дес берместен әуре-сарсаң, ығырға,
Зарлы жүрек байыз таппай жылыр ма?
Жазаланған бей уақытта жазықсыз,
Әке есімін қондырды әкеп тұғырға.

Туған жұртқа оралды арыс жаны ізгі,
Ұрпағы ақтап әке алдында парызды.
Тағы ойлайды: өзі сүйген ғылымда,
Қайтармаған қарызы бар тәрізді.

Күйсе-дағы қиындықта жан аптап,
Дәуір үнін түгел шықты парактап.
Сартап болып жатып қалған архивте,
Тарихыңды мықты болсаң ал, ақтап!

Өзіне-өзі жігер берді: “Байқап қал,
Маған сенген туған халқым, байтақ бар”.
Қайта оралды рухани ақталып,
“Қазақ”, “Алаш”, “Сарыарқа” нәм
“Айқаптар”!

Күміс түсіп, ағарса да бар самай,
Ауыр жүкті арқалап жүр шаршамай.
Ұлы істі, ірі істі атқарған,
Қазақ қызы, ғажап қызы қаршадай!

Мен түсінсем биік ұшар тек қыран,
Орнын басты ойсыратпай текті ұлан.
...Қарапайым қазағымның әр қызы,
Сіздей ғана болса шіркін деп тұрам!

ОҚЫРМАНДАРҒА

Құрметті оқырман! Орталық ғылыми кітапхана 1998 жылдан бастап “Қазақстан кітапхана ісінің көрнекті қайраткерлері” атты ғылыми-ғұмырнамалық серия шығарып отыр. Ондағы мақсат – еліміздің ғылым, білім және мәдениет саласында – Отаны, елі, халқы үшін елеулі еңбек сіңірген зиялыларымыз жайында және олардың қалдырған рухани мұраларын қалың оқырман көпшілікке, әсіресе жас ұрпаққа жеткізіп насихаттау.

Сіздердің назарларыңызға ұсынылып отырған “Ұрпақ үнін үкілеген” атты ғылыми-ғұмырнамалық жинақ осы аталған серияның жалғасы болып табылады. Бұл кітап біздің замандасымыз, қазақ библиографиясының классигі, ұлттық библиографияның негізін салушылардың алдыңғы қатарында тұрған ірі тұлғаларымыздың бірі, көрнекті әдебиеттанушы ғалым, халқының бір туар азамат кызы – Субханбердина Үшкөлтай Хасенқызына арналып отыр.

Үшкөлтай Субханбердина 1927 жылдың 15 қаңтарында Павлодар аймағы, Баянауыл ауданында мұғалім Хасенұлы Субханбердиннің отбасында дүниеге келді. Үш жасында анасынан айырылып, 10 жасында халқымыздың басына түскен зұлым заманның ағымымен әкеден де айырылады. Алты баланың арасында өскен жалғыз ерке қыз, бір мезетте “тірі жетім”, “халық жауының кызы” болып қала берді.

“... Сол қасіретті күндердің бір суреті көз алдымда мәңгі сақталып қалыпты”, – дейді күрсініп Үшкөлтай апай. – Әкем мектеп директоры, математикадан сабақ беретін. Тоғызыншы желтоқсанда сұр шинельді екі адам келіп үйді тінтіп кітап, қағаздарды жан-жаққа шашып кеткені, әкемнің қараторы өні құп-қу шүберектей бозарғаны, әкемді алдарына салып айдап кеткенде ашық қалған есік-терезеден азынап соққан боранның ызыңы, шешемнің орнына шеше болған нағаны апатайымның зарланып жылағаны. Сол күннен бастап аяулы әкем “халық жауы” атанды. “Үштікпен” сотталып, он жылға айдалған әкем Субханбердинен он жасымда жетім қалып, тек тірлік үшін күреспен өткен өмір жолымда көргенім де, түйгенім де молекен”¹.

... “Құс ұясында не көрсе ұшқанда соны іледі ” дегендей, Үшкөлтай апай кішкентай бала кезінен жанұясында естіген әңгімелердің ішінде арыстарымыздың есімдері жиі-жиі “...бір жақсы ілтипатпен айтылатын”, – дейді, ал әкесінің қызмет бөлмесі толған газет, журнал, кітаптар болыпты. Мүмкін Ү. Субханбердинаның отанына, халқына, еліне, жеріне деген шексіз махаббатына, биік ұлтжандылығына, осы туып-өсіп, тәлім-тәрбие алған ортаның да әсері бар шығар. Сондықтан да бүкіл саналы ғұмырын қуғын-сүргін

¹ Ғалым – библиограф. Алматы: Ғылым, 1997. 50 б.

құрбандары, Алаш азаматтарының қалдырған мұраларын жинап, сақтап, халқына, кейінгі ұрпаққа жеткізуге арнаған болар.

Субханбердина Үшкөлтай Хасенқызы бүкіл творчестволық еңбек жолын Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ баспасөзінің бетіндегі жарияланған материалдарды іздеу, жинақтау, олардың тарихын зерттеу және әр материалға толық аннотация беріп, әр сала бойынша сол кезеңдегі қазақ қоғамының тыныс-тіршілігіне ғылыми шолу жасап, оқырмандарды мерзімді баспасөздердің шығу тарихымен, олардың шығарушылары, авторлары және баспасөз бетінде жарияланған негізгі мәселелерімен таныстырып отырды. Қазақ елінің әдебиетін, мәдениетін, тарихын, экономикасын, заң мәселелерін, саяси көріністерін 1870–1918 жылдар аралығында шығып тұрған “Айқап” журналы (1911–1915), “Түркістан уалаятының газеті” (1870–1882), “Дала уалаятының газеті” (1888–1902), “Қазақстан” (1911–1913), “Алаш” (1916–1918), “Сарыарқа” (1917), “Бірлік туы” (1917), “Қазақ” (1913–1918) беттерінде басылған мақалалардың қысқаша мазмұндамасын жазып, арнайы жинаққа топтап, тақырыптық және хронологиялық жүйеге келтіріп, оларды қиын-кезең заманда том-том кітап етіп, көпшілік оқырман қауымға жеткізе білді.

Үшкөлтай Субханбердина барлық еңбектерінде Қазақстанның Қазан төңкерісіне дейінгі бейнесін көрсететін қазақ баспасөзі туралы жарияланған теңдесі жоқ бағалы, тарихи маңызы зор мәліметтер берген. Ол 135-тен астам ғылыми мақала, 25-тен астам кітап шығарды, соның ішінде мына өте бағалы кітаптарды айтып кеткенім жөн болар: “Дала уалаятының газеті” (5 том), “Айқап бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар”, “Қазақ.Алаш.Сарыарқа”, “Қазақ кітаптары”, “Қазақ кітабының шежіресі”, “Айқап”, “Әдеби мұра”, “Қазақ” газеті, “Батырлық дастандар”, “Ғашықтық дастандар”, “Қазақ халқының атамұралары”, “Түркістан уалаятының газеті” т.б. Бүгінгі күнде бұл еңбектер сирек кездесетін кітаптарға айналып отыр.

Ү.Субханбердинаның атқарған жұмысын бір ғылыми-зерттеу институтының жұмысымен салыстыруға болады, бұл ғалымның халқына, еліне деген еңбегі шексіз. Сонымен қатар Үшкөлтай апай халқына — келе жатқан жас буынға, ұрпақтарына баға жетпес рухани мұра қалдырып отыр.

Ол қазіргі күнге дейін кітапхана өміріне белсене араласып келеді. Өзінің жеке мұрағатындағы Қазан төңкерісіне дейін жарық көрген газеттердің көшірмелерін, фотосуреттерін, қолжазбаларын және бай кітапханасының бағалы кітаптарын осы Орталық ғылыми кітапхананың мұрағатына тапсырды.

Үшкөлтай апай өзінің еңбектерінде, естеліктерінде әрдайым қиын кезеңде осы мұраларды жинауға, оларды жарыққа шығарып халыққа жеткізуге, қол ұшын созып қолдаған ағалары: Қазақстан ҒА тұңғыш президенті Қаныш Имантайұлы Сәтбаев, академик М.О.Әуезов, Ә. Марғұлан, Е. Ысмайылов, Б. Кенжебаев, Ш.Шөкин, С.Бейсембаев, М.Қозыбаевтарды – еңбектерінде, мақалаларында бір жылы ітпипатпен еске алады. Мың да бір рахметін апай 1992 жылдан бері бүкіл еңбектерін баспаға әзірлеген “Ғылым” баспасының редакторы Жазира Нұрғожинаға; академиктер С.А.Қасқабасов, Ф.Оразаев пен Ш.Ш.Сарыбаевқа; профессорлар Т.Кәкішев, А.Сейдімбеков, Қ.Атабаев, С.Дәуітовтерге, доцент С.Ақашева, Ф.Оразаева, Р.Қайшыбаеваларға; алғашқы қадамын бастаған ОҒК қызметкерлері профессор Н.Б.Ахмедоваға (1956–1986 жж. ОҒК директоры), Нұрхан апайдың ізбасары, қазіргі Орталық ғылыми кітапхананың директоры К.К.Әбуғалиеваға, ОҒК директорының орынбасары Қ.Е.Қаймақбаеваға, бұл фәниден озған, ауды жарық болмай Р.Б.Садықоваға, кітапхана ардагері Қ.Н.Нұрбековаға, Ш.М.Қарымғазинаға т.б. аттары аталмай кеткен кітапхана қызметкерлеріне шын ниетімен ризашылығын білдіреді.

Ұсынылып отырған кітап құрылымы бес бөлімнен тұрады: “... Өз жайымда сыр шертсем...”, “Кітап тарихы — адамзат тарихы”, “Арыстар қалдырған аманат”, “Үнтаспа мен сурет сыры”, “Ұлт мұрасының жанашыры”. Кітап қосымша ретінде көмекші көрсеткішпермен қамапасыз етілген. Көрсеткіштерде Ү.Х. Субханбердинаның өмірі мен ғылыми-зерттеу шығармашылық еңбегін сипаттайтын мәліметтер әліпби тәртібімен орналасқан, әуелі қазақ тілінде, содан соң орыс тілінде берілген, оның өз еңбектері хронологиялық ретпен әр жылдың ішінде әліпби бойынша орналасқан.

Еңбектің соңында еңбектерінің әліпбилік және есімдер көрсеткіші берілген. Онда еніп отырған сандар Ү.Субханбердинаның өмірі мен шығармашылық еңбегін сипаттайтын және хронологиялық еңбектердің тұсындағы рет тәртібін білдіреді.

Құрметті оқырман! Кітапты оқи отырып, осы еңбек жалпы аталған серия туралы ұсыныстарыңызды, пікірлеріңізді мына мекенжайға жіберулеріңізді сұраймыз:

005100, Алматы қаласы, Шевченко көшесі, 28. Орталық ғылыми кітапхана. Ғылыми-библиографиялық бөлімшесі. Телефон: 8 (327) 261-02-39; Факс: 8 (327) 261-02-60. E-mail: cnb @ academset. kz

Құрастырушы – Л.Д. Әбеннова

ДОРОГИЕ ЧИТАТЕЛИ !

Предлагаемая вашему вниманию книга освещает творческий путь ученого – филолога, библиографа – Ушкультай Хасеновны Субханбердиной. Не случайно Центральная научная библиотека МОН РК принимает в этом активное участие. С 1952 по 1965 г. У.Х.Субханбердина работала библиографом, главным библиографом, заведующей отделом редких книг и рукописей. Годы становления отдела, организация всей его работы, формирование библиографических кадров, первые публикации отдела – все это происходило при активном и непосредственном участии ученого У. Х. Субханбердиной. Будучи заведующей отделом редких книг и рукописей академической библиотеки, У.Х.Субханбердина провела огромную работу по восстановлению недостающих в фондах библиотеки произведений. Многие из них были восстановлены путем микрофильмирования и фотографирования. Большой практический опыт, основательное знание теории и методики библиографической работы способствовали тому, что руководимый ею отдел смог подойти к решению проблемной библиографии на уровне, предъявляемом научным библиотекам. Кроме общего руководства отделом редких книг и рукописей Ушкультай Хасеновна занималась исследованием казахской дореволюционной печати. В 1961 г. ею был выпущен первый научный труд – библиографический указатель «Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар». Это была первая попытка собрать всю казахскую дореволюционную периодику. В ходе работы были использованы монографии, сборники научных трудов, сообщения и статьи о периодической печати Казахстана как нашей библиотеки, так и библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в Санкт-Петербурге, библиотек Казани, Москвы, Ташкента, Уфы и других. Одновременно ею уделялось внимание приобретению казахских газет и журналов в фонд Центральной научной библиотеки. На основе проведенных исследований в 1964 г. Ушкультай Хасеновна защитила кандидатскую диссертацию на тему «Казахская дореволюционная периодическая печать и художественная литература конца XIX–XX века».

У.Х.Субханбердина является автором ценных библиографических изданий: «Дала уалаятының газеті» (в 5 книгах), «Қазақ. Алаш.

Сарыарка», «Қазақ кітаптары» «Қазақ кітабының шежіресі», «Айқап», «Әдеби мұра», «Қазақ халқының атамұралары», «Түркістан уалаятының газеті» и других, посвященных казахской дореволюционной печати.

В работах Ушкультай Хасеновны не просто описаны названия источников. Ученым также проведена исследовательская работа, дана развернутая аннотация к каждой статье расшифрованы псевдонимы. Созданные ею произведения находят широкий отклик среди читателей. Казахская научная общественность высоко оценила ее научные труды, присудив ей в 1995 г. звание академика Академии гуманитарных наук.

У.Х.Субханбердина много времени уделяла совершенствованию методики составления ретроспективных указателей. Ею опубликовано ряд научных статей, используемых и сейчас в библиографической практике. Говоря о ней, надо выделить и следующую грань ее творчества --- наставничество. Ушкультай Хасенова подготовила многих библиотечных работников, на сегодняшний день активно участвующих в библиотечной жизни республики. Своим неутомимым трудом она подняла профессию библиографа на более высокую ступень.

Издание научно-биографического сборника “Ұрпақ үнін үкілеген” приурочено к 75-летию Центральной научной библиотеки МОН РК и является продолжением серии “Видные деятели библиотечного дела Казахстана”.

Лаура ӘБЕНОВА
ОҒК қызметкері, библиограф

КІТАППЕН ӨРІЛГЕН ӨМІР

(Кіріспе сөз орнына)

*“Қатерлі заманда өлшеусіз тер төгіп жиналған
Арыстардан қалған аманатты бақиға алып
кетпей, келешек буынға жеткізу ниетімен неге
болса да көнуге тура келді...”*

Ү. Субханбердина

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ елін, жерін патшалы Ресейдің толықтай билеп алуына байланысты Қазақстанның ірі қалаларында патша өкіметінің жергілікті әкімшілік орындарының жеке ресми органдары ретінде жергілікті ұлт тіліндегі алғашқы газеттер шыға бастады [1]. “Облыстық ведомстволармен” қатар қазақ тіліне аударылып, Орынборда “Торғай” газеті, Омбыда “Дала уалаяты”, “Ауыл шаруашылық листогі” сияқты газеттер шығып тұрды. Ташкентте қазақ тілінде шығарылған “Түркістан уалаяты газеті”, сондай-ақ Оралда, Астраханда және кейбір қалаларда шығарылған газеттер де Қазақстан өмірімен байланысты болды.

Әрине, бұл басылымдар қайткен күнде де қазақ халқының қамын ойлап, оның әлеуметтік-шаруашылық және мәдени ағарту тілектерін ескергендіктен шығарылған жоқ, қайта патша өкіметінің отарлау саясатын күшейте түсу, оның бұйрық-жарлықтарын жергілікті халықтың ана тілінде жариялап, сөзсіз орындату, сондай-ақ оның ресми көзқарастарын тұрғындар арасына кеңінен таратып, қол астындағыларды шексіз бағындырып ұстау мақсатымен шығарылды. Патша үкіметінің заңдарын, жарлықтарын жариялап, оның реакцияшыл, отаршылдық саясатын уағыздай отырып, сонымен қатар бұл газеттер өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы өндірісін дамыту мәселелерін көтеруге мүдделі болды.

Осы басылымдардың ішінде алдымен аударма ретінде шығып, бірте-бірте дербес газет дәрежесіне дейін жетіп, қазақ тілінде шығарылған “Түркістан уалаятының газеті” (1870–1882) мен “Дала уалаяты газеті” (1888–1902) қазақ баспасөзі тарихының алғашқы бет ашарлары деп есептеледі.

Сонымен патшалық Ресейдің жымысқы саясатына қарамастан, Қазақстанда ұлт тілінде өз баспасөзінің тууы халықтың санасын оятып, мол рухани байлыққа ие болуына елеулі түрде әсер етті.

Қазақ баспасөзінің көшбасшысы “Түркістан уалаятының газетінің” дүниеге келуі халқымыздың рухани және саяси-қоғамдық өміріне тың өзгерістер әкелді. Ол алғашқы ұлт зиялыларының публицистика саласын игере бастауына бағыт-бағдар беріп, ХІХ ғасырдың соңына қарай қазақ баспасөзінің толық қалыптасуына негіз болды” [2].

1870 жылдың 28 сәуірінен бастап (ескі стиль бойынша), Тәшкент қаласында жарық көре бастаған “Түркістан уалаятының газеті”, орыс тілінде шығатын “Туркестанские ведомости” газетіне қосымша ретінде айына төрт рет (екі саны қазақша, екі саны өзбекше) шығарыла бастады. Бұл газет, тек қазақ тілінде емес, жалпы Ресей кол астындағы барша түркі халықтары тілінде шыққан алғашқы басылым болды. Әзербайжан тілінде тұңғыш газет 1875 жылы, Қырым татарлары тілінде 1883 жылы шыға бастады. Ал 1809 жылдан бастап өз тілінде газет шығаруға тырысқан татар зиялыларының қолы оған бір ғасырдан соң, яки 1905 жылы ғана әрең жетті [3].

“Түркістан уалаятының газетін” қазақ тілінде шыққан тұңғыш газет екендігін дәлелдеп, “тұңғыш ғылыми тиянақты пікір білдіріп”, оны халқына жеткізген сол кезде Қазақ ССР Ғылым академиясының бас библиографы Үшкөлтай Субханбердина апамыз болатын [4].

Сонымен қазақ мерзімді баспасөзінің тұңғыш басылымының алғаш жарық көрген уақытысы 1870 жылдың 28 сәуірі (ескі стиль бойынша) десек біз қателеспейміз, сол себепті мемлекетіміздің мерекелік басылым күнінің датасын төл басылымымыз “Түркістан уалаятының газеті” алғаш жарық көрген күні 28 сәуірге алмастырса халық оны тарихи әділдіктің салтанат құруы деп қабылдай еді.

Ү.Субханбердина өзінің 1961 жылы жарық көрген “Айқап” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар” деген еңбегінде “Революциядан бұрын қазақ тілінде басылып шыққан басылымдар “Түркістан уалаятының газетінен” басталады – деген пікірді айтты. 1962 жылы “Білім және еңбек” журналының 5-нөмірінде жарияланған “Түркістан уалаятының газеті” деген мақаласында оқырмандарды осы газеттің шығу тарихымен, оның шығарушыларымен, газет бетінде 1870–1882 жылдар аралығында айтылған негізгі мәселелерімен, газет авторларымен таныстырады.

Осы мақала жарияланған күннен бастап, қазақ баспасөзінің тарихына арналған барлық ғылыми-зерттеу жұмыстарында “Түркістан уалаятының газеті” қазақ тіліндегі тұңғыш газет ретінде айтыла бастап, қазақ баспасөзінде өзінің заңды да лайықты “қазақ мерзімді баспасөзінің көшбасшысы” деген орнын алды. Бұл жаңалық, қазақ баспасөз тарихындағы Ү.Субханбердинаның ашқан үлкен принциптік

маңызы бар ғылыми жаналығы еді /4/. Үшкөлтай апайдың бұл еңбегі бүгінгі күнге дейін үкімет тарапынан өзіне лайықты бағасын әлі алған жоқ.

Осылай, сталиндік зұлматтың жазықсыз құрбандарының бірінің ұрпағы, қазақ қызы Үшкөлтай Субханбердина ашқан жаңалық ел игілігіне айналды.

“Түркістан уалаятының газетінің” қазақ тілінде шыққан тұңғыш газет екендігін дәлелдегені, Ү.Субханбердинаның қалай тапқаны туралы М.Ғұмарова былай дейді: “Бір жоқты екінші жоқ табады дегендей, “Дала уалаяты газетінің”, “Айқап” журналының номерлерін толықтыруды іздеу үстінде Ү.Субханбердина жолдас осы кезге дейін белгісіз болып келген “Түркістан уалаятының газетін” тауып алды. Бұл қазақтың журналистикасы тарихындағы үлкен жаңалық еді” [5]. – деп жазды. Ү.Субханбердинаның осы еңбектің авторына айтқан әңгімесін бүгінгі күнде бізге де айтады: “1956 жылы Санкт-Петербурдағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы мемлекеттік кітапханасында “Айқаптың” жетіспеген сандарын іздеп жүріп бір газет тігіндісінің бетінде жазылған “Кир.” деген, екінші бір тігіндінің бетінде “Сарт” деген сөздерге көзім түсті. “Кир.” деген (демек, “Қаз.” деген, бұрын орыстар қазақтарды “киргизы” деп кемсітіп атаған – Қ.А.) сөз көзіме оттай басылды. Еріксіз газет тігіндісін қолыма алып қарадым. Сөйтсем, бірі қазақ тіліндегі, бірі өзбек тіліндегі “Түркістан уалаятының газеті”, – екен дейді.

Субханбердина Ү.Х. “Түркістан уалаятының газетінің” тұпнұсқасын түгелдей Санкт-Петербурдағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы мемлекеттік кітапханадан, пленкаға түсірілген көшірмесін ҚР ҒА Ғылыми кітапханасының сирек қолжазбалар бөлімінде сақтауға береді. 2003 жылы “Түркістан уалаятының газеті” атты жинақ Ү.Субханбердинаның жетекшілігімен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында жарық көрді. Бұл жинақта 1870–1882 жылдар аралығында “Түркістан уалаятының газетінің” беттерінде жарияланған қазақ елінің саяси өмірі, мәдениеті, әдебиеті, тарихы, шаруашылығы мен әлеуметтік мәселелері туралы деректердің мәтіндері тұпнұсқа негізінде ұсынылған.

“Түркістан уалаятының газеті” қазақ тілінде жарық көрген, тек қазақ баспасөзі тарихында емес, жалпы қазақ тарихында алар орны ерекше.

“Түркістан уалаятының газетінен” кейінгі өзіндік тарихи орыны бар қазақ тіліндегі екінші басылым – “Дала уалаятының газеті” (1888–1902) жаңадан құрылған Омбы генерал-губернаторының органы ретінде Омбы қаласында 1888 жылдың 1 қаңтарынан бастап 1902 жылдың 12 сәуіріне дейін 14 жыл қатарынан жарық көріп тұрған. Газет “Ақмола облыстық ведомстарының” баспаханасында

басылып, аптасына бір рет шығып, қазіргі Қазақстанның бүкіл аймақтарына дерлік тарады. Оның редакторлары ретінде әр жылдары И.Козлов, К.Михайлов, Г.Абаза деген кісілер қол қойып отырған. Ал қазақ тіліндегі нөмірлерін шығаруға Е.Абылайханов, Д.Сұлтанғазин, Р.Дүйсембаевтар; тілшілер ретінде О.Әлжанов, Ж.Алпасов, Ж.Айманов, Д.Иманқұлов, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Қ.Жапанов, А.Құрманбаев т. б. атсалысқан. “Дала уалаятының газеті” барлық патшалық губерниялық газеттердегідей ресми және бейресми бөлімдерден тұрады. Ресми бөлімінде үкімет және әкімшілік органдардың жарлықтары, нұсқаулары, бұйрықтары, сонымен бірге “ақ патшаға” адал берілгендікті сездіретін материалдар басылса, ресми емес бөлім ерекше назар аудартады. Газет өзінің бейресми бөлімінде егіншілікті өркендету, отырықшылыққа көшу, ғылыми жаңалықтар, дәрігерлік көмек, мектеп ашу, қазақ тілін, әдебиетін дамыту, сауда ісін жолға қою, мал тұқымын асылдандыру, т.б.; солармен қатар шетел және Ресейдің ішкі жаңалықтары, көршілес мемлекеттер жөнінде хабарлар берілді. Газетте қазақ пен орыс халқының жазба және ауызша әдебиеті шығармаларымен бірге украин, литва, татар, башқұрт халықтары әдебиетінің, сондай-ақ шығыстың “Мың бір түн”, “Ләйла – Мәжнүн” тәрізді туындыларынан да үзінділер берілді.

Қазақтың халық ауыз әдебиеті мұраларын жинаушы Әбубәкір Ахметжанұлы Диваевтың мақалалары, Ыбырай Алтынсариннің шығармалары, Абайдың өлеңдері, халық ақындарының туындылары: “Бозжігіт”, “Еңлік – Кебек”, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, “Қамбар батыр” дастандары, Алдар көсе мен Қожанасыр, Жиренше шешен туралы аңыздар, қазақ ерлегілері де “Дала уалаятының газетінде” жарық көрген.

“Дала уалаятының газеті” патша үкіметінің органы болғанымен, қазақ халқының өмір-тұрмысында прогресшіл рөл атқарған басылым. Бұл бағытта орыс ғалымдары мен саяхатшыларының да еңірген еңбектерін жоққа шығаруға болмайды. Әсіресе, В.Радлов, А.Александров, Г.Потанин, П.Обручев, С.Гордлевский, А.Ивановский, Н.Пантусов, Н.Ядринцев, Вельяминов-Зерновтар орыс ғылымын таратуда қазақ халқына айтарлықтай қызмет етті. Олар “Дала уалаятының газеті” ізденісіне жөн сілтеп, қамқорлық танытып отырды, өздері де үзбей мақала жазып отырды.

Қазақтар тұңғыш рет “Дала уалаятының газеті” арқылы В.А.Жуковский, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Н.А.Крылов, Л.Н.Толстой, Г.И.Успенский, Д.Н.Мамин-Сибиряк секілді атақты ақын-жазушыларының шығармаларымен танысты.

Халқымыздың әдеби мұраларының ішінде “Дала уалаятының газетінің” орны ерекше, оның дүниеге келуі қазақ халқының өткен

ғасырдағы мәдени өміріндегі елеулі оқиға болды. “Дала уалаятының газетінде” басылған шығармаларда қазақ өмірінің барлық күрделі құбылыстары мен уақиғалары толық, тұтас қамтылмаса да қазақ халқының тарихында болған ұлы өзгерістер де, халық өмірінен жеке-жеке суреттері де алғаш баспасөз бетіне түсіп, ұлт әдебиеті мен мәдениетінің негізін қалауға көмектесті [6].

“Дала уалаятының газетінің” түпнұсқадан түсірген фото және микро көшірмелері ҚР ҒА Ғылыми кітапханасының сирек кітаптар бөлімінде сақтаулы. Сол фотокөшірмелер мен микрокөшірмелер негізінде Үшкөлтай Субханбердинаның құрастыруымен “Дала уалаятының газетінің” жинағы 5 кітап болып жарық көрді :

- 1989–1992 (1888–1894, 1895–1898, 1899–1902,) жылдары шыққан алғашқы үш кітапта кезінде газет бетінде жарияланған әдеби нұсқалар жинағы: ертегілер, аңыз-әнгімелер, мақал-мәтелдер, өлең-жырлар, әдеби аудармалар, өсиет сөздер, көркем шығармалар басылды; Аталмыш томдағы жазылған құрастырушының “Дала уалаятының газеті” және қазақ әдебиеті мен мәдениеті” деп аталған алғысөзі – бір “Дала уалаяты газеті” төңірегіндегі жазылған нақты зерттеу. Онда газетті шығарушы редакторларынан бастап, авторлық құрамы, көтерілген мәселелер ауқымы төңірегінде қызықты да деректі ой өрбітеді. Құрастырушы алғысөзі шолу, таныстыру түрінде жазылғанымен, онда газеттің тарихи-әлеуметтік, әдеби-қоғамдық мән-маңызын ашады, мол дерекке сүйеніп отыра соңында келтірілген түсініктемелерді, анықтамаларды түзуде құрастырушының тарихи әдебиеттерді кең пайдаланғаны, ыждағаттылығы мен ұқыптылығы айқын аңғарылады. Жалпы тынымсыз ізденіс үстіндегі тәжірибелі ғалымның көп мәлімет, көп ой жинақтаулары алғы сөзде толық көрініс тапқан.

- 1994 жылы шыққан 4-ші кітапта 1888–1902 жж. аралығында газет бетінде әр жылдары жарияланған “Адам.Қоғам.Табиғат” мәселелерін қамтитын мақалалар жинағы жарық көрді. Қазақ елінің саяси өмірі, шаруашылығы, мәдениеті, тарихы жайындағы нұсқалар сол қалпында берілген. Алғашқы қос томдықта бүгінгі қол жеткен жариялылықтан, ұлт тәуелсіздігінің атар таңынан бұрынырақ дайындалғандықтан соңғы кезде ақталып, тарихтағы өз орындарын иемденіп жатқан көптеген қаламгерлеріміздің еңбектерін кіргізуге мүмкіншілік болмаған, оған қоса, өз заманының саяси әлеуметтік жағдайын ашық айтып, ащы жазған материалдар да лито тарапынан алынған екен. Осыны ескере тұра жинақтың 3-4 томдары бүгінге дейін белгісіз болып келген материалдардың негізінде құрастырылған.

• 1995 жылғы “Дала уалаятының газетінің” 5-ші кітабында, мазмұндалған библиографиялық көрсеткіші дүниеге келді. Қазан төңкерісіне дейінгі баспасөздегі фольклор үлгілерін, кисса-дастандарды, баспасөз деректерін жариялау мен соларды зерттеумен ұдайы шұғылданып келе жатқан ғалым бұл жолы да қыруар еңбек сіңірген. Көрсеткішті дайындау барысында Санкт-Петербург қаласындағы М.Е. Салтыков-Щедрин атындағы мемлекеттік кітапханадан алынған “Дала уалаятының газетінің” микрокөшірмесімен қатар, жоғарыда айтылған “Дала уалаятының газетіне” арналған төрт кітабынан алынған материалдар қамтылған.

Көрсеткіште газет материалдары 1888 жылдан бастап 1902 жылға дейін әр жыл бойынша реттеле орналастырылып, қысқа мазмұндық түсініктеме берілген.

Үшкөлтай апайдың осы аталған “Дала уалаятының газеті” деген бес кітаптық жинағы оқырмандар қауымына үлкен жаңалық болып қабылданды. Осы туынды Ү.Субханбердинаның есімін елге танытып, ғылыми ортадағы орнын анықтап берді. Ұрпақтар көзінен тасаланып, көңілінен ұмыт болып бара жатқан көне газет-журнал материалдарын арнайы жинаққа топтап, белгілі бір жүйемен басын біріктіріп, кітап етіп шығару – бұған дейін қазақ әдебиетінде кездесе қоймаған құбылыс болатын.

Қазақ тілінде жарық көрген алғашқы газеттер, патша үкіметінің жергілікті әкімшілік мекемелері шығарған ресми басылымдар “Түркістан уалаятының газеті” мен “Дала уалаятының газеті” болғандықтан және де еліміздің төл басылымдарын маңдай терін төгіп Үшкөлтай апай халыққа жеткізгендіктен біз Субханбердина Ү. туралы әңгімемізде осы тақырыпқа көбірек көңіл бөлдік.

* * *

Негізі Үшкөлтай Субханбердинаның алғашқы туындысы – “Айқап” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар” атты мазмұндалған библиографиялық көрсеткіші 1961 жылы жарық көрді. Бұл жинақты құрастыруға 50-шы жылдардың екінші жартысында, саяси қуғын-сүргін науқанының қайта көтеріліп, қазақтың бірсыпыра зиялыларына жала жабылып қуғындалып, айдалып жатқан кезінде кіріскен екен.

Осы уақытта Үшкөлтай апай жас маман, жаңа ғана Қазақтың қыздар педагогикалық институтының тіл және әдебиет факультетін бітіріп бастапқы еңбек қадамын 1952 жылы Қазақ ССР ҒА Орталық ғылыми кітапханасының қазақ кітаптары мен сирек кездесетін кітаптар және қолжазба бөлімінде қатардағы кітапханашы-библиограф болып бастады. Үшкөлтай апай қордағы әдебиеттермен алғаш танысқан кезінде көп басылымдардың арасында өзінің бала

кезіндегі әкесінің “қызыл шкаф” ішінде тұратын таныс кітаптары, журнал-газеттерін көріп, сол әдебиеттермен қайта қауышуды әрдайым сағынып асыға күтетін. Жас маман істеп жүрген қызметіне, қолға алған ісіне үлкен жауапкершілікпен, шығармашылықпен қарады, істеген еңбегіне қарай қысқа мерзімнің ішінде бас библиограф, бөлім меңгерушісіне дейін қызметі өсті Үшкөлпай Субханбердина оқырмандарға әдебиеттерді беру-алумен шектелмей, үлкен ұйымдастырушылық қабілетін, ғылыми тұрғыда қатар алып жүрді, ол қордың толуына, өсіп-өркендеуіне және де Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ баспасөзін ғылыми түрде зерттеп, алғаш рет ұлттық ғылыми-библиографиялық істі жүзеге асыра бастап, сол бастаманың көшбасшысы болды. Мерзімді басылымдар бетінде ғылыми мақалалар жазып, қордың әлауқаты туралы ақпарат беріп, ғалымдарды, көпшілік оқырмандарды жедел түрде осы қордың материалдарымен таныстыра отырды.

Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ басылымдарына тоталитарлық жүйе тұсында салқын көзқарасқа байланысты ол материалдарды зерттеушілерді де “ұлтшы” деп айыптау да оңай болатын. Осыны біле тұра Үшкөлтай апай, халқының қамы үшін тәуекелге бел байлап үлкен іске кірісті. Отанына, халқына деген істің жолында көп қиыншылыққа кез болды. Бірақ еңбектері жарық көре бастаған кезде бұрынғы көрген азаптары біркүнгідей болған жоқ.

ОҒК архив тігінділерінен керекті материалдарын іріктеп, құнды легендерін араб емлесінен кирилл жазуына көшіріп, баспаға әзірлеу сырт көзге ғана оңай секілді көрінгенмен, шындығында “инемен құдық қазғандай” қияметі көп, ауыр жұмыс. Оның сыры архивтегі материалдар тым ескі әрі дұрыс сақталмай көмескілене түскен себепті әрбір сөзді дұрыс оқу көп қиындық туғызатынын бастан өткізген кісі болмаса, өзгелер түсіне бермейді. Кейде бір сөз үшін бірнеше сағат отыруға тура келеді. Оған төзімділігі мол, қолға алған ісіне аса жауапкершілікпен қарайтын, аз еңбекпен атақ алуды емес, соңында үлес мұра қалдыруды көздейтұғын кісі ғана шыдас бере алатындығы белгілі. Осыдан-ақ біздің елімізде библиография саласында еңбектеніп жүрген маман – ғалымдардың не себептен тым аз екендігінің сырын аңғаруға болатындай. Осыны дәл басып, дәп аңдаған халқымыздың біртуар ұлдарының бірі Әлкей Марғұланның: “Кей ғалымдар библиографияның қадірін түсіне бермейді. Ғылым дегенін библиографиядан басталады ғой” деуі де тегіннен тегін емес шығар.

1956 жылдан бастап академик Қаныш Сәтбаевтың арнайы рұқсатымен Үшкөлтай Субханбердина Қазан төңкерісінен бұрынғы қазақ баспасөзін жинауға кіріседі, ол Мәскеу, Санкт-Петербург, Қазан,

Ташкент, Омбы қалаларындағы кітапхана мен архив қорларынан, жоғалып кеткен қазақтың кітаптарының, газет-журналдарының түпнұсқасын, фото-микрокөшірмелерін жинап, архивтерін қолмен көшіреді. “Қуғын-сүргін құрбандарының өмірінен білетінімді, оқығандарымды қағаз бетіне түсірудің қандай қасіретті екенін сонда-ақ түсінгенмін...” – деп жазады апай. Бұл кезең де қазақ халқының зиялыларын қайтадан қайғы-шерге батырған кезі еді. Сол жағдайға қарамай жас маман “Түркістан уалаятының газеті”, “Дала уалаятының газеті”, “Айқап” басылымдарымен қатар, кейбір азаматтарымыз атынан шошитын “Қазақ” газетінің де тігінділерін ақтарып, материалдарының картотекасын жасауға кіріседі. Сонымен кезінде аттарын ауызға алудың өзі қорқынышты болған тап-таза алашорда өкілдерінің мол мұраларын жинап қойын дәптеріне түсіре береді.

Осы еңбектің нәтижесінде дүниеге 1961 жылы “Айқап” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар”, 1963 жылы “Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар” деп аталатын мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш кітаптары жарық көрді.

Жоғарыда айтқандай осындай қара бұлттың төніп тұрған мезгілінде “Айқап” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар” атты еңбектің дүниеге келуі ешкім күтпеген оқиға еді. Бұл жөнінде Үшкөлтай апай былайша еске алады: “Үлкен үйге (ОК) [7] екі күннің бірінде кітаптың редакторы Есақаң (Есмағамбет Ысмайылов) екеумізді шақыртып жатқаны. Ол кездегі менің көңіл күйім белгілі, түнімен ұйықтамай шығамын. Кішкентай үш баламның халі не болар екен деймін. Еңбекті қолдап, қорғап жүрген зиялы ағаларыма зияным тиіп кетпесе жарар еді деген ой жегідей жейді” [8]. Сол мезетте Бейсембай Кенжебаевтың “Айқап” туралы еңбек” [9] деген мақаласы басылып шығады. “Тұңғыш еңбегім туралы алғашқы сын мақала! Мақала болғанда да қандай мақала? Бұл мақала мен үшін ажал оғын қағып жіберген періштенің қанатындай әсер етті!”, – деп жазды бұл жөнінде апай жоғарыдағы естелігінде.

Осындай қуғын-сүргінге ұшыраған библиографиялық көрсеткіштің екінші “Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар” атты бөлімін басудан Қазақ Мемлекеттік баспасының бас тартуы да біраз жайдан сыр аңғартса керек. Бұл кітап Қазақ ССР Ғылым Академиясының “Ғылым” баспасында жарық көрді. Субханбердина Ү.Х. Қазақ халқының әдеби мұраларын ғылыми айналымға түсіріп, халықтың өзіне қайтарып берудің қамымен жасаған азды-көпті еңбегі, міне осылай бастау алады.

Осылайша бастау алған еңбегі де жеміссіз болған жоқ. “Айқап” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар” (1961), “Қазақтың төңкерістен бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар”(1963) деп аталатын мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш кітаптары бірінен соң бірі жарық көрді. Аталмыш кітаптардың алғашқы редакциясын Е.Бісмайылов, соңғысын Ә.Марғұлан басқарған.

Ү.Субханбердина қазақ библиографиясын іргелі еңбектерімен жетілдіріп, бірнеше сатыға жоғары көтерген ғалым. Ол көз майын тауысып, архивтің шаңын жұтып, тірнектеп жинаған: “Айқап” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар” (1961); “Қазақтың төңкерістен бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар” (1963); “Әдеби мұра”(1971) – бұл кітапқа Қазан төңкерісіне дейінгі мерзімді баспасөз бетінде жарияланған көркем шығармалар енген: өлеңдер, әңгімелер, мысалдар, әдеби-публицистикалық мақалалар әр жанрда туа бастаған жазба әдебиетіміздің қарлығаштары; “Ғашықнаме” шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары (1976); “Қазақ кітаптары” 1807–1917.” (1986); “Қисса дастандар” шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары (1986), “Қазақ. Алаш. Сарыарқа” (1993); “Бүркеніш аттар көрсеткіші” (1993); “Ғашықтық дастандар” (1995); “Айқап” (1995); “Қазақ кітабының шежіресі” (1996); “Дала уалаятының газеті” 1–5 тт. (1989–1996 жж.); “Қазақ” энциклопедиясы (С.Дәуітов, Қ.Саховпен бірлесіп) – бұл жинақта “Қазақ” газетінің тарихи және танымдық құндылығын әлі күнге дейін жоғалтпаған мақалалары сол қалпы тұтас жарияланған және “Қазақ” газетінің авторлары туралы энциклопедиялық анықтамалар мен газетте жарияланған мақалалардың қысқаша мазмұны баяндалған библиографиялық көрсеткіш берілген; “Қазақ халқының атамұралары” мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. (1999) – бұл кітапта Қазан төңкерісінен бұрынғы елінің әдебиетін, мәдениетін, тарихын, экономикасын, заң мәселелерін мазмұндайтын көрсеткіште 1870–1918 жылдар аралығында шығып тұрған “*Айқап*” журналы (1911–1915), “*Түркістан уалаятының газеті*” (1870–1882), “*Дала уалаятының газеті*” (1888–1902), “*Қазақстан*” (1911–1913), “*Алаш*”(1916–1918), “*Сарыарқа*” (1917), “*Бірлік туы*” (1917), “*Қазақ*” (1913–1918) газеттері қамтылған, және де сол аталып өткен көрсеткіштерде: Байтұрсынов Ахмет, Бөкейханов Әлихан, Дулатов Міржақып, Аймауытов Жүсіпбек, Жұмабаев Мағжан, Құдайбердиев Шәкәрім, Қарашев Ғұмар, Ақпаев Жақып, Баржақсин Ахмет, Бірімжанов Ахмет, Жанайдаров Мейрам, Жұбанов Құдайберген, Досмұхаметов Халел, Ермеков Әлмұхан, Қоңыратбаев Қалжан, Мәрсеков Райымжан, Сейітов Асылбек, Тынышпаев Мұхаметжан,

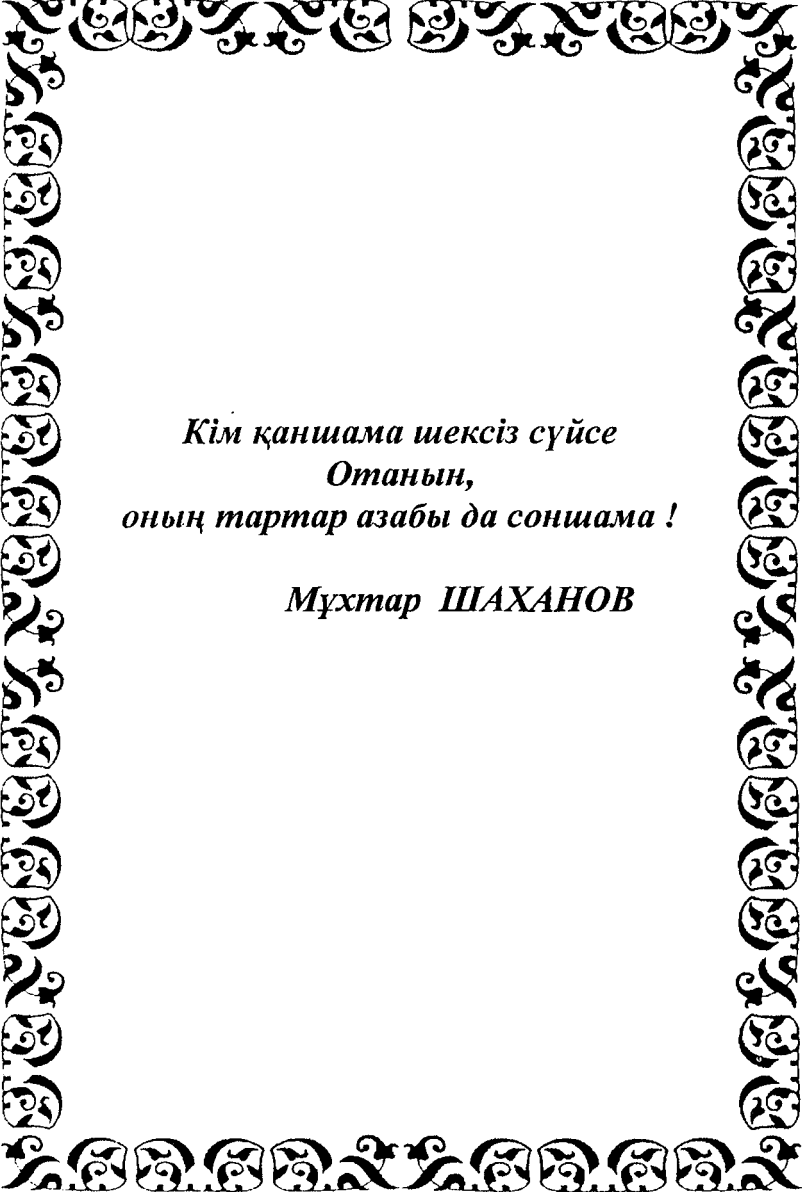
Шоқаев Мұстафа т.б. жазған ең құнды материалдары толық қысқартылып берілген еді. Аталмыш кітапта бұрынғы көрсеткіштерге кірмеген материалдар толық берілген; 2003 жылы “Түркістан уалаятының газеті” атты кітап жарық көрді сонымен -- сынды мазмұндалған библиографиялық көрсеткіштері мұра тануымыздың белестері болып қалмақ.

Осы еңбектеріне қоса Ү.Субханбердинаның мерзімді баспасөзде жарияланып жүрген ғылыми-зерттеулері мен мақалалары, естеліктері де біршама. Үшкөлтай апай тек библиографиялық көрсеткіштер жасаумен шектелмей, ондағы материалдарды тақырыбына қарай саралап, талдау жасауға көп көңіл болген. Беймәлім мәліметтерге түсініктеме жазып, мәселенің түп-төркінін ашуға аса маңыз берген. Оларды тарихи деректермен салыстыра, дәйекті тұжырымдар жасауға көп назар аударған. Үшкөлтай апайдың барлық өмірі кітап әлемімен және баспасөзбен байланысты, ал еңбектері тек ғылым үшін ғана емес, қазақ халқының мәдени, рухани өмірі үшін де өте қажет дүние.

Ү. Субханбердина ұлт тәуелсіздігіне ұмтылған азат ойлы шақ пен бүгінгі күнді рухани жағынан тоғыстырды. Ол қоғамдық ғылымдар тарихын нысана етушілерге мол дерек ұсынып, қазақ баспасөзі тарихын зерттеуге зор үлес қосып отырған зерттеуші-ғалым. Ү.Субханбердинаның биылғы 80 жылдық мерейтойы қарсаңында азаматтық ерлігін, ұзақ жылғы ғылыми майданындағы жемісті еңбегін елеп, мәдени, тарихи мұрамызға қосқан үлкен үлесін ескеріп соған сай құрмет көрсету – елімізге сын болатын істің бірі.

Пайдаланған әдебиеттер мен түсініктер.

1. *Алдаберген Қ., Нұсқабай Ж., Оразай Ф.* Қазақ журналистикасының тарихы (1870–1995 жж.). – Алматы: Рауан, 1996. – 7 б.
2. *Субханбердина Ү.Х., Әуесбаева П.Т.* Түркістан уалаятының газеті. – Алматы: Ғылым, 2003. – 5 б.
3. *Атабаев Қ.* Мерзімді басылым --XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының деректерінде : Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 63 б.
4. *Сонда*
5. *Субханбердина Ү.Х.* Дала уалаятының газеті. 1888-1902. 5 кітап. – Алматы: Ғылым, 1996. – 18 б.
6. Ғалым – библиограф. – Алматы. – 1997. – 110 б.
7. (ОК) Орталық комитет
8. *Субханбердина Ү.* “Айқап” туралы ақиқат // Зерде. – 1991. – №11. – 44 б.
9. *Кенжебаев Б.* Айқап туралы еңбек // Қазақстан мұғалімі. -- 1961. -- 4 тамыз.

*Кім қаншама шексіз сүйсе
Отанын,
оның тартар азабы да соншама !*

Мұхтар ШАХАНОВ

**... ӨЗ ЖАЙЫМДА
СЫР ШЕРТЕМ...**

МЕНИҢ ӨМІРБАЯНЫМНАН ҮЗІНДІ

Мен, Субханбердина Үшкөлтай 1927 жылы Павлодар облысы Баянауыл ауданында дүниеге келдім. 1931–1937 жылдары әкем Сұбханберді Хасенұлы Шығыс Қазақстан облысы Қатонқарағай ауданы Алтай селосында мектеп директоры, математика пәнінен сабақ берді. Анамнан үш жасымда айрылып, он жасымда әкемді “халық жауы” деген нақақ жаламен “үштік” соттап 1937 жылы Краснояр өлкесі, Канск лагеріне 10 жылға айдалып кеткен, 1942 жылы қаза тауыпты.

1938 ж. Алматыдағы С.М. Киров атындағы №12 казак орта мектеп-интернатына қабылданып, 1944 жылы бітірдім.

1944 жылы Қазақ мемлекеттік қыздар институтына қабылданып, 1948 жылы бітірдім.

1952–1965 жж. Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында библиограф, бас библиограф, қазақ кітаптары мен сирек кездесетін кітаптар және қолжазба бөлімінің меңгерушісі қызметін атқардым.

1964 жылы “Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзі және көркем әдебиеті. XIX ғ.аяғы –XX ғ.басы”, (Ғылыми жетекшілер: Ә.Х.Марғұлан – академик, Е.С.Ысмайылов – кор.мүше) деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғадым.

1966 жылы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының текстология және қолжазба бөлімінде аға ғылыми қызметкер, 1973 жылы фоно-фото бөлімінің меңгерушісі, 1982 жылы қолжазба және текстология бөлімінде аға ғылыми қызметкер.

1972 жылы Таллинде өткен кітапхана директорларының конференциясына қатыстым. 1973 жылы фоно-фото жұмыстарымен танысу үшін Таллин, Тарту, Вильнюс, Рига қалаларында ғылыми орталықтарында болдым.

Делегация құрамында 1973 ж. Польша, 1975 ж. Франция, 1978 ж. Бельгия мемлекеттерінде болдым.

Қазақтың төңкерістен бұрынғы баспасөзін жинауға 1956 жылы кірістім. Төңкерістен бұрын жарық көрген қазақ кітаптары, газет-журналдарының көпшілігі құртылып, жойылып кеткені белгілі. Қазақстандағы мұрағат, кітапхана қорларында түгел сақталмаған. Түпнұсқалар ескі қадімше басылған.

Санкт-Петербурдағы М.Е. Салпыков-Щедрин атындағы Мемлекеттік кітапханадан қазақтың газет-журналдарының, кітаптарының түпнұсқасын, фотокөшірмесін, ксерокөшірмесін, микрокөшірмесін түсіртіп Орталық ғылыми кітапханаға жинай бастадым. 1961, 1963 жылдары “Айқап” журналы мен “Түркістан уалаятының газеті”, “Дала уалаятының

газеті”, “Қазақстан” газеттерінің бетінде басылған материалдардың мазмұндалған библиографиясы басылып шыққан болатын. Өкініштісі — ол көрсеткіштерде А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердиев, Ғ.Қарашев, Ж.Ақпаев, А. Баржаксин, А. Бірімжанов, М. Жанайдаров, Қ. Жұбанов, Х. Досмұхамедов, Ә.Ермеков, Қ. Қоңыратбаев, Р. Марсеков, А.Сейітов, М.Тынышпаев, М. Шоқаев т.б. жазған ең құнды материалдар қысқартылып берілді.... Ал “Қазақ”, “Алаш”, “Сарыарқа”, “Бірлік туы” газеттері: “ұлтшыл кертартпа көзқараста болған” деп біржақты зерттеудің салдарынан құртылып, жойылып кеткен еді.

1956 жылы Санкт-Петербурдағы М.Е. Салтыков-Щедрин атындағы кітапхана мен Орталық мұрағаттағы “Қазақ”, “Сарыарқа”, “Алаш”, бетінде басылған материалдарды да қолмен көшіріп жинаған едім. Әрине, ол кезде ешкімге әбүйір әпере қоймайтын “Қазақ” газетінің бағы ашылады деп ойлаған емеспін, тек көмескі сезім “Қазақ” газетінің де материалын жина деген үміт артты ма?! Әлде жазықсыз жазалы болған зиялы азаматтардың бірінің перзенті болғаным себеп болды ма әйтеуір газет бетінде жарық көрген қазақ елінің әдебиеті, мәдениеті, тарихы, тілі, саяси өмірі туралы қуғын-сүргін құрбандарының жазғандарын қойын дәптеріме көшіре бердім. 40 жылдай қапаста тығылып жатқан бұл материалдар еліміз тәуелсіздікке қолы жеткен соң, 1993 жылы жарық көрді.

1970 жылы “Әдеби мұра”, 1976, 1979 жж., екі рет “Ғашық наме”, 1986 жылы “Қисса мен дастандар”, 1998 жылы “Ғашықтық дастандар”, 1995 ж. “Бағырлық дастандар” жинақтары басылып шықты. Бастырып шығару өте қиын болды. Еліміз тәуелсіздікке жеткен соң ғана бұл жұмыстарға қайта оралып, шежіресін, жинақтарын дайындап шығаруға мүмкіндік туды.

1986 ж. “Қазақ кітаптары” (1887–1917) библиографиясы “Мектеп” баспасынан жарық көрген болатын. Ең құнды маңызды материалдарды қысқартып беруге мәжбүр болған едік...

1993 жылы “Қазақ”, “Алаш”, “Сарыарқа” газеттерінің библиографиясы басылып шықты.

1989–1996 жылдар аралығында “Дала уалаятының газетінің” 5 жинағы: 4 кітап пен библиографиясы “Ғылым” баспасынан жарық көрді.

1995 жылы жалғыз журнал “Айқаптың” жинағын “Қазақ энциклопедиясы” дүниеге әкелді! Жинақ “Айқаптың” библиографиясын 1961 жылы саяси айыптаудан арашалаған профессор Бейсенбай Кенжебаевтың рухына бағышталды.

1998 жылы Ахмет Байтұрсыновтың туғанына 125 жыл толу қарсаңында қазақ халқының XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси ойының көшбасшысы болған “Қазақ” газетінің жинағын “Қазақ

энциклопедиясы” басып шығарды. Бұл жинақ қуғын-сүргін құрбаны болған Алаш азаматтарының рухына бағышталды.

1996 ж. “Рауан” баспасы “Қазақ кітаптарының шежіресі” деген атпен екінші басылымда бұрын “халық жауы” деп арамыздан аластатылып келген ұлттық әдебиетіміз бен мәдениетіміздің біртума білгірлерінің кітаптарын қайта қосып толықтырып шығарды. Кітаптың жарық көруіне гуманитарлық ғылымдар академиясының еңбегі ерен.

1997 жылы ұлы жазушы энциклопедист ғалым М.О. Әуезовтің 100 жылдық мерейтойына арналып “Фәниден өзі кетіп сөзі қалған” атты жинағы дүниеге келді. Белгілі ғалымдар мен өнер қайраткерлерінің өз ауызынан, немесе орындауларында ұнтаспаға жазылып алынған нұсқалар келешек үшін баға жетпес асыл мұра, алтын қазына болып қалмақ. Ұнтаспаларда сақталған қазақ қолжазбаларының микрокөшірмелері М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында сақтаулы.

Осы жұмыстардың табиғи жалғасы – Санкт-Петербурдағы Пушкин үйінің фонограмма мұрағатының тәжірибесін пайдалана отырып, Мәскеудегі “Мелодия” фирмасымен келісіп ең қымбатты дауыстарды келешек буынға жеткізу мақсатымен өшпейтін күйтабаққа түсіру жұмысы басталған болатын. Қ.И. Сәтбаев, М.О. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ә.Х. Марғұлан, М.Қ. Қаратаевтың дауыстарын өшпес күйтабаққа түсіріп, 12 күйтабақ М.О. Әуезов мұражай үйінде сақтаулы тұр.

Қ.И. Сәтбаевтың қолхатымен төңкерістен бұрын жарық көрген қазақ кітаптарының, газет-журналдарының түпнұсқасы, фотокөшірмесі, микрокөшірмесі Қазан, Санкт-Петербург, Мәскеу, Ташкент, Уфа, Бішкек қалаларының кітапханалары мен мұрағаттарында жиналған болатын. Бұл нұсқалар Орталық ғылыми кітапханада сақтаулы тұр.

1999 жылы Орталық ғылыми кітапхана “Қазақ халқының атамұралары” атты мазмұндалған библиографияны жарыққа шығарды.

Кітап тұңғыш академик, бірінші президент Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың рухына бағышталды.

Ендігі арманым – кезінде Санкт-Петербург қаласындағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы Мемлекеттік кітапханада сақтаулы тұрған қазақ газет-журналдарының микрокөшірмесін түсіріп әкелген едім. Соларды факсимиле түрінде кітап жариялау.

1977 жылы опат болған тұңғышым Сәуледен қалған немерем Арман, ортаншы қызым – Жаңылдан Әйгерім, бір шөберем – Сәулем бар. Кенже қызым Шолпан жақында қайтыс болды.

Ү.Субханбердина. 2005 жыл.

*Қазақстан Республикасының
Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы
Назарбаевтың “Ұлтаралық татулық
және саяси қуғын-сүргін құрбандарын
еске алу туралы” жарлығы Дана да
Дара жарлық дер едім.*

*Мың да бір рахмет!
Үшкөлтай Субханбердина*

ҚАЙДА ЖҮРСЕҢ ДЕ КІМНІҢ ҚЫЗЫ ЕКЕНІҢ КӨКЕЙІНДЕ ЖАТАДЫ ЕКЕН

Бірде Гүлнәр апай (Міржақып Дулатовтың қызы) “Үшкөлтай, өз әкең туралы жазып берші. Менің әкем Субханбердіні жақсы пейілмен есіне алып отыратын еді, “Қашып жүргенімде қол үшін берген азамат” деп. Міржақып Дулатовтың мұражайына жіберейін” дегені.

Әкем туралы айтуға да, жазуға да батпаймын. Гүлнәр апайдың өтінішінен кейін ойға қалдым. Әкем туралы не білемін, ол кім еді, не үшін 1937 жылы “халық жауы” болып, келмеске кетті.

Әкем туралы жазуға қорқатын себебім: Алматыдағы №12 қазақ орта мектебінің интернатында тұрып оқитын кезім. Қазақ әдебиеті мен тілінен сабақ беретін менің ең сүйікті ұстазым Жәлилия апай (Жолаева) “Менің әкем” деген тақырыпқа шығарма жазуды тапсырды. Класта оқитын оқушылардың көпшілігі әкс-шешесі бар, үйден қатынап оқитындар болатын. Мен болсам интернатта тұрамын. Тірі жетіммін, “халық жауының” қызымын. Бірақ менің кімнің қызы екенімді ешкім білмейтін. Мен де өзімді бірге оқитын балалардан кем санамаймын, жақсы оқитындардың қатарындамын. Әкем туралы не жазуым керек, шындықты әлде өтірікті ме? Міне, гәп қайда?!

Аса қатты сыйлайтын ұстазыма өтірікті жазуға дәтім бармады. Не де болса шындықты жазбақ болдым. Қазір есімде жоқ, қалай жазғаным, не жазғаным. Сол қасіретті күндердің бір суреті көз алдымда мәңгі сақталып қалыпты. Ол кезде Субханбердінің отбасы Шығыс Қазақстан облысы Қатонқарағай ауданы Алтай селосында тұратын. Әкем мектеп директоры, математикадан сабақ беретін. 9 желтоқсанда сұр шинелді екі адам келіп үйді тінтіп кітап, қағаздарды жан-жаққа шашып кеткені, әкемнің қараторы өні құп-қу шүберектей бозарғаны, әкемді алдарына салып айдап кеткенде боранның ызыңы, шешемнің орнына шеше болған нағашы апатайымның зарланып жылағаны.

Сол күннен бастап аяулы әкем “халық жауы” атанды. Мен бұрын мұғалімнің жалғыз қызы – ерке жетім едім, енді қу жетім болдым. Жазатын шығарма осылардың төңірегінде болу керек.

Жәлиля апай оқушылардың дәптерлерін таратып беріп жатыр. Түсі суық әрі ызғарлы, көзінде іркіліп жас тамшысы тұрғандай көрінеді. Мен де өз дәптерімді алуға ыңғайланып дегбірсіздене күтудемін. Барлық дәптер таралып бітті. Менің дәптерім жоқ. Апай: “Субханбердинаның шығармасы – 5, – деді. Әдемі жанарымен маған жалт-жұлт етіп бір қарады да тайқып кетті. Мен де бір жайсыз жағдайды сезсем де: “Апай, менің дәптерім қайда?” – деймін. Апай естімегендей сабағын жалғастыра берді. Сабақ сонынан Апай мені бос класқа шақырып алып: “Ешқашан әкенің кім екенін, қайда екенін ешкімге айтпа! Сорлы, мұңлық қыз, бұл күніңді көп қылар, көзіне көк шыбын үймелетер, қор етер. Көм бойыңды, жасыр ойыңды, бетегеден биік жусаннан аласа бол! Шығарман отқа жаңды, ешкім оқымасын!” – деді.

Мақтаса да, дағтаса да жеріне жеткізіп айтатын шешен де зерделі ұстазымның ашына айтқан “ақылы” төбемнен түскен жай сияқты, шегемен шекемнен балғалап жатқандай әсер етті. Өмірдегі сорлы жетімдердің бірі екенімді білсем де дәл сол сәттегідей бақытсыз бейбақ екенімді сезбейтін едім. Жабырқап, кемсеңдеп сүйікті ұстазыма да, өмірге де көңілім калып егілгенімде жүрегім үзіліп кететіндей халге жеттім. “Дос жылатып айтар, дұшпан күлдіріп айтады” деген мақалдың шындығына кейін түсіндім. Ұстазымның өзі де толып жатқан қуғын-сүргін көріп, институттан қуылған, комсомолдан шығарылған Құдайберген Жұбановтың туысқаны екен...

Осы күннен кейін әкем туралы ешкімге тіс жарып ештеңе айтқан емеспін. Бірнеше күн әуре болып жазғанымды Гүлнәр апайға телефон арқылы оқып, бастауым дұрыс па, жарай ма деп сұрағанымда, трубкадан үн естілмейді... Біраз кідірістен кейін Гүлнәр апай “Үшкөлтай, мен жылап тұрмын, анау-мынауға жыламайтынымды білесің ғой, жылап тұрмын. Осылай есіңдегілерді жаза бер! Жаза бер!” – дегені. “Халық жауларының” қыздарына өнеге көрсетіп жүрген, әке алдындағы перзенттік парызын өтеп жүрген Міржақып Дулатовтың жалғыз осылай жылай өтінгенде Үшкөлтайдың ешбір лажы жоқ!

Бірақ есімдегілерді қағаз бетіне түсірудің қандай қиын шаруа екенін түсінерсіздер. Біріншіден, мен жазушы емеспін ғой. Екіншіден, “Қайда жүрсең атамекен көкейінде жатады екен” деген белгілі олең жолдарында айтылғандай, “Қайда жүрсем де кімнің қызы екенің” көкейіңнен кетпейді екен.

“Үштікпен” сотталып, он жылға айдалған әкем Субханбердіден он жасымда жетім қалып, тек тірлік үшін күреспен өткен өмір жолымда көргенім де, түйгенім де мол екен.

* * *

Жалпы біздің үйде Абайдан бастап Әлихан Бөкейхановтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Міржақып Дулатовтың, Шәкәрім Құдайбердиевтің, Мағжан Жұмабаевтың, Жүсіпбек Аймауытовтың, Құдайберген Жұбановтың, Мәшһүр-Жүсіп Көлеевтің, Ғұмар Қарашевтің, Иманжүсіп пен Мәдидің есімдері көп айтылатын соншалық бір жақсы ілтипатпен айтылатын.

Жалғыз ағам Сәлкен (Шәже дейтінмін) олардың олсын жатқа айтып, өмірлерінен белгісіз деректер келтіріп отыратын. Сондай кездерде жанашыр жолдастары: “Әй Сәлкен, байқа, үй артында кісі бар” дегенде Шәжем Иманжүсіптің “Абылай аспас Арқаның Сарыбелі” әнін шырқайтын, ерекше шабытпен айтатын.

Мүмкін сондықтан да болар, қанша қатерлі болса да мен бүкіл саналы ғұмырымды қуғын-сүргін құрбандары, Алаш азаматтарының еңбектерін жинауға, жариялауға арнаппын.

Діни киссаларды жатқа білетін, пайғамбарлардың өмірінен қызықты әңгіме айтып отыратын, ескіше оқығаны бар, Шәкіш (Шарбану) нағашы апам еді. Апам орнына ана болған адам. Алланы аузынан тастамайтын, бісміләсіз іс бастамайтын, ораза ұстап, бес уақыт намазын каза жібермейтін апатайым әкемді ұстағаннан кейін бір күні түрмеден келіп: “Қуарған қу құдай, шұнақ құдай, не жаздым саған, ойбай, ойбай...” деп зарланғанын естігенімде оны жынданған болар деп ойладым...

Сол күні әкемнің барлық кітаптары қорадағы моншада өртеді!

Әкемнің ең қасиетті дүнесі – төргі бөлмеде жазу столының жанындағы үлкен қызыл шкаф толған кітап, газет-журналдар еді. Сол кітаптарды отқа жағудың қасірет екенін бала жүрегіммен мен де сезіндім...

Кейін есейгенде апатайымнан “Әкемнің кітаптарын неге өртедіңіз?” дегенімде, ол: “Е балам-ай, не білесің, кітап тұрмақ сенен айырылып қала жаздадым ғой. Алты ұлдың ішінде жалғыз қызы сен өліп кетсең әкең айдаудан келгенде не бетімді айтар едім?! Әкенді алып кеткен соң ес-түссіз, қызуың 40-тан асып, сандырақтап ауырғаның есінде ме? Дәрігер “кіп-кішкене бала да қайғыдан осылай ауырады екен, осы жолы өлмей аман қалса, қызың көп жасайды” депті.

Дәрігерден қайыр болмаған соң, апатайым молда шақырыпты. Молда: “Қызың қайсар екен, осы аурудан жаны қалса көп жасар” депті.

Дәрігер мен молданың сөзі бір жерден шыққан соң Апаттайым мал сойып, жетім кісілерге қайыр беріп, Құдайдан менің тілегімді сұрапты.

Апаттайым қайғы-шерге жасымай, жайлап қана айтқан жауабы: “Құранда мынадай әңгіме бар. Жоғарыда нан тұрса құранды басып нан алып жеуге болады. Нанды басып құранды алуға болмайды” – деген.

“Үйің толған арабша кітап, оны құртпасаң өзін де айдаласың” деген түрме бастығының қорқытқан сөзінен кейін әкеңнің өмір бойы тырнақтап жинаған ең асыл қазынасы – кітаптарын өртеп, қашуға мәжбүр болдым ғой. Дүние, малдың бетіне қарап отырсам сендерден айырылып қалатын едім” дегені.

Үй-жай, мал-мүліктің өткенін сатып, өтпегенін көршілерге таратып, өзінен туган ұлы Баянтай, Алтай, Балкен, менімен төртеуімізді алып жолға шығады. Алтайдан қыстыгүні аттанып, Алматыға жаздыгүні эрең дегенде жетеді. Жоғалмаған дүниесі, мінбеген көлігі, көрмеген қорлығы қалмайды.

Апаттайым жынданбаған екен, төрт баланы ажалдан сақтап қалған Батыр Ана екен! Балаларын асырау үшін мектепке үй сыпырушы, тігін артелінде тігінші, колхозда сепараторшы (сүттен қаймақ шығаратын машинада) болып неше түрлі жұмыстар атқарды. Ағам Сәлкенді қайда жұмысқа айдаса соңынан еріп бірге көшетін, үш-төрт отбасының ең бастысы Апаттайым – үш баламен Көктал, Панфилов, Сарқант, Талғар аудандарының колхоздарында еңбек жасап күнелтті. Апаттайым әкемді он жыл бойына күтумен болды. “Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді. Мұғалім кебенек киген, әлі-ақ оралар, қайғы-қасірет, қиыншылық бір күнгідей болмай өтер” деп отыратын еді.

Қаржас руынан шыққан Исабек батырдың төрт қызы – Рәш, туған шешем – Битән (Бибәтима), Шәкіш (Шәрбәнү), Жаңыл атты төрт қыздың ішіндегі ер баланың орнына еркекшора болып өскен осы Апаттайым ер мінезді, қиындыққа мойымайтын абзал жан болды. Он жыл өткеннен кейін, әкемнің келмесіне көзі жеткендей болған соң 1948 жылы 25 наурызда дүние салды.

Әкеммен айдауда бірге болған бір азаматтың ағам Сәлкенге әке сәлемін айтып отырған әңгімесінен естігенім: “Әкеңіз алты балам қалып еді, ұлдар жетіліп кетер, кішкентай жалғыз қызым күндіз ойымнан, түнде түсімнен кетпейді деп күрсіне беретін еді” – дейді.

Сол азаматтың айтқанынан естіген тағы бір әңгімені еске алудың өзі қасірет: “Халық жауларын жаяу айдайды. Айдалада қатты соққан желден қорғанып әрқайсымыз шұңқыр қазып, сонда түнейміз. Жыланы көп екен. Ысылдап өріп жүрген жылан тек адам зәрінен сескенетін көрінеді. Бет-аузымызға, бүкіл денемізге өз зәрімізді жағып

жатамыз. Сол жолда өзі қазған шұңқырдан шықпай жан тәсілім еткен азаматтар да көп болды. Бірнеше айдан кейін Краснояр өлкесіндегі Канск лагеріне әрең жеттік-ау” дегенін есіме алсам болды жүрегім ине сұққандай шанши бастайды, көз жасым тыйылмайды....

* * *

Субханбердіден дүниеден өткен үш ағам – Сәлкен (Мұхамедсәлім), Қалкен (Мұхамедғалым), Нүркіш (Нұрмұхамед), екі інім Алтай, Балкен еді. Қазір тірісі – Алтай екеуміз. Әкемнің 1956 жылы ақталғанын білгенбіз бірақ қолымызда ақталғаны туралы құжат жоқ. Енді сол құжатты тауып, оның басына ескерткіш орнатақшы болдық.

Орыстың бір мақалы бар “Рыбак рыбака видит издалека” деген. Біздер “халық жауының” балалары бір-бірімізді алыстан танитынбыз, бірақ сыр бермейтінбіз. Солардың бірі Ильфа Илиясқызы Жандосова. Жымығаны сонша сүйкімді, мәдениетті, білімді, осы сіңлімді көргенде бір жасап қаламын! Ильфаның арқасында халқымыздың ардақты азаматтары Санжар Жандосовпен, Олжас Сүлейменовпен таныс, дәмдес, тұздас болдым.

Әкемнің ақталғаны туралы құжатты алу үшін жазбаған жерім жоқ, ақыры “Әділет” қоғамының бастығы Санжар Жандосовқа арыз жаздым, көшірмесін түгел келтірейін:

Председателю
Историко-просветительского
общества “Адилет” тов.
Джандосову
Санжару Уразовичу
от Субханбердиной У.

Заявление

Мой отец Хасенов Субханберди родился в Баянаульском районе Павлодарской области в 1892 году.

Когда его арестовали, мне было 10 лет. Что о нем я знаю? В 1933–1937 гг. мы жили в Восточно-Казахстанской области, в селе Алтай Катон-Карагайского района, где он работал директором школы, преподавал математику. В 1937 году его посадили в тюрьму как “врага народа”, сослали на десять лет по 58 статье в Красноярский край, Канский лагерь. Писем от него не получали. У него была библиотека: книги, журналы и газеты на арабском шрифте, хорошо помню журнал “Айқап”.

Эту библиотеку сожгли, как “виновника репрессии” отца, а сами переехали в г. Алма-Ату, где проживал старший брат Салькен Субханбердин. С 1932 года погибли три брата, средний брат Нуркиш Субханбердин, участник Великой Отечественной войны, погиб в 1942 году.

Об отце, как образованном человеке, интеллигенте, учителе написано в историческом романе народного писателя Дихана Абилева, посвященного классике казахской литературы Султанмахмуту Торайгырову...

Глубокоуважаемый Санжар Уразович !

Прошу Вашего содействия в посмертной реабилитации моего отца Хасенова Субханберди.

7 ноября 1989 года.

Ушкультай Субханбердина

Обалы нешік, марқұм асыл азамат еді ғой. Мені аса бір мейіріммен қарсы алып, әрі аяп, қолынан келгенін аямайтынын білдіріп, қам көңілімді бір көтеріп тастады.

* * *

Менің қатты қиналып жүргенімді көрген М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жас ғалымы Серікказы Қорабаев Шығыс Қазақстан облысының МҚК-нің телефонын тауып бергені. Жақсыдан шарапат деген ғой. Сол телефон нөмірімен хабарласып, ақыры әкемнің басына ескерткіш орнатпақ болдым. Тағы да әр жерге арыз жазып, әкемнің қайда жерленгенін іздестірдім. Бірақ ол арналым орындалмады. Краснояр өлкесінің Нижняя пойма, Нижнеингашск ауданынан (Учреждение У – 235) алған хатта әкемнің 1942 жылы 28 тамызда қаза тапқаны, Краснояр өлкесіндегі Саян ауданы Тугачинск лагері маңында жерленгені, қазір орны белгісіз екендігі туралы хат алдым... Тастан құлпытас ескерткіш орната алмасыма көзім жеткен соң, еңбегіммен ескерткіш орнатпақ болдым.

Жарты ғасырға жуық Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының шаңырағының астында еңбек жасаппын. Саналы ғұмырымның көбін Қазан төңкерісінен бұрын жарық көрген қазақ кітаптарын, газет-журналдарын жинауға, олардың библиографиясын түзуге, жинақтарын жариялауға арнаппын.

1956 жылы “Айқап” журналы мен “Дала уалаятының газеті”, “Түркістан уалаятының газеті”, “Қазақстан” газеттерінің бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлардың библиографиясына материал жинап жүргенімде “Қазақ” газетінің бетінде басылған материалдарды

жинаған едім. Санкт-Петербург қаласындағы М.Е. Салтыков-Щедрин атындағы Мемлекеттік кітапханасында отырып карточкаға түсіре бердім. Әрқашан осы кітапхана мен Санкт-Петербургдың Мемлекеттік Орталық мұрағаттан тың деректер тауып, қазақтың газет-журналдарының, кітаптарының микрокошірмелерін түсіріп алып қайтқанда зор қуанышпен рухани байып Алматыға оралушы едім. Туған халқымның өткенін ешбір қосымшасыз білудің өзі қандай бақыт екенін сонда түсінгенмін. Кейбір мақалаларды оқып, жерден жеті қоян тапқандай қуанатынымын, кейбір мақалаларды оқып ағыл-тегіл жылайтынымын... Ол мақалалардың авторларын ауызға алуға болмайтын кезеңде жинаған едім ғой. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Жакып Ақбаев, Мұхтар Әуезов, Халел Досмұхамедов, Әлімхан Ермеков, Ілияс Жансүгіров, Құдайберген Жұбанов, Мағжан Жұмабаев, Шәкәрім Құдайбердиев, Бейімбет Майлин, Мұстақым Малдыбаев, Мұстафа, Ахмет Оразаевтар, Жаһанше, Жансұлтан Сейдалиндер, Сәкен Сейфуллин, Асылбек Сейітов, Мұхаметжан Сейітов, Мұхамеджан Тынышбаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мұстафа Шоқай, Сәдуақас Шорманов т.б. бәрі де қуғын-сүргін құрбандары. Іштен тынып, кімді кінәлауға білмей зығырданым қайнап талай тығырыққа тірелген күндерім де аз болмапты. Сараң сері сияқты олардың мақалаларын – қымбат қазынасын жинай беріппін...

40 жылдай қапаста тығылып жатқан қолжазбаларды бастырып шығару бәрінен де қиынға соқты. Жазықсыз жазалы болған азаматтарымыз ақталып, еңбектері жарыққа шыға бастаған соң “Қазак”, “Алаш”, “Сарыарқа” газеттерінің библиографиясын жариялауды қолға алдым. Талай баспагердің алдына барып салым суға кеткендей жігерім құм болып ренжіп қайтқан күндерім болды. Әсіресе жас баспагердің дауысы дірілдеп, тебірене: “Апай-ай, күнде өзгеріп жатқан заман, енші өзгерсе, алдымен сіз кетесіз ғой, қайтесіз, осы кітапты шығармай-ақ қойсаңызшы, басынан аяғына дейін авторлары “Алашорданың қайраткерлері екен!” дегені. Маған жаны ашып айтып отырғанын сеземін. “Кетсем кетейін, кітап шықса болды” деп жалынамын. Ақыры кітапты шығара алмайтынын ашық айтқан соң, қолжазбамды құшақтап көшеге шыққан соң ал жыла, өзіме ие бола алмай, ешкімді байқамай ағыл-тегіл жылап келемін. Айналайын балам-ай, білсең кеткеннің не екенін!...

“Ғылым” баспасында отырған парасатты, білімді азаматтардың жүрек жұтқан ерлігі арқасында кітап 1993 жылы жарық көрді. Шыға салысымен сирек кездесетін кітапқа айналды. Алғысөздің шекесіне “Жазықсыз жазалы болған әкем Субханбердінің әруағына бағыштаймын”

деген сөздер көңіліме қанағат сезімін ұялатады. Әке алдындағы перзенттік парызым өтелгендей, арманым орындалғандай болды!

Тәуелсіз еліміздің тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың биылғы жылды “Ұлтаралық татулық және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы” деп жариялаған жарлығын Дана да Дара жарлық дер едім. Дана дейтінім – Қазақстанда тұрып жатқан көпұлтты қуғын-сүргін көрген халықтар екені белгілі. Қуғын-сүргін көрмеген, азаматтары құрбан болмаған отбасы жоқ десем қателеспеспін. Бұл Жарлық жаназасы шығарылып, жоқтауы айтылмаған, жазықсыз жазалы болып айдалып, атылып кеткен қазақ зиялыларының балаларының көз жасын құрғатқан Жарлық.

Дара Жарлық дейтінім – осы уақытқа дейін мұндай Жарлықты ешбір кітаптан, не газет-журналдан оқыған да, көрген де емеспін.

Мың да бір рахмет!

ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНЫ БОЛҒАН ӘКЕМ СУБХАНБЕРДІ ТУРАЛЫ ҮЗІК СЫР

Әкем домбырасын шерттіп, қайғылы әуенмен ыңылдап қана отыратын еді...

Ағайын туысқаннан бір жылда айрылудың қандай қасірет екенін басынан кешіргендер біледі... Елдегі туыстардан тірі қалғаны шешем Битәннің (Бибәтима) сіңлісі Шәкіш (Шарбану) оның баласы Баянтай ғана еді.

1937 жылы әкемді де “халық жауы” деп айдап әкетті.

Нағашы апайым Шәрбанудың айтқандарынан:

Субханбердінің шешесі Әлима Қожаның қызы екен, әкесі Хасен – атақты Абылай ханның батыры Олжабайдың ұрпағы. Әжем қараторы Қожаның жалғыз қызы, әдемі ақсары Хасенге тұрмысқа шығып кеткенде әкесі қатты ашуланыпты. Төрт ұл туған соң ғана кешіріпті. Ол ұлдары: Субханберді, Ағламберді, Әжмұхаммед, Мұхаммедкәрім. Бүкіл ауыл болып әжемді құрметтейтін, айтқанын орындайтын.

Апатайым Мәшһүр Жүсіптің “Жарты нан” хикаясын әр уақыт айтып отыратын, қайыр-садақа беру керек дейтін. Елде, қай жыл екенін білмеймін, тым жас болуым керек, жайлауда киіз үйлерде самауыр қойылып, мал сойылып жатқаны есімде. Әкемнің аса сыйлы қонақ келетінін айтып, өзі басқарып жүргені де есімде.

Бала кезінде естіген әңгіме де, өлең де естен кетпейтін көрінеді.

Әкем Субханбердіні 1937 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Қатонқарағай ауданына қарасты Алтай селосында тұрғанда ұстап әкеткен еді. Сондықтан Алматыдағы көпшілік менің кімнің қызы екенімді білмейтін.

Шәжем бірде: “Сенің ғылыми жетекшің Әлкей Марғұлан әкеймен бірге бір лагерьде болыпты” деген сөздері есімде қалыпты. Әлкей ағаға “Сіз біздің әкейді білесіз бе?” дегенімде, “Жок, білмеймін!” деп, даусы санқ етті, өзі ызғарлы, көзіне көзім түсіп еді тайқып кетті. Сонан кейін ешкімнен әкей туралы сұрамайтын болдым. “Табу” (запретные слова) деген осындайдан қалған болар.

Бірақ Әлкей аға менің жасап жүрген жұмысымды жоғары бағалайтын да әрқашан не істеп жүрсің деп сұрап та қоятын.

Шешем: “Баянауылдың 7 мұғалімінің бірі біздің әкей еді, “академик ағаларын Шапық Шөкин, Серікбай Бейсенбаев әкейден бастауыш мектепте дәріс алғаны бар” дейтін. Кейін олар жазған естеліктерден оқып шындығына көзім жеткен еді.

И.В.Сталин қайтыс болғанда әкем өлгеннен бетер егіл-тегіл жылағанымда шешем: “Әкесіне баласын қарсы тәрбиелеуден асқан қасірет бар ма екен?! Біздің ұрпақ әкемізге, олардың ісіне қарсы тәрбиеленген ұрпақ қой. Көбіміз фамилиямызды өзгертіп, әкеміздің, атамыздың атынан қашып, қыздары күйеуінің фамилиясына, ұлдары басқа бір ағайын-таныстарының атына көшіп кетті емес пе?!”

Сатқындар біздерден басталған ғой. Әкемді айдауда, түрмеде шіріткен үкіметке бар жан-тәнімізбен берілген, бұдан асқан қасірет бар ма екен?! “Жауына жасайтын ең қатты жаза – баласын әкесіне қарсы тәрбиелеу!” деген сөздерін естігендегі менің көңіл күйім. “Бұдан туған балалардан не күтпекпіз. Түгелге жуық мәңгүрт солар болмақ. Олар кінәлі емес, біз кінәліміз! Енді келіп бәріміз білгішсініп “сатқын, мәңгүрт, русскоязычный, космополит, бәйшеке” деп жерлеп, қорлап жатырмыз. “Өз күшігін өзі шайнаған қорқау қасқыр да біз” дейтін.

Қандай ащы шындық!!!

Мен де солардың бірімін ғой. Тек әкемнің атын өзгертпегенім болмаса. Онда да әкемнің аса сүйікті жалғыз қызы болғаным себеп болды ма?!

Апатайым айтып отыратын: “Субханберді жарықтық ұлдарының бірін еркелетпейтін, жалғыз қызы Үшкөлтайын айналып, толғанып оң тізесінен түсірмейтін” деген сөздері есімде қалғаннан ба, әйтеуір фамилиямды өзгерту мен үшін өліммен тең сияқты көрінетін.

Алғаш үй болғанда үй жабдығынан ештеме болмаса да әкемнің суретін үлкейтіп, шынылы рамаға салып, бөлменің ең сыйлы жеріне ілін қойғанымда, жолдасымның туыстары қорыққаннан ба әлде, “Бұл Субханбердінің үй” ме, неге айдалып кеткен халық жауының суреті төрге ілінеді?” дегенде іштей қамығып, оларды жек көріп қалған едім. Сол сурет қазір де жұмыс бөлмемнің төрінде биіктен маған қарап, кітаптардың үстінде тұр!

2006 ж.

АҚБЕТ, АЛТАЙ, АЛАТАУДАЙ АСҚАР ТАУЫМ – АҒАТАЙЫМ ...

Жұрт мені “қайсар, қайсар” деп жатады. Өзімнің ойымша екі қайсарлық жасадым ғой деймін, басқа қайсарлығымды Құдай біледі...

Біріншісі

1938 жылы жалғыз ағам Сәлкен (Мұхаммедсәлім) Шәже дейтінмін соңынан төрт қаріп түсе берген соң Алматыдан көшуге мәжбүр болды.

5-сыныпты ғана бітірген кезім, оқуды Алматыда жалғастыруды армандайтын едім. №12 қазақ орта мектебінің ұстаздары білімді, парасатты болатын және жанында интернаты болатын.

Шәжем қаладан кетерінде “мектептің оқу бөлімінің бастығы Б. Еркебаевпен келістім, сені интернатқа қабылдайтын болды” деді.

Үй көшкен соң оқу бөлімінің бастығына барсам, ол кісі: “Менің қолымнан келмеді, мектеп директорына бар” деді.

Мектеп директоры Нұрғалиев, балалар өзінен қатты қорқатын аса айбарлы адам еді...

Директордың қабылдау бөлмесінің есігінің алдына дір-дір етіп жакындаймын, кіруге дәтім бармайды. Сол есік айдаһардың аузындай әсер етеді... Сол есіктен үш рет директорға кіріппін. “Аға, мені интернатқа қабылдаңыз!” деймін. Ол “интернатқа тек 7 сыныптан қабылданады, әке-шешен қайда?” дейді. Мен: “Шешем өлген, әкем жоқ” деймін. Үш рет кіргенде де әкемнің қайда екенін айтпай, “әкем жоқ” дей беріппін...

Мектеп директоры Сәлкен Субханбердиннің не себептен қаладан қуылып жатқанын біледі ғой, ал менің әкемнің қайда екенін айтпайтыныма көзі жеткендей болған соң интернатқа қабылдағанға ұқсайды.

Екіншісі

“Үштікпен” сотталып, он жылға айдалған әкем Субханбердіден он жасымда жетім қалып, тек тірлік үшін күреспен өткен өмір жолымда көргенім де, түйгенім де мол екен.

Өзің халық жауының қызы болсаң, ес біле бастағаннан көзіңді Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Әлихан Бөкейханов, Шәкәрім Құдайбердиев, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Құдайберген Жұбанов, Ғұмар Қарашев, Әлімхан Ермеков, Қошқе Кемеңгеров, Иманжүсіп, Мәди, Құрманғазы,

Дәулеткерейдің аттарын естумен, өлеңдерін жатқа айтып, олар туралы көп деректерді білетін Шәжемнің әңгімесін естумен ашсаң түсінбейтін несі бар?!

Қайсарлыққа жауап баяғыда-ақ қайтарылыпты – “ұяда нені көрсен, ұшқанда соны ілерсің” деген қазағымның мақалы осындайда айтылған ғой.

* * *

Басылып шыққан алғашқы еңбегім – екі библиографияны алып барғанымда Қаныш аға бірден: “Ана авторлар бар ма?” деп маған қарағанда, мен әбден зәккі болған басым: “Жоқ, жоқ, білемін, бәрін де ЛИТО алып тастады” деп жауап бергенімде, менің әбіржіп қалғанымды байқап: “Оларды айтып отырғаным, жас екенсің, өзін үшін, әуре-сарсаңға түспесін дегенім ғой. Біздер олар үшін әр қашан көресімізді көріп, естірімізді естіп келеміз ғой” деп бір түрлі мұная сөйлегенде, өзімнің жөнсіз шырылдағанымға ұялғандай болдым.

Бірден Қаныш аға оларға да, маған да жаны ашып отырғанын айтпай- ақ сездім, жұмысымды іштей ұнатқанын да сездім.

Аз отырып, көп тағылым алғандай болдым.

Абзал аға жастарды қорғаштай, казак зиялыларына жаны аши айтқан сөздері әлі есімде:

Библиография кейін қолға алынған ғылым және біздің қазақтың ертеде басылған газет, журнал, кітаптарын құртып-жоюмен болды ғой. “Ескі газет-журналдарды қайдан таптың, сақталған ба екен?” – деп кітаптарды аударыстырып қарай берді. Байқап отырмын, библиографиядағы авторлар да, мақалалар да ағаға белгілі. Өрине, өзі сол авторлармен бірге жасасқан, бәрін де менен жақсы біледі, кімнің кім болғанын, ақыры қуғын-сүргін құрбандары болғанын...

Санкт-Петербургтағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы кітапханада сақталғанын, мен олардың микрокөшірмесін түсіріп әкелгенімді естігенде қатты қуанды...

“Қиын болса да керекті жұмыс бастаған екенсің, жұмысың жемісті болсын” деді.

Өзінің бір қағазына жазып жатты. Ойлы жүзбен бетіме мұная қарағанда, кітаптар туралы, әлде мен туралы жазып жатқаны белгілі еді...

Үй жағдайымды, бала-шағам туралы сұрап болған соң: “Әрқашан қолдау табасың, жұмысыңды жалғастыра бер” дегенде кабинетінен бір маркайып шықтым !

Сол Қаныш аға “Сені іздеп жатыр” деп кітапхана қызметкерлері жүгіріп жүргенде, неге іздеді екен деп барсам “Мені Салкенге алып баршы, қалқам!” дейді. Шәжем қатты науқастанып емханаға түскен

еді. Көңілін сұрауға барған аға екеуі құшақтасып, амандасып көп әңгімелесті...

* * *

Біз Алтайдан Алматыға қашып келгенде Шәжем 24 жаста екен.

Халық жауының баласы, институттан қуылған, комсомолдан шығарылған, түрмеге қамалған кезі еді.

Семейдегі фармацевтика техникумін 1933 жылы бітірген, негізгі жұмысына 1948 жылы ғана оралды. Қазақстандағы дәріханаларды ашқан, ұйымдастырған басқарушы болып 25 жылдан артық еңбек жасай жүріп Мәскеудің И.М. Сеченев атындағы Денсаулық институтын бітіріп, кандидаттық диссертация қорғаған.

* * *

Шәжем маған әке де, шеше де болды.

Қаладан қуылған он жыл бойына Талдықорған облысының алыс аудандарынан келіп қанатымен су сепкен қарлығаштай мені ешқашан ұмытпайтын. Алматыға келісімен интернаттан мені шақырып алатын. Сол кездегі Казачья көшесіндегі 4-ші дәріхананың бастығы Үмекенов Қуанышбай аға жақсы жолдасы еді. Сол үйге тоқтап Алматыдағы жолдас-жораларын қонаққа шақырып, әкелген қазы-қарта, қойы бар, Манан апа кімді шақырса да жақсы қарсы алып, тамақты дәмді дайындап, маған тек шәй құйып беруді тапсыратын. “Қыз құйған шәй дәмді болады” дейтін.

Шәжемнің сағынып шақыратын қонақтары: Шәкен Айманов, Қалибек Қуанышбаев, Серке Қожамқұлов, Ілияс Омаров, Ермұхан Бекмаханов т.б. Шәжемнің арқасында халқымның біртуар атақты азаматтарының әңгімесін тыңдау мен үшін бір университет бітіргендей тәлім-тәрбие болғаны анық!

10 наурыз 2004 жыл
Алматы.

ОРТАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНАҒА – 70 ЖЫЛ

1937 жылы “Үштікпен” сотталып он жылға айдалған әкем Субханбердіден он жасымда жетім қалып, тек тірлік үшін күреспен өткен өмір жолым 1950 жылдары басталған Қазақстандағы идеологиялық қысым кезеңінен де айналып өте алмапты.

1952 жылы үш баламды асырау үшін әрең дегенде Орталық ғылыми кітапханаға жұмысқа орналасқан едім.

Қуғын-сүргін құрбаны Зейнолла Сейітжанұлы Төрегожинның туған қарындасы Салжан Сейітжанқызы Жаңғабылова Орталық ғылыми кітапханадағы менің ең жақын, сырлас-мұңдас досым болды. Салжанның (Сара дейтінбіз) бір қасиеті – қиын-қыстау кездерде де қалжың әңгіме айтып қам көңілді сергітіп жіберетін еді. Солардың бірі: “Москва” ресторанында орын жоқ. Қазақстаннан барған ауыл шаруашылығының озағы қазақ жігіті шет елдіктер ғана отыратын столға жайғасады. Официант “қайдан келдіңіз?” дегенге иығын қикан еткізіп түсінбейтінін білдірді. Сонда официант: “Уругбай, Парагбай?” деп сұрағанда “Қостанай” деп жауап береді. Қостанайдан хабары жоқ официант, шет ел екен деп, тамағын беріп, сыйлап жібереді.

Орталық ғылыми кітапхана ол кезде қазіргі Қабанбай батыр көшесі мен Пушкин көшесінің қиылысындағы ескі үйде болатын. Салжан: “Үшкөлтай, сен білесің бе біздің кітапханада алты жарым қазақ жұмыс істейді, сондықтан қазақ тілінде сөйлесуге болмайды” дейтін. Неге алты жарым дегенімде, “Алты қазақ, жарымы Дильбар апай – татар” дейтін (Д.С. Сейфуллина).

Күлерсің бе, жыларсың ба?!

Әлі есімнен кетпейді Салжанның бір сыры: Ағасы Зейнолла Төрегожин Алматыдағы түрмеде қамалғанда жеңгесі балаларын, Салжанды ертіп күнде түрмеге барып кіре алмайды. Бір күні түрмеге кіргізгенде ағасын танымай қалады. Саусақтарын ескі-құсқы шүберекпен байлап тастаған. Бұл не дегенде, ағасы үндей алмайды. Сондағы Салжанның көз жасы жан-дүниемді тебірткен еді...

Өзімде “халық жауынын” қызымын ғой. Қайдан білейін 1956 жылдан бастап төңкерістен бұрынғы қазақ баспасөзін жинап жүргенімде Мәскеу, Санкт-Петербург, Қазан, Ташкент, Бішкек қалаларындағы құртылып, жойылып, жоғалып жатқан қазақтың кітаптарының, газет-журналдарының түпнұсқасын, фотокошірмесін, микрокошірмелерін жинап, архивтерін қолмен көшіріп жүргенімде кейбір құжаттарды оқып ағыл-тегіл жылайтын едім. Қуғын-сүргін құрбандарының өмірінен білетінімді, оқығандарымды қағаз бетіне түсірудің қандай қасіретті екенін сонда-ақ түсінгенмін...

Кейін “Қазақ халқының атамұралары” мазмұндалған библиографиялық көрсеткішінде қуғын-сүргін құрбандарының басынан кешіргенін жазуға күшім жетпеді... Жынданып не құрып кетпес үшін үш сөзбен ғана шектелуге мәжбүр болдым. Ол – “Қуғын сүргін құрбандары...”

Библиография соңында есімдер көрсеткіші берілді.

Қатерлі заманда өлшеусіз тер төгіліп жиналған материалдар “Қазақ халқының атамұралары” мазмұндалған библиографиялық көрсеткіштің 1999 жылы қыркүйек айында басылмайтыны белгілі болды. Қолжазбаны қайтып алудың қандай қасірет екені айтпаса да түсінікті. Екі-үш жыл бойына кітап шығады ғой деген сенімім су сепкендей сөнді. Жүрек онсыз да тозған...

Осы бір сын сағатта аспаннан жерге түскен періштедей Орталық ғылыми кітапхананың директоры Күлжихан Күлшәріпқызы Әбуғалиева: “Апай, осы библиографиядағы материалдарды Қ.И.Сәтбаевтың қолхатымен өзіңіз Орталық ғылыми кітапханада қызмет істеп жүргенде жинаған едіңіз ғой. Кітапты Орталық ғылыми кітапхана шығарып береді” дегені.

Тұңғыш Академик, бірінші президент Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың рухына бағышталған қасиетті кітапты жарыққа шығаруға атсалысқан Күлжихан Күлшәріпқызы Әбуғалиевадан бастап кітапхана қызметкерлерінің үш ай бойына бар жан-тәнімен жұмыс істегенін өз көзім көрді. Суреттерімен 1000 беттен асатын кітапты дүниеге әкелудің қандай қиын шаруа екендігі айтпаса да түсінікті.

Кітап 1999 жылдың соңғы күндерінде Қ.И. Сәтбаев жылында жарық көрді!!! Қуанғаннан кітапты құшақтап жылай беріппін...

Ғылым мен білімнің Ақ Ордасы – Орталық ғылыми кітапхана ұжымында, халқына жан аямай еңбек жасай білетін қызметкерлер жиналған екен: Нұрбекова Қарлығаш Нұрбекқызы, Қаймақбаева Қарлығаш Ескендірқызы, Әбенова Лаура Дүйімқызы, Қойшығарина Клара Қайдарқызы, Омарбекова Даржан Жақатайқызы, Вдовухина Татьяна Василийқызы, Бірімжарова Райса Тасболатқызы, Терлікбаева Бикамал т.б.

Кітаптағы өте ауыр жұмыстың бірі – материалдарды жүйелеу және оның библиографиялық редакциясы. Библиографияда нокат, үтір, әріптің де өз ерекшеліктері де бар. Осы жұмысты ойдағыдай атқарып шыққан Лаура Дүйімқызы Әбенovanың еңбегі ерен.

“Қазақ халқының атамұралары” шығып, көңіл жайлана бастаған соң, Орталық ғылыми кітапхана директорының жетекшілігімен тұсаукесердің уақыты да белгіленді. Осы тұста кітапты бастыру ісіне аса белсенділік көрсетіп жүрген директордың орынбасары Қарлығаш

Нұрбекқызы Нұрбекова ауыр қайғыға душар болды, баласы қаза тапты. Бәріміз де егіле қайғысына ортақ болдық. Кітаптың тұсаукесерін кейінге қалдыру керек дегенімізде Қарлығаш Нұрбекқызы: “Осы кітаптағы қуғын-сүргін құрбандарының рухы менің баламның рухынан әлдеқайда жоғары, тұсаукесерді белгіленген уақытында өткіземіз!” – деді.

Баладан айырылғанның қандай қасірет екенін басынан кешкеннің бірі мен едім ғой. Ана үшін бала қасіреті қайғының ең ауыры!.

Тебіренгенім сонша, Құдайым-ау, халқымның қарапайым қыздары осылай деп жатқанда не айтуға болады?!

2002 жыл.

ӨТКЕН КҮНДЕР ЕЛЕСІ

1987 жылы “Ұлтшылдық” қайтадан етек алып тұрған кезде институттың бұрынғы қызметкерінің бірі маған: 1970 жылы “Жазушы” баспасынан шыққан “Әдеби мұра ” жинағында “Қырлық” деп қойылған мақаланы қалай білмегенсің, ол белгілі “Алаш Орда лидері Әлихан Бөкейханов қой” деп шүйілгенде арқам мұздап қоя берді.

Ол кез – жас балаларды атып, айдап, түрмеге қамап жатқан кезең еді...

Аяқ астынан пәле іздеушілерге аз жем болмасым белгілі. “Ол Әлихан Бөкейхановтың мақаласы емес екенін айтып едім, өзіне сенімділігі сонша беттетпейді-ау. Өле алмай жүр деп ойлай ма екен бұл жазған.

Әлихан Бөкейхановтың барлық мақаласын оқып, картотекаға түсіріп алғанымды біксе, мен әрине айтпаймын ғой, “Қазақ” газетіндегі мақалаларын, аудармаларын, суреттерін жинап библиография дайындағанымды білсең, мені қазір-ақ айдағып жіберетін қудың өзісің ғой деп ойлаймын.

Қысылғанда өзімді-өзім қайрап, кейде күлкілі бір жағдайды есіме алатын әдетіммен татар молдасы мен қазақ малайының арасындағы әңгімені (анекдот) ішімнен айтамын: “Ұқшуын ұқшисын, айтуға ярамы” деймін.

Архив құжаттарын микро, фото көшірмелерге түсіріп алу мүмкін емес кезеңде “Совершенно секретно” деген өте құпия сақталған материалдарды оқып отырып қалай болса да, ең болмаса қолмен көшіріп алуды мақсат еттім. Архивке күнде барып қызметкерлеріне “Алматының алмасы” деп алма апарып, не коробка шоколад сыйлап жүріп Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Әлихан Бөкейханов туралы архив құжаттарын, “Қазақ”, “Серке” газеттеріне “Айқап” журналына қатысты материалдарды қолмен көшіріп алдым.

Бұл құжаттар 2001 жылы Орталық ғылыми кітапхана жарыққа шығарған “Кітап жолы – арман жолы” кітабында жарияланды.

Осы кітаптан қысқа үзінді:

“Жазықсыз жазаға ұшыраған азаматтарымыздың ішінде Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтың есімдерін тебіренбей атай алмаймыз. Олар ағартушы, ғалым, әдебиет зерттеуші, дарынды аудармашы, оқу құралдары мен әдеби шығармалардың авторлары болумен қатар ірі журналистер де еді.

Қазақтың тұңғыш журналы “Айқап” пен “Қазақ” газетінің беттерінде жарияланған мақалаларын оқығанда олардың сан қырлы талант иелері болғанының куәсі боламыз. Ал “Қазақ” газетіне редакторлық қызметті атқарудағы ерліктерін, газетті үзбей шығару

жолында бес жыл бойы көрген қуғын-сүргіндерін, патша цензурасының оларға жасаған шексіз қиянатын, зұлымдығын архив құжаттарынан оқимыз. Солардың бірінде патша үкіметінің отаршыл саясатынан тым өрескел көріністерін аша түсетін Баспасөз ісінің бас басқармасы граф Татищевтің Орал губернаторына, Орынбор губернаторына жазған құпия бұйрығы сақталған.

“Қазақ” газетінің 1914 жылғы 78-санында басылған “Алашқа”, 79-санында басылған “Россиядағы ұйымшылдық” деген мақалаларда патша үкіметіне қарсы үгіт-насихат бар, отаршыл саясатқа қарсылық білдірген деп редакторы Ахмет Байтұрсыновқа екі жыл жер аудару үкімі шығарылған. Газеттің 1914 жылғы 91-санында басылған “Бұл қалай?” деген мақала үшін 2 ай түрмеге кесілді.

Ахмет Байтұрсыновтың Орынбор губернаторына, Ішкі істер министріне, Сенатқа жазған арыздары да архив құжатында сақтаулы тұр. Бұл арыз-өтініштерді тебіренбей оқу мүмкін емес. Меруерттей әдемі жазумен, орыс тілінде бір қатесіз, әрі дәлелді жазылған арыздан елім деп еңіреген аяулы азаматтың жан даусы естілгендей.

Қазақ халқын оятуды мақсат еткен Міржақып Дулатовтың азаматтық ерлігі сонау Петерборда 1907 жылы шыққан “Серке” газетінен басталған болатын.

“Серке” газетінде 1907 жылы жарияланған “Біздің мақсатымыз” деген мақалаға Петербордың ішкі істер министрлігінің баспасөз басқармасының бас кеңесшісі В.Д.Смирнов қатты шүйілді. Мақаланың соңынан “Арғын”деп қол қойылған. Бұл бізге белгілі сол кездегі Міржақып Дулатовтың бүркеншік аты. Осы мақала үшін газеттің редакторын сотқа тартып, баспаханадағы сандарын түгел тінтіп алып, патша жарлығына сот палатасы газетті жою туралы бұйрық шығарады.

Дүниеге келмей жатып жөргегінде тұншықтырғандай бұл газеттің не жазығы бар еді?

1907 жылдан бастап 1913 жылға дейін неге соңынан шырақ алып қуғынға ұшыратты? Бар гәп Міржақып Дулатовтың “Біздің мақсатымыз” деген мақаласында екен. Газеттің түпнұсқасын еш жерден тауып оқи алмадық. Петербор архивінде сақтаулы тұрған мақаланың аудармасын оқығанымызда, патша үкіметінің отаршыл саясатының көріністерін, қазақ еліне жасалып отырған зорлық-зомбылық, әділетсіздіктер, қазақ халқының басына төнген қара түнектен құтылудың жолын іздеген, елім деп еңіреген қазақ зиялысының серкесі – Міржақып Дулатовтың тағдыр талқысымен күресінің басталу кезеңін сезгендей боламыз.

28 тамыз 2006 жыл.

ЖАҢАЛЫҚ ЖАРШЫСЫ

(Сұхбат)

Ұзақ жылдардан бері Алаш арыстарының өмірін зерттеумен айналысып жүрген ғалым, Қазақстан Республикасының Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі Үшкөлтай СУБХАНБЕРДИНАНЫҢ есімімен жұртшылық жақсы таныс. Осыған орай ХХ ғасыр басындағы "Қазақ" газетінің шығу тарихын зерттеп жүрген ғалыммен газет тілшісі сұхбаттасқан еді. Оқырман назарына осы сұхбатты ұсынып отырмыз.

Нұрболат Адырбек: *Сіз "Қазақ" газетінің шығу тарихын зерттеген ғалымдарымыздың бірісіз. Осы тұрғыда араға ғасырға жуық уақыт салып қазақ қоғамымен қайта қауышқалы отырған бүгінгі "Қазақ" газетінің оқырмандарына сол кездегі аталмыш басылымның шығу тарихымен, негізгі мақсат мүддесі, көтерген жүгі туралы айта кетсеңіз?*

Үшкөлтай Субханбердина: "Қазақ" – қоғамдық-саяси және әдеби газет болып 1913 жылдың 2 ақпанынан бастап Орынборда аптасына бір рет шығып тұрған. Бірінші редакторы белгілі ғалым, жазушы, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынов, екінші редакторы қоғам қайраткері, жазушы Міржақып Дулатов, басқарушы "Азамат" серіктігі. Құсайынов, Кәрімов баспаханасында басылып тұрған. Газеттің 1918 жылғы сандарының редакторы Жанұзақ Жәнібеков. Барлығы 265 номері жарық көрді. Газеттің шығуы, редакторлары жайында Петербордағы орталық архивте сақталған Орынбор губернаторының 1913 жылы 5 қаңтардағы Жоғарғы баспасөз басқармасына берілген бұйрығында Торғай облысы Қызылшенгел болысы 8-ауылдың қазағы Мұстафа Ахметұлы Оразиевқа және Торғай уезі Түсіп болысы 5-ауылдың қазағы Ахмет Байтұрсыновқа Орынбор қаласында қазақ тілінде аптасына бір рет шығатын "Қазақ" газетін шығарып тұруға рұхсат берілген.

Нұрболат Адырбек: *Дәл сондай қоғамда газет шығару ісі барысында алаш арыстарының жеке өмірлеріне де қауіп төндірген жағдайлар болған шығар?*

Үшкөлтай Субханбердина: Арыс азаматтарымыз Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтың "Қазақ" газетінің редакторлық қызметін атқарудағы ерліктерін, газетті үзбей шығару жолында бес жыл бойғы көрген қуғын-сүргіндерін, патша цензурасының оларға жасаған шексіз қиянатын, зұлымдығын архив

деректерінен анық байқаймыз. Солардың бірінде патша үкіметінің отаршыл саясатының тым өрескел көріністерін аша түсетін. Баспасөз ісінің бас басқармасы граф Татищевтің Орал және Орынбор губернаторына жазған құпия бұйрығы сақталған. Онда "Қазақ" газетінде басылған әрбір мақала-хабарды барынша мұқият бақылап тексеріп отыруды, баспасөз заңын бұзса, редакторларын аямай жауапқа тартуды, сотқа беруді бұйырады. "Қазақ" газетін тексеру-бақылау жұмысын Торғай облыстық басқармасының тілмашы, татар тіліндегі мерзімді баспасөздерді бақылаушы Тунганчинге тапсыру қажеттігі жайында Орынбор губернаторы, генерал-лейтенант Сухомлиновтың да бұйрығы бар.

Архив деректерімен танысу барысында газеттің әр мақаласы қандай қиындықтармен жарыққа шыққанының куәсі боласыз. "Қазақ" газетінің 1914 жылғы 78-санында басылған "Алашқа", 79-санында басылған "Россиядағы ұйымшылдық" деген мақалада патша үкіметіне қарсы үгіт-насихат бар, отаршыл саясатқа қарсылық білдірген деген желеумен редакторы Ахмет Байтұрсынұвы екі жылға жер аудару үкімі шығарылады. Газеттің 1914 жылғы 91-санында басылған "Бұ қалай?" деген мақала үшін (орыс тіліне аударған Тунганчин) 50 сом айып немесе 2 ай түрмеге кесілген.

Нұрболат Адырбек: *Осы жерде басылымды бас болып шығарушы ұш алыптың бірі Әлихан Бөкейхановтың еңбектеріне де тоқталып, талдап берсеңіз?*

Үшкөлтай Субханбердина: Әлихан Бөкейхановтың мол еңбегінің бір саласы — "Қазақ" газетінде жарияланған мақалалары. Газетте басылған екі жүзге жуық мақала мен аудармада қазақ елінің ең түйінді деген мәселелеріне тоқталған. Қазақ елінің жер мәселесі, отырықшы болуы, патша үкіметінің қазақ жеріне жүргізіп отырған аграрлық саясаты туралы пікірлерін жазады. Томск губерниясы, Алтай округінде тұратын қазақтардың тарихынан деректер; Семей, Ақмола, Торғай; Каспий сырты, Сырдария, Жетісу, Ферғана, Самарқан облыстарында тұратын халықтардың шаруашылығы, халқы, тарихы, сот, әкімшілік мәселелері жайынан бай мағлұмат береді.

Нұрболат Адырбек: *Сол кездегі "Қазақтың" шығуына тұрақты шығарушыларынан басқа ұлт зиялыларынан кімдер атсалысқан?*

Үшкөлтай Субханбердина: "Қазақ" газетінің авторларының көпшілігі — ұлттық әдебиетіміз бен мәдениетіміздің бір тума білгірлері, зиялы азаматтары болған. Олардың ішінде Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев сынды ақын-жазушыларымыз, Шәкәрім Құдайбердиев, Құдайберген Жұбанов, Ғұмар Қарашев, Халел Досмұхамбетов, Мұхаметжан Тынышбаев, Жаһанша,

Жансұлтан Сейдалиндер, Асылбек Сейітов, Мұстафа Шокаев, Бекмұхамет Серкебаев, Ахмет Оразаев, Ғабдолғазиз Мусин, Таһир Жомартбаев т.б. сынды ғалым, қоғам қайраткерлері бар. Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев, Сәкен Сейфуллин, Илияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин – “Қазақ” газетінің тұрақты авторлары болған. Мен бұл ретте мүмкіншілікті пайдаланып “Қазақ” газетінің ескі шежіре беттерін жиыстырып, басып шығарған “Қазақ энциклопедиясы” бас редакциясына, баспаның бас редакторы белгілі ғалым, академик Әбдімәлік Нысанбаев мырзаға зор алғыс айтар едім. Әбекен әуелі “Қазақ” құжаттар кітабына төгілтіріп тұрып алғысөз жазды ғой, жанашырлық таныту деген әне, қандай! Енді осы газет жалғасын табады дегенге қатты қуанып отырмын, “Қазақтың” өмірі ұзара берсін, қазақ бұдан ұтпаса ұтылмайды!

Нұрболат Адырбек: *Сіз Сталиндік зұлатқа ұшыраған қазақтың біртума ұлдарының артына қалдырған еңбектерін жинауға да біраз үлес қостыңыз. Өзіңіздің әкеңіз Субханберді де сол бір кезеңнің құрбаны болған.*

Үшкөлтай Субханбердина: Жалпы біздің үйде Абайдан бастап Әлихан Бөкейхановтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Міржақып Дулатовтың, Шәкәрім Құдайбердиевтің, Мағжан Жұмабаевтың, Жүсіпбек Аймауытовтың, Құдайберген Жұбановтың, Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің, Ғұмар Қарашовтың, Иманжүсіп пен Мәдидің есімдері көп айтылатын, соншалық бір жақсы ілтипатпен айтылатын. Жалғыз ағам Сәлкен (Шәже дейтінмін) олардың өлеңін жатқа айтып, өмірінен белгісіз деректер келтіріп отыратын. Сондай кездерде жанашыр жолдастары: “Әй Сәлкен, байқа, үй артында кісі бар” дегенде Шәжем Иманжүсіптің “Абылай аспас Арқаның Сарыбелі” әнін шырқайтын, ерекше шабытпен айтатын.

Мүмкін сондықтан да болар, қанша қатерлі болса да мен бүкіл саналы ғұмырымды қуғын-сүргін құрбандары, Алаш азаматтарының еңбектерін жинауға, жариялауға арнаппын.

Қазақ. 2006. 22 наурыз, №1(266).

ЖИЗНЬ, СРОДНИ ПОДВИЖНИЧЕСТВУ

Сатимжан Санбаев: Ушкультай Хасеновна, на Вашем письменном столе лежит рукопись новой книги. Ваши научные исследования и литературные труды снискали Вам заслуженное уважение самой широкой читательской публики. Известно также, что Вы – представитель той плеяды казахской интеллигенции, которая редко говорит о себе, предпочитая слову дело. Журнал “Отан” является первым общественно-патриотическим изданием в Казахстане, и для его читателей знакомство с Вашей жизненной судьбой было бы полезным и поучительным.

Ушкультай Субханбердина: Вся моя жизнь была связана с миром книг и печатных изданий. Конечно, это была нелегкая судьба, в которой хватало и радостей, и горя. С самого начала своей трудовой деятельности, в 1952 году, я работала библиографом, главным библиографом, заведующим отделом редких книг и рукописей Центральной научной библиотеки Академии наук Казахстана. С 1965 года по сей день тружусь в той же “ипостаси” в Институте литературы и искусства им. М.О. Ауэзова. Если попытаться сказать коротко, то через мои руки прошли издания казахской периодической печати с охватом времени более века. Звучит сухо, но и ведь профессия такова – я библиограф. Хотя для сведущих людей за этим обобщенным понятием стоят другие немаловажные понятия, такие как теория, методика и практика библиографии, библиотековедения, вопросы типологии библиографических работ. Другое дело – чему посвящена твоя работа и каковы ее результаты, какую лепту ты внес в культуру родного народа? Что стоит за всей твоей работой, что вело тобой – осознание ответственности и долга перед народом и временем, погоня за славой или ощущением того, что не способен ни на что другое, кроме как тихо сидеть в библиотечной тиши?

Сатимжан Санбаев: Вот этих два последних определения к Вам, Ушкультай Хасеновна, совершенно не относятся.

Ушкультай Субханбердина: Вы говорите о долге... Я прожила немало лет и могу сказать, что в моем случае это, наверное, близко к истине. Отец мой Хасенов Субханберды был директором школы, преподавал математику. Помню, как он много читал. Его красный шкаф был полон книг, газет и журналов. Мне было десять лет, когда в 1937 году советская власть арестовала отца. Состояние наше было ужасным. Отцовскую библиотеку уничтожили, чтобы нам, детям,

сохранить жизнь. Это запало в душу. Я постоянно думала: “Что же было в этих книгах и газетах такого, что отца арестовали, а нас ввергли в горе?”. Поверьте, это не высокопарные слова. Через некоторое время стало ясно, что нам, членам семьи “врага народа”, надо уезжать с насиженных мест — из Катон-Карагая. А куда ехать, кто нас примет? Решили перебраться к моему старшему брату Салькену, жившему в Алма-Ате. Кажется, из Алтая в Алма-Ату мы добирались целых полгода: поездом, на подводах, пешком. По пути нас обокрали, увели папин велосипед и патефон. Заявлять в милицию было нельзя: результат оказался бы плачевным для нас самих. Мама плакала... Помню, несколько месяцев мы жили в Семипалатинске. И, если бы не помощь писателя Кайыма Мухаметханова, близко знавшего моего брата Салькена Субханбердина, мы наверное, не смогли бы добраться до Алма-Аты. Одиннадцать лет мне исполнилось уже в столице.

Потом я раз пять ходила к директору школы №12, скрывая, кто мой отец и где он сейчас. Сколько я пролила слез, пока ходила вокруг школы, стараясь в очередной раз попасть в кабинет директора! Но однажды свершилось чудо: меня зачислили в школу-интернат, я могла брать в школьной библиотеке книги, читать газеты и журналы, как поступал мой отец. Для дочери “врага народа”, согласитесь, это было немалым достижением. Учеба стала главной целью моей жизни.

Сатимжан Санбаев: В те школьные годы Вы решили стать филологом?

Ушкультай Субханбердина: Вовсе нет. Я хотела стать врачом. Мне кажется, дети “врагов народа” всегда были взрослее своих сверстников. К окончанию школы у меня сложилось убеждение, что нравственное и физическое здоровье человека неотделимы друг от друга. Общество состоит из людей, и, если они будут совершенны, думалось мне, то не станет на земле несправедливости и зла. Но мне некому было помочь. А в только что открывшемся Казахском женском педагогическом институте студенткам были положены еда и одежда. Я поступила на факультет казахского языка и литературы. Получилось, стану преподавателем, продолжу дело отца. Но к тому времени, когда я окончила институт, стали повсеместно закрывать казахские школы, и я осталась не у дел. Устроилась библиографом в Центральной научной библиотеке Академии наук Республики. Это было в 1952 году. С того времени и берет свое начало моя трудовая деятельность, которая продолжается по сей день.

Сатимжан Санбаев: Президентом Академии наук Казахстана был незабвенный Каныш Имантаевич Сагпасв. А что собой

представляла в те годы Центральная научная библиотека Академии наук?

Ушкультай Субханбердина: Выделю то, что близко мне: первый Президент Академии наук Каныш Имантаевич Сатпаев, будучи выдающимся ученым-геологом, сам ведь написал немало блистательных статей о казахском фольклоре. Он создал в библиотеке фонд редких книг.

Библиотека Академии наук была богатой, но в ней зияла огромная “дыра”: отсутствовали издания дореволюционной и послереволюционной казахской печати, вся литература, связанная с творчеством репрессированной казахской интеллигенции. Вообще не было никакого упоминания о целой полосе духовной жизни нашего народа, все было изъято и уничтожено. Цензура была жесточайшая. Если добавить ко всему повсеместное закрытие казахских школ, из-за чего я не могла найти работу по своей специальности, то было очевидным, что идеология тоталитарного режима продолжает свою политику “убиения” духа народа, лишая его корней, истоков, традиций и преемственности в духовной жизни. Знаете, я перебрала чуть ли не весь фонд библиотеки, пытаюсь найти хоть одну книгу, один журнал или газету, напоминающую мне то, что читал мой отец. Тщетно!

Сатимжан Санбаев: Наступила новая пора Вашей жизни?

Ушкультай Субханбердина: В принципе, смысл жизни для меня был очевиден. Но иногда нужен какой-то невидимый толчок, импульс, чтобы наступила полная ясность, своего рода прозрение. Я поняла, какой смысл вкладывал Каныш Имантаевич, открывая фонд редких книг... Чтобы хоть в какой-то степени восстановить литературное и культурное наследие родного народа, мне представлялось, необходимо выделить библиографию из вспомогательной области литературоведения в самостоятельную научную дисциплину, поднять ее уровень с фиксирующего момента до уровня исследовательской аналитической работы. Это дало бы возможность работать в книгохранилище ведущих библиотек страны.

Человек прозорливого ума Каныш Имантаевич, конечно же, знавший мою судьбу, поддержал мои начинания. Его авторитет в ученых кругах страны был огромным. С его письмом и смогла я начать работу в книжных хранилищах Москвы, Санкт-Петербурга, Казани, Уфы, Омска, Оренбурга, Ташкента. Я знала, чем отныне буду заниматься: работа обрела черты долга.

Сатимжан Санбаев: И на благо Родины Вами было сделано немало. Можно бы и сказать, что Ваши труды говорят сами за себя. Но все же... Что собой представляли в те годы знаменитые книгохранилища страны?

Ушкультай Субханбердина: В первую очередь, следует сказать о книгохранилище Государственной библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина в Санкт-Петербурге. Оригиналы изданий, отмеченные эмблемой бывшей Императорской библиотеки, берегли пуше глаз. Пришлось обивать пороги, чтобы получить два комплекта журнала “Айкап” и отправить в Алма-Ату. Этот день был самым счастливым в моей жизни!

Богатства библиотеки, имеющие самое непосредственное отношение к Казахстану, были настолько большими, что, казалось, не хватит целой жизни. В те годы нечего было и думать о том, чтобы напечатать материалы казахской дореволюционной печати, но я на свой страх и риск переписывала их, снимала копии, делала микрофильмы. Методика работы заключалась в просмотре и отборе статей, заметок и корреспонденций, описании и последующем аннотировании. Всего было собрано около 7000 материалов, имеющих отношение к историческому прошлому Казахстана. Они содержат бесценные сведения по истории, этнографии, литературе, экономике, праву, народному образованию, географии, геологии, медицине, быту и другим вопросам. В указатели авторов включала нераскрытые псевдонимы и криптонимы. Составляла аннотации.

Добавлю, что благодаря книгохранилищам, находящимся вне пределов Казахстана, в настоящее время в Центральной научной библиотеке Академии наук имеются основные дореволюционные книги, газеты и журналы на казахском языке – оригиналы или фотокопии и микрофильмы. Они являются почти единственными источниками, сохранившими множество фактов из жизни казахского народа дореволюционного времени.

Сатимжан Санбаев: То есть, становилось ясным, что расхожее утверждение о дореволюционном Казахстане, как о крае сплошной безграмотности, является сплошным вымыслом тоталитарного режима? Знаете, в 60-е годы нам, молодым писателям, было тошно слышать об этом из уст республиканских руководителей.

Мы даже демонстративно покидали зал, когда слышали об этом, хотя знали, что нас за такой поступок накажут. Но и время уже было другое.

Ушкультай Субханбердина: Лучшие умы Казахстана знали всю абсурдность подобных утверждений и всячески поддерживали мою работу. Это – Каныш Имантаевич Сатпаев, Мухтар Омарханович Ауэзов, Алькей Хаканович Маргулан, Есмагамбет Самуратович Исмаилов, Ахмет Куанович Жубанов, Бейсенбай Кенжебаев. Но были и такие люди, для которых относительное жизненное спокойствие

было дороже всего. Помню, как один молодой человек долго уговаривал меня не издавать книгу. Потом и вовсе отказался издавать. Моя первая научная библиография “Статьи и сообщения на страницах журнала “Айкап” вышла в свет в 1961 году под общей редакцией Е.С.Исмаилова. Из нее цензура исключила материалы, имевшие отношение к А.Букейханову, А.Байтурсынову, М.Дулатову, Ш.Кудайбердиеву, М.Жумабаеву, Ж.Аймаутову, Р.Марсекову, Г.Карашу. А ведь “Айкап” издавался в 1911–1915 гг., задолго до создания “Алаш”! Вторая книга “Материалы, опубликованные на страницах дореволюционной периодической печати” под общей редакцией А.Х. Маргулана также с боем вышла в 1963 году. Это были первые шаги в восстановлении исторической справедливости. Процесс восстановления истины шел медленно. Материалы газет “Қазақ”, “Алаш”, “Сарыарқа” пролежали в моих домашних тайниках более сорока лет. Помните, в начале беседы я говорила о своем отце? Я не могла удержать слезы, когда увидела подшивки казахских газет и журналов дореволюционного издания.

Сатимжан Санбаев: Сейчас можно сказать, что собранные и изданные Вами с большим трудом книги стали памятником лучшим представителям казахского народа.

Ушкультай Субханбердина: Это – долгая работа. Дай бог, чтобы хватило здоровья.

Сатимжан Санбаев: Рассмотрим подробнее такой важный аспект как развитие общественной мысли в казахской дореволюционной печати.

Ушкультай Субханбердина: Интенсивное развитие демократической мысли в среде казахского населения началось во второй половине XIX века. Первой газетой на казахском и узбекском языках была “Түркістан уалаятының газеті”. Она издавалась в Ташкенте в 1870–1882 гг. Опубликованные в ней материалы являются ценным источником для исследователей истории и этнографии казахов того периода. В них прослеживаются первые шаги становления казахского литературного языка и обогащение его новыми понятиями и терминами.

“Дала уалаятының газеті” издавалась с 1888 по 1902 гг. в Омске при канцелярии Степного генерал-губернатора. В ней, к примеру, печатались ранние произведения Абая, очерки о Чокане Валиханове и был осуществлен первый опыт публикации состязания акынов. Был напечатан айтыс, состоявшийся между каракалпакским акыном Ажняном и девушкой Менеш, представляющей западно-казахстанскую поэтическую школу. Потом появился целый ряд газет:

“Серке” (1907), “Қазақ газеті” (1907), “Қазақстан” (1911–1913 гг.), “Ешім даласы” (1913), “Қазақ” (1913–1918 гг.).

Среди периодических изданий казахской демократической печати особое место занимает общественно-политический и литературный журнал “Айкап”. Он издавался в г.Троицке. В нем нашли существенное отражение литературное движение и развитие общественной мысли казахов начала XIX в. Кстати, “Айкап” был первым печатным органом, который издавался творческими усилиями самих казахских писателей. Неслучайно литературные произведения, опубликованные в журнале, отражали его основное идейно-общественное направление. На его страницах печатались лучшие представители прогрессивной казахской интеллигенции: А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ш.Құдайбердиев, Г.Қарашев, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Тынышпаев, Б.Қаратаев, С.Донентаев, С.Торайғыров, М.Сералин, Б.Майлин, С.Сейфуллин и др.

В газете “Қазақ”, кроме сведений по истории, литературе, экономике, этнографии, широко публиковались материалы, относящиеся к социально-политической тематике. Напомню, к примеру, статью А. Байтұрсынова “Еще раз о народном суде”, М.Дулатова “О земле”, статьи о тяжелом положении казахских женщин, о состоянии казахских школ и т.д. На ее страницах печатались хроники, статьи общественного, философского, исторического характера. Кстати, к 125-летию со дня рождения А.Байтұрсынова и 85-летию со дня выхода первого номера газеты “Қазақ” увидело свет уникальное издание “Қазақ”.

Казахская дореволюционная печать, возглавляемая выдающимися казахскими интеллигентами, формировала общественные взгляды широких слоев населения, просвещала их и готовила людей, способных активно бороться за свое будущее, за независимый Казахстан. Одним словом, изучая материалы казахской дореволюционной печати, мы теперь можем воссоздать полную картину целой общественно-исторической эпохи, которая была отсечена от нас.

В этом свете яснее видится значение Указа Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева “Об объявлении 1998 года – годом межнационального согласия и памяти жертв политических репрессий”. Надеюсь, это будет способствовать возвращению нашему народу тех духовных ценностей, которые им были созданы в разные исторические времена, и тем самым отдать должное их великим творцам.

Их имена бессмертны!

Сатимжан Санбаев: И все же возвратимся к рукописи новой книги...

Ушкультай Субханбердина: Вернее, рукописи трех книг. Счет, выходит, пошел на третий десяток книг. Одну из своих книг “Қазақ Алаш. Сарыарқа”, вышедшую в 1993 году, я посвятила памяти отца. Новую книгу “Қазақ халқының атамұралары” – “Наследие казахского народа” я посвящаю светлой памяти великого сына казахского народа Каныша Сатпаева. Он был первым инициатором собирания дореволюционных источников, а я остаюсь убежденным сторонником того, что периодическая печать той эпохи дает полную и научно-достоверную картину всей жизни дореволюционного Казахстана.

Сатимжан Санбаев: Что Вы хотите пожелать нашим читателям?

Ушкультай Хасеновна: Любить и знать Родину, служить ей, приумножать и беречь ее богатства. Быть счастливыми вместе с родной землей. Она у нас прекрасная.

1999 г.

ОЙЛАР

Жалпы біздің үйде Абайдан бастап Әлихан Бөкейхановтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Міржақып Дулатовтың, Шәкәрім Құдайбердіевтің, Мағжан Жұмабаевтың, Жүсіпбек Аймауытовтың, Құдайберген Жұбановтың, Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің, Ғұмар Қарашевтің, Иманжүсіп пен Мәдидің есімдері көп айтылатын, соншалық бір жақсы ілтипатпен айтылатын.

* * *

1956 жылы “Айқап” журналы мен “Дала уалаятының газеті”, “Түркістан уалаятының газеті”, “Қазақстан” газеттерінің бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлардың библиографиясына материал жинап жүргенімде “Қазақ” газетінің бетінде басылған материалдарды да жинаған едім. Әрине, ол кезде ешкімге де әбүйір әпере қоймайтын “Қазақ” газетінің бағы ашылады деп ойлаған емеспін. Тек көмескі сезім “Қазақ” газетінің де материалын қалдырма дегендей үміт артты ма? Әлде, жазықсыз жазалы болған зиялы азаматтардың бірінің нерзенті болғаным себеп болды ма, әйтеуір газет бетінде жарық көрген қазақ елінің әдебиеті, мәдениеті, тарихы, тілі, саяси жағдайы, шаруашылығы, басқа елдермен қарым-қатынасы туралы материалдарды Санкт-Петербург қаласындағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы Мемлекеттік кітапханасында отырып, карточкаға түсіре бердім.

* * *

Санкт-Петербургтің Мемлекеттік Орталық архивінен деректер тауып, қазақтың газет-журналдарының, кітаптарының, микрокөшірмелерін түсіріп алып қайтқанда зор қуанышпен рухани байып, Алматыға оралушы едім. Туған халқыңның өткенін ешбір қосымшасыз білудің өзі қандай бақыт екенін сонда түсінгенмін. Кейбір мақалаларды оқып, жерден жеті қоян тапқандай қуанатынмын, кейбір мақалаларды оқып, ағыл-тегіл жылайтынмын

* * *

Жазықсыз жазалы болған азаматтарымыз ақталып, еңбектері халқына қайтарыла басталған соң-ақ “Қазақ”, “Алаш”, “Сарыарқа” газеттерінің библиографиясын жариялауды қолға алдым. Талай баспагердің алдына барып, салым суға кеткендей жігерім құм болып ренжіп қайтқан күндерім болды. Әсіресе, жас баспагердің дауысы дірілдеп, тебірене: “Апай-ай, күнде өзгеріп жатқан заман, енді өзгерсе, алдымен сіз кетесіз ғой, қайтесіз, осы кітапты шығармай-ақ

қойсаңызшы, басынан аяғына дейін авторлары “Алашорда” қайраткерлері екен!” дегені. Маған жаны ашып айтып отырғанын сеземін. “Кетсем кетейін, кітан шықса болды” деп жалынамын. Ақыры кітапты шығара алмайтынын ашық айтқан соң, қолжазбамды құшақтап, көшеге шыққан соң ал жыла, өзіме ие бола алмай, ешкімді байқамай, ағыл-тегіл жылап келемін. Айналайын балам-ай, білсең кеткенің не екенін! ...

* * *

Қазан төңкерісінен бұрын жарық көрген қазақ газет журналдарының тұпнұсқаларын, ксеро, фото, микро көшірмелерін жинаумен бірге, Мәскеу, Петербург, Қазан қалаларының архивінде сақтаулы тұрған олар туралы архив құжаттарын бергенін микро көшірмеге түсіріп, бермегенін қолмен көшіріп жинай беріптің.

* * *

1911–1915 жылдар арасында шыққан 88 журналдың мұқабасында “Императорская библиотека” деген күмістеген жазумен түптелген, сырты қатты картонмен қапталған журналдың тігінділерін қолыма алып отырып, халқымыздың әдеби мұраларын, кітаптары мен газет-журналдарын сақтай білген орыс ағайындарға шын пейілмен риза болдым.

А Л Ғ Ы С

Құрметті Үшкелтігі Сұлханбердіқызы Ханым !

Кітапхана - елдігіміз бен мемлекетіміздің шежіресі, рухани тәуелсіздігіміздің кепілі. Кітап - жалпы ұлттық сана мен мұраттарды қалыптастыратын өркениет құралы ретінде халқымызды мемлекеттік бірлік идеясына тартатынын ұлы ұйытқы.

Сізге Отан тарихының, дандылық пен парасаттың, адамгершілік пен еңіктің, ғылым мен білімнің және отаншылдық рухта тәрбие берудің қара шаңырағына айналуға тиісті халықтық «Отырар кітапханасын» құру жөніндегі жалпыұлттық үндеуге белсене атсалысып, кітапхана қорын байытуға қосқан жеке үлесіңіз үшін алғыс айтамын.

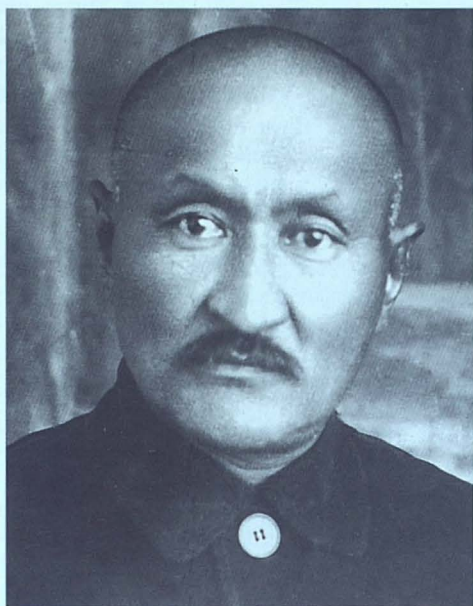
Сізді алдағы уақытта да Қазақстан Республикасы Президенті ұстаған отырған ұлттық даму идеясының мемлекеттік, тарихи, рухани мүдделеріне сай қалтқысыз қызмет ете беруді дегенемін.

Сізге зор денсаулық, бақ-береке тілеймін.

Қазақстан Республикасының
Премьер-Министрінің
орынбасары

11. Ел-Астана қаласы.

Әкесі Хасенов Субханберді

Ағалары: Халькен (Мұхаммедғалым), Сәлкен (Мұхаммедсәлім), Нүркіш (Нұрмұхаммед)

Студент Ү. Субханбердина

Үшкөлтай
Субханбердина,
Қапиза Аубакирова

1945 жылы Мәскеуде
өткен физкультура-
шылар парадына
қатысқан жылдар.
(түпнұсқаны алуға)

Ленинград 1948 жыл

Қыздары: Сәуле, Жаңыл, Шолпан.

1956 жыл
Ленинград

Ғылым
академиясының
Шығыстану
институтында
(Ленинград бөлімі),
Салтыков-
Щедрин
атындағы
Мемлекеттік
кітапхана
қорында,
архивтерде
жұмыс істеген
жылдар.

1968 жыл
Мәскеу.

В.И. Ленин
атындағы
Мемлекеттік
кітапханада,
қолжазбалар,
сирек кітаптар
қорында,
архивтерде
жұмыс істеген
жылдар.

1972 жылы Таллинде өткен директорларының конференциясына қатысты.

1973 жылы фоно-фото жұмысымен танысу үшін Таллин, Тарту, Вильнюс, Рига қалаларында болған кездер.

Фредерик Шопенге гүл шоқтарын қою рәсімі.

Париждегі Лувр музейінде 1975 жылы
12-21 сентябрде Францияда делегация
құрамында Париж, Леман, Нант, Сен-Назэр,
Лориант, Рен қалаларында болған кезде.

Брюссель орталық алаң. Білім қоғамының делегациясы құрамында
Одақ ғалымдарымен
1978 жылы апрель айында Бельгияның Брюссель, Антверпель, Брюгге,
Гент, Льеж, Вервье қалаларында болған кезде.

Орталық ғылыми кітапхананың директоры
Нұрхан Бәтішқызы Ахмедовамен бірге.
01.06.1977.

Академик Әлкей Хаканұлы Марғұланмен сұхбат.

1977 жылы 23 қыркүйек М.О. Әуезовтің туғанына 80 жыл. Республика сарайында. Солдан оңға қарай: Венгрия ғалымы Мандоки Иштван Қонғур, Үшкөлтай Субханбердина, академик Нәйля Оразғұлқызы Базанова, Капуза Сейдахметқызы Субханбердина.

Академик Серікбай Бейсенбаевпен Орталық
ғылыми кітапхана ұйымдастырған кітап
көрмесінде.

Академик жазушы Ғабит Мүсіреповпен бірге.

Орталық ғылыми кітапханада микрокөшірмемен жұмыс үстінде

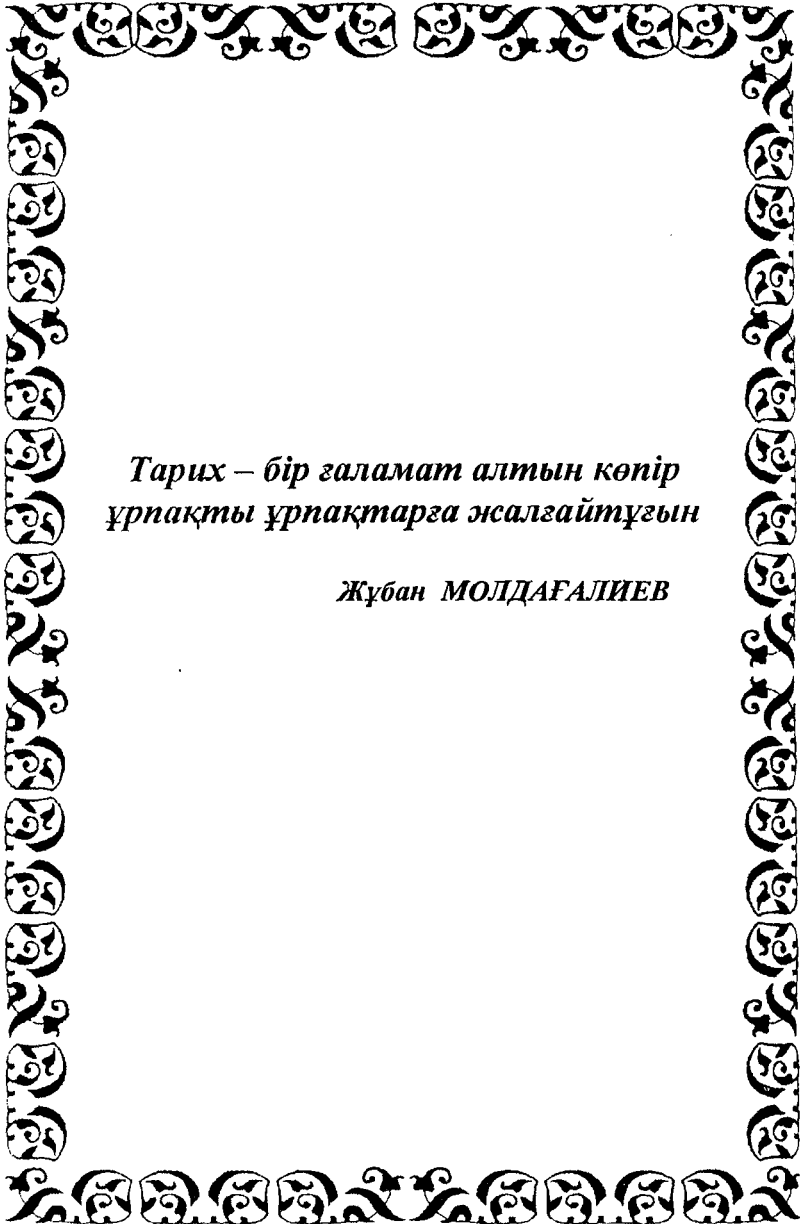
Солдан оңға қарай: Мәйден, Үшкөлтай,
Сәуле, Салжан. ОҒК.

Орталық ғылыми кітапхана қызметкерлері. 1971 ж.

КІТАП ТАРИХЫ —
АДАМЗАТ ТАРИХЫ

*Тарих – бір ғаламат алтын көпір
ұрпақты ұрпақтарға жалғайтұғын*

Жұбан МОЛДАҒАЛИЕВ

КІТАП ТАРИХЫ – АДАМЗАТ ТАРИХЫ

Тілі, діні, тарихы, әдет-ғұрпы бір-біріне ұқсамайтын алыс елдерді жақындастыратын, әр құрлықтағы адамдарды бір-бірімен тілдестіретін кітаптың адамзат өмірінен алатын орны өте зор.

Адам мен адам арасындағы қарым-қатынас – дүниедегі ең күрделі мәселенің бірі. Оның сырын ұғуға барша адамзаттың кашаннан-ақ мүдделі болып келгені белгілі. Бірақ адам жөнінде қанша айтылып, қанша жазылса да, оның сыры әлі де түгел ашылып болған жоқ. Адамдар арасындағы қуаныш пен қайғыны, жақсылық пен жамандықты, махаббат пен зұлымдықты, адамды сүю мен оның іс-әрекетін, қиял-арманын құрметтеу жайларын сөз ететін құралдардың бірі кітап болып табылады.

Кітапты ойлап тапқан адам болса, ал енді сол адамның білімін, сана-сезімін өсіріп, күшіне күш, ойына ой қосып, оны қоғам мен табиғаттың қожасына айналдырып отырған кітап. Кей кітап толып жатқан ұйқысыз түндерден соң ауыр азап пен қиын-қыстау жағдайлардан, кейде жоқшылық, мұқтаждықпен жарыққа келсе, біреулер жігердің құм болуымен, өмір құнымен дүниеге келгенін адамзат тарихы жақсы біледі.

Ұлы астроном Джордано Бруноның кітабын өзімен бірге жалын жұтса, 1327 жылы Флоренция инквизиторлары дәрігер әрі астролог Франческо Стабиліді кітаптарымен қоса өртеп жіберді. Халиф Омар Александрия кітаптарын отқа жақса, Испания мен Португалия инквизиторлары аутодафе ұйымдастырып кітаптарды авторымен қоса жойған болатын. Сол адамзат Галилеймен бірге надандықтың орнына сүрінсе де, қайта тұрып, алға келешекке ұмтыла білді.

Итальяндық философ, ақын, саяси қайраткер Кампанелла Томазо (1568–1639) отыз жылдай түрме қағасында отырып, адам шыдамас қорлық-қатыгездікпен жапа шексе де жарқын болашақты көкसेген “Күн қаласы” атты кітап жазды.

Адамзат жаулары кітаппен қанша алысса да, кітап ертегінің батырындай отқа жақса күймейтін, суға салса батпайтын керемет күш иесіне айналды. Халық айтқан асыл сөз: “Қаламмен жазылған баптамен шабылмас” дегендей, адам ойы мәңгі жасап, әр дәуірде өмір сүрген, әр алуан тілде сөйлеген адамдар кітап арқылы бір-бірімен тілдесіп, сыр шертісіп келеді. Дарий Гистапс жартасқа өз ротасының ерлігін ойып қалдырып, көне тарихтың бір бетін бізге жеткізді; Халдейстердің астрономиясын ғасырлар біледі: египеттіктердің ұлы құрылысы, ғимарат салу өнері өте ерте заманнан бізге жетті; гректердің терең мағыналы философиясы осы күнде де орасан ойға қалдырады.

Адамдар сияқты әр кітаптың да түрліше тағдыры бар. Олардың бір-бірімен ұқсастығы тек сырт пішіні – мұқабасы ғана, сөреде қатар-қатар тізіліп тұрғандығы ғана. Кей кітап өмірге тыныш келіп, тыныш кетеді. Оның келгенін де, кеткенін де ешкім сезбей қалады. Кейбір кітап басылып шыққан күннен жер жүзін жаңғырта, ескіні есеңгірете, жаңамен қоян-қолтық араласа “бүгінгі кітап – ертеңгі іс” дегендей өмірден өз орнын алады. Енді бір кітап жанға жайлы, әсем әнмен, әсерлі сөзбен, күмбірлеген күймен қиял дүниесіне шарықтай келсе, біреулері қолдан-қолға ауысып, ауыздан-ауызға көшіп, адам игілігі үшін қызмет етеді. Кейбір кітап мағынасыз, нәрсіз, құрғақ сөзді болып, өмірге де, адамға да пайдасыз, тек кітап деген атқа ғана ие. Біреулері жұмбақ заманына түсініксіз, енді біреуі тұңғыық терең сырлы болады. Ішінде мірдің оғындай өткірі, жанға жайлы нәзігі, зілдей ауыры, жадында сақталмайтын бір күндік қана өмірі бар таязы, даурықпа бос сөзді кітаптарының да осындай толып жатқан түрлері бар. Мыңдаған жыл өмір сүрген миллиондаған адамдардың ішінде бір-біріне барлық жағынан ұқсас екі адам тумайтыны сияқты бір-біріне барлық жағынан ұқсас екі кітап та баспадан шықпағанға ұқсайды.

Кітап – адамдардың көп замандарға созылған ұзақ тарихында тілі басқа адамдар қауымымен де түсінісудің құралы болды. Осындай бүкіл халықтық рухани қазынамыз болып табылатын мәдени, әдеби қарым-қатынастың құралы болып отырған кітап тарихын тереңірек зерттеу әлі де кезеңін күтіп тұрған міндеттердің бірі.

Төңкерістен бұрын қазақ тілінде басылып шыққан кітаптардың қазіргі Қазақстанның тарихын, әдеби, мәдени өмірін зерттеу үшін маңызы зор. Бұл кітаптар тарихи деректерді, мұрағат қазыналарын толықтырып, қазақ халқының саяси, мәдени, өмірінен құнды мағлұматтар береді. Қазақ кітаптары Қазақстанның өзінде емес, Санкт-Петербургта, Қазанда, Орынборда, Омбыда, Ташкентте басылды. Көбінесе Қазан университетінің Кәрімовтар мен Хұсайыновтардың баспаларынан шығып тұрды. Кітап бастыру жұмысы ХІХ ғасырдың басынан басталса да, алғашқы кезде өте баяу жүрді.

ХІХ ғасырдың орта кезінде орыс ғалымдары түркі тілдес халықтардың, оның ішінде қазақ халқының этнографиясын, тарихын, тілін, әдебиетін жинауға, ғылыми талдаулар жасай отырып зерттеуге кірісті. Зерттеу жұмысымен айналысатын, орысша оқыған бірді-екілі адам қазақ арасынан да шыға бастады. Бұлар қазақтың ауыз әдебиет нұсқаларын, ақын жыраулардың өлең-жырларын жазып алып, кітап етіп бастыруға ұсынды. Орыс әлілбиінің графикасымен қазақ тілінде кітаптар жазды. Бұл ретте Шокан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Әбубәкір Диваев, В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, И.Н. Березин, А.Е. Алекторов,

Н.И.Ильминский, П.М. Мелиоранский, Н.Н. Пантусов және т.б. еңбектерін атауға болады.

Түркі тілдес халықтардың ауыз әдебиетін, тілін, мәдениетін зерттеуде жоғарыда аты аталған ғалымдардың көбімен ғылыми қарым-қатынаста болған кісі – ғалым-тілші, фольклорист, этнограф, Қазан университетінің профессоры Николай Федорович Катанов.

Н.Ф. Катанов 6 мамырда 1862 жылы Абака өзенінің бойындағы Узюм деген жерде (қазіргі Аскиіз ауданына қарасты) дүниеге келді. Әкесі Федор Катанов ұлты сағай, шешесі Чаптикова (Кизекова), ұлтты қас, қазір оларды хакас дейді, хат танымайтын, үй шаруасынан аспаған адамдар болған. Жас Коля Катанов тұрмыс таршылығына қарамастан білімге ерте қол сермейді. Жеті жасында Аскиіздің бастауыш училищесіне түсіп бес жыл оқиды. Онан кейін Красноярскіде классикалық гимназияны үздік бітіріп шығады. Н. Катановтың білім дүниесіне алғаш көзін ашқан, жол сілтеген адамдар – Иннокентий Каратанов – Красноярскідегі белгілі суретші Дмитрий Иннокентьевич Каратановтың әкесі және Сібірдегі алтын кенінің қожасы (золотопромышленник), хакас халқының ағарту ісіне көп үлес қосқан, атақты суретші В.И. Суриковты Петербургке оқуға жіберген Петр Иванович Кузнецов болды.

Гимназияда оқып жүрген кезден бастап-ақ халық ауыз әдебиет нұсқаларын жинай бастаған Н.Ф.Катанов, өткен ғасырдың орта кезінен шығыс зерттеу ғылымының орталығы болған Петербургте оқуды армандайды. Миссионер ғалымдар В.И.Вербицкий мен Н.И.Ильминскийдің көмегімен, атақты ғалым В.В. Радловтың қолдауымен Петербург университетінің шығыс тілдер факультетінің араб-парсы-түркі-татар бөліміне түсіп, оны 1888 жылы бітіріп шығады. Н.Катанов Петербургке келген соң шығысты зерттеуші ғалымдарымен танысып, олардан тәлім-тәрбие дәріс алады. Мұны И.Н. Березин жайындағы мақаласынан да көреміз /1/. Сондай-ақ ғалымның өзін Ресей империясының түкпір-түкпірін мекендеген “бұратаналар” аталып келген халықтардың тарихы мен әдет-ғұрпын зерттеуге Н.М.Ядринцевтің баулығанын; ауыз әдебиет нұсқаларын жинауда белгілі бір жүйемен жазып алу арқылы олардың арасындағы ұқсастық мотивтерін зерттеуге болатынын Г.Н.Потаниннің үйреткенін; әдеби нұсқаларды дәлме-дәл жазып алу арқылы әр түрлі тілдердің өзгешеліктерін зерттеуге В.В.Радловтың ынталандырғанын; шығыс туралы Еуропа ғалымдарының еңбектерін зерттеу керектігін Э.Ю.Петридің үйреткенін алғыс сезіммен атап айтқан /2/.

Ғылым академиясы мен Орыс географиялық қоғамының ұйғаруымен 1888–1892 жылдары жас ғалым Сібірдің Урянхай өлкесіне ғылыми

командировкаға аттанады. Бес жылға созылған ұзақ сапарында ғылым үшін өте бағаты материалдар жинайды. Оның ішінде Жетісу облысында тұратын қазақ, қырғыз, өзбек т.б. халықтардың тілі, әдет-ғұрпы мәдениеті, Тарбағатай маңындағы қазақ, қырғыз рулары жайында; Қытайға қараған түркі тілдес халықтар туралы толып жатқан мол деректер алып келеді.

Бірақ, өкінішке қарай, Петербург университетінен жас ғалымға орын тимейді де шығыстану ғылымының сол кездегі екінші орталығына айнала бастаған Қазан университетіне баруға тура келеді.

Н. Катанов Сібір экспедициясынан жинаған материалдарының негізінде урянхай тілін зерттеу тәжірибесіне арнаған 1600 беттік еңбегін 1903 жылы Қазанда жариялайды.

Бұл еңбегі үшін талантты ғалым магистр атағына ие болды. Еңбектің ғылыми құндылығын профессорлар В.Д.Смирнов пен П.М.Мелиоранский өте жоғары бағалаған болатын.

Ал 1907 жылы Петербургте академик В.В. Радлов бастырып шығарған түркі халықтарының ауыз әдебиетіне арналған он бір томдық нұсқалардың 9 томына материал жинаған, мәтіндерін орыс тіліне аударған, алғы сөзін жазған Н.Ф. Катанов. Негізінен, осы еңбегі үшін ғалымға 1907 жылы Қазан университетінің тарих-филология факультеті ғылым докторы атағын береді.

Николай Федорович Катанов тек қана өзі туған хакас халқына белгілі ғалым болып қалған жоқ. Орыс шығыстану ғылымын дүние жүзіне танытқан оның ішінде түркология саласында әйгілі В.В.Бартольд, И.П.Минаев, О.Н.Бетлингк, В.В. Радлов, И.Н. Березин, Н.Я. Марр, Н.И.Ильминский, С.Ф.Олденберг, В.А.Жуковский, А.К.Казембек, Ф.Ч.Корш, В.Д.Смирнов, П.М.Мелиоранский, В.А.Богородский, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов т.б. ғалымдармен бірге шығыс зерттеушілерінің мектебін құрысты.

Н.Ф. Катанов Ресейдің оннан астам ғылыми қоғамдарына мүше болумен қатар, Бельгияның Левен қаласындағы халықаралық ғылым және әдебиет қоғамына; Венгрияның Будапешт қаласындағы этнография қоғамына; Гельсингфорс (Хельсинки) қаласындағы фин-угор қоғамына мүше болып сайланған.

Қазан университетінің профессоры, ой-өрісі кең, әржақты ғалым Н.Ф.Катанов ғылымға бағыштаған 36 жылдық ғұмырында тарих, мұражайтану, этнография, тіл ғылымы, әдебиет, фольклор саласында 400-ге жуық ғылыми еңбек жариялаған, сонымен қатар бұрынғы газет-журналдарда басылып шыққан мақала, хабарлары мен 30000 беттік колжазбаларында осы уақытқа дейін маңызын жоймаған деректер мол сақталған.

Бар өмірін ғылым жолында сарп еткен ғалым кедейлік кесірінен де құтыла алмаған екен. Ол 1914 жылы бірінші дүниежүзілік соғыс алдында 8600 томнан тұратын кітапханасын сатуға мәжбүр болады. Ресей ғылым академиясына, Орта Азия генерал-губернаторына, Иркутск генерал-губернаторына хат жолдап кітапхананы сатып алуын өтінгенмен бәрі де құнды байлықтан бас тартады. Осы кезде Қазанға келген Түркия премьер-министрі бұл хабарды естіп, жедел түрде кітапхананы сатып алады. Ғалымның өмір бойы тырнақтап жинаған баға жетпес асыл қазынасы 31 сандыққа салынып Стамбулға жіберіледі /3/.

Шығысты зерттеуші түрколог ғалымның кітапханасының кейінгі тағдырын білу қазіргі ғалымдардың алдында тұрған игі міндеттердің бірі болуға тиіс. Себебі, Катанов Лондонға, Парижге, Италия қалаларына ғылыми іс сапарға барған кездерінде түркі тілдес халықтар туралы құнды деректер жинаған болатын. Соның бірі – Италияның Венеция кітапханасында сақтаулы тұрған қыпшақ тіліндегі қолжазба нұсқаны зерттеп, оны түгелімен көшіріп алған. Сондай-ақ, шығыс зерттеу саласында жазылған мол еңбекке қайнар көз, түп нұсқа болған кітаптарды көрудің өзі ғанибет.

Н.Ф. Катанов атақты лингвист болумен қатар, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, оны зерттеуші, орыс тіліне аударушы, түрлі түсініктер жазып, ғылыми құндылығын анықтап, жанрларға жіктеуші, оларды бастырып шығарушы. Соның ішінде қазақтың әдебиеті, мәдениеті, тілі туралы жазған А.Е.Алекторов пен П.М.Мелиоранскийдің; қазақ тілі мен эпосы туралы жазған Н.Я.Саркин мен М.Н. Бекимовтың; тарих, этнография, фольклор жайында жазған Ә. Диваевтың; қазақ ауыз әдебиеті туралы жазған А.Д. Нестеров пен Н. Пантусовтың мақала, зерттеулерін редакциялаған, әрқайсысына алғы сөз жазып, бастырып шығаруға атсалысқан адам.

Петербор университетінің шығыс факультетін бітіріп, ұзақ жылдар бойы бұрынғы Верный қаласында қызметте болған, Түркістан ғылыми қоғамының белсенді мүшесінің бірі Н.Пантусовтың (1849–1909) жинаған материалдарын Ғылым академиясы арқылы бастырып шығарады. Солардың бірі – “Материалы к изучению казак-киргизского наречия” деген сериямен 1900–1904 жылдар арасында жарық көрген жеті кітап. Қазақтың ертегілері, мақал-мәтелдері, жұмбақтары, терме-нақыл сөздері және тарихи жырларынан құралған осы кітаптардың алғы сөзін, транскрипциясын, аудармасын жазып, бастырып шығарған – Н.Катанов.

Н.Катанов 1896–1901 жылдар арасында Қазанда шығып тұрған “Деятель” журналының “Шығыс библиографиясы” бөлімінде қазақ кітаптары туралы алғашқы мақалаларын үнемі жариялап отырған. Олардың ішінде қазақ әдебиеті, ауыз әдебиеті нұсқалары, шыққан

кітаптар, ақын-жазушылар жайында құнды пікірлер, ғылыми деректер мольнан берілген. Мысалы, қазақ лиро-эпосының асыл маржандарының бірі – “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының 1896 жылы Қазанда басылған кітабына сын мақала жарияланған (Деятель. 1897.– №4. – 254 бет). Мақалада автор қазақтың “Қозы Көрпеш” жырының сюжетімен Еуропа елдері ерте кезден таныс екендігін жазған. Жырды мешін жылы туған жиырма жастағы ақын айтып отырғаны туралы дерек береді де, ақын мен айтушы (жыршы) жайындағы пікірін жазады.

Н.Катанов “Қозы Көрпеш” жырының нұсқалары жөніндегі жорамалдар туралы ғылыми деректермен таныстырады: жырдың басы 1876 жылы Қазанда И.Н.Брезин “Хрестоматиясында” басылғанын, оның соңы Петербургте 1890 жылы шыққанын, тағы бір варианты 1870 жылы В.В. Радлов нұсқаларының III томында жарияланғанын айта келіп, алғаш жырды Қазан қаласында татарлар бастырып шығарғанын, осыдан түркі тілдес халықтарға жырдың мол тарағанын, 1872 жылы Радлов нұсқаларында (IV томда) жарияланған тобыл татарлары нұсқасының негізі қазақ жыры екендігін атап айтқан. Орыс тіліндегі аудармасын 1812 жылы Т. Беляев бастырып шығарғаны, 1870 жылы неміс тілінде жарық көргені туралы мәліметтер берген. Мақалада “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының қысқаша мазмұнын бере отырып, бұл нұсқада қыз әкесі Сарыбай екені, Жетісу облысында Сергеепольдағы Қозы мен Баянның моласы туралы дерек бар. Осы мақалада көңіл аударатын үш мәселеге тоқталайық: біріншіден, қазақтың “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының Еуропа халықтарына ерте кезден-ақ белгілі екендігі; екіншіден, Қазанда татарлардың шығаруы арқасында қазақ жыры “Қозы Көрпеш – Баян сұлудың” түркі тілдес халықтар арасында мол таралғаны (өзінің ғылыми еңбектерінде 114 тілде жазылған нұсқалардан деректер пайдаланған полиглот ғалымның бұл пікірлері жырдың қазіргі зерттеушілерінің назарынан тыс қалмауға тиіс); үшіншіден, жырдың 1896 жылғы басылымы 10000 дана болып шыққаны. Бұлардан төңкерістен бұрын орыс және араб әрпімен сегіз-тоғыз рет жарық көрген жырдың халықтық негізін жоймай, ел арасына көп тарағанын аңғарамыз. Төңкерістен бұрын жеті-сегіз рет басылып шыққан, қазақ арасына кең тараған “Айман – Шолпан” жырының 1896 жылғы басылымы жайында Н.Катанов мақала жарияланған (Деятель.–1897.–№4.–258 б.) Автор “Айман-Шолпан” жырында татар тілінің элементтері, сөз тіркестері көп кездесетінін айта келіп, сол кездегі қазақтар үшін татарлар әдебиеті, ал татарлар үшін түрік әдебиеті озық әдебиет саналғанын, жалпы халықтың қайсысы болмасын басқа өзінен озық әдебиетке ынтық екенін атап айтқан. Мақаладан Катановтың жыр мазмұнын жақсы білгенін, оны өзі оқып шыққанын байқаймыз.

Өйткені ол қысқа мақалада жырдың сюжетін түгел баяндайды, ал жырды мүдірмей оқуға татар сөздері мен сөз тіркестерінің кедергі келтіріп тұрғанын, жалпы поэманың көркемдік қасиетіне нұқсан келтіретінін де айтады. Сонымен қатар, жырда “сочинитель”, “автор”, “фелъетон”, “легенда” деген сөздер кездесетінін де атап көрсеткен.

Кітаптың 2400 дана болып басылғанын, бастырушы Шамсуддин Хусайынов, жырды жазған Жүсіпбек Шайхұлисламовтың Жетісу облысы Үйсін руынан екендігі жайында мәлімет береді.

Көкшетаудан шыққан атақты Біржан мен Жетісуда белгілі болған Сара қыздың айтысы – от ауызды, орақ тілді наркескендер айтысы. ХІХ ғасырдың аяғында өмір сүрген осы екі санлақтың айтыс өнері сол кездің өзінде хатқа түсуі, тіпті жеке кітап болып жариялануы, бір смес, бірнеше рет басылуы және әр түрлі версиямен жарық көруі – ерекше көңіл аударатын мәселе. Төңкерістен бұрынғы кітап бастыру ісі балаң кезде-ақ сегіз рет жарияланған бұл айтыстың тарихы әлі зерттеліп келеді.

Айтыстың төңкерістен бұрын жарық көрген екі нұсқасы бар. Бірі – “Қисса Біржан сал мен Сара қыздың айтысканы” деген тақырыппен Қазан қаласында 19 беттік кітапша болып 1898, 1900, 1901, 1907 жылдары Университет баспасынан, 1913 жылы Домбровский баспасынан шықты. Бұл нұсқа қазақ арасына белгілі акын Жүсіпбек Шайхұсламовтың есімімен тығыз байланысты.

Осы нұсқа жайында Н.Катанов қазақ арасынан шыққан атақты Жүсіпбек акын жазып алған айтыстың алғаш Шамсуддин Хұсайынов пен Мусинның қаражатына 4800 дана болып басылғанын айтып, айтыстың мазмұнын берген (Деятель. 1899.–№1. – 46 б.; 1901. – №1. – 30 б.). Мақалада “Біржан – Сара айтысы” Қазан қаласында тұратын Ахмет Кәрім деген байдың тапсыруымен жазылғаны жайында сөз болады.

Бұл деректерден Жүсіпбек Шайхұсламовтың акын Сарамен кездесіп, оның аузынан Біржанмен болған айтысын естігенін аңғарамыз.

Жүсіпбек – ел аузындағы ең сұлу жырларды жинап бастырған, кейбірін өзінше өңдеген акын. Ол кездегі ақындардың көбі авторлық мәселесін өзінше, осы күнгіден басқаша түсінгенге ұқсайды. Авторы мен айтушысы арасына шек қоймай, ауызша тараған халықтық жырларды кейде жинаушы не бастырушы өзімдікі деп санаған. Немесе өзі шығарған қисса, жырларға бір акынның сөздерінен үзінділерді пайдалана берген. Осы жай “Біржан – Сара айтысынан” да байқалады.

Абайдың 1886 жылы жазған “Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат” деген белгілі өлеңінің алты шумағы кейбір сөздер орны ауыстырылып, аз ғана өзгерістермен айтыстың ішінде басылған. Бұрынғы шыққан газет-журналдарда, қазір сирек кездесетін көне кітаптарда басылған Абайдың көзі тірі кезінде шыққан өлеңдердің

құны күннен күнге арта түсуде. Олар – Абай мұрасының текстологиясын зерттеуде, шығармаларының академиялық жинағын дайындауда керекті мағлұмат беретін нұсқалар.

Әдебиетіміздің, айтыс өнерінің шыққан биігі, шедеврі болған қазақтың кең даласына мол тарап, көп қошаметке ие болған бұл айтыстың тіл көркемдігін өте жоғары бағалаған алғашқы зерттеушісінің бірі Н.Катановтың сан рет басылып, кейінгі заманда көп зерттеліп, ғылыми талдаулар берумен бірге әр түрлі пікірлер де айтылып жүрген айтыс жайындағы кейбір деректерді оқушылар назарына ұсынуды мақұл көрдік.

Қазақ халқының бай ауыз әдебиеті нұсқаларының ішіндегі мол тараған, ең көркем туындыларының бірі “Қыз Жібек” жыры жайында да Н.Катанов мақала жазған (Деятель. 1900. № 10. 50-бет). Жырдың мазмұнымен ғылыми жұртшылықты таныстырған бұл мақалада көңіл аударатын бір жай – басылымның Қазан байы Ахмед Кәрімге арналғаны. Жоғарыда “Біржан–Сара айтысын” да осы Ахмед Кәрімнің тапсыруымен жазылғанын атап өткенбіз. Қазақ халқының “Біржан сал мен Сара акын айтысы”, “Қыз Жібек” сияқты көркем жырларының жазылуына, бастырып шығаруына ат салысқан Ахмед Кәрім кім? деген сұрау – келешекте жауабын күтіп тұрған мәселенің бірі.

“Деятель” журналының беттерінен Алтайда және Монголияда әйгілі болған, төңкерістен бұрын Қазан қаласында төрт, бес кітабы басылып шыққан Ақыт Өлімжіұлы Қарымсақовтың 1897 жылы шыққан “Тәржіме-и Ақыт уаляди Өлімжі Алтайский” деген кітабы жайында Н.Катановтың мақаласын кездестіреміз (1898. №8-9. 429-430-беттер). Онда кітаптың 5000 дана болып шыққаны, бастырушы Мухаммед Нәжиб Әли-Әкбаров екендігі туралы айтылады. Бұл Ақыт акынның “Жиһан шаһ ұғлы” атты белгілі қиссасы, ол 1902 жылы қайта басылған.

Халық даналығынан туған өшпес мұраларымыз “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, “Айман–Шолпан”, “Біржан–Сара айтысы”, “Қыз Жібек” жырлары және қиссашыл акын Ақыт жайында жазылған Н.Катановтың мақалалары кейінгі зерттеушілеріміз үшін бірден-бір нақтылы дерек екені сөзсіз. Н.Катанов қазақ әдебиеті жайындағы бұл мақалаларында құнды ғылыми деректер берумен қатар, әр кітаптың мазмұнын толық беріп отырған. Араб әрпінде басылған қазақ кітаптарының мазмұнын алғаш жариялаудың өзін зерттеу жұмысының бастамасы деп қарасак, мақалалардың құны арта түседі. Солардың ішінде шығыс сюжетіне құрылған халықтық шығармалардың бірі “Бозжігіт” жырының 1896 жылғы басылымы туралы мақалада жырдың қысқаша мазмұнын береді.

“Бозжігіт” жырының осы нұсқасы мен белгілі Радлов нұсқасы және Ақылбек Сабалов жырлаған нұсқалар арасында көп айырма бар;

көркемдігі де, тілі де соңғы екі нұсқадан төмен. Алайда, төңкерістен бұрын бірнеше рет басылып шыққан, халық арасына кең тараған “Бозжігіт” жырының бұл нұсқасы текстологиялық зерттеу жұмысында құнды дерек екенінде дау жоқ.

“Деятель” журналының беттерінде Н.Катанов сол заманның алдыңғы қатарлы ғибратты идеяларын қисса-хикаяттар жайында көптеген мақала-хабарлар жариялаған. Сондай-ақ, салт-сана, әдет-ғұрып мәселелерінен мәлімет беретін этнографиялық құны бар “Мархаба шегри рамазан”, “Китаб қисса-и Наурыз” сияқты кітаптар туралы да мақалалар жарияланған. Бұл мақалалардың кейбірінде қазақ әдебиеті жайындағы алғашқы сын пікірлер берілсе, кейбірінде әдеби нұсқалар, басылып шыққан қазақ кітаптарының мазмұны берілген.

Тарихи оқиға, лиро-эпос, аңыз, әдет-ғұрып, фантастика, ертегі сюжеттері қат-қабат суреттеліп жатқан бұл қисса-хикаяттардың көпшілігі әлі зерттелмей жатқан мол қазына.

Н.Ф.Катанов 1898 жылдан бастап Қазан университетінің жанындағы Археология, тарих және этнография қоғамын басқарады. Қоғам жұмысына белгілі ғалымдар А.Е.Алекторов, Ә.Диваев, А.И.Добромыслов және Н.Н. Пантусовты тартады. Олармен ғылыми қарым-қатынасы да күшейе түседі. Осы кезде Н.Катанов қазақ ауылдарын көп аралап, қазақ халқының ауыз әдебиетіне, мәдениетіне, тарихына, этнографиясына қатысты материалдарды көп жинайды. Бұл материалдардың негізінде ғылыми еңбектер мен мақалалар жариялаумен қатар, оларды Қазан университетінің тарих-фиология факультетінде оқыған лекцияларында пайдаланады.

Шығыс зерттеу ғылымында аса құнды еңбектер қалдырған Николай Федорович Катановтың қазақ елінің әдебиеті, фольклоры, мәдениеті саласында жазған мақалалары да молшылық.

Николай Иванович Веселовский (1848–1918) белгілі шығыс зерттеушісі, ғалымдар – В.Бартольд, П.Мелиоранский және В.Радловпен бірігіп Орта Азияның, Қазақстанның тарихын, этнографиясын, мәдениетін зерттейтін қоғам ұйымдастырып, өзі сол қоғамның бөлімін басқарады.

Н.Веселовскийдің қазақ тарихы мен мәдениетіне сіңірген зор еңбегі – 1904 жылы Шоқан Уәлихановтың бір томдық шығармалар жинағын бастырып шығаруы болатын. Кітаптың алғы сөзінде: “Шоқан Уәлиханов шығыстану әлемінен аққан жұлдыз (метеор) секілді жарк етіп өте шықты. Орыс ориенталистері оны бір ауыздан ғажайып құбылыс деп танып, одан түркі халықтарының тағдыры жөнінде ұлы жаңалықтар ашады деп күтіп еді” деп жазды. Қазақ халқының тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлихановтың шығармалар жинағын алғаш бастырған, әрі кітаптың редакторы болған шығысты зерттеуші ғалым, орыс

археологы Н.И.Веселовский қазақ әдебиеті тарихынан мол дерек беретін тағы бір еңбегі – “Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае” деген кітабы, ол 1894 жылы Санкт-Петербургте жарық көрген болатын. Кітапта араб әрпімен басылған қазақ тіліндегі нұсқасы және оның орыс тіліндегі аудармасы берілген. Кітаптың басында Н.Веселовскийдің алғы сөзі, онан соң Худоярхан туралы өлеңдер, Мұсабай жыраудың айтуынан жазылып алынған Жанқожа батырдың толғауы берілген. 200 бет шамасындағы кітап ғалымның 1885 жылдары Орта Азияның тарихы мен археологиясын зерттеу мәселесімен, оның ішінде Қазақстан мен Орта Азия халықтарын Ресейдің жаулап алуы мәселесімен шұғылданып жүрген кезде жинаған еңбегі болатын. Веселовский Петербург университетінің шығыс факультетінің профессоры қызметін атқарып жүргенде, оқыған лекцияларында “шығыс халықтарының тарихы, мәдениеті жоқ” деген нәсілдік жалған теорияға қарсы шығып, шығыс халықтары дүние жүзі тарихынан лайықты орын алуға тиісті, – деген пікірді барынша қолдаған. Кітаптың алғы сөзінде осы пікірді қуаттай отырып, қазақ халқының тарихын, археологиясын зерттеу үшін халықтың ауыз әдебиет нұсқаларын, қолжазбаларын жинау керектігін көрсеткен. Түркістан өлкесінің тарихы, археологиясы туралы және Қазақстан мен Орта Азия халықтарын Ресейдің жаулап алуы жайында бірден-бір құнды деректерді ауыз әдебиет нұсқалары мен қолжазбалардан табуға болатынын айтқан.

А.Е. Алекторов өзінің белгілі көрсеткішінде Н. Веселовскийдің бұл кітабына ерекше мән беріп, көлемді мақала жариялаған болатын. Мақалада Веселовскийдің Түркістан өлкесінде, Ташкент, Бұхара, Самарканд қалалары мен Ферғана маңында болған сапарында қазақ қолжазбаларын, Әкірам Асқаровтың еңбегін баса көрсеткен. Әкірамның хан сарбазы болудан бас тартып, орыстар арасына қашып кеткені, Веселовскиймен кездесіп, онымен ел ішін аралауға бірге шығып, қолжазбалар жинау жұмысында көп көмек көрсеткені айтылады. Ә.Асқаров 1891 жылы Қазақстан мен Орта Азия халықтарын Ресейдің жаулап алуы туралы жырлаған екі қолжазбаны Веселовскийге тапсырған. Ташкент маңында тұратын қазақ ауылдарынан жазылып алынған осы қолжазбаны Веселовский 1894 жылы жоғарыда аталған жинағында жариялаған болатын. Мақалада қолжазбаның авторы, яғни айтушысы Халибай Мәмбетов туралы да қысқаша мәлімет берілген. Х.Мәмбетов – Ақжар болысы, Шарбұлақ ауылының азаматы, Әкірам жолыққан 1885 жылы 29 жаста екені, егін шаруасымен айналысатыны сөз болған. Қолжазбаның тілі көркем, жалпы қазақ халқына тән өткір қазақ арасында қалай айтылса солай жазылғаны, жырда өзбек, татар сөздері

де кездескені, қолжазбада “Ер Тарғын” жырынан шумақтар мольнан барлығы көрсетілген.

А.Е. Алекторовтың бұл мақаласында қазақ халқы мен Ресей арасындағы қарым-қатынас туралы, сол кезде жарық көрген әдеби нұсқа негізге алына отырып, ғылыми талдау жасалған. Сонымен бірге тарихи-этнографиялық деректерді ел арасында сақталған ауыз әдебиеті нұсқаларынан, олардың қолжазбаларынан іздеу керектігі сөз болады. Бұл тұрғыда қазақ қолжазбаларынан жинау ісі мен ғылым-білімге талпына бастаған алғашқы жинаушылар жайында да мәлімет аламыз.

Веселовскийдің жинағында берілген – “Жанқожа батырдың толғауы” – қазақ халқының ұлт-азаттық бостандық жолындағы бұқаралық күресі сипатталған тарихи жырлардың ішінде алғаш баспа бетінде жарияланған нұсқаның бірі болғандықтан, оның да орны ерекше. Жырды 1893 жылы Мұсабай жыраудан И.В.Аничков жазып алған болатын, одан Н.Веселовский жинағында жарияланған.

Мұсабай жырау қазіргі Қызылорда облысының территориясында өмір сүрген кісі. Ол Қазалыдан 15 шақырым Қаракөл деген жерде туған.

Жырды жазып алған Иван Васильевич Аничков (1863 жылы туған) туралы этнограф Э.К. Масановтың қазақ халқы этнографиясының тарихын зерттеген еңбегінде мәліметтер бар. Аничков – шығысты зерттеуші ғалым, 1888 жылы Петербург университетінің шығыс тілдері факультетін бітіріп, Түркістан мен Орынбордың ғылыми мекемелерінде қызмет істеген. Оның этнографияға арналған мақалалары ғылыми және әдеби журналдар мен газеттер бетінде жарияланған. Ол мақалаларында қазақ халқының ауыр халін суреттей отырып, қазақ елінің әдет-ғұрпы, дәстүрі жайында құнды мәліметтер береді.

Аничковтың Солтүстік Түркістанда тұратын халықтардың тұрмыс халі жайында мол мәлімет беретін монографиясы 1899 жылы жарық көрген (Очерки народной жизни Туркестана”) Бұл еңбегінде ол аса сүйкімді әрі момын қазақ халқына іш тарта, жаны аши қарайды. Ресейдің қол астына қараған қазақ елінің тағдыры назардан тыс қалдырғандай ешбір жазықты емес деп жазады.

И.В. Аничковтың жарық көрген еңбектерінің ішінде “Памятники киргизского народного творчества” деген сериямен 1896 жылы Қазан қаласында Университет баспасынан басылып шыққан “Ерназар мен Бекеттің толғауы” деп аталатын 16 беттік кітапшаның орны ерекше. “Бекет батыр” жыры – ел ішінде көптеп айтылып келген, көп айтушының репертуарынан өткен, төңкерістен бұрын да, кейін де бірнеше рет басылып таралған, жұрттың көбіне белгілі шығарма. Бекет батыр туралы фольклорист Әбубәкір Еркінбектен жазып алған нұсқасын 1897 жылы Қазан қаласында “Бекет батыр туралы жыр” деген атпен

72 беттік кітапты бастырып шығарған. Басқа қолжазбалармен және 1896 жылы басылған И.А. Аничков нұсқаларымен салыстырғанда, Диваев нұсқасы ең толығы. Аничковтың кітапшасында Сібірге жер аударылып бара жатқан Бекет қапыда қолға түскені, хандармен қас болғанын, артында кәрі әке-шешесі, жалғыз баласы, жас әйелі қалғанын айтып налыса, Диваев нұсқасында Бекеттің артынан барған әйелі босатып алғаны суреттеледі. Жырда Бекеттің ерлігі әрекет үстінде көрсетілмей, батырдың басынан кешкен өмірі өткенді еске түсіру ретінде баяндалады. Жыр мазмұны Бекеттің өз сөзі, ой толғауы, ішкі сезімі арқылы жырланады.

Қазақстанда сахна өнерін насихаттауға біраз үлес қосқан орыс актрисасы – Аненкова-Бернер Н.П. (1864–1933) “Бекет” атты пьеса жазып, өзі Бекеттің шешесінің ролін ойнаған. Орынбор қаласындағы театрда қойылған осы пьеса туралы “Енбекші қазақ” газетінің 1922-1923 жылдардағы сандарында мақалалар жарияланған болатын.

М. Әуезовтің “Бекет” аталған пьесасы өлеңмен 1942 жылы жазылған. Пьеса сахнаға қойылмай, әдеби нұсқа ретінде қалған. Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы 1956 жылы шығарған жазушының алты томдық таңдамалы шығармаларының V томында “Бекет” пьесасы жарық көрді. Осы пьесаның машинкаға басылған нұсқасы Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында сақтаулы тұр. Кітапхана қорында Әбубәкір Диваевтың кітабынан көшірілген “Бекет батыр” вариантының машинкаға басылған нұсқасы (орыс тіліне аударған Т.Шонанов, әдеби редакциясын жасаған Никольская) сақтаулы.

Осылайша төңкерістен бұрын көптеген зерттеуші ғалымдардың назарын аударған “Бекет батыр” жыры, заманымыздың ұлы қаламгері М.О.Әуезов пьесасына да сюжет болғанын көреміз.

Қазақ елінің тарихын, этнографиясын, фольклорын, мәдениетін зерттеуші ғалым А.Е.Алекторов Байтоқ ақынның Жәңгір ханның өліміне арнап шығарған өлеңін жазып алып, 1898 жылы Қазан университетінің археология, тарих және этнография қоғамы хабарларда жеке оттискі ретінде жариялаған. Бөкей ордасында инспекторлық қызметпен жүргенде ел аузынан жазып алған бұл нұсқа халықтық әдебиет нұсқасы ретінде де, ішінде көркем сөз өрнектері мол берілген салт өлеңдерінің нұсқасы ретінде де көңіл аударатын шығарма деп Н.Ф.Катанов кітапқа жазған алғы сөзінде атап айтқан болатын.

А.Е.Алекторов қазақ балаларын оқыту жұмысымен айналыса жүріп, бірнеше оқулықтар бастырып шығарды. Солардың бірі – 1891 жылы Мәскеуде В.А. Просина баспаханасында басылып шыққан қазақ балаларына арналған алғашқы әліппелердің бірі – “К мудрости ступенька” деген

оқулығы. Кітапты құрастырушы “КО” деп қол қойылған. “КО” туралы Алекторовтың көрсеткішінде өзі екендігі жайлы мәлімет бар. Қазақ балаларын оқыту үшін алдымен әліппенің маңызына тоқталған кітаптың алғы сөзінде М. Терентьевтің, Ы. Алтынсариннің, Г.С. Ячниктің қазақ балаларына арналған оқулықтары туралы өз пікірін жазған.

Орыс-қазақ мектептерінде оқыту жұмысы Ушинский, Бурнаков, Паульсон, Корф, Тихомиров, Вольердің оқулықтары бойынша жүргізілетіні, бұл оқулықтармен оқыту орыс тілін білмейтін қазақ балалары үшін өте қиын екендігін айта келіп, оқытуды алдымен әліппеден бастаудың тиімділігіне тоқталған. Осы алғы сөзде қазақ-орыс мектептерінде сабақ беретін мұғалімдердің қазақ тілін жете білуі керектігі баса айтылған.

Оқулықтың екінші басылымы 1901 жылы Қазан университетінің баспасынан шықты. Кітап сыртында құрастырушы: А.Е. Алекторов “Русско-киргизская азбука” деген тақырыппен басылған қысқаша алғы сөзден кейін қазақ әліппесі, кітап соңында қазақша-орысша сөздік берілген. Әліппеде қазақ балаларына үйреншікті, күнде көріп жүрген, әсіресе көшпелі өмірге керекті сөздер – өсімдік, жан-жануарлар, жыл, тәулік, күн аттары молынан берілген.

А.Е.Алекторов қазақ балаларын оқыту жөнінде прогресшіл көзқараста болды. Бастауыш мектептерде ана тілінде оқытудың пайдалы екендігін дәлелдейді. Миссионерлікке, қазақтарға христиан дінін таратуға барынша қарсы шығып, ел арасына шіркеуден гөрі мектеп, медресе ашу керектігін жазды. Орыс халқының әдебиетін қазақ арасына таратуға әрбір оқыған алдыңғы қатарлы азаматтар ат салысуы керектігін, әсіресе оқытушы мұғалімдердің, инспектор, директорлардың ардақты міндеті деп жазды.

Орыс әрпімен қазақ тілінде 1898 жылы Орынборда басылып шыққан “Киргизская хрестоматия” оқулығында қазақтың жүз бес ұсақ әңгіме, мькалдарын берген. Бұл оқулықпен талай жылдар қазақ балалары сауатын ашқан.

Төңкерістен бұрын Ақмола, Семей, Орал облыстарының қазақ мектептерінде Ы.Алтынсариннің “Хрестоматиясымен” қатар А.Е.Алекторов құрастырған оқулықтар да көп жыл пайдаланылды.

А.Е. Алекторовтың 1900 жылы Қазанда басылған “Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах” деген мазмұндалған көрсеткіші – аса құнды ғылыми еңбектердің бірі. Көрсеткіште қамтылған үш мыңнан астам мақалада қазақ, орыс тілдерінде төңкерістен бұрын жарық көрген кітаптар, журналдар мен газеттер бетінде жарияланған қазақ елінің тарихы, этнографиясы, тілі, әдебиеті, шаруашылығы жайындағы мақала-хабарлардың мазмұны

және олар жайлы сол кезде жарық көрген азды-көпті сын пікірлер де берілген. Қазақ өмірінің бар жайынан аса бай, бірден-бір құнды мағлұмат беретін бұл еңбектің әдебиет зерттеу жұмыстарында алатын орны да ерекше. Кітап қазақ елі туралы сол кезде шыққан орыс тіліндегі ғылыми еңбектерге тоқтала отырып, қазақ тілінде жарық көрген кітаптар мен мақала, хабарларды да мольнан қамтыған. Қазақ тілінде орыс әрпімен басылған оқулықтар мен хрестоматиялар туралы да мәліметтер аламыз. Төңкерістен бұрынғы қазақ елінің әдеби, мәдени өмірінен зерттеушілерге бірден-бір құнды деректер беретін бұл көрсеткіштің бағасы қазіргі ғалымдар үшін күннен-күнге арта түсуде.

Көрсеткіштің соңында қосымша ретінде қазақ тілінде басылған елу шақты кітаптың қысқаша мазмұны, қайда, қашан жарияланғаны туралы, кейбіреуіне сын пікір де берілген. Солардың ішінде 1862 жылы Қазан қаласында жарық көрген алғашқы ұлттық эпостық кітап “Ер Тарғын” поэмасын араб әрпімен Н.И. Ильминский жариялағаны, оны 1870 жылы орыс графикасымен қазақ тілінде В.В. Радлов өзінің атақты жинағының үшінші томында бергені, кітаптың 1862 жылдан 1892 жылға дейін бес рет қайта басылғаны туралы мәліметтер бар.

Қазақ тілінде алғаш басылған кітаптың бірі “Сейфүлмәліктің” 1807 жылғы басылымы туралы деректі де Алекторовтың осы көрсеткішінен оқимыз. Онда: қазақтың бұл повестік әңгімесі Қазан татарлары мен қазақ арасына көп тарағаны айтыла келіп, жырдың қысқаша мазмұны беріледі.

“Мұңлық–Зарлық” киссасының 1899 жылғы, “Көрұғлы сұлтан” киссасының 1885 жылғы, “Шаһи зинда” киссасының 1899 жылғы, “Шортанбай өлеңдерінің” 1890 жылғы, “Шәкір–Шәкірат” киссасының 1890 жылғы, “Жүсіп–Зылиха” киссасының 1899 жылғы, “Мәлік–Хасан” киссасының 1900 жылғы, “Зияда–Шаһмұрат” киссасының 1890 жылғы, “Жәмшид” киссасының 1897 жылғы, “Бозұғлан–Ахметбек” пен “Жүсіпбек” киссасының 1889 жылғы, “Бозжігіт” киссасының 1893 жылғы басылымдарының қысқаша мазмұны берілген. Қазақ халқының асыл мұраларынан “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының 1890 жылғы басылымы Қазанда “Университет” баспасынан 10 мың дана болып шыққаны, жырды 1812 жылы Т. Беляев орыс тіліне аударғаны, И.Н. Березиннің хрестоматиясында, В.В. Радловтың жинағында басылып шыққаны туралы деректер берілген. “Қыз Жібек” киссасының 1894, 1896, 1899 жылдар басылымдары туралы мәліметтер бар..

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақтың ауыз әдебиет нұсқаларын жинаушы, көрнекті фольклорист, ғалым, Торғай облысының халық училищелерінің Ыбырай Алтынсариннен кейінгі инспекторы Александр Васильевич Васильев ел арасына кең тарап, ертегі сюжетінде жырлаған “Үш жігіт” киссасын жазып алып, Орынбордағы География қоғамының

хабаршысына қосымша ретінде жеке кітап етіп жариялаған. Кітап орыс әрпімен қазақ және орыс тілдерінде шыққан. Алғы сөзінде қиссаны Торғай облысы Ырғыз оязының қазақтары А. Күлдеев пен Айғанасовтың айтуынан жазып алғаны айтылған. Осы кіріспе сөзінде А.Васильев қазақ арасына мол тараған қисса, батырлар жыры, мақтау сөз, кара өлең, терме, жоқтау туралы өз пікірін жазған. Кіріспеде тағы бір көңіл аударатын жай – қазақ өлеңдерінің музыкасын нотаға түсіру мәселесімен алғаш шұғылданған Петербург Географиялық қоғамының мүшесі, Торғай облысында саяхаттарға қатысып, қазақтың жүзге тарта ән-күйін жинаған музыкант-этнограф С.Г.Рыбаков (1867–1921) жайында деректер берілген. Алекторов өзінің көрсеткішінде А. Васильевтің осы кітабына біраз орын беріп, “Үш жігіт” жырының мазмұнын келтіреді.

Түркістан мұғалімдер семинариясының шәкірті Ішмұхаммед Букнинің 1833 жылы Ташкент қаласында басылып шыққан орысша-қазақша және қазақша-орысша сөздігіне А.Е. Алекторов өз көрсеткішінде мол орын беріп, мақала жариялаған. XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында қазақ және орыс халықтарының арасындағы мәдени қарым-қатынастарға қосылған зор үлес болған бұл сөздіктің қазақ лингвистика саласынан алатын орны ерекше. 365 беттен тұратын сөздік екі бөлімнен құралған. Кітапта алты мыңға жуық сөз аударылған. Сөздер үш бағанға орналасқан. Негізгі атау сөздер араб әрпімен бірінші бағанға, ал аударма атау мен транскрипция орыс әрпімен екінші, үшінші бағандарға берілген. Автор алғы сөзінде бұл сөздік өзінің Перовск қалалық және Түркістан мұғалімдер семинариясында оқып жүрген кездегі сабақтан бос уақыттарында істеген жұмыстарының нәтижесі екенін, “тұтас аяқталып бітпеген, ғылыми маңыз алуға талаптану правосы жоқ, шәкірттік еңбек” десе де, ол кезде мұндай көлемді екі тілде басылған сөздік жоқ болатын, Алекторов көрсеткішінде И.Букнинің алғы сөзін түгел келтіреді. Бұл сөздіктің барынша құптайтын бағалы еңбек екенін атай отырып, кітаптың редакторы Воскресенскийге арнап біраз сын пікірлер жазған. Онда Ильминскийдің 1861 жылы жарық көрген қазақша-орысша сөздігін, Будаговтың қазақ тіліне мол орын берген түрік-татар салыстырма сөздігін, Алтай тілінің грамматикасын, Алтынсариннің, Золотницкийдің, Старчевскийдің қазақтарды орыс тілінде оқытуға арналған еңбектерін жүйелі пайдаланғанда, сөздіктің құндылығы арта түсетіні атап айтылған.

Қазақ, өзбек, каракалпак халықтарының фольклоры мен этнографиясы жөнінде көптеген еңбектер жазған көрнекті фольклорист, этнограф, лингвист Әбубәкір Ахметжанұлы Диваевтың көшпелі қазақ әйелдерінің ақыл-ойын көрсететін, жүрек сұлулығын суреттейтін Шымкент оязы

Сырдария облысынан жазып алған қазақ елінің тұрмыс-салт жырларынан жоқтауға арналған кітабы жайында Алекторов көрсеткішінде мақала жарияланған. Мақалада қазақ халқының әдет-ғұршының бір қырын көрсететін жоқтау салтының қазақ арасында қалай өтетіні сөз болады. Ері өлген әйелдің басына қара жамылып, құбылаға қарап, бүйірін таянып күніне екі рет жоқтау айтатыны, жоқтаудың ауыл көшіп-конғанда да тоқталмайтыны, өлген кісіге жыл толғанша ас берілгенше айтылатыны туралы жазған. Алекторовтың бұл мақаласында қазақ халқының этнографиясына қатысты деректер мол берілген.

Осылар сияқты сын мақалалар, қазақ тіліндегі тұңғыш оқулықтар жазған, қазақ әдебиетінің жинақтарын құрастырған, ауыз әдебиеті нұсқаларын жинап бастырған В.В. Радлов, Н.И. Ильминский, В.Катаринский, Я.Лютш, М.Терентьев, П.М.Мелиоранский, Б.Бақтыгереев және басқаларының еңбектері туралы Алекторовтың көрсеткішінде құнды материалдар өте көп.

Ал, А.Е. Алекторовтың көрсеткішіне қосымша ретінде берілген 15 беттік қазақ кітаптарының мазмұндалған тізімі қазақ кітабының тұңғыш библиографиясы болумен қатар, онда көрсетілген қазақ тіліндегі елу шамалы кітапты ғалымдар назарына алғаш ілінген, ғылыми айналымға түскен нұсқалар деп қараймыз.

Алекторов өз көрсеткішінде қазақ елі туралы әдебиетке, мәдениетке қатысты сол кезде жарық көрген кітаптардың, мақала-хабарлардың мазмұнын баяндап қана қоймай, олардың көпшілігі жайында ғылыми талдаулар берген. Бұл ғылыми талдау мақалалар сол кездегі әдебиет зерттеулерінің бастамасы болса, ендігі жерде қазақ әдебиетінің тарихынан, оның ішінде әдебиет сынының тарихынан құнды деректер беретін нұсқалар болып отыр.

Қазақ әдебиеттану ғылымымен ұштасып жатқан қазақ кітаптары тарихының зерттелуі әріде жатыр. Бұл ретте, әсіресе орыс түркологтарының сіңірген еңбектерін зор ілтипатпен атаған жөн. Өйткені, олардың қазақ халқының бай ауыз әдебиет нұсқаларын бірінші болып жинауы, зерттеуі, бастауы нәтижесінде күні бүгінге дейін өз маңызын жоймаған еңбектерінде қызғылықты мағлұмат, соны деректер мол ұшырасады.

Қазақ халқының аса көрнекті ағартушысы, жазушы, жаңашыл педагог Ыбырай Алтынсариннің 1879 жылы Орынборда басылып шыққан хрестоматиясы қазақ халқының мәдени, рухани өміріндегі маңызы зор оқиға болды. Кітап “Хрестоматия” деп аталғанмен, тек мектеп шәкірттерінің ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының өнер-білімге деген мұқтажығын өтеуге арналған, мағына-мазмұн жағынан алып қарағанда да хрестоматиядан өзгеше, жазушы шығармаларының

жинағына ұқсас тұңғыш халық кітабы болды. Мұны автордың алдына қойған мақсатынан да айқын көруге болады. Ы. Алтынсарин кітаптың алғы сөзінде: “қазақ балаларына оқу кітабы болу жағын, сонымен қабат жалпы халықтың оқуына жарайтын кітап бола алу жағын көздедім” деп жазды. Кітап қазақ жастарының әлденеше ұрпағына әрі оқулық, әрі тәлім-тәрбие құралы болды.

Кітаптың 1879 жылғы бірінші басылымы төрт бөлімнен тұрады: ұсақ әңгімелер балалар турасында; үлкен кісілер турасындағы әңгімелер; әр түрлі өлең-жырлар; мақалалар. 1906 жылы А. Васильев екінші басылымын толықтырып қайта шығарды. Соңынан жұмбақтар бөлімін берді. Екінші басылымда негізінен транскрипция мәселесіне көп көңіл аударылып, қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне сәйкес бір қалыпқа түскен, сол кезде жарық көрген оқулықтар мен кітаптардың негізінде орыс әрпімен басылғаны туралы А. Васильев кітаптың алғы сөзінде мәлімет береді.

Алтынсарин келешекте шығармақ болған хрестоматиясының екінші кітабында қазақ халқының ауыз әдебиет нұсқаларымен қатар, жаратылыстану, жалпы тарих, география, техникалық өндіріс, іс жүргізу жұмыстарымен таныстырмақ болғанын жазады. Бірақ өкінішке қарай, бұл ойы орындалған жоқ. Хрестоматияның алғы сөзінен бастап, аудармасы бар, өзі жинап өндеген халық нұсқалары бар – бәрі де Ыбырай Алтынсариннің қолтума туындысы. Қазақ жұртшылығы орыс әдебиетінің классикалық үлгілерін тұңғыш рет осы кітаптың бетінен оқыды. Олардың ішінде орыс халқының ұлы жазушылары И. Крылов пен Л.Толстойдың мысал, ертегі, аңыздары алғаш рет аударылып, “Хрестоматияда” басылды. Крыловтан “Қарға мен түлкі”, “Ақымақ дос”, (“Пустынник и медведь”), Толстойдың ұсақ әңгімелерінен: “Малды пайдаға жарату” (“Петр I и мужик”), “Мұңсыз адам” (“Царь и рубашка”), “Силинші ханым” (“Китайская царица Силинчи”), “Данышпан қазы” (“Праведный судья”), “Жамандыққа жақсылық” (“Визирь Абдул”), “Айуанның естісі көп, бірақ адамдай ақылы жоқ” (“Пожарные собаки”) бар. Бұлардан басқа Алтынсарин орыстың белгілі педагогтары К.Д. Ушинский мен М.И. Паульсоннан бірнеше әңгімелер аударып бастырған. Алтынсарин аудармалары – еркін аудармалар, себебі, бір жағынан қазақ халқының ауыз әдебиет нұсқаларына ұқсас болуын ескерсе, екінші жағынан шығарманың жас ұрпаққа үлгі-өнеге боларлық, тәрбиелік сапасына көңіл бөліп отырған. Ол аударған аңыз, әңгімелерді, мысалдарды қазақ ауыз әдебиетінің нұсқаларымен қатар қойғанда, қайсысы төлтума, қайсысы аударма екенін айырудың өзі қиын.

Ы. Алтынсарин Марабай ақыннан “Қобыланды батыр” жырын 1870 жылдары жазып алған. Осы жырдың ең әдемі бір тарауын өзінің “Хрестоматиясына” енгізді. Мұны “Қобыланды батырдың” ең алғаш

хатқа түскен, баспа бетінде жарияланған нұсқасы деп қараймыз. Бұл туралы А.Е. Алекторов өзінің белгілі көрсеткішінде Алтынсариннің хрестоматиясында берілген халықтық әңгімелер, мақал-мәтелдер, өлең-жырлар қазақ арасынан шыққан ең таңдаулы айтушылардан жазылып алынғанын атап кетеді.

Ы. Алтынсариннің хрестоматиясындағы әдеби шығармалар жинағының негізінде, бірақ қысқартылып араб әрпімен “Мактубат” деген атпен бірнеше рет 1889, 1896, 1899, 1911 жылдары Қазанда басылып шықты. “Мактубат” мектептен тыс оқырмандар үшін дала өмірінде орын ала бастаған ағартушылық әдебиеттің бастамасы болды.

Ы. Алтынсариннің жоғарыда тоқталған екі кітабы да ғылыми сатыда жазылған еңбектер, бұлар – қазақ кітабының тарихынан ерекше орын алатын нұсқалар.

Алтынсариннің әдеби педагогикалық еңбектері кеңес өкіметі жылдарында жан-жақты зерттелумен қатар, қазақ, орыс тілдерінде бірнеше рет басылып шықты.

Таңғажайып бұл калай хат,
Мағынасы – алыс, өзі жас?
Сөзі орамды, әрі түрі жат
Және әдепті, және жас”, –

деп қазақ даласына бұрын-сонды естімеген жаңа леп әкелген Абай өлеңдері 1909 жылы алғаш кітап болып басылып дүниеге келді.

Төңкерістен бұрын Абай өлеңдерінің жеке жинақ болып баспадан шығуы – тарихи маңызы бар зор құбылыс еді. Абай кітабының бірінші рет Петербургтегі І. Бораганскийдің баспаханасынан шығуы кейін кеңес дәуірінде ұлттық мәдениетіміздің мақтанышына айналған Абай поэзиясының бұлақ-бастауларының басы болды.

Абай өлеңдерінің 1909 жылы басылуы мен 1977 жылы ақынның “Ғылым” баспасынан шыққан өткен 60 жыл ішінде Абай шығармалары қазақ тілінде отыз бес, орыс тілінде алты, туысқан халықтар тілінде сегіз, шетел тілдерінде екі рет кітап болып жарияланып, жалпы таралымы миллионнан асқан екен.

Абай өлеңдерінің алғашқы жинағы кітап болып басылуына орай сол кездерде басылған хабардың бірінде: “Қырда жоғалған қазақ алтыны – Абайды тапқан Михаэлис. Абай шимайлы ғұмыр жолында Михаэлиске жолықпаса, ана “Қозы Көрпеш – Баянды”, “Тарғынды”, “Қылшақ Қобыланды батырды”, “Едігені” шығарған ақындардың аяғын құшар еді” деген сөздерден бастап, Абай шығармашылығына арналған ондаған монографиялар, зерттеу еңбектер, жүздеген мақалалар жарық көрді. Бұлардың ішінде Абайтану ілімінің іргесін қалаған академик-жазушы М.О.Әуезов зерттеулерінің орны ерекше.

1909 жылы жарық көрген Абай кітабын баспаға дайындаған Кәкітай кім еді?

Кәкітай Ысқақ ұлы Құнанбаев (1869–1915) Абайдың немере інісі. Ол орысша, арабша сауаты бар, өз ортасының көрнекті өкілі болған адам. Кәкітайдың қазақ әдебиетіне сіңірген тарихи еңбегі де осы 1909 жылы жарық көрген Абай жинағын ол кезде жердің түбі саналатын алыстағы Петербор қаласында жариялауы еді. Жинақтың соңында берілген Абайдың өмірбаянынан мәлімет беретін Кәкітай Ысқақұлының естелік мақаласының да маңызы ерекше. Бұл мақалаға кезінде М.О. Әуезов зор баға берген, өзі Абайдың өмірбаянын алғаш рет жариялағанда осы естелік мақаланы пайдаланғанын арнайы ескертіп 1933, 1940 жылдары басылып шыққан Абайдың толық шығармалар жинағында мақаланың қысқарған нұсқасын бастырғанын атап айтқан болатын.

Абай шығармаларының жинағын Кәкітай өзінше талдау жасап, мөлшермен жіктеген. “Халық туралы”, “Өлең туралы”, “Өзі туралы”, “Ғашықтық туралы”, “Ой туралы”, “Насихат туралы”, “Заман достары туралы”, “Аңшылық туралы”, “Переводтар” деп орыс әдебиетінен аудармалар, шығыс тақырыбына жазған “Мәсғүд”, “Ескендір” поэмаларын “Әңгіме” деп барлығын 17 бөлімге жіктеген. Бұл туралы М.О.Әуезов: “...Кәкітай жасаған жіктеулер дәл-дәлді емес. Бірақ соған қарамай, төңкерістің алғашқы жылдарында Абайды қайта басып шығарған кейінгі редакторлар да, сол Кәкітай берген бөлік жіктеулерді сынамай, дұрыстамай қаз-қалпында қайталай берген... Сондықтан Абайдың баспаға шығуына тарихтық зор еңбек етуші – Кәкітай дейміз”, деген еді.

Абайдың алғашқы жинағына кірмей қалған өлеңдері мен шығармалары туралы мәліметтерді де М.О.Әуезов еңбегінен табамыз. Онда Мұқан: “Кәкітай Абай шығармаларынан қара сөздерді түгелімен алып қалған. Онан соң ақынның бас тіршілігі, аталық айтқан көп көркем жырлары басылмаған. Мысалы, Абайдың аса сүйікті баласы Әбдірахман ауырып жатқанда, кейін сол қаза болғанда шерленіп шығарған сан алуан шебер жырлары баспаға берілмей қалады. Кәкітай ол өлеңдерді Абайдың өзіндік, үй ішілік сыры ғана деп ағат ұғынып, көпке танығудан іркіліп қалған. Онан соң, Абайдың ел жуандарының, атқамінерлерінің талай бұзық мінездерін әдейі нақтылап арнаған сатиралық сөздері баспаға берілмейді. Сол қатарда: “Абыралыға”, “Дүтбайға”, “Күлембайға”, “Қыздарға”, “Көкбайға” т.с.с. сыншыл өлеңдері баспаға берілмей қалған. Кейбір “Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай” деген сияқты көпке мәлім атақты өлеңінің екі шумағы да Кәкітай бастырған жинақтан шығарылып тасталған.

Жалпы бұл алуандас өлеңдерді Кәкітайдың баспаға бермеуінің себебі белгілі. Сол Абай сынаған адамдардың өзі немесе бала-бауырлары “баспаға шығарушы адамдарға өкпелейді, араздық ұстанады” деп жасқанып қалған.

“Осындай себептердің салдарынан Абай шығармаларының жарымына жуығы Кәкітайдың бастыруында жарыққа шықпай қалады” деген.

Енді Абай жинағын тұңғыш басып шығарған Ілияс Бораганский туралы қысқаша тоқталып өтейік. Абайтану ғылымына үлес қосып жүрген семейлік ғалым Қайым Мұхаметхановтың зер сала зерттеуінің нәтижесінде Петербургте бірінші мұсылман баспаханасын ұйымдастырушы І.Бораганский жайындағы мәліметтерді “Қазақ әдәбиеті” газетінде жариялаған болатын.

І.Бораганский туралы қысқаша деректер қазақ кітаптарының тарихынан мәліметтер берген Ә. Жиреншиннің еңбегінде де берілген.

Ілияс Бораганский 1852 жылы Қырымдағы Бахшасарай қаласында туған. Жас кезінде Түркияда болып, Стамбулда баспа, хусни хат өнерімен шұғылданған. 1882 жылдан Петербургте мұсылман баспаханасын ашуға рұқсат алып, араб, парсы, түрік тілдерінде кітаптар басып шығарған. Бораганский 1898–1908 жылдары Петербург университетінің шығыс тілдері факультетінде лектор болып, түрік тілінен сабақ берген. Қазан төңкерісінен кейін ол Башқұртстанға көшіп келіп, барлық баспа құралдарын Стерлитамақ баспаханасына өткізіп, өзі сол баспаханаға менеджеруші болады.

І.Бораганскийдің шығыс тілдерінде баспахана ұйымдастыру ісіне сіңірген еңбегі өз алдына бір сала, ал оның баспаханасынан шыққан кітаптардың ішіндегі ең мәндісі, қазақ елінің әдебиеті мен мәдениеті тарихында маңызы зор болған – Абай өлеңдерінің алғаш жариялануы болды. Сонымен қатар, қазақ халқының тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлихановтың 1904 жылы Н.И.Веселовскийдің редакциясымен шыққан жинағына қосымша ретінде профессор П.М. Мелиоранскийдің дайындап беруімен 1905 жылы “Едіге би” кітабы да осы І.Бораганский баспаханасынан жарық көрген болатын.

Келешекте І.Бораганский баспаханасынан шыққан қазақ кітаптары – әлі де толық зерттей түсетін тың тақырып.

Абай шығармаларының 1909 жылы шыққан тұңғыш жинағын құрастыруға қатысып, оған корректорлық еткен Мүрсейіт Бикіұлының (1860–1917) еңбегі де атап айтарлықтай. Мүрсейіт Абайдың әдеби хатшысы болған, Абай өлеңдерін өз қолымен көшіріп ел арасына таратушы. Абай еңбектерінің 1905, 1907 жылдардағы бізге жеткен үш қолжазбасының үшеуі де Мүрсейіттің қолымен көшірілген.

Осы үш қолжазбаның және 1909 жылы шыққан Абай жинағының негізінде зерттеу жұмыстары жүргізіліп, Абай шығармалары бірнеше рет жарияланды. Абайтану ғылымында зерттеу еңбектерге де түпнұсқа болып отырған 1909 жылғы жинақ пен аталған қолжазбалар.

Барымызды жоқ дегізген өткендегі өрескел қателерді түзетіп, асыл мұраларымыз – ақ таңдақтардың кітаптары халқымызға қайта орала бастаған кезеңде Шәкәрім Құдайбердиев, Ғұмар Қарашев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев кітаптарының орны ерекше.

Абай Құнанбаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәкен Сейфуллиндердің аралығында үнрейіп тұрған бос орын – ақтаңдақтар тобын бастайтын Шәкәрім Құдайбердиевтің – мезгілсіз мерт болған авторымен бірге еңбектері де көп жылдар бойы құртылып, жойылып, өртеліп келді. Шәкәрім кітаптарының кейбір даналары ғана мұрағат қоймалары мен арнаулы қорларда сақталып, ешкімге оқуға берілмей, Шәкәрім Құдайбердиевтің атын атауға тыйым салынды.

Шәкәрім Құдайбердиевтің бұдан жүз жыл бұрын қазақ елінің тарихына, әдет-ғұрпы мен салт-санасына арналған мақаласы “Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз” деген тақырыппен басылған. Мақалада “Еңлік-Кебек”, “Қалқаман-Мамыр” туралы құнды деректер бере отырып, поэманың мазмұнын толық келтіреді. Абай да, Шәкәрім де тірі кезінде жарық көрген бұл мақаланың соңында “Мұтылған” деген Шәкәрімнің бүркеншік аты қойылған. Ш.Құдайбердиевтің тағы бір мақаласында (“Дала уалаятының газетінде” басылған) әдеби нұсқалар туралы сын пікірі жазылған. Бұл мақаланың соңында Шәкәрімнің инициалы “Ш.Қ.” деп көрсетілген.

“Айқап” журналы мен “Қазақ” газеті де Шәкәрім Құдайбердиевтің мақала, өлеңдерін басып, оның кітаптары туралы пікірлерді молынан жариялап отырған.

“Ләйлі-Мәжнүн” поэмасының қазақ арасына мол тараған нұсқасы Физули дастанының сюжеті бойынша Шәкәрім Құдайбердиев поэма жазған. Ш. Құдайбердиев дастанды 1907 жылы жазған болатын. Ол алғаш рет “Шолпан” журналының 1922–1923 жылдары 2-8 сандарында жарияланып, 1935 жылы Сәкен Сейфуллин алғы сөз жазып жеке кітап етіп бастырып шығарған. Ғашықтардың пірі атанған Ләйлі мен Мәжнүннің бір-біріне деген махаббаты, ескі замандағы кері кеткен заң, әйелді қорлықта, кемшілікте ұстайтын әдет-ғұрып шебер суреттелген. Поэмада Ләйлінің аймен, жағырақпен, самалмен, шаммен, көбелекпен, жұлдызбен, бұлтпен сырласқан тұстары өте әсерлі.

“Қалқаман-Мамыр” поэмасы 1912 жылы Семейде “Жәрдем” баспасында жарық көрді. Кітаптың “Мұтылған. Қалқаман-Мамыр”

деген алғы сөзінде Шәкәрім былай деп жазған: “Бұл әңгіме 1722 жылы біздің Орта жүз қазағы Сырдария бойында жүргенде болған анық іс. Біздің қазақ қалмақтан жеңіліп “Ақтабан шұбырынды” болғаннан бір-ақ жыл бұрын “Қалқаман–Мамырдың” ісіне ескі қазақтар теріс көзбен қараса да, осы күнгі көңілінің көзі ашықтар жазасыз екенін біліп дұға қылса керек. Өлгенді тірілтпесем де, өшкенді жандырғандай болсын деп биыл жүз тоқсан жыл болып ұмытылған істі алдыңызға қойдым. Бұл әңгіме ақсақалдар аузынан да қалып бара жатыр. Соласықтардың өзі кетсе де, ізі жоғалмасын дедім...”

Ш. Құдайбердиевтің “Еңлік–Кебек” поэмасы 1912 жылы Семей қаласында “Жәрдем” баспасында жеке кітап болып басылды. Титул бетте “Жолсыз жаза яки кез болған іс (Самосуд или случайность)” деген мәліметтермен қатар “Бұл әңгіме 1780 жыл шамасында осы Шыңғыс тауында Матай мен Тобықты арасында болған іс. Шарифатта әкесінің атастырғаны жас қызға неке есепті десе де, өзге дүниелік пайдасын ойламай, жалғыз ғана қызының қамын ойлап берер деген. Әйтпесе, жас баланы сатып пайдаланып, еріксіз кем-кетікке беріп, обалына қал демейді. Мен оны ойлап Еңлік–Кебекті соншалық жазалы демеймін” деген.

Бұл үш поэманың үшеуі де халқымыздың баға жетпес асыл қазынасы.

Шәкәрімнің 1911 жылы Орынборда “Үміт” баспасынан “Иман Ғибадат” атты кітабы жарық көрді. 1912 жылы Семейде “Жәрдем” баспасынан “Қазақ айнасы” деген атпен жинағы шықты. Бұл кітап 1904 жылы жазылған болатын.

Шәкәрім Құдайбердиевтің тарихи, философиялық, ғылыми туындысы – “Түрік, қырғыз, қазақ һәм ханлар шежіресі” 1911 жылы Орынборда “Кәрімов–Хусайынов серіктігі” баспасынан жарық көрді. Бұл кітап қазақ тарихын зерттеушілер үшін құнды материалдардың қайнар көзі екендігі сөзсіз.

1976 жылы шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандарына арналған “Ғашық-наме” жинағына “Ләйлі–Мәжнүн” поэмасын енгізбек болып қанша тырыссақ та, оң ниетімізді іске асыра алмадық. 1986 жылы шыққан “Қазақ кітаптарының” көрсеткішіне Шәкәрім Құдайбердиев пен Ғұмар Қарашевтің кітаптарын енгізгеніміз үшін “айып ақша” төлеген едік. Авторын құдыққа көміп, кітаптарымен қанша алысса да, көзін құрта алмай, 1988 жылы Шәкәрімнің екі жинағы бірінін артынан бірі жарқ етіп дүниеге келді. Шәкәрім Құдайбердиевтің аты Абай Құнанбаевпен бірге аталатын болды!..

Қазақ халқын оятуды мақсат еткен Міржақып Дулатовтың азаматтық ерлігі сонау Петерборда шыққан “Серке” газетінен басталған

болатын. Отарлау саясатының шарықтау шегіне жетіп тұрған кезеңде қазақ зиялыларының күшімен дүниеге келген алғашқы қазақ газеті “Серке” өз алдына жеке газет болып шыға алмай татар газеті “Үлфатка” қосымша ретінде Әбдірашит Өмерович Ибрагимовтың редакторлығымен және Шәймерден Қосшығұловтың басқаруымен шыққан. “Серке” газетінен бұрын ұзақ жылдар шығып тұрған “Түркістан уалаятының газеті” (1870–1882) мен “Дала уалаятының газеті” (1888–1902) патша үкіметінің жергілікті әкімшілік орындарының органы еді.

“Серке” газетінің шығуы туралы 1911 жылы Мұхаметжан Сералиннің оқушыларға арнап жазған мақаласында: “1907 жылы ІІ Мемлекеттік Думаның мүшесі Қосшығұловтың іждаһатыменен Петерборда “Серке” есімді журнал шыға бастап еді, ұзаққа бармай, үкімет тарапынан токтатылды” (“Айқап”. 1911. №1), – деді. Газеттің шығуы жайында Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында Ш. Қосшығұловтың айтуымен жазылған қолжазбада “Серке” газетінің 3-4 нөмірі шығып, тоқтағанын, “Серке” деген не сөз, ол боранда қой бастайтын көсем мағынасында қолданылатын ұғым екенін айтады. “Нәжет” (Азаттық) деген жинақта “Үлфат” газетінің редакторларының бірі деп қол қойған хабарда 1906 жылдың аяғында “Үлфаттың” қазақ оқушыларына, қазақ тілінде “Серке” атты екі жетілік газет шығаруға қарар болды. Келесі жылғы март айының басында сол газеттің жариялануы шықты. Артынша, 28 мартта бірінші саны шықты. Ол “Үлфат” газеттерінің ұсталғаны туралы әмірін оқып, басқармадағы бар даналарын жинап, құлыптап кетті. Екінші күні тиісті орындардан сұрағанымызда олар: “Серке” газетіндегі кейбір мақалаларда қазақ халқын үкіметке қарсы үгіттеу бар, содан ұсталды деп жауап берді, – делінген. Петербургтегі Ішкі істер министрінің баспасөз басқармасының бас кеңесшісі В.Д. Смирновтың 1907 жылғы шілде айының 8-інде жазған доносында “Серке” газетінде жарияланған “Біздің мақсатымыз” деген мақалаға қатты шүйіледі. Мақаланың соңынан “Арғын” деп қол қойылған болатын. Бұл бізге белгілі Міржақып Дулатовтың бүркеншік аты. М.Дулатов өзі жазған өмірбаянында алғашқы шығармасы “Серке” газетінде жарияланғаны туралы мәлімет береді.

Газеттің редакторын сотқа тартып, баспаханадағы сақталған сандарын тәркілеп, 1913 жылғы мамырдың 15-інде патша жарлығымен Санкт-Петербурдағы сот палатасы газетті жою туралы құжат шығарады. Дүниеге келмей жатып жөрегіңде тұншықтырғандай бұл газеттің не жазығы бар еді? 1907 жылдан 1913 жылға дейін неге соңынан шырақ алып қуғынға түсірді? Газеттің түпнұсқасын еш жерден тауып оқи

алмадық. Санкт-Петербург мұрағатында сақтаулы тұрған Смирновтың құпия хабарына бұл сұраққа жауап алғандай боламыз.

Патша үкіметінің отаршыл саясатының көріністерін, зорлық-зомбылықты, әділетсіздікті суреттеген бұл мақаланың аудармасынан қазақ елінің басына төнген кара түнектен құтылуға көмектесудің жолын іздеген, халық қамын ойлаған қазақ зиялыларының серкесі - Міржақып Дулатовтың жан дауысын естігендей боламыз.

М. Дулатов қаламынан туған алғашқы кітап “Оян, қазақ” жинағы 1909 жылы Уфа қаласында, екінші басылымы 1911 жылы Орынбор қаласында жарық көрді

Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жыр кетті, дін нашарлап, хал хараб боп,
Қазағым, енді жату жарамасты, –

деген өлең шумағымен ашылған кітаптың тағдыры қайғылы болса да, қаһармандықтың үлгісі еді. Кітаптағы өлеңдердің көпшілігінде сормандай халқының мұңын мұңдап, зарын зарлаған автор әділдік кеткен қоғамнан есесін ала алмай, адасқан аңқау қазақтың патша үкіметінен қалай алданғанын былай жырлайды:

Россия мемлекетіне бағынышты
Әбілхайыр төренің хан шағында.
Патша айтқан “ғәділдікпен билеймін” деп,
“Дініңе һәм жеріне тимеймін” деп,
“Оқ атпай, қылыш тартпай бағынған сон,
Қалайша қадірінді білмеймін”, – деп.

Қазақ елінің ең шұрайлы жерін қоныс аударған орыс шаруаларына күштеп тартып әперіп жатқанын, әділетсіздік пен зорлық-зомбылықтың күннен-күнге асқынып бара жатқанын көзімен көрген М. Дулатов “Оян, қазаққа”:

Тартылып жылдан-жылға жер-суымыз
Мұжықтың кетті бәрі қаласына...
Қазағым, жерін қайда атамекен.
Қазақ қазақ болғалы мекен еткен? –

дейді. “Серке” газетінен басталған патша цензурасының шабуылы “Оян, қазақ” кітабы жарыққа шығысымен тіпті өршіп кетті. Ашы шындықты айғайлап айтып, патша жеңдеттерін абыржытқан “Оян, қазақ” кітабы баспадан шыққан күнінен бастап халқына қанша

қадірлі болса, патша үкіметіне соншалықты қауіпті болды. Күрескер кітаптың бірінші басылымын да, екінші басылымын да тәркілеп, авторын түрмеге қамап, қуғынға ұшыратса да, қайсар азамат халқы үшін жанын пидә етіп күресе білгенін мұрағат деректерінен айқын байқаймыз. “Оян, қазақ” кітабы қолдан-қолға, ауыздан-ауызға тарап, байтақ қазақ даласын шарлап кетті.

Қазақ тіліндегі тұңғыш роман “Бақытсыз Жамал” 1910, 1914 жылдары Қазан қаласында басылып шықты. Қазақ әйелінің тағдырына арналған кітап туралы А. Байтұрсынұов, С.Сәдуақасов, Қ.Кемелгерұлы, С.Мұқанов мақала жариялаған. М. Бағалов пен М.Сильченко шығарманы саясатпен шатастырып, сын пікір жазыпты.

М. Дулатовтың “Азамат” атты жинағы 1912, 1914 жылдары басылып шығады. Бұл кітапта автордың өлеңдерімен бірге Пушкиннен, Лермонтовтан, Шиллерден аудармалары берілген.

М. Дулатовтың “Айқап” журналы мен “Қазақ” газетінде қазақ халқының әдебиетіне, мәдениетіне, тарихына, саяси өміріне, шаруашылығына, денсаулық мәселесіне арналған мақалалары өте көп. Бұл мақалаларда автор қазақты ел басына түскен ауыр апаттан құтқарудың жолын іздейді. Қалың қазақ халқын ояуды мақсат етеді.

“Алмас пышак қын түбінде жатпайды” демекші, қайсар азамат, дарынды ақын, алғыр публицист, жалынды журналист Міржақып Дулатовтың шығармалар жинағын 1991 жылы жас ғалым Марат Әбсеметов пен Гүлнар Міржақыпқызы Дулатова халқына қайта ұсынды.

Классикалық шығыс тақырыбына жазылған қазақ поэмаларындағы аса назар аударарлық шығармалардың ішінде “Шаһ-намеден” тараған қазақ кітаптарының орны ерекше. Әбілқасым Фердоусидің “Шаһ-наме” эпопеясы – жер жүзі мәдениетінің тамаша ескерткіштерінің бірі, оның шығыс елдерінде көне заманнан-ақ қолжазбаларымен бірге кітап болып басылған нұсқалары кеңінен жайылған болатын. Батыс елдері “Шаһ-намені” XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап өз тілдеріне аударып таныса бастаған. Ал орыс тіліне алғаш аударған атақты ақын В.А.Жуковский.

Осы “Шаһ-наме” қазақ арасына да ертеден ауызша тарап қана қоймай, оның қолжазбаларын, басылып шыққан кітаптары мен мерзімді баспасөзде жариялаған нұсқаларын кездестіреміз.

Солардың бірі – “Айқап” журналының 1914–1915 жылдарындағы жеті нөмірінде жарияланған. “Шаһ-наменің” бір бөлімі “Рүстем–Зораб”. Оны В.А. Жуковскийдің орыс тіліндегі аудармасынан белгілі журналист Мұхамеджан Сералин қазақ тіліне аударған болатын. “Шаһ-наменің” ең жағымды образдары Рүстем мен Жәмшид туралы қазақ арасында ертеден жайылған ертегі жырлармен бірге, басылып шыққан кітаптарын да

кездестіреміз. Кейбір деректерде “Рүстем Дастан” киссасы 1888 жылы басылғаны жайлы мәлімет бар. Бұл нұсқаны әзірге кездестірген жоқпыз. Ал 1901 жылы “Кисса-и Рүстем” деген тақырыппен Қазан қаласында Университет баспасында И.Н. Шәмсуллин бастырған 78 беттік кітаптың фотокөшірмесін оқып танысқанымызда, титул бетінде кітапты шығаруға Санкт-Петербургтен 1901 жылы 22 мамырда цензура рұқсаты берілгені, Қазан уезі Тобын Айшы аулының Исмағұл Нәжмеддин ұлы Шәмсуллин қаражатымен басылғаны жазылған. Аударған Хасен Шеркеш туралы мәлімет кітаптың 78-бетінде берілген. Жырдың ұзақ кіріспесінде Рүстемнің әкесі Залдан бастап ата-бабаларының шыққан тегі, ерлігі жырланады.

1934 жылы Әбілқасым Фердоусидің (934–1020) туғанына мың жыл шұғыла байланысты “Шаһ-намесінің” Тұрмағамбет ақын жырлаған нұсқасы “Рүстем-дастан” деген тақырыппен 1961 жылы кітап болып басылды.

Тұрмағамбет атем оқушысының назарын ерекше аударған “Шығыс Надналасы” – “Шаһ-наме” шығармасының сюжетін алып, оқиға желісін өз шеберлігімен суреттеп, қазақ ұғымына түсінікті етіп жазып шыққан. Осы “Рүстем-дастанның” алғы сөзінде академик жазушы М.О. Әуезов: “Рүстем-дастан” жыры Фердоусидің “Шаһ-намесінен” жасалған аударма емес. Ол арғы-бергі (соның қатарында – Фердоусидің де еңбегінен ауысқан) ауызша да, жазбаша да хикаялардың бәрінен құралып, қазақ халқы арасында ертегіше тарап кеткен батыр жорықтарының жиынтық жыры. Өлеңмен жыр етуші Тұрмағамбет ақын бұл жөнінде ХІХ ғасырда қазақ ортасында көп жайылған Шығыс аңыздарының өлеңге айналған дәстүрін қолданған” деген. Шынында да бұл дастан Тұрмағамбет Ізгілеуов шығармашылығының шоқтығы биік елеулі белесі болып саналады.

“Шаһ-наме” эпопеясында Рүстем орталық кейіпкер болумен қатар, оның айналасындағы батырлардың іс-әрекеті Рүстем образымен тығыз байланыста суреттелсе де, әр батырға арналған тараулар өз алдына жеке шығарма ретінде жырланған. Мысалы: Жәмшид, Бахрам, Нәһтәсиб т.б.

“Шаһ-намедегі” Афрасияб (Алыптегі) – Тұран елінің ертедегі ханы. Иранды ұзақ жылдар ойрандаған батырға арналған жыр да тарау ретінде берілді.

Осы жырлардың қазақ тілінде кітап болып жарияланған кейбір нұсқаларына тоқталайық.

“Жәмшид” (Жам) “Авеста” көне ескерткішінде Иима немесе Иима Хшета деген есіммен белгілі болған, кейін азғырған тілге еріп құрлып кеткен. “Шаһ-наме” эпопеясындағы ең жағымды образдардың бірі – Жәмшид туралы аңыздар Ә.Фердоусидің шебер суреттеуімен

иран, араб, түркі тілдес әдебиетте кең тараған. Қазақ арасында ертегі, аңыз жырлармен бірге басылып шыққан кітаптары да бар; “Қисса-и Жәмшид” 1889, 1897 жылдары Қазан қаласында Чиркова мирасқорлары баспасында ағайынды Кәримовтар бастырып шығарған. Жазған Кәшшәфуддин Шаһмардан ұғлы Ғибадуллин. Жәмшид патшалық құрған дәуірде, тыныштық, бақыт, рақат өмір орнап, ауру, қартаю, өлім және соғыс болмайды. Патша сиқырлы жамы арқылы дүниеде не болып жағқанын, келешектен хабардар болады. Бірақ, Жәмшид асыптасады. Осыдан жүзі қарайып кетеді. Қиссада Жәмшид патшаның тұқымын құртушы, заңсыз билік жүргізуші, жауыз патша Зуһах (Заххак) пен Жәмшид арасындағы бітпес айқастар суреттеледі. Нұсқаның тілі шұбар, татар, араб-парсы сөздері көп қолданылған.

“Шаһ-наме” сюжетінен тараған тағы бір нұсқа “Қисса-и Баһрам” деген тақырыппен басылып шыққан. Сері, батыр, саятшы Баһрам Гур жырының шығыс халықтарында ауызша, жазбаша нұсқалары мол сақталумен қатар, Фердоуси, Низами, Дехлеви, Науаи, Сайхали шығармаларына да өзек болған. Олардың әрқайсысы Баһрам образын тыңнан толғап, қайта жырлап отырған. Аңыздың қазақ вариантын Ш.Хусайынов 1908 жылы Қазан қаласында Университет баспасында, 1912 жылы Домбровский баспасында бастырып шығарған. Жырдың сюжеті қазақ ауыз әдебиеті үлгісімен құрылған. Кіші хан тәңірден бала сұрап, мал-мүлкін кедей-кемтікке садақаға үлестіріп береді. Тілегі қабыл болып, әйелі ұл тауып, атын Баһрам қояды. Елден ерекше сұлу, әрі зерек болып өскен Баһрам аң аулап жүріп бір киіктің соңынан еріп кетеді. Алтын киік болып жүрген қыз Гүлэндәм екен. Баһрам толып жатқан қиындықтарды жеңіп, ақыры Гүлэндәмды алып мұратына жетеді. Баһрам киссасы қазақ арасына “Мың бір түн” ертегісінен келген. “Сейфулмәлік” жырының сюжетіне ұқсас (Гүлэндәмды алу жолында көптеген кедергілер: диюлар, перілер, айдаһарларды жеңуі), сонымен қатар қазақ эпостары “Алпамыс”, “Қобыланды”, “Ер Тарғын” жырларымен де үндесіп отырады (баласыз ханның бала тілеуі, жар іздеп жолға шығарда атасынан бата сұрауы, жоғалған ұлын жоқтаған ата-ана зары т.т.). Жырдың қазақ варианты парсы тіліндегі нұсқалармен бірге Сайхалидің “Баһрам вә Гүлэндәм” поэмасының негізінде жырланған. Жырлаушы туралы мәлімет – келешекте зерттеуін күтіп тұрған мәселе.

Әдебиетте әр жанрдың өзіндік биік шоктығы болатыны сияқты қазақ әдебиетіндегі мол сала – шығыстық сюжетке құралған поэмалардың ішінде ерекше орын алатын шығармалар да баршылық. Осындай дәрежеге көтерілген қазақ арасына кең тараған көне нұсқалар “Бозжігіт”,

“Сейфүлмәлік”, “Көрұғлы”, “Ләйлі-Мәжнүн”, “Мұдлық-Зарлық”, “Шәкір—Шәкірат”, “Жүсіп-Зылиха”, “Таһир-Зухра” тағы басқалар.

Осы нұсқалардың кітап болып басылған кейбіреулерінің мазмұнын, басылу тарихын әдеби материалдарға сүйене отырып қарастырмақпыз.

“Бозжігіт” кітабы төңкерістен бұрын он үш-он төрт рет басылып шыққан. Бұрынғы кітаптардың таралымы туралы мәлімет жазылмайтын. Шығысты зерттеуші ғалым Н.Ф. Катановтың қазақ кітаптары жайында жазған мақалаларының бірінде “Бозжігіт” кітабының 1896 жылғы басылымы 10000 дана болып шыққаны туралы мәлімет берілген. Жырдың қолжазба нұсқалары Санкт-Петербург, Мәскеу, Қазан, Алматы қалаларының кітапхана қорларында, мұрағат қазыналарында сақтаулы тұр. Ескі қолжазбаның бір нұсқасы Британия мұражайында сақтаулы. Бұл деректерден жырдың ерте кезден-ақ мол тарағанын байқаймыз.

Қазақ арасында кітап болып жарияланған нұсқаларынан 1875, 1889, 1890, 1903, 1910 жылдар басылымдары туралы мәліметтер А. Бобров пен Н.Катановтың Қазан университетінің мұрағатында сақтаулы тұрған кітаптар мен қолжазбаларға жасаған сипаттамасында және Н. Сәбитовтың көрсеткішінде берілген.

1911 жылы Ақылбек Сабалов жырды қайта жырлап, “Қисса-и Бозжігіт” деген атпен Қазан қаласында Кәримия баспасында бастырып шығарған.

1870 жылы атақты түрколог, шығысты зерттеуші ғалым, академик В.В. Радлов түрік тайпалы халықтардың әдебиет үлгілеріне арналған он бір томдық еңбегінің үшінші томында түгелімен қазақ әдеби нұсқаларын жариялаған. Осы жинақта “кітап өлең” деген бөлімінде “Бозжігіт” жырының бір нұсқасы басылған.

В.В. Радлов жинағында басылған “Бозжігіт” жыры таза қазақ тілінде жазылған, көркемдігі, жалпы құндылығы жағынан ерекше орын алады, оқиғасы үнемі өлеңмен баяндалады.

Батыстың “Ромео мен Джульеттасы”, шығыстың “Ләйлі-Мәжнүнімен” үндесіп жатқан, махаббат мұнын шертетін “Таһир-Зухра” аңызының сюжеті араб, үнді, елдерінде ерте кезден-ақ белгілі болатын. Содан бері ғасырлар бойына ұмытылмай келе жатқан бұл әңгіменің әр түрлі варианттарының ауызша нұсқалары мен қолжазбалары Орта Азия халықтарының арасына, Әзірбайжанда, Түркияда, Синьзянда, татарлар мен казактар арасына мол тараған. “Таһир-Зухра” аңызын алғаш өңдеп, жырлаған өзбек ақыны Сайяди, ол XVII ғасырда өмір сүрген. Ал, түркмен ақыны Молланепес (1810–1862) дастанның халық нұсқасының сарыны бойынша жазып, “Таһир-Зухраны” лирикалық поэма дәрежесіне жеткізген. Қазақ арасында “Таһир-Зухра” дастанының екі нұсқасы тараған. Бірі – Оразаев жазған, ол төңкерістен бұрын 1888, 1889, 1893, 1896, 1897, 1904, 1907, 1908 жылдары Қазанда кітап болып

басылып шыққан. Бұл нұсқаның да тілі шұбар, татар тілінің элементтері, араб-парсы сөздері көп қолданылған; кейінкерлердің ғашықтық сезімі, ойы, мұны олең түрінде беріліп, мазмұны негізінен қара сөзбен баяндалған. Нұсқалардың авторы – Ахмет Мұхаммедзарифұғлы Оразасев” делінген. Екіншісі – ХІХ ғасырдың аяғында ХХ ғасырдың басында өмір сүрген, отыз шақты кисса-хикая жазған, белгілі ақын Ақылбек Сабалов жазған нұсқа; ол 1911 жылы 125 беттік кітапша болып Кәримия баспаханасында “Қисса-и Тахир – Зуһра” деген атпен жарияланған. Бұл нұсқа – басынан аяғына дейін өлеңмен жазылған, оқиғасы қызғылықты құрылған көркем шығарма. Поэмада Таһир мен Зуһра – бірін-бірі шын сүйген ғашықтық жолында жанын қиған асыл жандар. “Таһир” – араб тілінде “мінсіз”, “бұзылмаған”, ал “Зуһра” – “жақын”, “шолпан жұлдызы” деген ұғымды білдіреді. Зуһра – сүйгенімен қосылу жолында толып жатқан тосқауыл азаптарын көрсе де сертінен таймайды. Ақыры кері кеткен әдет-ғұрып пен күштілер билеген кезеңнің құрбаны болған Таһирдың артынан ол да қаза табады. Зуһраның қабыры үстінде ақ гүл өседі, Таһирдың қабырының үстінде қызыл өседі. Ал, Ғараб құлдың қабырының үстінде қара тікенек өсіп, ақ гүл мен қызыл гүл қосылайын деген шақта, әрқашан бөгет қылады Қара тікенекті балтамен шауып тастаса да, ол қайта өсе береді-міс деген аңыз осыдан қалған екен. Екі жастың қайғылы махаббаты жыр болған бұл поэмада өмірдегі ең аяулы – жан сұлулығы, достыққа, ғашықтыққа берік болу, арманына жету үшін қара күш иелерімен, қиындықпен күресе білу, көңілі сүйгенін кіршіксіз сактай білу керектігі ұғындырылады.

Қазақ арасында көп тараған, қиял-ғажайып ертегілерінен алынып киссаға айналдырған “Шәкір-Шәкірәт” дастаны адалдыққа, табандылыққа баулиды. Жырда ағалы-інілі екі жетім баланың бір-біріне қайырымдылығы, толып жатқан қиындықтар мен азаптар көрсе де, ізгілік жолдан таймай, ақыры екеуі елге патша болып, мұраттарына жеткені баяндалады.

“Шәкір-Шәкірәт” 1840 жылдан бастап, 1872, 1880, 1883, 1884, 1888, 1890, 1896, 1901, 1909, 1912, 1915, (1916) жылдары Қазанда Университет баспасында жарияланған, солардың ішінде 1894 жылғы басылымы 10000 дана болып шыққаны туралы мәлімет Н.Ф. Катановтың мақаласында берілген. Жыр ел арасына ауызша өте мол тараған. Ал, қолжазба нұсқалары Мәскеу, Санкт-Петербург, Алматы қалаларының кітапхана қорлары мен мұрағат қазыналарында сақтаулы тұр.

Шәкір мен Шәкірәт – адамға жақсылық жасаушы, баянды іске бастаушы ерлігімен халық сүйген жандар. Шығармада атасынан баласын айырған өгей шешенің аярлығы мен залымдығы, ынжық

патшаның туған баласын өлімге қиған пасықтығы, өліп қалған Шәкірді қайта тірілткен кемпір мен шалдың адал тілегінің орындалуы, Шәкіраттың айдаһар аузынан балықшы шал мен кемпірдің қызын құтқаруы, мал үшін адал жандарға зәбір көрсетуші ел билеушілерінің, уәзірлердің, саудагерлердің зұлымдық, жауыздық әрекеттері, тағысын тағы толып жатқан қат-қабат өмір құбылыстары шебер суреттелген.

Халықтық сипатта жырланған “Шәкір–Шәкірат” поэма-дастанының басты идеясы – адам өмірін жақсарту, тұрмыста кездесетін қиыншылық, ауыр азаптан құтылуда адамның күш-қуаты, ақыл, парасаты бәрінен де зор екендігіне мол сенім артуында.

“Шәкір– Шәкірат” дастанының төңкерістен бұрын басылып шыққан нұсқалары Бахтиярдың атымен байланысты. Бахтияр – X ғасырда өмір сүрген Иззадин Бахтияр (967–978) патшаның сарай ақыны. Ол “Бахтияри” деген атпен “Жүсіп–Зылиха” поэмасын жырлаған. “Шәкір–Шәкірат” дастанын да жазған осы Бахтияри ма, бұл – келешекте зерттеуін күтіп тұрған мәселенің бірі.

Көз жеткісіз көне заманда туып, “дүние жүзілік аңызға айналып кеткен “Жүсіп–Зылиханың” сюжеті біздің жыл санауымыздан бұрын IV ғасырда да болған екен. Сонан бері қарай мыңдаған жылдар жасап, “Библия” мен “Құранда” да әңгімеленіп, Шығыс ақындарының көбінің шығармаларына өзек болып келе жатқан бұл поэмада сұлулық пен махаббат уақиғаға желі болып тартылған. “Жүсіп–Зылиха” дастанының ауыз әдебиет нұсқаларымен қатар жазба варианттары сирия, араб, парсы әдебиетінде, түркі тілдес халықтардың әдебиетінде өте көп жайылған. Жырдың ең көне қолжазбалары Британия мұражайы мен Будлин кітапханасында сақтаулы тұр.

“Жүсіп–Зылиханың” сюжетіне қалам тартқан ақын, жазушылар: Абдаллах Ансари, Рукнеддин Масуд бин Мухаммед, Шахин Ширази, Құл Ғали, Шайяд Ғамза, Мұстафа Зарари, Сули Фагих, Дурбек, Нурмухамед Ғариб Андалиб, Н. Харави, Дж. Хазит, Ш. Гульпайғани, Ш. Торшизи, Л.Азер, Х. Челеби, И. Кямал, Губари, С. Чакери, Яхтиябек, тағы басқалар. Халық арасына кең тараған әрі кемелденген нұсқасы – Әбдірахман Жәми 1483 жылы жырлаған 77 тараудан, төрт мың бәйіттен тұратын “Жүсіп–Зылиха” хикаясы Жәми шабытының құдіретімен поэзия биігінен орын алып, мәңгі өшпейтін көркем туындыға айналған. Жәмидің көзі тірісінде әлемге әйгілі болған. “Жүсіп–Зылиха” жырын ақынның замандасы Моинедин-Мухаммед Земчи “тамаша сыр шертілген поэзиялық шығарма” деп зор қуанышпен мақтанған екен. “Жүсіп–Зылиха” халықтың ғасырлар бойына сүйіп оқыған, шын ықыласпен тыңдаған дастандарының бірі. Әр дәуірдің ақын-жазушылары жырға қайта оралып, кейбіреуі тыңнан толғап отырған.

Қазақ арасында “Жүсіп–Зылиха” дастаны ерте кезден-ақ мол жайылған, ел ішінде ауызша айтылумен қатар, қолжазба нұсқалары да кеңінен тараған. Төңкерістен бұрын жырдың Жүсіпбек Шайхулисламов жазған нұсқасы “Қисса-и хазірет Жүсіп ғаләйһиссаләм мен Зылиханың мәселесі” деген тақырыппен 1898, 1901, 1904, 1907 жылдары Университет баспасында, 1913 жылы Домбровский баспасында, 1918 жылы “Орталық” баспаханасында Ш. Хұсайынов мұрагерлері басып шығарған “Жүсіп–Зылиха” жырын қазақ тілінде жырлаған Жүсіпбек Шайхулисламұлы туралы кітап соңында мынандай мәліметтер берілген: “Дастан қылып шығарушы қожа жырлаған Жүсіпбек Шайхулисламұлы Айқожи, тарих нижратының 1313 жылы мухәррәмнің 21 күні жазылды, русшаның 1897 жылында”. Бұл дастанның ұзақ кіріспесінде, жырдың ұзын-ырғасында ислам дінін, құдайды, пайғамбарды мадақтайтын шумақтар беріліп, араб-парсы сөздері, сөз тізбектері қолданылса да, поэманың негізгі идеясы адамгершілік, гуманизмді уағыздайды және ғашықтық жеңбейтін кедергі жоқ деген ұғымды Зылиханың Жүсіпке деген махаббаты арқылы асқан шеберлікпен суреттейді. Жырдың қазақша мазмұны мынадай: Жүсіп бала кезінде түсінде толған ай мен күн, олардың арасында сәжде етіп тұрған он бір жұлдыз көргенін айтып, шешуін әкесі Жақып пайғамбардан сұрайды. Іштарлықпен өштескен мейрімсіз ағалары Жүсіптің көзін жою үшін айдаладағы құдыққа апарып тастайды да, әкесіне қасқыр жеді деп өтірік айтады. Кейін баланы Мысыр саудагеріне құлдыққа сатып жібереді. Сүйікті баласынан айырылып ата қайғыдан қартайып, жылаудан екі көзінен айырылып, көп мехнат шегеді. Сонда да баласынан үмітін үзбейді. Жүсіп көп жылдардан кейін Мысыр патшасының әйелі Зылихаға қызметші болады. Зылиха сұлу Жүсіпке қырық жыл бойы ғашық болып, уайымнан өңі солып, шашы ағарып, көзінің нұры кетіп, әбден қартаяды. Ғашық отына күйген Зылиханың ауызынан шыққан ыстық лебіне қамшының сабы жанады. Ақыры Жүсіп Мысыр еліне патша болып, Зылиханы алады. Жүсіпке қосылған соң Зылиха жасарып, баяғы сұлу қалпына түседі. Жақып баласының көйлегінің иісінен Жүсіптің тірі екенін біліп екі көзіне нұр бітеді. Пайғамбарлардың осынша қайғы-қасіретке ұшырауына себеп болған жай – ертеректе Жақып пайғамбар бір күннің баласын анасынан айырып, құлдыққа сатқан екен. Назаланған ананың жерге тамған жетпіс тамшы көз жасы мен қайғысынан Жақып өзінің ең сүйікті баласы Жүсіптен жетпіс жыл айырылғаны жырдың соңында мәлім болады.

Құл мен пайғамбардың тағдырын қатар қойып суреттеуге дейін барған шығыстың классикалық әдебиетінің үздік үлгілерінің бірі –

“Жүсіп-Зылиха” поэмасы гуманистік идеяға толы, поэтикалық образдары карапайым, ой-сезімі, табиғаты жалпыға түсінікті тілмен жазылған көркем шығарма. Шыншыл, шыдамды әрі әділ Жүсіптің құлдықтан патшалыққа дейінгі өмір жолы мен сүйгені үшін малын да, жанын да пидә еткен Зылиханың махаббаты әлі де талай ғасыр дарын иелерінің тіліне тиек, қиялына ұшқын бола бермек.

Қазақ арасындағы шығыс тақырыбына жазылып, кітап болып басылып шыққан үлгілердің ұзын-ырғасы екі жүзден артық. Солардың бәрі бірдей бір тектес емес. Халықтық туынды болып кеткен, жоғарыда тоқталған ғашықтық жырлар және шығыс классиктерінен аударылған немесе шығыстық тақырыпқа құрылған шығармалардан басқа “Салсал”, “Кер баланың шөлінде”, “Жұм-жұма”, “Зарқұм”, “Хазірет-и Ғұсман”, “Мұхаммед Ханафия” сияқты ислам дінін насихаттауға арналған кітаптар баршылық. Көркемдік сапасы жағынан да бұл киссалар әр қилы.

Төңкерістен бұрын жарық көрген әрбір кітап, газет-журнал – халқымыздың азаматтық тарихы. Қазіргі ғылым өткендегі осы бір мәдени мұраларымызды жинақтап, жүйелеп, түрлі библиографиялық көрсеткіштер лайындау ісіне зор мән беріп отыр. Кейінгі жылдарда басылып шыққан түрлі анықтамалар, библиографиялық көрсеткіштер, энциклопедиялар, шежірелер, бұл саладағы жұмыстың дамып отырғанының айғағы бола алады. Жанпы библиографиялық көрсеткіштердің ғылыми зерттеу жұмысында алатын орны ерекше екеніне қазір ешкім де шек келтірмейді. Ғылыми қызметкерлермен қатар студенттер, журналистер мен жазушылар қажет материалдарын онай, тез тауып алуына көмек көрсететін құрал ретінде де библиографиялық көрсеткіштердің құны күннен-күнге артуда.

Туған мәдениетіміздің ежелден келе жатқан өзекті тарауының бірі – қазақ кітаптары. Енді сол қазақ кітаптарының тарихын түбегейлі зерттеу үшін алдымен қазақ кітаптарының библиографиясын құрастырып алуымыз керек. Төңкерістен бұрын көбіне араб әрпімен басылып шыққан қазақ кітаптарының бәрі түгелдей сақталмаған. Уақыт өткен сайын ол кітаптар мұрағат қазынасы мен кейбір кітапхана қорларынан басқа жерден табылмайтын, сирек кездесетін нұсқаларға айналып бара жатыр. Біз қазақ кітаптары туралы түбегейлі еңбек жазып бердік деп айта алмаймыз. Қазақ кітаптарының тізімімен алғаш таныстырған 1948 жылы жарық көрген Нығмет Сәбитовтың библиографиялық көрсеткіші. 35 беттен тұратын бұл кітапша қазақ елінің тарихын, әдебиетін, тілін зерттеушілерге 1862–1917 жылдар аралығында жарық көрген біраз қазақ кітаптары туралы алғашқы мәліметтер береді. Не бары 750 дана болып шыққан бұл көрсеткіштің өзі де қазір сирек кездесетін нұсқаға айналып отыр.

1971 жылы басылған Әбіш Жиреншиннің төңкерістен бұрын жарық көрген қазақ кітаптарының қашан, қай жерде басылғаны, оларды шығарушылар кімдер екендігі және жазба мұраны жинаушылар мен авторлар туралы мәліметтер берген кітабынан басқа көлемді кітап шыққан емес.

XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басындағы қазақ халқының экономикалық, саяси өмірін, мәдениетін, әдебиетін, тілін зерттеуші ғалымдар бірі аз, бірі көп дәрежеде қазақ кітаптарына тоқталғанымен бұл салада жан-жақты зерттеу жүргізілген монографиялық еңбек жоқтың қасы. Бұл да келешекте алда тұрған игілікті істеріміздің бірі болмақ. Осы жайларды ескере отырып, төңкерістен бұрын жарық көрген қазақ кітаптарының библиографиясын жасау үшін алдымен біз Москвадегі В.И. Ленин атындағы Мемлекеттік кітапханада, Санкт-Петербургтағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы Мемлекеттік көпшілік кітапханада, Қазан Мемлекеттік университетінің, Н.И. Лобачевский атындағы Ғылыми кітапханасының шығыс тілдегі қолжазбалары мен сирек кездесетін кітаптар қорында, Ташкенттегі Бируни атындағы шығыс зерттеу институтының мұрағатында, Алматыдағы Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасындағы сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталған қазақ кітаптарының фотокошірмелерін және микрокошірмелерін түсіріп, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Орталық ғылымы кітапхана қорына жинаудан бастадық. Еңбекті дайындау барысында мұрағат материалдарымен таныса отырып, түрлі каталогтарды, проспектілерді, библиографиялық тізімдерді, естеліктер мен мемуарларды, төңкерістен бұрын шығып тұрған газет-журналдарда басылған мәліметтерді пайдалана отырып, қазақ кітаптарының картотекасын жасадық. Картотекада негізінен Қазанда, Орынборда, Уфада, Ташкентте және Петербургте араб әрпімен басылып шыққан қазақ тіліндегі кітаптар сондай-ақ қазақша-татарша-орысша, орысша-қазақша, қазақша-орысша-парсыша-арабша, т.б. сөздіктер де алынды.

Кітаптардың көпшілігін *de visu* қарап шықтық. Ал *de visu* қарауға мүмкіндік болмаған жағдайда, яғни библиографиялық тізімдер мен проспектілерден алынған кітаптардың алдынан жұлдызша /*/ қойып отырдық. Көне кітаптардың тақырыбы кейде араб, парсы, орыс, татар тілдерінде жазылған. Кейде авторы не басылып шыққан жылы, қай қалада басылғаны көрсетілмеген. Ондай жағдайларда кітаптың мазмұнымен таныса отырып, мұрағат материалдарын, бұрын-соңды басылып шыққан еңбектерді қарап шығуға тура келді. Сондай-ақ әбжәд, хиджра әдісін де кеңінен пайдаландық.

Көрсеткіште 1807 жылдан 1917 жылдар аралығында басылып шыққан қазақ кітаптары қамтылды. Кітаптарды шартты түрде 1807 жылы жарық көрген “Сейфүлмәлік” кітабынан бастадық.

Кейінгі кезде қазақ әдебиетінің тарихын ғасырлар тереңіне бойлай зерттеу талабы едәуір жандана бастады. Келешекте қазақ кітабының да ертеректе басылған нұсқалары зерттеулер нәтижесінде табыла берілуі ықтимал.

1807 жылы басылған “Сейфүлмәлік” кітабы қай тілде жазылды деген мәселеге тоқталсақ Қазан төңкерісінен бұрын жазба әдебиетте көп қолданылған Шағатай ұлысы қол астына қарайтын жергілікті халықтардың түрлі варианттары ресми тіл яғни кітаби тілде жазылды. Бұл тілді ғалымдар кейде шағатай тілі, кейде кітаби тіл деп те атаған. Ертеректе жарық көрген қазақ кітаптарының көпшілігі осы тілде басылған болатын. 1807 жылы басылған кітаптың сюжеті де белгілі “Сейфүлмәлік” жырына ұқсас. “Сейфүлмәліктің” қазақ арасына мол тараған дастандарына негіз болған бұл нұсқасы зерттеу мәселесі алда тұрған міндеттерінің бірі болмақ. Кітаптың Мәскеудегі Мемлекеттік кітапханадан алынған микрокошірмесі Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапхана қорында сақтаулы. 1807 жылғы осы кітаптан кейін қазақ арасына кең тараған жырдың екі варианты он шақты рет жарық көрген. Біріншісі: Радлов жинағында басылған нұсқа, оны Жүсіпбек Шайхұлисламов аздаған өзгерістермен, жырдың ішіне өз атын қосып, кейбір шумақтарды қысқартып, кейбір сөз тіркестерін өзгертіп бастырған; оны 1903, 1908 жылдары Университет баспасында И. Шамсуддинов жеке кітапша етіп бастырды. Радлов жинағындағы нұсқаның тілі таза, араб-парсы сөздері жоқтың қасы, көп сөзділік қайталау кездеспейтін көркем туындылардың қатарына жататын шығарма. Радловтың өзі де жинақтың алғы сөзінде: “халық рухына бейімделіп қайта жасалған қисса” деп атап айтқан болатын. Екіншісі: 1870 жылы Радлов жинағында басылған “Сейфүлмәліктің” көне нұсқасымен бірге қазақ арасына мол тараған, төңкерістен бұрын әр түрлі тақырыппен жеті-сегіз рет жеке кітап болып жарияланған нұсқа да бар, оны 1882 жылы “Қисса-и Сейфүлмәлік шаһзада ағазқырдан Бәдіғұлжамал-Перизат” деген тақырыппен, 1895, 1909, 1914 жылдары “Қисса-и Сейфүлмәлік” деген атпен Қазан қаласындағы Домбровский баспасында Ш.Хусайынов мұрагерлері бастырады. Кітаптың осы басылымдарын Университет баспасынан Ш.Хусайынов мұрагерлері 1902, 1904, 1908 жылдары “Қисса-и Ғабдүмәлік” деген тақырыппен қайта бастырып шығарған. “Сейфүлмәліктің” орнына Ғабдүмәлік деп, адам аттарын өзгертіп басқаны болмаса, екі нұсқаның арасында ешқандай айырма жоқ. Бұлардың Радлов вариантымен сюжет ұқсастығы

болмаса, көркемдік дәрежесі де, стилі де екі түрлі. Жалпы, “Сейфүлмәлік” дастаны – шығыс сюжетіне құрылған болса да, қазақ халқының ауыз әдебиетімен орайласып, үйлесіп кететін, өмірді қиялдап әсірелей көрсетушіліктің алуан түрлі тәсілдерін, тамаша көркем фантастиканың үлгілерін танытатын айрықша құнды шығарма. “Сейфүлмәліктен” кейін 1831 жылы Қазан қаласының Университет баспасынан жарық көрген “Иғлан наме” кітабы Кітаптың мазмұны сол кезде ел арасына жайылған оба ауруымен күресу мәселесіне арналған. Осы кітаптың бір данасы Татарстан Республикасының Мемлекеттік Орталық мұрағатында сақтаулы тұр.

Бұл кітаптардың көпшілігі қазіргі кезең алға тартып отырған талаптар тұрғысынан ұлттық мәдениетіміз бен әдебиетімізді, тарихымызды байыта түсетін нұсқалардың қайнар бұлағы екені даусыз.

* * *

1. *Катанов Н.Ф.* О научных трудах по востоковедению проф. Ильи Николаевича Березина, жившего в 1818–1896 годах // Казанский телеграф. – 1897. – №1247.

2. *Катанов Н.Ф.* Предания Присяянских племен о прежних делах и людях // Записки имп. Русск. Общ-ва по отд. этнографии. 1909. – Т.34. – С. 266. /Сборник в честь 70-летия Г.Н.Потанина.

3. “Тәржаман”. – 1914. – №113. – 28 май.

ӘДЕБИ МҰРАНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әр дәуірде шығып тұрған газет-журналдарды өз тұсында болған саяси, шаруашылық, мәдени тұрмысты кеңінен қамтитын, солардың нақтылы деректері деуге болады. Төңкерістен бұрынғы прогрестік білім тарату бағытында болған қазақ газеттері сол кездегі қауым тұрмысының, тап күресінің, төңкеріс қозғалысының тарихына керекті байтақ мағлұмат беретін ғылыми зерттеудің кайнар бұлағы.

Ғылыми маңыздылығы жағынан бұрынғы баспасөз бетінде басылған мәліметтерді бір ғана мұрағат қазынасымен салыстыруға болады. Әрине, бұл газет-журналдарда басылған шығармалардың қай-қайсысын болса да, пайдаланғанда сын көзінен өткізу шарт.

Қазақ тіліндегі алғашқы газет “Түркістан уалаятының газеті” (1870–1882) “Туркестанские ведомости” газетіне қосымша ретінде 1870 жылдан бастап Ташкент қаласында шыға бастаған. Алғашқыда ол айына төрт рет, оның екі нөмері өзбекше, екі нөмері қазақша шығатын болды. “Түркістан уалаятының газеті” бетінде қазақ елінің тұрмысы, тарихы туралы мәліметтер көп басылған, оның ішінде қазіргі Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Талдықорған және Алматы облыстарын қоныстаған қазақтардың сол кездегі тіршілігі кеңірек орын алған. Газеттің редакторы – Ш.М. Ибрагимов, Шоқан Уәлихановтың танысы, ол бұрын Омбы кадет корпусында оқып, Көкшетау дуанының хатшысы болған кісі. Кейінірек газетке редактор Х.Чанышев болды. Бас редакторы Н.М.Остроумов ғылыми зерттеу жұмысымен шұғылданған адам болғандықтан газеттің ресми емес бөлімінде жергілікті халықтардың тарихына, әдебиетіне, мәдениетіне жанасты материалдарды көп бастырған. 1883 жылы Түркістан генерал-губернаторының бұйрығы бойынша газетті қазақ тілінде шығару тоқтатылып, кейін ол өзбек және орыс тілдерінде шықты.

“Түркістан уалаятының газетінің” соңын ала Орта Азия халықтарының тілдерінде газет-журналдар шыға бастады. Патша үкіметінің отаршылық саясатына қарамастан, бұл газеттер қазақ халқы мен Орта Азия халықтарын орыс халқының мәдениетіне тарту ісінде прогрестік роль атқарды. Солардың бірі – “Дала уалаятының газеті” (1888–1902) Омбыда шығып тұрған “Акмолинские областные ведомости” газетіне қосымша ретінде орыс және қазақ тілдерінде шыға бастаған, “Дала уалаятының газеті” жұртшылыққа бірталай таныс, ол туралы бірнеше ғылыми еңбектер мен мақалалар бар.

Қазақ тілінде шыққан газет-журналдардың екінші тобы 1905–1907 жылдардағы Ресейде болған төңкеріс екпінімен дүниеге келді.

Қазан төңкерісінің алдындағы дабылдардан кейін шыға бастаған “Айқап” (1911–1915) журналы мен “Қазақстан” (1911–1913) газеті үкімет тілі ретінде шыққан жоқ, тек жеке адамдар тобының серіктесуі бойынша шықты. Бұл соңғы екі баспа халық бұқарасының ой-санасын көтеріп, оларға білімнің әр саласынан мәлімет беру мақсатымен шығарған, прогрестік-демократиялық мәні бар органдар.

1870–1917 жылдар арасында қазақ тілінде шығып тұрған бұл газет-журналдарда басылған шығармаларды қазақ халқының жарты ғасырдағы тарихи тағдырының көркем шежіресі деуге де болады. Бұл шығармаларда қазақ өмірінің барлық күрделі құбылыстары мен уақиғалары толық, тұтас камтылмаса да қазақ халқының тарихында болған ұлы өзгерістер де, халық өмірінің жеке-жеке суреттері де алғаш баспасөз бетіне түсіп, ұлт әдебиеті мен мәдениетінің негізін қаласуға көмектесті.

Бұл басылған шығармалардың ішінен ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан қазақтың ауыз әдебиетінің нұсқаларын, онымен көршілес бірге жасасып, әсер, ықпалын тигізіп отырған шығыс әдебиетінің нұсқаларын және озық идеялы орыс әдебиетінің нұсқаларын көреміз.

Бұл шығармалар уақытында өте маңызды болумен қатар, сол кездегі қазақ әдебиетіне жаңа ағым, жаңа түр, жанрлардың бастамасын ала келді. Мұнда қазақ өмірінің әрбір көрініс-кезеңін сол өз заманына сай бейнелеумен қатар, өмірді реалистік тұрғыдан суреттеп, ескіні сынап, жаңаға бой ұру талабы да байқалады. Әрине, бұлар қазақ әдебиетіндегі алғашқы адым болғандықтан кейбір елеулі кемшілік-олқылық барына қарамастан, кейінгі әдебиетімізге игі әсерін тигізді.

Төңкерістен бұрынғы қазақ газет-журналында басылған көркем шығармалардың бір тобы қазақтың өз төл әдебиеті болса, енді бір тобы орыс тілінен аударылған не шығыс әдебиетінен ауысқан үлгі әдебиет. Бұлардың бәрі қосылып, мазмұн, көркемдік жағынан әр түрлі болса да, жалпы қазақтың жазба әдебиетінің дамуына жағдай жасады.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ еліне игілікті әсерін тигізе бастаған орыс әдебиетінің, мәдениетінің, шаруашылығының үлкен нәтижесі – қазақтың тұңғыш ғалымы Ш. Уәлихановтың, классик ақыны Абай Құнанбаевтың, ағартушы әрі жазушы Ы. Алтынсаринның қоғамдық саяси көзқарастарының қалыптасуы дейміз. Ал, Қазақстанның мәдениет пен әдебиетінің дамуына сол кездегі газет-журналдардың ролі өте зор болды. Ол газет-журналдардың бетінде мақала, хабар жазған орыстың Қазақстанды зерттеген ғалымдары – Г.Н. Потанин, П.П. Семенов-Тянь-Шанский, В.В. Радлов, А.И. Добромислов, И.И. Крафт, А.Е. Алекторов т.б. болуымен қатар, орыс әдебиетінің классик жазушыларының аудармасы алғаш қазақ тілінде басылуының өзі зор жаңалық, игілікті бастама еді.

Бұл газет-журналдарда басылған орыс әдебиетінен аударылған шығармалардың әсерімен қазақ елі орыс мәдениетіне қол созып, одан нәр алып үйрене бастайды. Ал мәдениет қайраткерлері мен ғалым саяхатшылардың еңбектерінің газет-журнал бетіне басылуы арқасында орыс халқы да қазақ елінің рухани байлығымен таныса бастайды.

“Дала уалаятының газеті” әдеби қосымшалары мен кейбір материалдар болмаса, негізінде екі тілде қатар басылып тұрды. Осы екі тілде басылған шығармалардың орыс тіліндегілері қазақ тіліне, қазақ тіліндегі төл шығармалар орыс тіліне аударылып отырды. Яғни орыстың төл шығармаларымен бірге А. Алекторовтың ел арасынан жинап бастырған қазақ ертегілерін газетте Е.Абылайханов, Д.Сұлтанғазин, Р.Дүйсембаев қазақ тіліне аударып бастырды. Сондай-ақ Ы.Алтынсарин, А.Құрманбаев не М.Ж.Көпеевтің қазақ тілінде жазған мақала-хабар, әңгімелерін орыс тіліне аударып басып отырды. Сонда аударма жұмысы екі тілде қатар жүргізілді. Бұл төселген аудармашылары жоқ кездің үлкен жемісі ретінде зерттеушілердің назарын аударатын жұмысы болмақ.

Төңкерістен бұрынғы әдебиетте көркем аударманың шебер үлгілерін қалдырған Абай, Ыбырай болса, сол кезде шығып тұрған “Түркістан уалаяты газетінің” бетінде басылған аудармалардың аударма тарихынан алатын өзіндік орны болғанын, олардың құнды аудармалар тууына себін тигізгенін атап өтпеске болмайды.

Солардың ішінде ұлы жазушы Л.Н. Толстойдың шығармалары қазақ даласында өткен ғасырдың 70 – 80-жылдарынан бастап аударыла бастаған. Л.Н. Толстой Ясная Полянада өзі ашқан мектепте крестьяндардың балаларын оқыту жұмысымен көп жылдар бойына шұғылданған болатын. Соған байланысты педагогика саласында қажырлы еңбек сіңіре отырып, оқу құралы ретінде 1872–1875 жылдары “Новая азбука”, “Русские книги для чтения” кітаптарын бастырып шығарғанын білеміз.

Ұсақ әңгіме, мақал-мәтел, ертегі, нақыл сөздер негізінде құралған осы құнды еңбектен аударылып, “Дала уалаятының газетінде” жарияланған нұсқалардың орны ерекше. “Дала уалаятының газетінде” аударылып жарияланған Л.Н. Толстойдың мысалдары, ұсақ әңгіме, ертегілеріне қысқаша шолу жасасақ, бұл аудармалар түп нұсқаға өте жақын, көп жері сөзбе-сөз де келіп отыратынын байқаймыз.

Л.Н.Толстойдың жоғарыда аталған оқу құралдарынан аударылып басылған газет бетіндегі әңгімелер мыналар: “Ұзақ пен көгершін”, “Бұғы мен қарақаттың сабағы”, “Бұғы”, “Қоян”, “Өтпес пышақ”, “Мұжық пен жасауыл”, “Құмырсқа мен көгершін”, “Арыстан, қасқыр һәм түлкі”, “Сурат кофейнасы”.

Кейін, 1915 жылы Л. Толстойдың “Ильяс” деген әңгімесі аударылып “Айқап” журналының 11- санында жарияланған-ды.

Газет бетіндегі басылған бұл аудармалардың соңынан авторы да, аударушысы да көрсетілмеген.

Орыс халқының ксменгер жазушысы И.А.Крыловтың мысалдарын алғаш осы газет-журналдардың бетінде аударып басу арқылы, қазақ әдебиетінде тың жанр – мысал жанры туа бастайды. И.А.Крыловтың мысалдары халық арасына ауызша таралуымен қатар, ол аудармалар төңкерістен бұрынғы баспасөз бетінде басылып тұрған. Кейін Крылов мысалдарының жеке кітап болып шыққанын да білеміз. С.Көбеев 1910 жылы “Үлгілі тәржіме” деген тақырыппен Крыловтың 37 мысалын аударып бастырса, Б. Өтетілеуов 1914 жылы “Жиған-терген” деген тақырыппен 13 мысалын аударып бастырған. Бұлардан бұрын “Дала уалаятының газеті” мен “Айқапта” И.А.Крыловтың бірнеше мысалы кездеседі.

Сүйтіп, ертеден басталған орыс классиктерін аудару, одан үйрену дәстүрі ХІХ ғасырдың аяғында одан әрі дами, өркендей келе қазақ төл мысалының тууына да себеп болды. С. Көбеев, Б. Өтетілеуов, С.Донентаев сияқты ақын-жазушылар қазақтың ауыз әдебиетінен ұсақ ертекерді пайдаланып, оларға жаңа мазмұн беріп, мысалға айналдырғанын қазақ әдебиетінің тарихынан білеміз. Сондай-ақ осы дәстүр-журналдардың бетінде қазақтың өз мысалдары, мысал жанрына тән ауыз әдебиетінің нұсқалары, ұсақ ертегілер, аллегория, өлендер де көптеп басылған.

Бұлармен қатар қазақтың белгілі жазушы журналисі Мұхаметжан Сералин “Рустам-Зураб” поэмасын – “Шахнаманың” бір тарауын орыс тілінен аударған. Ол “Айқап” журналының 1914 жылғы 22-24, 1915 жылғы 2-5,9 сандарында басылды.

М. Сералин бұл аударма-поэмаға берген түсінік мақаласында парсы тілінде жазылған Фердоусидің “Шахнамасын” неміс тіліне Рюккерт аударғанын, одан орыс тіліне В.А. Жуковский аударғанын, ал орыс тіліндегі нұсқасынан қазақ тіліне М. Сералиннің өзі аударғаны жайында мәлімет береді.

ХІХ ғасырдың басынан бастап етек жая бастаған татар баспаханаларынан шығып қазақ арасына кең тараған ислам дінін уағыздаушы кітаптармен бірге шығыстың классик әдебиет нұсқалары да ел ішінде тарай бастаған.

Бұл шығармалардың көпшілігінің сюжеті араб аңыздары негізінде болса да, оларда жалпы адамгершілік, сүйіспеншілік мәселелерін қазақ топырағына лайықтап, жаңа арнамен қайта жырлау тәсілі көптеп кездеседі.

Осы шығыстың классикалық әдебиетінен келген аңыз әңгімелерден кейбір үзінділер, не халық арасынан кең тараған

нұсқаларының әр түрлі варианттары сол кезде шығып тұрған қазақ газет-журналдарының бетінде басылды. “Мың бір түн”, “Шахнама”, “Фархад-Шырын”, “Ескендір” тағы басқа шығыс әдебиетіне көп тараған әңгімелердің әр түрлі варианттарын қазақ газеттерінен де көреміз.

Қазақтың ұлы ақыны Абай өзінен бұрынғы және сол дәуірдегі халықтың бай әдеби мұраларын, сонымен бірге шығыс елдерінен келген қисса-хикаяттарды немесе газет-журналдарда басылған шығармаларды жақсы білген, кей сәтте өзінің творчествосында пайдаланып отырған. Мысалы: Абай “Дала уалаяты газетінің” 1895 жылғы 3 номерінде басылған “Тәкаппар әскер басы турасынан” деген әңгіменің сюжетін өзінің “Ескендір” поэмасына өзек етіп, дамыта жырлады дей аламыз.

Шығыс поэзиясында Ескендірді мадақтап, қастерлеп жыр етсе, газет бетінде басылған “Тәкаппар әскер басы турасынан” деген әңгімеде Ескендірді дүниеқор, мансапқұмар, қанағатсыз, қанішер бейнесінде суреттеген.

Әңгіме басталғаннан-ақ Ескендірдің кім екені белгілі болып қалады: “Бұрынғы заманда Македонияда Ескендір патша болыпты. Мәртебені бұл жақсы көреді екен”, десе, енді бір жерінде оның жаугер, тәкаппар екенін: “...Ескендірдің көнлі тасып тәкәппарлық кіріпті. Бұл соғысып қаратқан жайлары тағы да аз болып көрініп дүниенің баршасын қаратпаққа ойланыпты”, – дейді.

Мұнан әрі қарай уақиға дәлме-дәл Абай жазған “Ескендір” поэмасындағыдай өрбиді. Бұл екі нұсқаның сюжеті бір-біріне өте ұқсас болумен қатар, екеуіндегі көптеген сөздер тізбегі де қайталанып отырады.

Шығыс поэзиясындағы Ескендір патша білгіштің білгіші дана дәрежесінде суреттеліп, титтей тастың барша асыл тас, қымбат мүліктен ауыр болып, бір уыс топырақты үстіне тастағанда ғана жеңілейіп аспанға көтерілгеніне жұрттан бұрын Ескендірдің өзі ойшылдық танытып байлау айтады.

Ал газет бетіндегі әңгімеге кішкентай сүйектің жарықшағын таразыға салғанда оны толып жатқан қымбат дүние, асыл тастар және Ескендірдің айбалтасы да баса алмайды. Сонда әскер ішінен бір данышпан жанағы сүйектің үстіне бір уыс топырақ салып сүйек жағын жоғары шығарады да, ол сүйектің көз сүйегі екенін, тіршілікте көздің тойымсыз, қанағатсыз екендігін, өлген соң бір уыс топырақ басқанда бәрі тамам болатынына философиялық шешім айтады. Абай поэмасын білетіндерге мәлім, онда да Аристотель осы шешімге келіп Ескендірдің көзін ашады. “Дала уалаятының газетінде” басылған “Тәкаппар әскер басы турасынан” атты әңгіменің сюжеті ұқсастығын айтып отырмыз. Сюжеті ғана ұқсас емес, тарихи адам туралы жалпы

поэманың мазмұны туралы белгілі бір идеялық принциптің ұқсастығын да көріп отырмыз.

Македония патшасы Александр Македонскийдің дүние жүзін шауып алуына арналған, оның шапқыншылық максаттарын мадақтаған дастандардың ішіндегі көрнектілері – Әзербайжан халқының ұлы классигі Низамидің “Искандарнаме” поэмасы, өзбек классигі Науаидің “Садди Искандерий” поэмасы, тәжіктің ұлы ақыны Фердоусидің “Шахнама” эпосының бір бөлімін арнағанын білеміз.

Бұлар туралы академик М.О.Әуезов: “Бұлайша бір тақырыптың әр ақында қайталауы ешуақытқа аударма деп танылуы керек емес. Ол өзінше бір қайта жырлау, тыңнан толғау немесе ақындық шабытшалам сынасып, жырмен жырлау есепті бір салт” деген сөздерін еске ала отырып, шығыс әдебиетінен алынған бұл нұсқаларды аударма ретінде қарамай, қазақ әдебиетіндегі шығыстан келген нұсқалар, не олардың варианттары ретінде қараймыз.

Бұл газет-журналға өзек болған шығармалардың бір тобы шығыс әдебиетінен аударылған болса, екінші тобы жаңа бағытта туа бастаған қазақтың өзіндік жаңа жазба әдебиеті болды.

Ұлттық әдебиет алдында қазақ жазба әдебиетіміздің негізін салған, ұлы ақын Абай Құнанбасев қалдырып кеткен әдебиетпен бірге, қазақтың мерзімді баспасөзінде басылған әдеби мұралары да бар-ды. Бұл мұра халық творчествосымен тығыз байланысты болумен бірге, алдыңғы қатарлы орыс әдебиетінен өнеге алып, бұрын қазақ әдебиетінде болмаған жанрлардың үлгісін бастады.

Әрине, бұл мұраның көп шығармалары Абай шығармасындай биік өрелі болмаса да, сол дәуіріндегі әлеуметтік жайларды аша түсуге, феодалдық-патриархалдық ескі шірік салт-сананы сынауға, әйел теңдігі мәселесін көтеруге, өнер-білімге ұмтылуға арналған нұсқалар. Бұл шығармалардың бәрінде дерлік өмір шындығы, сол уақыттағы заман жайы, мәдениеттен, оқу, өнер-ғылымнан кенже қалған қазақ халқының ауыр да азапты тұрмысы суреттеледі. Бұл шығармалардың стилін, көркемдігін қазіргі өскелең әдебиетпен салыстыруға келмейді, сонда озық идеялы, іргелі әдебиеттің алғашқы кірпішін қаласқан, оның түп-төркіні болған осы нұсқалар екенін естен шығаруға болмайды.

Ертегілер, мысал ертегілер. Қазақ ертегісін зерттеу жұмысының басы сол ертегілерді жинап жариялаудан басталады десек, газет, журнал бетінде ертегілердің алғашқы жазылып алынған нұсқалары басылған. Олардың қазақ тіліндегі нұсқасы мен аудармасы орыс тілінде де беріліп отырған. Бұл ертегілерді жинап бастырушы орыс ғалымдары А.Е.Алекторов, А.А. Ивановский, М. Бельский,

М.Мироппев т.б. болса, сол кездегі қазақ оқығандары, Бөкен Адықов, Жағыпар Айманов, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Қорабай Жапанов, Болаубек Райымбеков, Ташмұхамет Сейфуллин, Рақымжан Дүйсебаев т.б. болды. Бұлардың кейбірі жазып алған ертегілерін халықтық ауызша шығарма деп қарап, өзінің атымен бастырған. Ал кейбіреулері кімнен, қай жерден жазып алғаны туралы деректер беріп, өздерін хабарлаушы ретінде көрсеткен. Біз ертегілердің соңынан қол қойылған авторы болса да, оларды жинаушы, зерттеуші ретінде қараймыз. Сонымен бұл газет-журналдар бетінде қазақтың ауыз әдебиетінің нұсқалары алғаш басылып, оның алғашқы зерттеуші, жинаушылары да көріне бастайды.

Әр алуан сюжетке негізделген бұл ертегілерде қаһарлы хан, қу уәзір, ақылды, тапқыш, еңбеккер кедей шаруа образдары дараланып суреттелген.

Ертегілермен қатар, мысалға жуық ертегілер де көп басылған. Жоғарыда айтылып кеткендей, қазақ әдебиетінде аударма мысалдармен бірге қазақтың өз мысалдары да осы газет-журнал бетінде жарияланды. Ол мысалдар қазақтың ауыз әдебиетіндегі ұсақ ертегілердің желісінде, мысал жанрына тән қасиеті бар нұсқалар бола тұрып, сол ертегі не ұсақ әңгіме, өлеңнің ішінде гират беріп түйін жасайды.

Ертегілер және мысал-ертегілермен бірге газет-журналдардың бетінде эпостық жырлар, аңыз әңгімелер де көп басылған. Лиро-эпос жырларынан “Қозы-Көрпеш – Баян сұлу” жырының мазмұнын Н.Пантусов “Баян сұлу менен Қозы Көрпештің моласы турасынан қазақ арасындағы сөз” деп бастырған. Батырлар жырынан А.Е. Алекторов “Нәрік батыр” жырын жариялаған. Бұлар ел ауызында ғасырлар бойы сақталып келіп баспа беттеріне түскен, ендігі жерде қазіргі оқушы қауымға қазақ халқының мәдени өмірі мен тарихынан көптеген құнды мәлімет беретін нұсқалар.

Бұлардан басқа тарихи аңыз-әңгімелерден қазақ елінің қалмақ-монғол басқыншыларының шабуылына қарсы күресінен деректер беретін шығармалар да мол. “Қалмақтолағай яғни қалмақтың басы” деген аңыз әңгімеде қазақ пен қалмақ арасындағы жауынгершілік кезең суреттеледі. Халық арасына кең тараған “Ақсақ құлан, Жошы хан” аңыз әңгімесінің екі варианты “Дала уалаятының газетінде” жарияланған.

Қазақ елінің болмысынан, өмірінде болған шындықтан алынған, кейін ел ауызында аңыз әңгімеге айналып кеткен әңгімелердің ішінде газет бетінде басылған “Еңлік – Кебек” әңгімесінің орны ерекше.

“Еңлік-Кебек” аңыз әңгімесі қазақ даласында үстем тап өкілдерінің билеп-төстеп тұрған кездегі ескі салт-сана, әдет-ғұрыптың қаймағы бұзылмаған кезінде, шын сүйіскен жастардың бақыт тілеуі

“басбұзарлық” болып көрінген кезде болған шындық. Әңгіменің бір варианты “Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз” деп басылса, екінші варианты “Қазақ турасынан хикая” деп басылған. Бұл варианттағы кісі аттары батыр – Сергелі, абыз – Келдей, қыз – Қаңлық т.б. өзгертіліп алынған. Жалпы бұл аңыздардың сюжеті біреу, бәрінде де абыз болжап батырдың болашағын айтады, бірін бірі сүйген екі жас атқұйрығына байланып азаппен өлтіріледі, артында жас нәресте қалады.

1892 жылы басылған “Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз” аңыз әңгіменің кіріспесі ретінде қазақ халқының тарихына, этнографиясына, географиясына, әдет-ғұрып, салт-санасына да жанасты мәліметтер берілген. Осындай аңыз әңгімелердің тек қана әдебиетке қатысты емес, тарихқа, экономикаға, философия, заңға жанасты деректер де өте көп екендігін дәлелдей түсетін осы “Еңлік-Кебек” әңгімесінде Шыңғыс ханның қазақ даласын бағындыруы кезеңінен аңыз да берілген. Шыңғыстау маңындағы жер аттары мен тау аттары жайында аңыз-әңгімелер келтірілген. Қазақтың тұрмыс салты бойынша құда түсу, үйлену салты жайында айтылып, атадан балаға мирас болған бұл салтқа мойынсұнбағандарды байырғы әдет-ғұрып бойынша өлім жазасына бұйыратыны, бұл әдет-ғұрыптан ілу-де біреу ғана аттай алатыны да баса айтылған. Әңгімеде әйелдің теңсіздігі, тіпті әйелді сүюдің өзі ерлер үшін намыс болғаны жайында мәлімет бар.

Бұл нұсқалар қазақ әдебиетін зерттеушілерге де, этнографтарға да құнды материал береді. Қараңғы халықты уысында ұстау үшін дін иелері мен үстем таптың ғасырлар бойы жасаған зиянды әрекеттерінің айғағы ретінде қалған осы шығармалар діни әдет-салтты зерттеуде, үстем таптың құралы болған дін мен әдет-ғұрыптың халықты қанауда қандай қызмет атқарғанын кейінгі зерттеушісіне ашып береді. Кейінірек бұл оқиғаны Абайдың тақырып етіп беруі бойынша баласы Мағауия жырлаған. Ол поэма тіліне жетіп шеберленбеген болса да мазмұны идея жағынан – ескі би мен билікті әшкерелеп, Еңлік пен Кебектің өліміне себеп болған Кеңгірбайдың пара алған билігінің бетін ашқан.

М. Әуезов халық аузында ғасырлар бойы ұмытылмай келе жатқан осы аңыз әңгіменің негізін алып, өзінің алғашқы шығармаларының бірі “Еңлік – Кебек” пьесасын 1917 жылы жазды. Қазақтың драма театрының сахнасы осы пьесамен ашылды, ал арада 40 жыл өткен соң пьеса 1956 жылы өңделіп бүгінгі Академиялық театрдың төрінен орын алып отыр.

Газет беттерінде Жиренше шешен, Алдаркөсе, Асан қайғы, Қожанәсір туралы аңыз әңгімелер де көп басылған.

Асан қайғы халықтың қайғылы тағдырын, мүшкіл тұрмысын көріп, құлазып жатқан сар даланы көріп, елге жақсы қоныс, жайлы

жер іздейді. Міне, сол Асан қайғының хан үшін емес, халық үшін еңбек етуі, дәріптелген аңыз әңгіме және Асан қайғының қазақ елі орыс халқының көмегімен жақсылыққа, бақытқа жететіндігін болжау туралы аңыз “Дала уалаятының газетінде” басылған.

Мақал-мәтел, жұмбақтар. Қай халықта болмасын, ауыз әдебиетінің күрделі бір түрі – мақал, мәтел, жұмбақтар. Бұлар бір ғасырдың жемісі емес, тіпті ертеден келе жатқан көне түр. Міне, әдебиеттің осы бір құнды, көркем түрі – мақал-мәтелдің қазақ әдебиетінде баспа бетінен орын алуы ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталады. Мақал-мәтелдерді алғаш ел арасынан жинап бастыру ісіне үлес қосқандар: В. Радлов, Ш. Ибрагимов, Ш.Уәлиханов, А. Васильев, П. Мелиоранский, В. Катаринский, Ә.Диваев болса, қазақ тілінде шыға бастаған газет-журналдарда халықтың ұшқыр ойынан туған шын халықтық шығарма – мақал-мәтел, жұмбақты бастыру ісіне сол кезде-ақ көңіл бөлінгені байқалады. “Түркістан уалаятының газетінің” 1875 жылғы 6 санында қазақ жұмбақтары мен мақалдары берілсе, Бабажанов Қожасалық қазақтың мақал-мәтелдерін сол газеттің 1876–1877 жылғы сандарында бастырған. Торғай облысынан жиналған қазақ мақалдары “Дала уалаятының газетінде”, “Қазақ қарияларының мақал сөздері” “Айқап” журналында, Б. Дауылбаев Торғай елдерінен жинап “Қазақтың мақалдарын”, М. Ешмұхаметов халық ауызынан жазып алған 258 мақалын бастырған. Газет-журнал бетінде қазақтың төл мақал-мәтелдері көптеп басылуымен қатар, басқа елдердің де мақал-мәтелінен аудармалар орыс тілінде, одан қазақ тілінде аударылып беріліп отырған.

Ауыз әдебиетіндегі қызық жанрдың бірі – айтыс. Ақындар айтысынан басылған нұсқалардың ішінде Әжнұз ақын мен Меңеш қыздың айтысы “Түркістан уалаятының газетінде” жарияланды. Қазақтың ауыз әдебиетіндегі айтыс өнерінде қыздар айтысы өте мол екенін білеміз. Солардың бірі осы Меңеш қыз бен Әжнұз ақынның айтысы баспасөз бетіне түскен алғашқы үлгілердің қатарына жататын нұсқа.

Бұнда ескінің бұлжымас заңы бойынша қыздан еркек артық деген ұғымды пайдаланып, Әжнұз ақын бірден Меңеш қызды “Байтал шауып бәйге алмас” дегендей кемітеді.

Бұл айтыста да жалпы қазақ әйеліне арылмас азап болып жабысқан еріксіздік, ескі әдеп-ғұрып бойынша мал бергеннің қанжығасында кете баратын мүшкіл халі суреттеледі. Өз басынан мін таба алмаған Әжнұз ақын Меңештің шал әмендерін бетіне басып, кемігіп келемек етеді.

Белгілі “Қожақмет пен Әубәкірдің жұмбақпен айтысын” А.В.Васильев “Дала уалаятының газетінде” бастырған.

Әңгіме, очерктер, әдеби публицистикалық мақалалар. Қазақтың төңкерістен бұрынғы мерзімді баспасөзінде басылған шығармалар алуан түрлі. Оларды ХІХ ғасырдың аяғы, ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің тарихында идеялық мотивтері, тақырыптары, көркемдік ерекшеліктері және орыс әдебиетінің игілікті әсері жөнінен алып жан-жақты зерттеуге болады.

Абай дамытқан орыс әдебиетінен үйрену дәстүрі де алғаш осы газет-журналдардан көрініс тапты. Сол сияқты төңкеріс алдындағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің орыстың классикалық реалистік әдебиетінен үйренуі де осы газет-журнал бетінде басылған шығармалардан көрінеді.

Қазақ тілінде кітап шығару ісі әлі дами қоймаған кезде, төңкерістен бұрынғы қазақ тілінде шыққан газет-журналдарда жалпы саны 7000-дай мақала, хабар, әңгіме, өлең, публицистикалық мақала, очерк, мысал, ертегі, аңыз т.б. басылғаны туралы дерек жинадык. Бұлардың бір тобы қазақ даласын зерттеу, білу тұрғысынан жазылса, енді бір тобы сол қазақ даласында тұратын көзі ашық оқығандардың өмірде болып жапқан өзгерістер мен жаңалықтарға қатынасын білдіретін шығармалар. Негізінде төңкерістен бұрын газет-журнал бетінде басылған ауыз әдебиетінің нұсқаларыда, көркем шығармаларда қазақ елінің жайсыз күйі, сол кездің өзінде басталған ескі мен жаңаның арасындағы тартыс бейнесі, әдет-ғұрып, салт-сана, ескі наным, мағынасын жоя бастаған шарифат заңы сияқты, қазақ өміріндегі әр қилы құбылыстар қамтылған.

Бұл туындылардың саяси сипаты жағынан әр түрлі бағытта болғаны да көрінеді: бірі халықтың тілек, арманына жақын демократияшыл интеллигенттер, мұғалімдер, оқығандар жазған шығармалар болса, бай феодалдардың тұрғысында жазылған шығармалар да басылды. Жалпы 1905 жылғы бірінші орыс төңкерісінің шет аймақтағы езілген елдердің оянуына үлкен маңызы болды. Бұл жайды “Дала уалаятының газеті”, “Түркістан уалаятының газеттерімен” салыстырғанда 1905 жылдан кейін шыққан газет-журналдардан анық көруге болады. “Дала уалаятының газеті”, “Түркістан уалаятының газеттерінде” жаңаның нышанасы, оқуға өнер-білімге талпыну, еңбек дәріптеліп, жалпы оқу-ағарту мәселесі, мектеп-медресе ашу ісі көтерілсе, “Айқап”, “Қазақстан” т.б. мерзімді баспасөздерде осы туған жаңаның өсе-есейе келе ескімен күресі, оқыған жастар мен өткенді көксеуші феодалшыл, байшыл элементтердің айқасы суреттеле бастайды. Бұл тұста қазақтың тұңғыш журналы “Айқап” пен “Қазақстан” газетінде басылған таңдамалы

шығармалардың толық жинағын бастырып шығару жұмысы алда тұрған міндеттердің бірі екендігін атап өтеміз.

Қазақтың жазба әдебиетінде алғаш көріне бастаған ақын, жазушылардың тол шығармаларының көбі проза жанрында жазылып, бірінде әңгіме, бірінде очерк, бірінде публицистикалық, бірінде драматургиялық элементтер болса да авторлары оларды “әңгіме, очерк, пьеса, мысал” деп араларына шек қоймаған.

Кейбір зерттеушілер қазақ әдебиетіндегі проза жанрын сөз еткенде төңкерістен бұрынғы проза Ы. Алтынсариннің дидактикалық әңгімелері, Абай Құнанбаевтың “Қара сөздері”, С. Торайғыровтың “Қамар сұлу”, С.Көбеевтің “Қалың мал” сияқты шығармаларын ғана атап, төңкерістен бұрынғы қазақ әдебиетінде прозалық шығармалар өте аз деген пікір айтады. Шындығында, осы төңкерістен бұрын шыққан қазақтың газет-журналдарының бетінде басылған, бастапқы үлгі ретінде жарық көрген прозалық шығармалар аз емес. Олар қазақ прозасының өткен шағы болумен қатар, жалпы кеңес тұсында өсіп-өркендеген, кемеліне келіп қазақ прозасының өсіп-өрбу, қалыптасу кезеңдерінен мәлімет беретін нұсқалар. Олардың кейбірі өзінің даму жолында болашақ әдеби шығармалардың жарық көруіне себеп болды. Бұл шығармалардың көтерген тақырыптары сол заманына лайық төңкерістен бұрынғы өмір, әлеуметтік қайшылық, халықтың ауыр тұрмысы; оқу-ағарту, өнер-білімге, жақсылыққа, адамгершілікке, игілікке үндеу; әйел теңдігі; әдет-ғұрып, салт-сана мәселесі болып келеді.

Әйел мәселесі төңкерістен бұрынғы әдебиеттің ең бір өзекті мәселесі екенін білеміз. Әйел мәселесі көтерілген XIX ғасырдың аяғындағы әңгіме, өлең, жырларда әйелдің теңсіздігі, ескі әдет-ғұрыптың құрбаны екендігі факті ретінде суреттелсе, XX ғасырдың басындағы шығармаларда әйелдің қоғамдағы орны баса айтылып, таза жанды, еңбеккер қазақ қызының еңбектегі, бала тәрбиелеудегі, болашақ буынды өсірудегі ролі көрсетілумен қатар әйелдің бас бостандығын қорғау мәселесі көтеріле бастайды. Қазақ қызының жағымды образын жасаған С. Торайғыров, С. Көбеев, М. Сералин сияқты демократ жазушылардың алғашқы әйел мәселесіне арналған мақала, әңгіме, очерктері де осы газет-журнал бетінде басылды. Бұл жазушылар өз шығармаларында әйелді қорлайтын ескі әдет-ғұрыпқа қарсы күрес ашып, қатты сынға алды. Бұл тақырып кейінгі жазушыларға негізгі тақырыптың бірі болғанын қазақ әдебиетінің тарихынан жақсы білеміз. Осы тақырыпты XX ғасырдың басында роман, поэма, очерк жазған ақын-жазушылар дамыта отырып “Қалың мал”, “Қамар сұлу” сияқты кесек шығармаларын берді. XX ғасырдың басында әйел мәселесін көтерген шығармалардың алғашқы арнасы

сонау “Түркістан уалаятының газеті” мен “Дала уалаяты газетінің” беттерінде басылған әңгімелерден басталды деп айта аламыз. Себебі, халықтың әлі қаймағы бұзылмай тұрған діни ұғым мен ескі салт-сананың шырмауында жүрген кезінде, әдебиетте “Бәти” тәрізді реалистік шығарманың тууының өзі сол заман шеңберінде алып карағанда бір адым ілгері басқандық еді.

“Бәти” әңгімесінде төңкерістен бұрынғы қазақ тұрмысы бірсыпыра тәуір суреттелген. Әңгіме басталғаннан-ақ айтқалы отырған оқиғаға бірден көшкен: “Бір күні кешке таман Бәтидің күйеуі келді деген хабар дүңк ете түсті. Жазды күнгі елдің жайлаудағы, биенің байлаудағы уақыты...” деп басталып, уақиға қауырт өрби береді. Бұл сол кездегі қазақ әдебиетіндегі бір жаңалық есепті, себебі ол кездегі шығармалардың көбінде ақын жазушылардың қосалқы арнау сияқты кіріспе сөзі, өлеңдері айтылып барып, негізгі уақиғаға сонан кейін барып кірісетін. Бұл ауыз әдебиетінің, онан кейін қисса жазған ақын-жазушылардың дәстүрі еді.

Әңгіме негізінен төрт бөлімге (әңгімеде “баб” деп алған) бөлінген. Бірінші бөлімде ескі әдет бойынша атастырған күйеуі өлген соң Бәтиді алу үшін, бала күйеудің Бәти аулына келгені суреттеледі. Екінші бөлім сол ескі әдетті қорғаушы ақсақалдар әңгімесіне арналып, үшінші бөлімде Бәтидің қайын-жұртының ауылындағы аянышты тұрмысы суреттелген. Төртінші бөлімде елден кеткен Бәтидің айдалада, боранда үсіп өлуі, өлер алдындағы кәсіреті мен қарғысы беріледі.

Осы бір тақырыптың дамуы ретінде кейін демократ жазушылар С.Торайғыров, С. Көбеевтің романдары “Қалың мал”, “Қамар сұлу”, “Кім жазықты” шықты. Олардың басты кейіпкерлері – Қамар, Ғайша, Аппақай. Бұл шығармалардың тақырыбы бір болғанмен, басты кейіпкерлері – әйелдердің тағдыры әр түрлі. “Бәти” әңгімесі жазылған сонау қытымыр заманда әйелдің бас бостандығын қорғауы, дегеніне жетуі мүмкін де емес еді. Бәти, өзін өзі қорғаудың керектігіне енді түсіне бастаған қазақ әйелінің жаңа бейнесі ретінде берілген. Ол ескі әдет-ғұрыпқа қарсы тұрмай, өз еркімен сүймеген адамға күйеуге барып, кеш түсініп қапыда қалса, “Қалың малдағы” Ғайша мұратына жетеді. Ал “Қамар сұлуда” Қамар жалпы өмірі өткен әдет-ғұрыпқа, сүйегі салдыраған діни заңға қарсы күреседі. Дегеніне жетпесе де күрескер бейнесінде, қазақ әйелінің бір адым алға басқаны байқалады. Өлеңмен жазылған “Кім жазықты” романындағы Аппақай оқыған, алдыңғы қатардағы мақсаты биік, жаңа жолдағы қазақ қызы. Ол ескі әдет-ғұрыпқа бойсұнбағаны былай тұрсын, сол ескінің бір күшті өкілі Әжібайды әжуалап, өз келешегі үшін ашық күреске шығып, мақсатына жетеді. Ғасырлар бойы қалыптасқан, әйелдің үндемейтін,

әдет-ғұрыпқа мойын ұсынатын бұлжымас заңы “Бәтінде” оның далала үсіп өлгелі жатқанда айтқан қарғысымен шайқалса, Қамардың ауырып жатқан аянышты халін суреттеу арқылы шарықтау шегіне жеткен. Бәти сол өмірге деген бар лағнетін айдалада үсіп өлейін деп жатқанда өзіне өзі айтса, Қамар өзінің өткір сөзімен ғасырлар бойы әйелдің аянышты халіне құлақ аспай келе жатқан дін иесі – молданы тоқтатады, оны шынын айтқызуға мәжбүр етеді.

Әрине, “Бәти” әңгімесімен салыстырғанда С. Торайғыровтың “Қамар сұлуында” ескі діни салт-сананы әшкерелеу, әйелдің қорлықта жүрген өмірін суреттеу әлдеқайда басым. Мұның өзі жалпы қазақ әдебиетінің өсуімен, дамуымен байланысты, бір тақырыптың даму процесін анықтай түседі.

“Бәти” бейнесі, оның толқу-толғаныстарымен табиғи қалпында берілген. Сол кездегі қазақ қыздарының типтік дәрежедегі бейнесі, көп әйелдің басында болған құбылыс осы Бәти бойына жинақталғандай. Ескі қазақ аулының дәстүрін, әйелдің теңсіздік жайын өз бойына берік түйген Бәти өмірі үмітсіздікке барып тіреледі.

Қазақ газет-журналдарында әйел мәселелеріне арналған әңгіме, очерк, публицистикалық мақалалардың ұзын ырғасынан ғасырлар бойғы әйелді қорлық пен күндікте ұстайтын надандық салтқа наразылық, сол салтты бұзудың анық жолы әлі көрсетілмесе де, әйелдің қоғамда алатын орны айрықша екендігін дәріптейтін прогрестік көзқарастар анық байқалады.

Бұларда ескі әдет-ғұрып, салт-санадан туған қасіретті, теңсіздікті суреттеу бар, кейбірінде үлкен сыншылдық та бар, бірақ осы кері кеткен өмір зұлматынан құтылу, оған қарсы ашық күрес әлі көріне қоймайды. Шығармалардың көбінде ең асқанда сүйіскен екі жастың өлімімен бітіп отырады. Ол, әрине, сол кезеңнің өмір шындығы еді.

Зерттеушілер үшін бұл шығармалардың қазақтың төңкеріске дейінгі және кеңес дәуіріндегі әдебиетінің дамуын, орыс әдебиетінің игі әсері мен оның реалистік дәстүрлеріне тығыз байланысты алып көрсетуге және қазақ әдебиетінің төл қасиеттерін, ұлттық ерекшеліктерін айқындауға бұлармен бірге өзінің соңғы әдебиетке тигізген әсерін білуде мәні зор.

Өлең-жырлар. Аталған газет-журнал бетінде қазақтың алғашқы өзіндік әңгіме, очерк, публицистикалық мақалалар, мысалдарымен бірге поэзия жанрындағы шығармалар да басылған. Бір айта кететін жай, жалпы “Түркістан уалаятының газеті” мен “Дала уалаятының газетінің” бетінде “Айқап” журналы “Қазақстан” газетімен салыстырғанда өлең, жыр аз кездеседі.

Бұл өлеңдердің де негізгі тақырыптары газет-журнал бетінде басылған ауыз әдебиетінің нұсқалары мен әңгіме, очерк, мысал, публицистикалық мақалалар сияқты қазақ халқының жан дүниесінің

тазалығын, күйініш-сүйінішін, таза махаббатын суреттеп, еңбекке, өнер-білімге адамгершілік ізгілікке үндеумен қатар кері кеткен ескі әдет, өмірі өткен салт-сана, еңбексіздікті, жатып ішерлікті сынай, шеней жазылған. Басылған өлеңдердің кейбіреулеріне ғана тоқтап, шолу жасасак: Абайдың “Болыс болдым мінекей” деген өлеңін “Болыс болды кей кісі” деп біраз өзгерістермен, “1888 жылда май айында Ақшатау деген жерде Семей облысы менен Жетісу облысының чрезвычайный съезі болғанда, бір уездің ел билеушілерінің съездегі түрі” деп басқан. Өлең соңынан авторы көрсетілмеген. Абайдың “Жазды күн шілде болғанда” деген өлеңі біраз өзгерістермен басылып, соңынан “Кісіден үйреніп жаздым: Көкпай Жанатайұлы” делінген. Қазақтың аса көрнекті педагог ағартушысы Ыбырай Алтынсариннің өлеңі “Нұржан бидің оқудағы баласына жазған хаты” деген тақырыппен, Әбдірахман Қылышбаевтың қолы қойылып басылған.

Қазақ әйелінің аянышты халі суреттелген “Әйел халі” деген өлеңде әлеуметтік шындық – қазақ әйелінің басындағы күндік өмір бір сыдырғы көркем суреттелген. Өлеңде ең алдымен қазақ қызын да ер баладай күтетінін, “жат жұрттық” деп сыйлайтынын, оның оң жақта бұлғақтап өсетінін суреттей келіп, ескі әдет бойынша қызды айттыру, күйеу келуі, қыздың ел-жұртымен қоштасу салты көркем берілген. Автор қазақ әйелінің әйел болып басына жаулық салғаннан бастап бас бостандығы кететінін, өмірдің өзі итермелеуімен-ақ салпыетектікке икемделе беретінін суреттеген.

“Айқап” журналының бетінде С.Торайғыровтың, қазақ кеңес поэзиясының алыбы – Сәкен Сейфуллиннің алғашқы өлеңдері, Бейімбет Майлиннің тұңғыш мақала, хабарлары басылды. Сәбит Дөнентаевтың да бірнеше өлеңі жарияланған. Олардың кейбірін соңынан “Жаналин С.Д.” деген псевдонимі қойылған. Бұлармен қатар, алғашқы қазақ әйелдерінен тартылған тілшілер ретінде Тілеубай қызы Сақыпжамал, Сейдалинова Мәриям мен Өтеген қызы Күләйімнің мақала өлеңдері “Айқап” журналының бетінде басылды.

Бұл авторлар жалпы қазақ тілінде төңкерістен бұрын шыққан газет-журнал бетіндегі тұңғыш қазақ қыздары. Газет-журнал бетінде әйел мәселесі кең көтеріліп, жүйелі пікірлер де айтылғанмен сол әйелдің өзі жазған макаланы не өлеңді бұларға дейін кездестірмедік. Бұл жай да қазақ газеттерінде басылған әйел теңдігі мәселесінің дамуы ретінде кейінірек шыққан “Айқап” журналының бетінен орын алды. Ендігі жерде қазақ қыздары да өздерінің аянышты өміріне саналы түрде қарап, ғасырлар бойы тұншыққан үнін шығара бастағанын байқаймыз.

Газет-журнал бетінде қазақтың ауыз әдебиетінің нұсқалары мен жаңа туып келе жатқан жазба әдебиетінің алғашқы нұсқалары басылды. Ол нұсқаларда жаңадан туып келе жатқан мәдениет нышаны

– оқу-ағарту мәселесі, жаңа өмірге ұмтылу, әйелдің бас бостандығын қорғау, ескі әдет-ғұрыпты сынау мәселелері көтерілген. Бұл көтерілген мәселелер кейінгі демократиялық бағыттағы жазушылардың негізгі тақырыбына айналып, онан әрі қарай өріс алып дамығанын ХХ ғасыр басындағы әдебиеттен жақсы білеміз.

Әрине, жаңа туып келе жатқан жазба әдебиетінің алғашқы кезеңіндегі, яғни ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасыр басындағы әдебиет арасында үлкен айырмашылық бар. Ол айырмашылық біріншіден – жаңа туып қалыптасып келе жатқан әдебиетте халық наразылығы, тап күресі аз суреттелсе, ХХ ғасырдың басындағы әдебиетте, әсіресе 1905–1907 жылдар төңкерістен кейінгі кезде туған шығармаларда тап күресі мен халық наразылығы күшті де айқын көріне бастайды.

Осыған орай дінге, ескілікке қарсы шығармалар бастапқыда жеңіл юмор ретінде не ұсақ айып ретінде суреттелсе, кейінгі кездегі әдебиетте, яғни ХХ ғасыр басында дінге жағымсыз әдет-ғұрыпқа қарсы шығармалар, ескіні әшкерелейтін, сол қоғамға қарсы құрал есебінде қойылған.

Бұрынғы ауыз әдебиетінің нұсқаларымен өзектес туып келе жатқан, көптеген жанрларда жазылған, алуан тақырыптарды арқау еткен бұл шығармалардың қазақ әдебиетінен де, әдебиеттану ғылымынан да алатын орны ерекше.

* * *

Қазақ халқының жарты ғасырға таяу мәдени өмірін қамтитын бұл газет-журналдарды ғылыми тұрғыдан игеру жұмысы әдебиетіміздің дамуына, проблемалық, теориялық мәселелерді кеңінен көтеруге, оны терең жан-жақты зерттеу ісіне көп себін тигізетін саласы болып табылады.

Қазақтың әдебиеттану, тіл ғылымдарының кеңге кезінің өзінде, бай ауыз әдебиетінің нұсқалары және алғашқы оқыған интеллигенттер мен ақын-жазушыларының шығармалары баспа бетіне түскендігін, олар туралы азын-аулақ пікірлер мен түсініктер де болғанын, ал ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бері қарай қазақтың әдебиеті, мәдениеті жайындағы ғылыми мақалалар да басыла бастағанын, ол мақалаларда қазақ әдебиетіне жанасты материалдар этнография, тарих, экономикаға байланысы зерттеле бастағанын білеміз. Бұл игілікті бастамаға алғаш ат салысқан орыс ғалымдары, саяхатшыларымен бірге, қазақтың өз арасынан шыққан бірін-саран болсын ақын-жазушылары мен оқығандарын еске алсақ, қазақтың төңкеріске дейінгі әдебиеті мен тілі саласында зерттейтін фактінің де молая түскенін байқаймыз.

Төңкерістен бұрын қазақ тілінде шығып тұрған газет-журналдардың бетінде жарияланған қазақ елінің тарихынан, әдебиетінен, мәдениетінен, саяси өмірінен, ғылымынан дерек беретін сан алуан әр түрлі материалдарды

бір жүйеге келтіріп, оларға жаңа көзқараспен дұрыс баға бере отырып, ең құндыларын қазақ әдебиеті мен мәдениетінің игілігіне жарату – қазақ филологтарының басты міндеттерінің бірі. Газет-журнал бетіндегі материалдарды талдау үстінде, қазақ әдебиетіне байланысты ең келелі мәселелерге ғана тоқталдық. Жалпы, 1870–1917 жылдар арасындағы газет-журналдар бетінде басылған шығармалардың бәрін түгелдей қамту мүмкін емес, сондықтан да біз бұл жолы алдымызға мұндай мақсат қойған жоқпыз.

Жинақта “Түркістан уалаятының газеті” мен “Дала уалаятының газеті”, “Айқап” журналы беттерінде жарияланған әдеби публицистикалық материалдардың үлгілері берілді. Бұл күнде өте аз сақталып, сирек кездесетін осы екі газеттің микрофильмдерінен және “Айқап” журналынан көшірілген үлгілерге әңгімелер, аңыздар, ертегілер, мысал-нақылдар, аударма ертегілер, Л.Н.Толстойдың қазақ тіліне алғашқы аударылған шағын әңгімелері мен нақылдары, И.А.Крыловтың қазақ тіліне аударылған мысалдары, А.С.Пушкиннен, М.Ю. Лермонтовтан және “Шахнама” дастанынан аудармалар Абай Құнанбаевтың өлеңдері, Ыбырай Алтынсариннің шығармалары мен өлең-жырлар, айтыс, мақал-мәтел, жұмбақтар, әдеби публицистикалық мақалалардың ішіндегі таңдаулылары беріліп отыр. Нұсқалардың көпшілігі бұрын-соңды еш жерде жарияланбағанын еске алып, зерттеушілерге салыстыра пайдалану үшін әр салада, әр жанрда жазылған материалдарды газеттерде қалай жазылса сол қалпында беруге тырыстық.

Нұсқаларды көшіру үстінде: керекті деген жерлерде тыныс белгілерін шартты түрде қойып отырдық.

Қазақ әдеби тілінің осы күнгі грамматикалық және лексикалық нормаларына сай келмейтін сөздер мен сөйлемдерді газеттерде қалай жазылса, сол күйінде бердік. Ал шағатай, татар жазуларына ұқсас ескі орфография түрлері бүгінгі қазақ жазуымен берілді.

Микрофильмнен оқу мүмкін болмаған кейбір нұсқалар қысқартып берілді.

Нұсқалардың әрқайсына түсініктер жазылды.

1970 жыл.

ҚАЗАН УНИВЕРСИТЕТІНІҢ КІТАПХАНАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫ

1912 жылға дейін Қазақстанның ұлан-байтақ жерінде ана тілінде кітап шығаратын бірде-бір баспахана болмаған. Төңкерістен бұрынғы қазақтың азды-көпті газет-журналы мен кітаптары: Қазан, Уфа, Омбы, Томск, Троицк, Ташкент, Орынбор, Санкт-Петербург қалаларында басылған. Сондықтан да қазақ әдебиетінің көне қолжазба үлгілері негізінен осы қалалардағы кітапхана қорлары мен мұрағаттарында сақталған.

Солардың бірі В.И. Ульянов-Ленин атындағы Қазан Мемлекеттік университетінің, Н.И.Лобачевский атындағы Ғылыми кітапханасының сирек кездесетін кітаптар және қолжазба бөлімінде сақтаулы тұрған қазақ қолжазбаларының 100-ден аса нұсқасының микрофильмдерін түсіртіп, институттың қолжазба қорына алып отырмыз.

Бұл қолжазбалардың арасында қазақ халқының алтын қоры – ауыз әдебиетінің нұсқаларынан, батырлар жыры, ертегілер, мақал-мәтел, жұмбақтар, шешендік сөздер және кейбір ақындардың жеке шығармалары сақталған.

Қолжазбалардың көпшілігі дерлік ескі, төңкерістен бұрын жазылған түпнұсқалар. Осы қолжазбалардың кейбір құнды нұсқалары туралы мәліметтермен таныстырып өтейік:

XIX ғасырдың аяғында жазылып алынған “Қозы Көрпеш – Баян сұлудың моласы” жайындағы аңыз Қазан университетінің қолжазба қорында сақтаулы шифрі (1375). Бұл сол кездегі Сергееполь уезінен 98 шақырым жердегі Тоғызкен қыстағындағы бейіт туралы ел арасында тараған аңыздың бір нұсқасы. Қолжазбадағы деректерге қарағанда “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” уақиғасы Шыңғыс хан дәуірінде болғанға ұқсайды. Бірақ қолжазбада аңызды айтушы, не жазып алушы туралы мәлімет берілмеген.

Қозы мен Баянның моласы ғалымдардың назарын бұрыннан-ақ аударып келе жатқан ескерткіш. Оны алғаш зерттегендер: Фальк, В.Б.Броневский, А.Ч.Шренк, П.П.Семенов-Тянь-Шаньский, В.Радлов, Г.Н.Потанин, И.А.Кастанье, Н.Абрамов, Е.Баранов, Н.Пантусов т.б.

Қазақ ғалымы Шоқан да бұл ескерткіштің тарихи маңызын жақсы түсінген, моланы өзі арнайы зерттеп, оның суретін салып алған. Қозы мен Баян туралы қолжазбаларды жинау ісімен шұғылданған. Кейін Г.Н.Потаниннің айтуымен моланы зерттеген Семейлік ғалым А.Н.Белослюдов.

Жалпы “Қозы Көрпеш–Баян сұлу” жыры туралы 1800 жылдардан бастап қазіргі әдебиеттану ғылымында мақала-хабарлар, зерттеу еңбектер, монографиялар, диссертациялар баршылық. Солай бола тұрса да, бұл дастанның қолжазбалары, әсіресе Қозы мен

Баянның бейітіне байланысты қолжазбалар әлі түгелдей жиналып алынған жоқ.

“Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының қолжазбалары туралы тағы бір ескеретін жай – Шоқанның әкесі Шыңғыста бұл дастанның бірнеше варианты болған. Шоқан осы аса құнды материалдарды ақын, әрі публицист досы Н.М.Ядринцевке сыйға тартқан. Қазақ тілін еркін білетін ақын Г.Н.Тверитин осы материалдарды өзінің белгілі “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының орыс тіліндегі ең толық, ең әсем аудармасын жасауда пайдаланған болатын. Міне бұл қолжазбалар да әр жердегі мұрағаттарда, кітапхана қорларында шашырап кеткендігі байқалады.

1912 жылы Т.Беляевтің аударуымен орыс тілінде басылып шыққан “Қозы Көрпеш” жырының башқұрт тіліндегі нұсқасы және оның орыс тіліндегі аудармасының қолжазбалары Қазан университетінің цензуралық комитет қорында сақтаулы (шифрі 4135). Бұл дастанның ең көне, ең толық және тұңғыш баспа жүзін көрген нұсқасы екендігі әдебиетші ғалым Ы.Т.Дүйсенбаевтың зерттеу еңбегінде аталып айтылған [1].

Цензураның комитет материалдарының ішінде осы аударманың 1919 жылы П.С.Кондыревтің өңдеуімен екінші рет басылғаны туралы мәліметтер бар.

Ал, Татар АССР-ның Мемлекеттік орталық мұрағатында қолжазбалардың арасында С. Петербург университетінің профессоры ғалым түрколог И. Березиннің 1876 жылы басылып шыққан “Турецкая хрестоматия” кітабынан көшірілген “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының өлеңмен жазылған варианты кездеседі. Қолжазбаның мәтіні толық, бұрынғы жазылып алынған күйінде сақталған. Бұл “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” дастанын зерттеу үшін құнды деректер беретін нұсқа. Себебі, Ы.Т.Дүйсенбаевтың айтуынша, И. Березин нұсқасы мен Жанақ нұсқасының арасында көп айырмашылық жоқ. Ал атақты Жанақ ақыннан Шоқан Уәлиханов жазып алған “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының қолжазбасының сақталған жері де белгісіз болып отыр [2].

Осы қолжазбаның ішінде И. Березиннің 1890 жылы басылған “Турецкая хрестоматия” кітабының III том, II бөлімінде басылған “Қозы Көрпеш” жырынан алынған үзінді нұсқаның да қолжазбасы сақталған. Қолжазба араб әрпімен қазақ тілінде жазылған, соңынан орыс тілінде “Переписка кончена 27 ноября 1895 года в г. Казани...” деп Н. Катаювтың қолы қойылған. СССР Ғылым академиясының Қазандағы Тіл, әдебиет және Тарих институтының ғылыми мұрағатында А.В. Васильевтің қорында “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының екі нұсқасы, “Қыз Жібек”, “Ер Тарғын” жырларының орыс тіліндегі аудармалары және мақал-мәтел жұмбақтардың қолжазбалары сақталған (фонд А.В. Васильев, №32, опись №1, ед.хранения: 5859,61,64,65,72,75,76,77).

Университет кітапханасының қолжазба қорында қазақ арасында тараған “Аламан – Жоламан”, “Құламерген”, ертегілер сюжетіне құрылған “Құламерген” жырының 1915 жылы Ілияс Молдажанов өлеңге аударып Қазан баспасына ұсынған, бірақ жарияланбай қалған нұсқаның қолжазбасы сақтаулы (шифрі 1295), 1901 жылы Бәйкиев Шаһмардан “Айқын қыз бен Жарылқасын қожаның айтысын” Ақмола облысы Көкшетау оязынан жазып жіберген (шифрі 1548). Бұл кейін Қазан қаласында 1908, 1911, 1913 жылдары жеке кітап болып басылып шықты.

Қазақ халқының ертеден келе жатқан көне жанры мақал-мәтелдердің Қазан қаласында төңкерістен бұрын да басылып шыққанын білеміз. Міне, сол мақал-мәтелдердің ертедегі қолжазбалары сақталған: Якупбай Болатовтың бірнеше мақал-мәтелдері және 82 мақал мен 10 жұмбақтың қолжазбалары сақтаулы.

Сондай-ақ 1886 жылы жазылған “Қобыланды батыр” жырының, 1915 жылы жазылған “Алдар көсе мен Жиренше шешен” әңгімелерін “Сағит батыр” жырының қолжазбасы, 1895 жылы жазылған “Айман–Шолпан” жырының қолжазбасы, ақын-жазушылардың өз қолжазбасынан Таһир Жомартбаевтың “Алтын сақина” пьесасының, Мақыш Қалтаевтың қолжазбалары сақталып қалған.

Қазан университетіндегі қолжазбалардың арасында қазақ әдебиетінің көршілес шығыс халықтары әдебиетімен байланыс, жақындығын аша түсетін, қазақ арасына кеңінен тараған шығыс сюжетіне құрылған нұсқалардан “Сәйфулмәлік”, “Көрұғлы”, “Шәкір–Шәкірәт”, “Шах Мұрат” жырларының қолжазбалары сақталған.

Қазақ әдебиетіне ертеден белгілі “Сәйфулмәлік” дастаны араб ертегісі “Мың бір түннен” аударылған. Бұл жыр әлі жөнді зерттелмей келе жатқан нұсқалардың бірі.

“Сәйфулмәлік” жырының 1807 жылы басылып шыққан Сеит Герей жазған нұсқасы туралы А.Е.Алекторовтың библиографиялық көрсеткішінде берілген деректерге қарағанда, қазақтың бұл хикаясы қазақтар сияқты Қазан татарларының арасында кең тарағандығы айтылады.

Ал Қазан университетінің цензуралық комитет қорында 1807 жылы басылып шыққан “Сәйфулмәлік” жырын қайта бастыру туралы материалдар сақталған (шифрі 4179), Дастанның бұл нұсқасы 1807 жылдан кейін, 1895, 1897, 1909, 1914 жылдары Қазан қаласында басылған. 1870 жылы атақты ғалым түрколог, академик В.В. Радлов мазмұны Орта Азия елдеріне ортақ ел арасына көп тараған бұл жырды “Халық рухына бейімделіп” қайта жасалған қисса деп қарап жинағының “кітаб өлең” бөлімінде қысқартып, өңдеп жарияланған [3].

Жүсіпбек Шайхулисламов бұл дастанды өзінше өңдеп қайта жырлаған. Жүсіпбек нұсқасы 1903, 1908 жылдары Қазан қаласында басылды. Онда берілген деректерде дастанның 1876 жылы жазылғаны айтылады. Ал, Қазан университетінде осы нұсқаның 1902 жылы жазылған қолжазбасы сақтаулы, көлемі 46 бет (шифрі 1329). Қазақ арасына кең тараған, шығыс әдебиетінен келген жырлардың бірі “Шәкір – Шәкірәт” қиссасының екі нұсқасы Қазан университетінің қолжазба қорында сақтаулы. Бірі – Тәуекеұғлы Байжұма жазған қолжазба, көлемі 144 бет (шифрі 1278), екіншісі – 1872 жылы жазылған “Қисса-и Шакир вә Шәкірәт падшаһ-ашим балалары” деген қолжазба, көлемі 49 бет (шифрі 1559). М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында және ҚР Ұлттық Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорында бұл қиссаның бес нұсқасы сақтаулы. Бұлардың бәрі де кейінгі туындылар, олардың біреулері ел арасына тараған “Шәкір – Шәкірәттің” белгілі сюжетіне құрылып, жаңадан өлеңмен қайта жырлаған нұсқалар болса, кейбіреуі бұрынғы белгілі сюжетке ұқсас нұсқалар. Ал, Қазаннан алынған қолжазбалардың екеуі де көне түпнұсқалар.

Шығыс елдерінің көбіне ортақ дастандар мен хикаялардан “Көрұғылы” дастанының қолжазбасының бір нұсқасы Қазан университетінің қолжазба қорында сақтаулы. Нұсқаның тақырыбы орыс тілінде: “Легенда о храбром Коруглы” деген, ал мәтіннің өзі қазақ тілінде араб әрпімен жазылған (шифрі 1379).

Көрұғылының атына байланысты эпостар түрікпен, тәжік, өзбек, әзербайжан, курд, қарақалпақ халықтарында кездеседі. Ал қазақ арасында “Көрұғылы” жыры ертеден сіңіп кеткен, оның бірнеше вариант, нұсқалары бар. Қазір жырдың 30-дан аса нұсқасы белгілі болып отыр.

“Шаһ Мұрат” қиссасының 1884 жазылған қолжазбасы сақталған (шифрі 1414). Бұл жыр Қазан қаласында 1890, 1892, 1896, 1909, 1912 жылдары басылған.

1875, 1880, 1891 жылдары Қазан қаласында басылып шыққан “Қожа Ғафан” қиссасының қолжазбасы да осы қорда сақтаулы (шифрі 1282). Қолжазба 1878 жылы жазылған, жазып жіберген Тәуекеұғлы Байжұма. Бізге белгілі кейбір деректерде бұл қиссаны жазған қазақтың ақыны — Әріп Тәңірбергенев [4].

Бұл қолжазбалардың көпшілігі ертеде жазылып қалған көне түпнұсқалар, сондықтан олар әдебиеттану ғылымының бір саласы текстологиялық зерттеу жұмыстарында құнды деректер беретін материалдар болып саналады.

Қазір, қазақ ғалымдары өткендегі әдеби мұраны сақтап, құндыларын бастыру мәселесіне зор мән беріп отырған дәуірде, оларды ғылыми

тұрғыдан зерттеу жалпы халықтық, мемлекеттік жұмысқа айналған шақта қазақ қолжазбаларын жинау, зерттеу мәселесі бүгінгі қазақ әдебиеттану ғылымының практикалық және теориялық маңызы зор мәселенің бірі болып қаралуда. Осыған орай, қазақ қолжазбаларының ертеде жазылған түпнұсқаларын жинау жұмысын бұрынғыдан да жандандыру керектігін байқаймыз. Қолымыздағы бай қолжазба қазынасымен бірге әлі де жиналмай келген қазақ қолжазбаларының көп екендігін білеміз. Мысалы: XIX ғасырдың 40-жылдарында Бөкей ордасының ханы Жәңгір қазақ қолжазбаларының көне нұсқаларын Қазан университетіне тапсырған, қазір сол қолжазбалардың кейбіреулері Санкт-Петербург университетінің қолжазба қорынан табылып отыр. Сондай-ақ “Бозжігіт” поэмасының тым ертедегі ескі варианты Британия мұражайында “Махаббатнама” деген атпен сақтаулы тұр. Қыпшақ поэмасы деп “Хосрау Шырын” жырының XIX ғасырда ұйғыр тілінде жазылған нұсқасы да сол Британия мұражайында сақтаулы [5]. Ал қыпшақтардың Қазақстан жерінде VI–XV ғасырларда мекендеген тайпалар екендігі тарихтан белгілі.

1920 жылы РСФСР Халық Комиссариатының қаулысы бойынша, Қазақстанның Оқу халық комиссариаты, Орталық аймақтану қоғамы сияқты мекемелер қазақтың ел арасында ғасырлар бойы сақталып келген ауыз әдебиетінің нұсқаларын, түрлі қолжазбаларын әдебиет мұраларын, тарихи этнографиялық материалдарын жинау ісімен шұғылданады. Аталған мекемелер 1920 жылдары Жетісу өлкесіне, Сырдария маңына экспедициялар шығарып, қазақтың көптеген әдебиет нұсқалары мен қолжазбаларын жинады. Бұлардың арасында Жетісу облысынан 461 қолжазба материал 68 дәптердің 2500 бетіне, ал Сырдария облысынан жиналған 515 қолжазба материал 72 дәптердің 3000 бетіне жазылған. Бұл қолжазбалар сол уақытта Қазақ ССР Оқу комиссариатының Ғылыми кеңесінің қорына сақтауға алынған болатын [6]. Аталған қолжазбалардың ішінде қазақтың батырлар жырынан “Қамбар батыр”, “Ер Тарғын”, “Қобыланды батыр”, “Шора батыр”, “Алпамыс”, “Едіге”, лиро-эпостық жырлар, тұрмыс-салт өлеңдері, тарихи жырлар, ақындар айтысы, ертегілер, шешендік сөздер, мақал-мәтел, жұмбақтар, өлең, тапқақтар, мысал сөздер, әңгімелер сияқты көптеген нұсқалар бар еді.

Осы Жетісу, Сырдария экспедициялары жинаған материалдар мұрағаттар мен қорларда шашырап кеткен. Жоғарыда аталып өткен “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының қолжазбалары Шоқан Уәлихановтың әкесі Шыңғыста болған. Бұл қолжазбалар да әзірге түгел жиналып алынған жоқ. Осылар сияқты қазақ қолжазбалары Мәскеу, Санкт-Петербург, Қазан, Орынбор, Омбы, Томск, Семей, Ташкент т.б. қалалардың мұрағаттары мен кітапхана қорларында сақтаулы тұр.

Халқымыздың тарихын, әдебиетін, мәдениетін жан-жақты терең зерттеу үшін, мәдени мұраларымыздың бірі – қазақ қолжазбаларын жинау, сақтау, ғылыми сиппатамасын жасау, оларды бастырып шығару, “болашақ деген – сыры ашылмаған өткен шақ” дегенге құлақ аса отырып, қазақ әдебиетінің келелі мәселелерін зерттеу жұмысын тереңдете түсетін саласы болып табылады.

* * *

1. Қозы Көрпеш-Баян сұлу /Құрастырушы Ы. Дүйсебаев.– Алматы, – 1959.– 6б.

2. *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Т.3. Алма-Ата: Наука, 1964. – С.555.

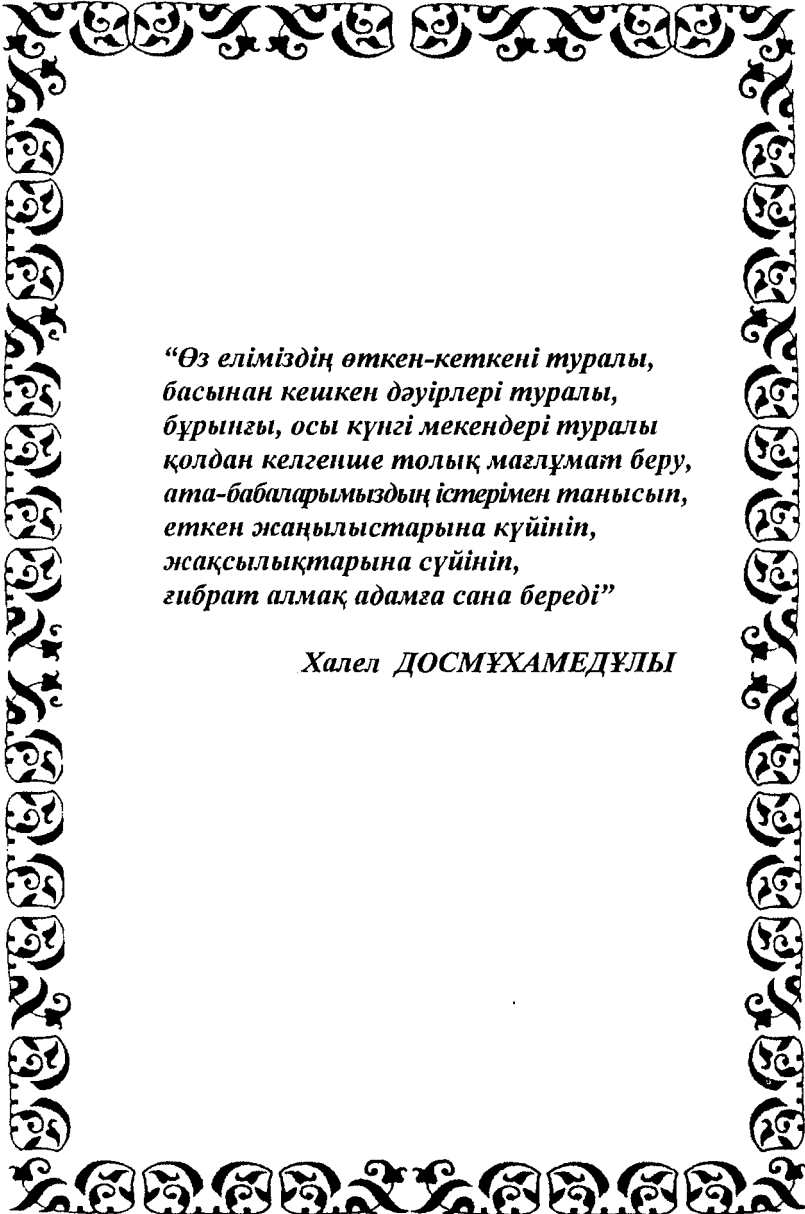
3. *Радлов В.В.* Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в южной Сибири и Джунгарской степи. Ч.3. Киргизское наречие. Спб, 1870. – С.521–634.

4. XX ғасыр басындағы қазақ ақындарының шығармалар жинағы. Алматы, 1963. –341 б.

5. *Марғулан А.* О характере и исторической обусловленности казахского эпоса // Известия казахского филиала АН СССР. Сер. историч. – 1946. – №2. – С.76–81.

6. *Диваев А.А.* Материалы по казаховедению: Опись этнографических материалов, собранных в Сыр-Дарьинской области в 1920 году, особо командированной Турнаркомпросом комиссией // Год работы казахского высшего педагогического института. – Казпедвуз, 1928. – С.89–99.

*“Өз еліміздің өткен-кеткені туралы,
басынан кешкен дәуірлері туралы,
бұрынғы, осы күнгі мекендері туралы
қолдан келгенше толық мағлұмат беру,
ата-бабаларымыздың істерімен танысып,
еткен жаңылыстарына күйініп,
жақсылықтарына сүйініп,
ғибрат алмақ адамға сана береді”*

Халел ДОСМҰХАМЕДҰЛЫ

*АРЫСТАР
ҚАЛДЫРҒАН
АМАНАТ*

ҚАЗАҚ ГАЗЕТТЕРІНІҢ ТАРИХЫНАН

Бір кезде қалың қазақ еліне шамшырақ, білім мен жаңалықтың көзі болған Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтың газеті “Қазақ” өздерімен бірге қайта оралды.

1956 жылы “Айқап” журналы мен “Дала уалаятының газеті”, “Түркістан уалаятының газеті”, “Қазақстан” газеттерінің бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлардың библиографиясына [1] материал жинап жүргенімде “Қазақ” газетінің бетінде басылған материалдарды да жинаған едім. Әрине, ол кезде “Қазақ” газетінің бағы ашылады деп ойлаған емеспін. Тек, көмескі сезім “Қазақ” газетінің де материалын қалдырма дегендей үміт артты ма? Әлде, жазықсыз жазада болған азаматтардың бірі әкем Субханбердінің перзенті болғаным себеп болды ма, әйтеуір, газет бетінде жарық көрген қазақ елінің әдебиеті, мәдениеті, тарихы, тілі, саяси жағдайы, шаруашылығы, басқа елдермен қарым-қатынасы туралы материалдарды Санкт-Петербурдағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы Мемлекеттік кітапханасында отырып карточкаға түсіре бердім. Жалғыз “Қазақ” емес, “Алаш”, “Сарыарқа”, “Бірлік туы” газеттерінен де материал жиналды. Екі мыңнан артық карточкадан тұратын осы картотека жұмыс столының тартпасында жапатын. Сұрағандарға материал беретінмін. Біреулері ризалық сезіммен айтып жүрсе, біреулер материалдың ішінен аларын алып, ештеме көрмегендей пайдаланып кете беретін.

Бір күні халық жазушысы Әбділда Тәжібаев келіп Мағжан Жұмабаев туралы материалдарды қарап отырып: “Сен мына картотеканың қымбат қазына екенін білесің бе, неге үстеліңнің тартпасында сақтайсың! Есінде болсын, айтып алғанның айыбы жоқ дейді қазақ, алып кетсем ренжіме. Өйтпесе үйіңе апарып тығып қой, келешекке керегі болар” деген сөзі камшы болып, үйге әкеліп, қағазбен орап, жіппен байлап жоғарыдағы қуыстың ең түкпіріне тығып тастадым. Және немерем Арманға: “Балапаным, мына материалды мен олай-бұлай болып кетсем мұрағатқа өткізерсің, бұл ата-бабаларыңның еш болған еңбегі. Ең болмаса, бұл өмірде олардан бір із қалсын, кім біледі, мүмкін келешек буынның керегіне жарар...” дедім.

Жазықсыз жазалы болған азаматтарымыз ақталып, еңбектері халқына қайтарыла бастаған соң-ақ “Қазақ”, “Алаш”, “Сарыарқа” газеттерінің библиографиясын жариялауды қолға алдым. Талай баспагердің алдына барып, салым суға кеткендей жігерім құм болып ренжіп қайтқан күндерім болды. Әсіресе жас баспагердің дауысы

дірілдеп, тебірене: “Апай-ай, күнде өзгеріп жатқан заман, енді өзгерсе, алдымен сіз кетесіз ғой, қайтесіз, осы кітапты шығармай-ақ қойсаңызшы, басынан аяғына дейін авторлары “Алашорда” қайраткерлері екен дегені. Маған жаны ашып айтып отырғанын сеземін. “Кетсем кетейін, кітап шықса болды” деп жалынамын. Ақыры кітапты шығара алмайтынын ашық айтқан соң, қолжазбамды құшақтап, көшеге шыққан соң ал жыла, өзіме ие бола алмай, ешкімді байқамай, ағыл-тегіл жылап келемін. Айналайын балам-ай, білсең кеткеннің не екенін!...

Ойламаған жерде, көшеде Сәрсенбі Дәуітұлының кездесе кеткені!!! “Апай, неге ренжіп келесіз? – деп бір түрлі ізетпен қолтығымнан демеп жаны ашығанын айтпай-ақ сездім. “Қазақ”, “Алаш”, “Сарыарқа” библиографиясын шығара алмай жүргенімді айттым.

“Жыламаңыз, ренжімеңіз кітаптарыңыз шығады” деп үйге алып келді.

Айтқаны келгендей:

40 жылдай қапаста жатқан “Қазақ”, “Алаш”, Сарыарқа” газеттерінің библиографиясын 1993 жылы “Ғылым” баспасы жарыққа шығарды. Жауапты редакторы С.С. Қирабаев. Сол кездегі “Ғылым” баспасын басқарып отырған С.З. Байменов пен М.Айымбетовтың білімділігі, парасаттылығы арқасында дүниеге келді! Шыға салысымен сирек кездесетін кітапқа айналды...

1995 жылы “Қазақ энциклопедиясының” Бас редакциясы “Айқап” журналының жинағын басып шығарды. Құрастырушылар: Ү.Сұбханбердина, С.Дәуітов. “Айқап” жинағының дүниеге келуіне сол кездегі “Қазақ энциклопедиясының” бас редакторы Рымғали Нұрғалиевтің еңбегі ерен!

Жинақ 1961 жылы жарық көрген тұңғыш еңбегім “Айқап” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар” атты библиографиялық көрсеткіш туралы мақала жариялап саяси айыптаудан арашалған профессор Бейсенбай Кенжебаевтың рухына бағышталды.

1998 жылы “Қазақ энциклопедиясының” Бас редакциясы “Қазақ” газетінің жинағын басып шығарды. “Алаш азаматтарының рухына бағышталған кітап “Қазақ” газетін ұйымдастырушы һәм тұңғыш редакторы Ахмет Байтұрсыновтың туғанына 125 жыл толу қарсаңында жарыққа шығарылды.

Қазақ халқының жиырмасыншы ғасырдың басындағы қоғамдық саяси ойының көшбасшысы болған “Қазақ” газеті: арада сексен жылға жуық уақыт өткен соң, екінші бірінің қолы жете бермейтін архив қапасынан жарыққа шығып, жеке жинақ түрінде қалың оқырман

қауыммен қайта қауышты. Жинақта “Қазақ” газетінің тарихы және танымдық құндылығын әлі күнге дейін жоғалтпаған мақалалары сол калпы тұтас жарияланған.

Кітап соңында “Қазақ” газетінің авторлары туралы энциклопедиялық анықтамалар мен газетте жарияланған мақалалардың қысқаша мазмұны баяндалған библиографиялық көрсеткіш берілді. Авторлардың, аты жөні аталған қазақ зиялыларының суреттері берілді.

“Қазақ” газеті қазақ халқының кіші тарихы, қазақ халқының кіші энциклопедиясы, әрбір қазақты ойлантатын, өз тарихы үшін мақтаныш сезіміне бөлейтін, елі үшін әрбір адамның жауапты екенін еске салатын, намысын қайрайтын газет еді.

“Қазақ” газетінің жинағын шығаруға атсалысқан ғалымдар: “Қазақ энциклопедиясының” бас редакторы Әбдімәлік Нысанбаев, бас редактордың орынбасары Тілеухан Жұмаханов. Құрастырушылар: Үшкөлтай Сұбханбердина, Сәрсенбі Дәуітов, Қайрат Саков.

Ұлы ғұлама ғалым Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің 100 жылдығына арналған “Фәниден өзі кетіп сөзі қалған” атты жинақ 1997 жылы жарық көрді. Белгілі ғалымдарымыз, ақын-жазушыларымыз, өнер қайраткерлерінің өз аузынан немесе орындауында ұнтаспаға жазып алынған нұсқалар келешек үшін баға жетпес асыл мұра, алтын қазына болып қалмақ!

Құрастырушылар: Үшкөлтай Сұбханбердина, Флора Оразаева. Жауапты редакторы Тіней Оразайдың Мұртазасының Файзолласы жарыққа шығарған: ҚР Гуманитарлық Ғылымдар академиясы. “Рауан” баспасы. Алматы, 1997.

1946 жылы КСРО-дағы Ғылым академиясының Қазақ филиалының негізінде Қазақ ССР Ғылым академиясын Қ.И.Сәтбаев ұйымдастырған болатын. Ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізуге аса қажетті Орталық ғылыми кітапхананы да сол жылы ұйымдастырған болатын. Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың колхатымен Мәскеу, Санкт-Петербург, Қазан, Ташкент, Уфа, Бішкек, Балтық жағалауындағы елдердің кітапханаларын, архивтерін аралап қазақтың Қазан төңкерісінен бұрын жарық көрген қазақ газет-журналдарының, кітаптарының түпнісқасын, фото, ксеро, микрокөшірмелерін жинадым.

Қаныш ағаның ғалым ретіндегі беделі, абыройы өте жоғары болатын. Қайда барсам да маған көмектесуге тырысатын.

Қатерлі заманда өлшеусіз тер төгіліп жиналған материалдар “Қазақ халқының атамұралары” мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш тұңғыш академик, бірінші президент Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың рухына бағышталды. Жауапты редакторы Күлжиһан

Құлшәріпқызы Әбуғалиева. Құрастырған Үшкөлтай Субханбердина. Редакция алқасы: Ш.Ибраев, Ф.Оразаев, Ш.Қ.Сәтбаева, А.Сейдімбеков, Ү.Субханбердина. Пікір жазғандар: Р.Қ. Қайшыбаева, Ж.Ысмағұлов. Редакторы Ж.М. Нұрғожина. Көркемдеуші редактор В.В. Пак. Библиографиялық редакциясын дайындаған Л.Д. Әбенова. Орталық ғылыми кітапхана, 1998.

“ҚАЗАҚ”

“Қазақ” қоғамдық-саяси және әдеби газет, 1913 жылы 2 ақпаннан бастап Орынборда аптасына бір рет шығып тұрған. 1915 жылы аптасына 2 рет шығып тұрған. Таралымы 3000, кейбір мағлұматтарда 8000-ға жеткен, Бірінші редакторы белгілі ғалым, жазушы, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынов, екінші редакторы, жазушы Міржақып Дулатов, бастырушы “Азамат” серіктігі. Хұсайнов-Каримов баспаханасында басылып тұрған. Газеттің 1918 жылғы сандарының редакторы Жанұзақ Жәнібеков. Барлығы 265 номері жарық көрді. Газеттің шығуы, редакторлары жайында Петербордағы Мемлекеттік Орталық мұрағатта сақталған Орынбор губерниясының 1913 жылы 5 қаңтардағы Жоғарғы баспасөз басқармасына берілген бұйрығында Торғай облысы Қызылшеңгел болысы 8 ауылдың қазағы Мұстафа Ахметұлы Оразаевқа және Торғай уезі Түсіп болысы 5 ауылдың қазағы Ахмет Байтұрсыновқа Орынбор қаласында қазақ тілінде аптасына бір рет шығатын “Қазақ” газетін төмендегі бағдарламамен шығарып тұруға рұхсат берілгендігі жазылған.

1. Үкімет тарапынан бұйрық-жарлықтар.
2. Мемлекеттік Дума мен Мемлекеттік кеңес жұмысы.
3. Ішкі және сыртқы хабарлар
4. Қазақтың тарихы мен тұрмыс жайы.
5. Этика, тарих, этнография және мәдениет мәселелері.
6. Экономика, сауда, кәсіп, ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы.
7. Халық ағарту, мектеп, медресе, тіл және әдебиет мәселелері.
8. Тазалық, денсаулық және малдәрігерлік жайлы.
9. Фельетондар.
10. Корреспонденциялар мен жедел хаттар.
11. Жергілікті хроника.
12. Суреттер.
13. Почталар (хаттар).
14. Құлақтандырулар [2].

Газеттің екінші редакторы қызметіне Міржақып Дулатовты тағайындау туралы 1914 жылы 19 мамырдағы Жоғары баспасөз басқармасының Орынбор губернаторына берген бұйрығында былай

дейді: “Орынборда Ахмет Байтұрсыновтың редакторлығымен шығып тұрған “Қазақ” газетінің екінші жауапты редакторы қызметін атқаруға Торғай облысы Сарықопа болысы №1 ауылдың қазағы Мир – Якуб Дулатович Дулатовқа рұқсат беріледі”[3].

“ҚАЗАҚ” газетінің шығарушылар алқасы атынан берілген 1913 жылғы 1 санындағы құлақтандыруда: “Газетіміздің көп мақсатының бірі – басқадан да ашып, өзімізде барын жнып, қазақ тілінің бетін жөндеп, жолын ашпақ, сондықтан қазақтың мақалдары, таклақ сөздері, билердің, шешендердің айтқан сөздері, басылған өлеңдер, қиссалар бәрі де қабыл алынады, басылмай қалған сөздер қайтарылады” делінген.

Газетте ХХ ғасырдың басындағы қазақ елінің саяси-әлеуметтік өмірінің ең түйінді мәселелеріне, қазақ шаруашылығының жағдайына, жер мәселесіне, басқа елдермен қарым-қатынасына оқу-ағарту, бала тәрбиесіне, әдебиет пен мәдениет, әдет-ғұрып, салт-санаға, тарих пен шежіресе арналған мақалалар жарияланды. Абайдың өмірі мен ақындығы туралы алғашқы ғылыми мақала Шоқан Уәлиханов, Г.Потанин, Семенов-Тяньшанскийге, қазақ әдебиетінің тарихына, кезеңдеріне, қазақ тіліне арналған А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейхановтың, М. Дулатовтың, Ш.Құдайбердиевтің мақалалары да бар. Газетте М. Жұмабаев, Ж.Аймауытов, С. Дөнентаев, Б. Майлин, С.Торайғыров, Ғ. Қарашев, А.Мәметов, Б. Серкебаев, Р. Матабаев, Қ. Қоңыратбаев, т.б. мақала, әңгіме, өлеңдері жарияланған. Аудармалар туралы сын мақалалармен қатар Л.Н.Толстойдан, А.Чеховтан, М. Лермонтовтан, В. Короленкодан, И. Крыловтан аудармалар басылған.

Өкінішке қарай, “Қазақ” газеті ұлтшыл, буржуазияшыл, либералшыл орган, алашордашылардың руноры болды, оның редакторлары Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов алашордашыл “халық жауы” деп, халқымыздың әдебиетінен, мәдениетінен, тарихынан, экономикалық-саяси өмірінен, әдет-ғұрпы, заңынан бай мағлұматтар беретін материалдардың бетін жылы жауып қойған едік.

Жазықсыз жазаға ұшыраған асыл азаматтарымыздың ішінде Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтың есімдерін тебіренбей атай алмаймыз. Олар ағартушы, ғалым, әдебиет зерттеуші, дарынды аудармашы, оқу құралдары мен әдеби шығармалардың авторы болумен қатар, ірі журналистер де еді. Қазақтың тұңғыш журналы “Айқап” пен “Қазақ” газетінің беттерінде жарияланған мақалаларын оқығанда, олардың сан қырлы еңбектерінің куәсі боламыз. Ал “Қазақ” газетінің редакторлық қызметін атқарудағы ерліктерін, газетті үзбей шығару жолында бес жыл бойғы көрген қуғын-сүргіндерін, папша цензурасының оларға жасаған шексіз қиянатын, зұлымдығын мұрағат материалдарынан оқимыз. Солардың бірінде патша үкіметінің отаршыл саясатының тым өрескел көріністерін аша түсетін Баспасөз

ісінің бас басқармасы граф Татищевтің Орал губернаторына жазған құпия бұйрығы сақталған. Онда “Қазақ” газетінде басылған әрбір мақала-хабарды барынша мұқият бақылап, тексеріп отыруды, баспасөз заңын бұзса, редакторларын аямай жауапқа тартуды, сотқа беруді бұйырады. “Қазақ” газетін тексеру-бақылау жұмысын Торғай облыстық басқармасының тілмашы, татар тіліндегі мерзімді баспасөздерді бақылаушы Тунганчинге тапсыру қажеттігі жайында Орынбор губернаторы, генерал-лейтенант Сухомлиновтың бұйрығы да бар.

Мұрағат материалдарымен танысып отырғанда газеттің әр мақаласы қандай қиындықтармен жарыққа шыққанының куәсі боламыз. “Қазақ” газетінің 1914 жылғы 78-санында басылған “Алашқа”, 79 –санында басылған “Россиядағы ұйымшылдық” деген мақалада патша үкіметіне қарсы үгіт-насихат бар; отаршыл саясатқа қарсылық білдірген деп редакторы Ахмет Байтұрсыновқа екі жылға жер аудару үкімі шығарылған. Газеттің 1914 жылғы 91-санында басылған “Бұ қалай?” деген мақала үшін (орыс тіліне аударған Тунганчин) 50 сом айып, немесе 2 ай түрме кесілген.

Газеттің 1914 жылғы 80-санында басылған “Закон жобасының баяндамасы” деген мақала үшін (орыс тіліне аударған Тунганчин) Орынбор генерал-губернаторы Ахмет Байтұрсыновқа 1500 сом айып салуға немесе үш ай түрмеге жабуға үкім еткен. Осыған байланысты Ахмет Байтұрсыновтың Ішкі істер министріне жазған жеделхатын сол қалпына келтірейік:

“Телеграмма 22 октября 1914 г. За статью не военного характера помещенную киргизской газете “Казах” издающейся в Оренбурге, переведенную на русский язык искаженном виде редактор оштрафован постановлением главначальствующего Оренбургской губернии от 11 октября он 1500 рублей или арест 3 месяца. Постановление нахожу не правильным сегодня подана мною жалоба правительствующей сенат копия жалобы посылается почтой вашему высокопревосходительству. Не имея средств уплатить штраф почтительно прошу сделать распоряжение приостановить приведение постановления исполнение до разрешения жалобы Сенатом. Редактор газеты “Казах” Ахмет Байтұрсынов”.

Ахмет Байтұрсыновтың Орынбор губернаторына, Ішкі істер министріне, Сенатқа жазған арыздары да мұрағат құжатында сақталуы тұр. Бұл арыз-өтініштерін тебіренбей оқу мүмкін емес. Меруерттей әдемі жазумен, орыс тілінде бір қатесіз, әрі дәлелді жазылған арыздан елім деп еңіреген аяулы азаматтың жан дауысы естіледі!

Ақыры Сенат Орынбор губернаторының үкімін бұзуға мәжбүр болады. “Қазақ” газетінің редакторы Ахмет Байтұрсынов 1500 сом

айып төлеуден босатылады. “Білегі мықты бірді жығады, білімі мықты мынды жығады” деген сөз осындайдан қалған болар.

Бірақ амал не, Ресейдің ең жоғарғы әкімшілік орны Сенат пен Ішкі істер министрлігінің чиновниктерімен күресе білген ұлтжанды азаматтар Кеңес үкіметі тұсында айдалып, атылып, құртылып, жойылды емес пе?!

Ахмет БАЙТҰРСЫНОВ – қоғам қайраткері, ақын, публицист, аудармашы, журналист, қазақ тіл білімінің іргесін қалаушы, лингвист ғалым. “Қазак” газетінің редакторы болумен бірге, оның бетінде үзбей мақалаларын жариялап отырған. Ол мақалаларда қазақ елінің егемендігі, ел болып жерге, суға иелік ету мәселесі, қоныс аударғандарды орналастыру тәртібі, қазақ шаруаларының мұң-мұқтажы, тыл жұмысында жүрген қазақ жастарының хал-жайы, оқу-ағарту мәселесі, әдебиет, мәдениет туралы ой пікірлерін ортаға салады. Бұл мақалалар – мешел қалған халқының шаруашылығын, мәдениетін ілгері сүйреуді мақсат етіп қойған, халқының қамын ойлап, түн ұйқысын төрт бөлген от жалынды қоғам қайраткерінің, білікті ғалымның келешек буынға қалдырып кеткен баға жетпес мұрасы.

Ахмет Байтұрсынов “Қазақтың бас ақыны” деген мақаласында Абай өлендері кітап болып басылып таралмау себебінен қазақ арасынан кең жайылмағанын айта келіп, өзінің Абай сөздері жазылған дәптерді тек 1903 жылы ғана оқығанын, Абай өлендері аз сөзді, терең мағыналы екендігін, қазақ әдебиетінде бұрын болмаған жаңа құбылыс деп өте жоғары бағалайды. “Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен оқшау, үздік артық” дейді. Абайдың шыққан ортасы, әкесі Құнанбай, атасы Өскенбай, ұлы атасы Ырғызбай, шешесі Ұлжан туралы деректер келтірген. Абайдың 80-ші жылдары Семейге жер аударылып келген Михаэлиспен, қазақ елінің әдет-ғұрпы, салт-санасы туралы материал жинауға келген Гросспен танысуы, олардың Абайға тигізген әсері, орыстың ұлы ақындары Пушкин, Лермонтов, Некрасов, жазушылар Толстой, Салтыков-Щедрин, Достоевский, сыншылар Белинский, Добролюбов, Писарев еңбектерімен таныстырғаны, қазақ халқының бағына Абай мансап кумай, ақындық жолға түскені туралы, Абай өлендерінің әрі сыншыл, әрі шебер екенін жазады. (1913. №№39,40,43). “Қазак” газеті мен Ахмет Байтұрсынов туралы ұлы Мұхтар Әуезовтің “Ақанның елу жылдық тойында” сөйлеген сөзінен үзінді беруді мақұл көрдік. “Қазак” газетінің сүтін еміп өскен бір буын осы күнде пікір-білім жолында бұғанасы бекіп, іс майданына шығып отырса, кейінгі жас буын Ахаң салған өрнекті біліп, Ақан ашқан мектепті оқып шыққалы табалдырығын жаңа аттап, ішіне жаңа кіріп жатыр. Ахаңның бұл істеген қызметі қазақтың ұзын-ырга

тарихымен жалғасып кететін қызмет. Істеген ісімен өзіне орнатылған ескерткіш – мәңгілік ескерткіш.

Ақаң сөйлегенде менің есіме “Қазақ” газетінің әндері түседі. Біз ол күнде мектеп ішінде жүрген бала едік. Бірақ патша саясаты темір бұғаудай мойынға батып, қазақ жұртын әлсіретіп, “Кедейді шалапқа мас қылып, байды қымызға мас қылып” елдігін жоғалтып бара жатқанын тұманды оймен сезуші едік, көмескі жауы қазақтың бесіктегі баласының көзіне де елестейтіндей еді”, (Ақ жол, 1923, 4 ақпан).

Қазақ халқын оятуды мақсат еткен Міржақып ДУЛАТОВТЫҢ азаматтық ерлігі сонау Санкт-Петербурда 1907 жылы шыққан “Серке” газетінде басталған болатын. Қазақ зиялыларының күшімен дүниеге келген алғашқы қазақ газеті “Серке” өз алдына жеке газет болып шыға алмай, татар газеті “Улфатқа” қосымша ретінде Әбдірашит Өмерович Ибрагимовтың редакторлығымен, Шәймерден Қосильғұловтың басқаруымен шыққан. “Серке” газетінен бұрын ұзақ жылдар шығып тұрған “Түркістан уалаятының газеті” (1870-1882) мен “Дала уалаятының газеті” (1888–1902) патша үкіметінің жергілікті әкімшілік орындарының тілі болатын. “Серке” газетінде 1907 жылы жарияланған “Біздің мақсатымыз” деген мақалаға Петербордың Ішкі істер министрлігінің баспасөз басқармасының бас кеңесшісі В.Д. Смирнов қатты шүйіледі. Мақаланың соңынан “Арғын” деп қол қойылған. Бұл бізге белгілі Міржақып Дулатовтың бүркеншік аты. Осы мақала үшін газеттің редакторын сотқа тартып, баспаханадағы сандарын түгел тінтіп алып, патша жарлығымен сот палатасы газетті жою туралы бұйрық шығарады. Дүниеге келмей жатып жөргегінде тұншықтырғандай бұл газеттің не жазығы бар еді? 1907 жылдан бастап 1913 жылға дейін неге соңынан шырақ алып қуғынға ұшыратты? Бар гәп Міржақып Дулатовтың “Біздің мақсатымыз” деген мақаласында екен. Смирнов доносында мақаланың орыс тіліндегі аудармасын беріпті”[4].

Газеттің түп нұсқасын еш жерден тауып оқи алмадық. Петербор мұрағатында сақтаулы тұрған мақаланың аудармасын оқығанымызда, патша үкіметінің отаршыл саясатының көріністерін, қазақ еліне жасалып отырған зорлық-зомбылық, әділетсіздіктер, қазақ халқының басына төнген қара түнектен құтылудың жолын іздеген, елім деп еңіреген қазақ зиялысының серкесі – Міржақып Дулатовтың тағдыр талқысымен күресінің басталу кезеңін сезгендей боламыз.

М.Дулатов “Қазақ” газетін шығару жолында Ахмет Байтұрсыновпен бірге барлық қиындықты бөлісумен қатар, газет бетінде мақала, сын, әңгіме, өлеңдерді мольнан жариялаған. Ол мақалалардың бірінде патша үкіметінің отаршыл саясатын шенесе, бірінде халықты оқытудың жолын іздейді. Озық мәдениетті елдерден үлгі-өнеге

үйренуді ұсынады. Қазақ халқының тарихынан, өткенінен деректер береді. Ел арасындағы кері кеткен мінездерді, әдет-ғұрыпты әжуалайды. “Тарихи жыл” деген мақаласында қазақ елінің тарихынан деректер беріп, қазақ пен қалмақ арасындағы жаугершілік кезеңнен “Ақтабан шұбырынды” туралы, Қазақстанның Ресейге бағынуы, 1868 жылғы “Уақытша ереже”, 1916 жылы Қазақстандағы ұлт-азаттық көтерілісінің басталуы, т.б. мәселелер туралы тарихи құнды деректер жариялайды. Қазақтың ағартушы ғалымы Шоқан Уәлихановтың өмірі, ғылыми еңбектері туралы көлемді мақала жазады. М. Дулатов Абайдың қайтыс болғанына 10 жыл толуына арналған мақаласында Абайды қазақ әдебиетінің негізін қалаушы, қазақ тілін қалыптастырушы деп Ломоносовпен салыстырған. Басылып шыққан кітаптар туралы да пікір білдірген; А. Байтұрсыновтың оқулығына сын жазған; “Айқап” журналында жарияланған И. Лихановтың “Манап” драмасы туралы мақаласын қазақ халқының әдет-ғұрпын, салт-санасын білмейтін сауатсыз шығарма деп қатты сынға алады. Аударманың тілі туралы нақты мысалдар келтіреді.

М. Дулатовтың “Қазақ” газетінде жариялаған мақалалары мен очерк, әңгіме, өлеңдері – зерттеушісін күтіп тұрған құнды материалдардың қайнар көзі.

Халқымыздың үш альбының бірі – Әлихан БӨКЕЙХАНОВТЫҢ “Қазақ” газетінен бұрын шыққан “Дала уалаятының газетінде” жарияланған мақалаларында (1898 жылғы 7-санында) қазақ елінің шаруашылығы, патша үкіметінің алым-салық алуы, 1900 жылғы 7,8,9,16 сандарында әдет-ғұрпы, салт-санасы, өлімге ас беру салты, қазақ шаруашылығында артель ұйымдастыру ісі туралы деректер келтіреді. 1900 жылғы 10,11-сандарында Л.Н. Толстойдың “Сурагская кофейня” әңгімесін аударып жариялайды. Әлихан Бөкейхановтың мол еңбегінің бір саласы – “Қазақ” газетінде жарияланған мақалалары. Газетте басылған екі жүзге жуық мақала мен аудармада қазақ елінің ең түйінді деген мәселелеріне тоқталған. Қазақ елінің жер мәселесі, отырықшы болуы, патша үкіметінің қазақ жеріне жүргізіп отырған аграрлық саясаты туралы пікірлерін жазады. Том губерниясы Алтай округінде тұратын қазақтардың тарихынан деректер; Семей, Ақмола, Торғай, Закаспий, Сырдария, Жетісу, Ферғана, Самарқанд облыстарында тұратын халықтардың шаруашылығы, халқы тарихы, сот, әкімшілік мәселелері жайынан бай мағлұмат береді.

Ә. Бөкейхановтың қазақ елінің тарихына арналған мақалаларында Шоқан Уәлиханов, П. П. Семенов-Тяньшанский, Г. Н. Потанин туралы да құнды мағлұматтар бар. Француз социалистік партиясының басшысы, “Юманите” газетін ұйымдастырушы Жан Жорес (1859–1914) туралы,

Герман социал-демократиялық партиясының және II Интернационалдың көрнекті қайраткері Август Бебель туралы мақалаларын жариялайды.

Әлихан Бөкейханов “Қазақ” газетінің 1915 жылғы 112 санында “Жаңа кітаптар” деген тақырыппен жазған мақаласында “Записки Семипалатинского Подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества” деп аталатын кітаптың 1914 жылғы VIII басылымында Абай мен Е.П. Михаэлис туралы мәліметтер берілгенін, қазақ елінің шаруашылығы, әдет-ғұрпы туралы құнды деректер басылғанын хабарлай отырып, тарихи құнды деректер келтіреді. Әлихан Бөкейхановтың “Қазақ” газетінде басылған сын мақалаларында мол тарихи-этнографиялық мәліметтер бар. Шәкәрім Құдайбердиевтің 1912 жылы жарық көрген кітабы “Қалқаман – Мамыр” туралы сын мақаласы газеттің 1915 жылғы 121-санында жарияланған. Сондай-ақ Шәкәрім Құдайбердиевтің “Түрік, қырғыз, қазақ һәм ханлар шежіресі” атты кітабына газеттің 1913 жылғы 12-санында мақала арнайды. Бұл мақалада қазақ елінің тарихы, шыққан тегі туралы құнды деректер молшылық. 1914 жылы Орынборда “Үміт” баспасынан жарық көрген “Қаракыпшақ Қобыланды батыр” кітабына сын мақаласын газеттің 1915 жылғы 126-129 сандарында жариялайды. Жырды Қостанай уезі Қарабалық болысында тұратын жырау Біржан Толымбаевтың айтуынан жазып алып, баспаға ұсынған Махмұтсұлтан Тұяқбаев болатын. Осы мақалада Әлихан Бөкейханов Абай өлеңдеріне, Шәкәрім Құдайбердиевтің “Шежіресіне”, Шоқан Уәлихановтың ғылыми еңбектеріне сілтеме жасай отырып, жырдың көркемдігі туралы, тарихы туралы көптеген құнды мәліметтер келтіреді. Сын мақалалары қазіргі әдебиет зерттеушілері үшін құнды нұсқа екендігінде сөз жоқ. Ә.Бөкейханов газет бетінде Н. Маркестің “Қырым сөзі” аңыз әңгімелерін, Л.Толстойдың “Жұмыртқадай бидай” әңгімесін, А.Чеховтың “Хамелеон” әңгімелерін аударып жариялаған. “Роман бәйгесі” деген мақаласында Ресейде, шет елдерде әдебиет, мәдениет саласында үздік шығармаларға сыйлық берілетінін мысалға келтіріп, қазақта роман жазушыларға сыйлық жарияланғаны айтылған.

Газет оқу-ағарту ісіне байланысты бала тәрбиесіне де тоқталған: Мәселен, “Бала тәрбиесі” деген мақалада (1915.№119) жалпы адам баласын жан-жануармен салыстыра отырып, адам баласына тән тәрбиесі де керек деген. Ескі Римде, Грецияда бала тәрбиелеу ерекшеліктеріне тоқталған. Қазақта бала тәрбиелеудің негізі: “Бетегелен биік, жусаннан аласа бол”, “Көм бойынды, жасыр ойынды” болғандығын айта келіп, ұру, соғу, жолымен тәрбиелеудің дұрыс еместігін жазған. “Өзір білімді баланың кішкентай басына тыға бермей, жетелен, өзіне іздетіп, ақылын кәмілдеп, ізгілікке баулып, жүрегін адалдан, жақсыға

қызығатын, жаманнан жиіркенетін етіп, табиғатын жіңішкертіп тәрбиелеген мақсат” деген.

“Қазақ” газетінің авторларының көпшілігі – ұлттық әдебиетіміз бен мәдениетіміздің бір тума білгірлері, зиялы азаматтары көп жылдар бойы “Халық жауы” деген айдармен арамыздан аластатылып келді. Олардың ішінде Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев сынды ақын, жазушыларымыз бар. Шәкәрім Құдайбердиев, Құдайберген Жұбанов, Ғұмар Қарашев, Халел Досмұхамедов, Жаһанше Досмұхамедов, Мұхаметжан Тынышбаев, Жаһанше, Жансұлтан Сейдалиндер, Асылбек Сейітов, Мұстафа Шоқаев, Бекмұхамет Серкебаев, Мұстафа, Ахмет Оразаевтар, Ғабдолғазиз Мусин, Таһир Жомартбаев т.б. сияқты ғалым, қоғам қайраткерлері бар. Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин – “Қазақ” газетінің тұрақты авторлары.

Бір кезде қалың қазақ еліне шамшырақ, білім мен жаңалықтың жаршысы болған “Қазақ” газетінің бетінде басылып тұрған халқымыздың саяси өмірінен, мәдениетінен, әдебиетінен, оқу ағарту мәселелерінен дерек беретін сан алуан, әр түрлі бай материалдарды бір жүйеге келтіріп, дұрыс баға бере отырып, ең құндыларын қазіргі ғылымымыздың игілігіне жарату – алда тұрған саналы міндеттеріміздің бірі болмақ.

“АЛАШ”

“Алаш” 1916 жылы 26 қарашадан бастап 1917 жылдың ортасына шейін, Ташкент қаласында аптасына бір рет шыққан. Редакторы Көлбай Тоғусов, шығарушысы Мәриям Тоғусова. “Туркестанский курьер” баспаханасында басылып тұрған. Газеттің шығуы жайында “Алаш” газетінің алғашқы санында: “Ресей қарамағындағы елдердің бірі болу үшін қазақ халқының шешетін мәселелері көшпелілік пен отырықшылық. Оқу-ағарту ісін жөнге қою, Мемлекеттік Думаға қатысу, сот ісін жөндеу, әйел мәселесін көтеру, елдің тұрмыс халін түзету” деген. Міне, газеттің негізінен осы мәселелерді көтергенін ондағы басылған мақалалардан байқауға болады: К.Тоғусов “Жоғалсын Романовтар” деген мақаласында 300 жыл Ресейді билеген Романовтар туралы айта келіп, әр халық өз алдына егеменді ел, демократиялық республика болуы керек деген.

Газетте Т. Жанбаевтың “Бізге нелер керек?” деген мақаласында қазақ жастарын оқуға, мәдениетке, қазақ елін мәдениетті ел қатарына жеткізу үшін еңбек стуге шақырған. Т. Жомартбаевтың “Достыққа достық қарыз іс, дұшпанына әділ бол” деген мақаласында елді мәдениетті болуға, ол үшін оқу-білімге шақырған. Абайдың нақыл

сөздерін келтірген. “Ояну керек” деген мақалада артта қалған қазақ елінің оқуға, өнер-білімге жетілуі үшін жастарды оқыту, қала болып отырықшылыққа көшу, Мемлекеттік Думаға депутат сайлау керектігін жазған. “Гүл ашамыз” деген мақалада Уақытша үкіметті елге бостандық әкеледі деп түсіндіріп, елді бостандықты қорғауға шақырған. “Көкшетауда бостандық тууы” деген мақалада қазақ елінің Ресейге бағынғаннан бергі жағдайына тоқтала отырып, патша үкіметі құлады деп, енді оқуға, өнер-білімге ұмтылуға, жабылып қалған мектептерді қайтадан ашуға үндеді. С. Дөнентаевтың “Азаттық күні” деген өлеңі қазақ халқының патша құлдығынан босағанына арналған.

Газет бетінде әйел теңдігі жайында көптеген мақала, өлеңдер бар: А.Баржақсин “Жанды мәселе” деген мақаласында әйел мәселесіне тоқтала отырып, әйелдің қиналғанда жолдас екендігін, Адам – ата, науа – ана туралы аңыз әңгіме келтіреді. “Жібекті түтпесе жүн болады, қызды тәрбиелемесе күн болады” деп, әйелді тәрбиелеу ісіне зор маңыз береді. “Қайғылы қыздың зары” деген өлеңде бас бостандығын аңсаған қыздың аянышты халі суреттелген. Б. Майлин “Не қымбат” деген өлеңінде әйел теңдігі туралы айта келіп, “қыздың кедейге – мал, байға – қызық” екендігін әшкерлеген. “Алаш” газетін бастырушы Мәриям Тоғусова болуы сол кездегі қазақ әйелдерінің ояна бастауының бір белгісі болса, газет бетінде бірнеше әйел қалам тербегенін де байқаймыз: Сәбира Әбдіқалық қызы “Қыз баланың зары” деген өлеңінде жас буынға білім, тәрбие беру үшін ананың өзі білімді, тәрбиелі болуы керектігін жазған. Газет бетінде белгілі ақын-жазушылардың алғашқы өлеңдері мен әңгімелері басылған Б.Майлиннің, Ж. Аймауытов пен М. Әуезовтің студент кездерінде жазған мақаласы кездеседі.

1917 жылғы 22-санынан бастап “Алаш” газетінің редакторы Түзел Жанбаев болғаны туралы, “Алаш” газетіндегі Жанбаевтың “Оқушыларға өпіші” деген мақаласында К.Тоғусовтың халық мәжілісіне, Петербордағы шаруалар съезіне уәкіл болып сайланғаны, газет шығару жұмысы Түзел Жанбаевқа тапсырылғаны хабарланған. Петербордағы Салтыков-Щедрин атындағы кітапханада газеттің 22-санына дейін сақталған.

“САРЫАРҚА”

“Сарыарқа” газеті 1917 жылдың маусым айынан бастап Семей қаласында қазақ тілінде аптасына бір рет шыға бастаған. Редакторлары Райымжан Мәрсеков пен Халел Ғаббасов, бастырушысы “Теңдік” серіктігі.

Газетте патша үкіметінің отаршыл саясатының қазақ еліне тигізген зиянын, “Алаш” партиясының бағдарламасы, қазақ елінің

саяси-экономикалық жағдайы, қазақ жеріне қоныс аударған орыс шаруалары мен қазақтар арасындағы қарым-қатынас, Құрылтай жиналысы, қазақ елінің мәдениеті, оқу-ағарту ісі туралы Әлихан Бөкейхановтың, Міржақып Дулатовтың, Райымжан Мәрсековтың, Халел Ғаббасовтың, Әлімхан Ермековтың, Мұстақым Малдыбаевтың, Жақып Ақпаевтың, Мәннан Тұрғанбаевтың т.б. мақалалары жарияланған.

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың “Алаштың әнұраны” “Сарыарқаның жаңбыры”, “Шәкірт ойы”, “Жас жүрек”, “Е, дүние” өлеңдері, Әлихан Бөкейхановты Семей халқының қарсы алуы суреттелген әңгіме басылған.

Жүсіпбек Аймауытов газеттің 2 санында “Мезгіл жетті, қара бұқара: Аш көзінді, кедейлер, күнің туды! Байға жағынып, малға бағынып, тамаққа сатылатын заманың емес. Алыссаң теңдесіп, тізелесіп отырып ал сыбағанды. Теңдік алатын кезінде, құлқыныңның құлы болып кетпе!” дейді. “Партия” деген мақаласында: “Ас бергенді – мырза деп, ел жегенді – ер деп, аузымен орақ оғанды білгіш деп, мал шашқанның соңынан надан ел ере беретін еді” деген.

Мұхтар Әуезов семинарияда оқып жүргенде жазған “Адамның негізі – әйел”, “Оқудағы құрбыларым” деген мақалаларын жариялаған.

Сәбит Дөнентаевтың “Жәмила қыз”, “Сарыарқа анамызға”, “Той”, “Қаулы” деген өлеңдері басылған. Ғұмар Қарашевтің “Алаштың азаматтарына” деген өлеңі, Ілияс Жансүгіровтың “Жуан білектік”, “Тілек” деген өлеңдері, Бейімбет Майлиннің “Адаспасыз”, “Тұяқ өлі кісі” деген өлеңдері жарияланған.

Газетте Абылай хан туралы аңыз әңгіме, Потанин туралы деректер берілген.

Әрбір жаналықтың ескіден туатынын еске ұстасақ, “Сарыарқа” газетінде жарық көрген нұсқалардың да қазіргі әдебиетіміз бен мәдениетімізді зерттеуде құнды деректер екені даусыз.

“СЕРКЕ”

“Серке” газеті 1905—1907 жылдарда Ресейде болған бірінші революция екпінімен шыққан баспасөз түрінің бірі. Бұл газет жайында Б.Кенжебаевтың “Қазақ баспасөзінің мәліметтері” деген кітабында біраз мағлұматтар берілген.

“Серке” газеті 1907 жылы қазақ оқушыларына арналып, Петербургте шығып тұрған “Үлға” газетіне қосымша ретінде Шәймерден Қосшығұловтың басқаруымен, Хажы Ибрагимовтың редакторлығымен шыққан. Патша орындарының рұқсаты бойынша алғашқыда екі жетіде бір шығатын болып анықталса да, бірақ “Серкенің” бір-екі номері ғана шығып, тоқтап қалған.

“Серке” газетінің шығуы туралы 1911 жылы Мұхаметжан Сералиннің оқушыларға арнап жазған бас мақаласында : “1907 жылы II Мемлекеттік Думаның мүшесі Шаһмардан Қосшығұловтың іжтиһаты менен Петербурда “Серке” ісімілі журнал шыға бастап еді, ұзаққа бармай, үкімет тарапынан тоқталды”, – (Айқап”.1911.№1) деп жазған. Газеттің шығуы жайында Қазақ ҒА Орталық ғылыми кітапханада Ш.Қосшығұловтың айтуымен жазылған колжазба да бар. Ол жазбада “Серке” газетінің 3-4 номері шығып тоқтағанын, “Серке” деген не сөз, ол боранда кой бастайтын көсем мағынасында қолданатын ұғым деп түсінік берген. “Нәжет” Азаттық деген жинақта “Үлфат” газетінің редакторының бірі деп кол қойған хабарда” 1906 жылдың ақырда “Үлфаттың” қазақ оқушыларына, қазақ тілінде “Серке” атты екі жетілік газет шығаруға қарар болды. Келесі жылғы март айының басында сол газеттің жариялауы шықты. Артынша, 28 мартта бірінші саны шықты. Ол “Үлфат газетінің 67 санына қосымша болып шықты. Газет шыққан соң бірер күннен кейін полиция келіп, қала начальнигінің “Серке”, “Үлфат” газеттерінің ұсталғаны туралы әмірін оқып, басқармадағы бар даналарын жинап, құлыптап кетті. Екінші күні тиісті орындардан сұрағанымызда, олар: “Серке” газетіндегі кейбір мақалаларда қазақ халқын үкіметке қарсы үгіттеу бар, содан ұсталды деп жауап берді”[5], – делінген.

“ҚАЗАҚ ГАЗЕТІ”

“Қазақ газеті” 1907 жылы, март айында, Троицк қаласында шықты. Бір саны шығып тоқтап қалған. Шығарушысы Хаим Шумлов Сосновский, бастырушылар: Жетпісбай Андреев, Ешмұхамед Иманбаев деген кісілер. Газеттің шығуы, қай қалада шығару керектігі, редакторы жайында көп дау болып, соның салдарынан газеттегі шығару ісі мүлде тоқталған. Бұл газетті де әзірге тауып оқи алмадық. Рәмиевтің “Уақтылы татар матбұғаты” [6] деген альбомында “Қазақ газеті” 1907 жылы март айында қазақ тілінде, Троицкі қаласында Хаим Шумлов Сосновскийдің басқаруымен шығып тұрғаны жөнінде мәлімет берілген.

“ДАЛА”

“Дала” газеті. Газеттің өзін тауып оқи алмадық. Рәмиевтің альбомында 1907 жыл мен 1911 жылдар арасында, қай жылы шығып, қай жылы тоқталғаны белгісіз. “Дала” газеті Томскіде қазақ тілінде “миссионерлер серіктігінің” басқаруымен шыққандығы туралы деректер бар.

“ҚАЗАҚСТАН”

“Қазақстан” газеті 1911 жылы 16 наурыздан бастап, алғашқы номерлері Ордада, кейінгі номерлері Оралда, бұрынғы Теке қаласында шыққан. Газеттің әр номерінің соңында қазақша жазылған мақалалардың тек ұзын-ырга мазмұны орыс тілінде де беріліп отырған. Газеттің көлемі шағын 6 беттік, барлығы 15 номер, оның 5 номері 1911 жылы, қалғаны 1912-1913 жылдары жарық көрген.

1911 №№ 1-2, наурыз – мамыр (март-май).

№№3-5, қараша – желтоқсан (ноябрь-декабрь).

1912 №№ 4-12, қаңтар – мамыр (январь-май).

1913 №№ 1-2, қаңтар – ақпан (январь-февраль).

Газеттің редакторы – Елеусін Бүйрин, А.А. Щелкованың меншікті баспаханасында басылып тұрған. Газеттің мақсаты жайында әр номердің басында эпиграф бар. Онда “Газеттің асыл мақсаты: кәсіп ету, ғылым үйрену турасында” делінген. Газетте басылған мақалалардың көпшілігінде тәрбие, адамгершілік туралы сөз етіліп, қазақ бұқарасын өнер-білімге талпынуға шақырған 1911, №1, 15 қараша. Рәмиевтің “Уақытша татар матбұғаты” деген альбомында “Қазақстан” газеті 1911 жылы наурыздан бастап Орал қаласында қазақ тілінде шыға бастағанын айтып, газет қазақ оқығандарының бір-бірімен тартысынан соң, көп қайшылықтармен шығарғандығы туралы сөз етеді.

“Қазақстан” газетінің бетіндегі мақалалардың жалпы сарыны – орыс мәдениетінің, әдебиетінен үйренуге, үлгі алуға шақыру; Кольцовтың “Что ты спишь мужичок?” (1911.№1.16 наурыз) деген өлеңінен қазақ тілінде: “Уа, ұйықтап жатамысың, қара шекпен?” деп аударып жалқаулықты, кері кеткендікті әшкерелеп, талапкерлікке еңбекке шақырған, Архангельскийдің “Қазақтың мал шаруашылығына көмек жайында” (1913. №1.27 қаңтар) деген мақаласын қазақ тіліне аударып, мал шаруашылығы жайында құнды кеңестер берген.

Газет бетінде мәдени жаңалықтармен бірге, ғылым жетістіктері де хабарланып тұрған; Нефть. Лампымай (1911.№2.1 желтоқсан) деген хабарда Үйшік Гурьев уезінде 8000 км көлемін алып жатқан бай мұнай табылғандығы жазылған. Газет жалпы қазақ бұқарасының хал-жайына, шаруашылығына тоқтала отырып, елді өнер-білімге, орыс мәдениетінен, әдебиетінен үлгі алуға, қай тілде болса да ғылым үйренуге шақырған, прогресшіл демократиялық бағыттағы газет деуге болады; бірақ газет үртіс шығып тұрмаған, кейде айып төлеп, кейде жабылып отырған.

* * *

1. *Субханбердина* Ү. “Айқап” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар. Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. 1 бөлім. Алматы: Қазмембас, 1961.–156 б.; *Субханбердина* Ү. Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар. Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. 2-бөлім. Алматы: Қазмембас, 1963. –292 б.

2. Санкт-Петербург қаласының Орталық Мемлекеттік мұрағаты. 776 қор. №21 тізбе.

3. Сонда. 776 қор, 21 тізбе.

4. Санкт-Петербург қалалық Орталық Мемлекеттік мұрағаты. 776-777 қор. 7,9 тізбе. №58, 197 –іс.

5. Нәжет. Спб., 1907.6–7 б.

6. *Рамиев* С. Уақтылы татар матбұғаты. Қазан, “Гәжур” баспаханасы, 1926. –226 б.

“ТҮРКІСТАН УАЛАЯТЫНЫҢ ГАЗЕТІ”

Қазақ мәдениетінің тарихында өзіндік орны бар, халықтың саяси-элеуметтік, әдеби-мәдени және эстетикалық ой-пікірін оятуға септігін тигізген қазақ баспасөзінің тұңғышы – “Түркістан уалаятының газеті”.

“Түркістан уалаятының газеті” (1870–1882) ең алғаш “Туркестанские ведомости” газетіне қосымша ретінде 1870 жылдан бастап Ташкент қаласында шыға бастаған. Бұл газет жалпы Орта Азия халықтарының тұңғыш баспасөзі болып саналады. Алғашқыда ол айына төрт рет, оның екі нөмері, өзбекше және екі нөмері қазақша шығатын болды. “Туркестанские ведомости” газетінен бөлініп қазақша, өзбекше шыққан “Түркістан уалаятының газеті” бетінде қазақ елінің тұрмысы, тарихы туралы мағлұматтар көп басылған, оның ішінде қазіргі Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл және Алматы облыстарын қоныстаған қазақтардың сол кездегі тіршілігі кеңірек орын алған.

Газеттің редакторы – Ш.М. Ибрагимов, Ш. Уәлихановтың көп танысының бірі, ол бұрын Омбы кадет корпусында оқып, Көкшетау дуанының хатшысы болған кісі. 1865 жылы Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азия Ресейге қосылғаннан кейін Ш. Ибрагимов пен І. Ибрагимовты Ташкентке генерал-губернатордың қарамағына жібереді. Ш. Ибрагимов бір жағынан генерал-губернатордың тілмашы, екінші жағынан өзбекше-қазақша шығатын “Түркістан уалаятының газетінің” редакторы болған; газетке редактор кейінірек Х. Чанышев болды. Газеттің бас редакторы Н.П.Остроумов, кейін Н.Г. Малицкий болды.

Ішкі істер министрлігі газеттің шығуына рұқсат беріп, оның бағдарламасын тек қана патша үкіметінің жарлықтары, салтанатты жиылыстары төңірегінде ғана лайықтап, көбінесе ресми хабарларды басуға ұйғарған еді. Ресми хабарлардың ішінде “жергілікті халықтарға қатысты Түркістан генерал-губернаторы мен әскери губернаторлардың бұйрықтары, сот орындарының үкімдері, Түркістан өлкесінде жарияланатын жалпы үкімет бұйрықтары, ғылым-білімнен қосқаны, орыс патшаларының өмірінен қысқаша әңгіме. Жергілікті халықты қызықтыратын орыс халқының өмірінде және басқа мемлекеттердің өміріне кездесетін қызықты оқиғалар. Өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығына байланысты жергілікті хабарлар, әр түрлі мәліметтер” [1].

Бірақ, “Түркістан уалаятының газетінің” бас редакторы Н.П.Остроумов ғылыми-зерттеу ісімен шұғылданған кісі болғандықтан, бұл бағдарламаны кеңейтіп, газеттің ресми емес бөлімінде жергілікті халықтардың тарихына, әдебиетіне, мәдениетіне жанасты материалдарды көп бастырған. Онымен қатар А.С. Пушкиннің, Л.Н. Толстойдың, И.А.Крыловтың аудармаларын өзбек және қазақ тіліндегі номерлерінде жариялап отырған.

1883 жылы Түркістан генерал-губернаторының бұйрығы бойынша газетті қазақ тілінде шығару тоқтатылып, тәулікте бір шығатын өзбек газетіне айналды. Біраз уақыттан кейін, 1885 жылдан бастап газет өзбек және орыс тілдерінде шықты. Жалпы бұл газет 47 жыл бойы, 1918 жылға дейін шығып тұрған. Дегенмен, осы 1883 жылдан кейін де, газет негізінде өзбек тілінде шыққанмен, қазақ тіліндегі мақалалар және қазақ елі жайындағы мағлұматтар жиі жарияланып тұрған. Мақала беруші сол кездегі оқыған қазақ интеллигенттері, оның ішінде Сібір мен Орынбор кадет корпусын бітіргендер. Сондықтан да жалпы баспасөз тарихын зерттегенде “Түркістан уалаятының газетінің” маңызына ерекше тоқталу қажет. Себебі Орта Азиядағы мәдениет тарихын бір-бірінен бөліп алып қарауға болмайды. Бұл келешекте айрықша тексеруді, зерттеуді күтіп тұрған мәселе.

1870—1882 жылдарда қазақ тілінде шыққан “Түркістан уалаятының газетінде” жарияланған материалдарға қысқаша тоқталсақ онда мынадай жайларға көңіл бөлгенін аңғарамыз.

XIX ғасырдың 60-жылдарының орта кезінде Қазақстанның Ресейге қосылуы аяқталумен байланысты, газет бетінде қазақ елінің экономикасындағы прогрестік өзгерістер, егіншілік пен отырықшылықтық бұрынғыдан гөрі дами бастауы жайындағы мағлұматтар көбірек орын алған. Солардың бірінде егін шаруашылығының пайдасы жөнінде айтылып, Жетісу облысына қараған таулы жерлерде егін еккен Ларионов дегеннің тәжірибесі жергілікті халыққа үлгі ретінде жазылған (1882.№8). Егін шаруашылығына зиянды жәндіктерді құрту туралы кеңестерді газеттің әр санынан кездестіруге болады.

Орта Азия жерлерінде күріш, мақта егу жайындағы мағлұматтарға француз күрішінің тұқымын Түркістан аймағында егу тәжірибелері айтылған (1879. №12; 1880. №21; 1882. №13).

Мал шаруашылығы жайында мәселе көтерілген мақалаларда малдың тұқымын асылдандыру керектігі сөз етілген (1881. №24).

Газет бетінде қазақ елінің басқа елдермен қарым-қатынасы, оның экономикасын өркендетуге темір жолдың ролі айтылған мақалалар да бар (1877. №19,28; 1880. №24).

Қазақ жеріндегі алғашқы телеграф сымын жүргізу ісі, почта қатынастарын дұрыстау жайындағы мағлұматтар да аз емес.

Сол кездегі кен қазу кәсіптері жайындағы материалдарды да осы газет бетінен оқуға болады. “Алтын менен күміс және мыс пенен таскөмір кен тақырыпты” деген мақалада 1871 жылғы металл және көмір өндіру туралы цифрлар берілген “Түркістан уалаятының газеті” (1871.№2). Торғай облысының табылған мұнай туралы 1882 жылғы 23 номерде айтылған.

Газет халықаралық жағдайларға көңіл бөліп, өзінің бетінде көлемді мақалалар беріп отырған. Соның бірі Күнбатыс Қытайда болған ұйғыр мен дунғандар көтерілісі, олардың феодалдық және ұлттық езуге шыдамай, отанынан қоныс аударып Жетісу бойынан қоныс алғаны хабарланады.1870 жылы болған Маңғыстау көтерілісі жайында да деректер бар. 1871–1881 жылдары патша әскерінің Кұлжа өлкесін басуы, 1881 жылы Петербург трактаты бойынша Кұлжаның Қытайға қайтарылуы жайындағы мақала, хабарлар да газет бетінде көп басылған.

Газет бетінен көп орын алған мақалалардың бір тобы қазақ елінің тарихына, оның шыққан тегін ашуға арналған. “Қазақ хұсында” (1876. №16,17) деген мақалада үш жүзге кіретін тайпалар жайында айтылып, қазақ елінің шыққан тегі туралы халық аузында айтылатын аңыз-әңгімелерді келтірген. 1875 жылы 16 номерде жазылған мақалада қазақ пен қырғыз елдерінің айырмашылықтары туралы мағлұмат берілген. Қазақ елінің әдет-ғұрпы, салт-санасы туралы жазылған мақалаларда (1876.№20,25) қызды қалың малға жас кезінен айттыру әдетінің зияны айтылған. Қазақтың әдет-заңы бойынша әйелдің правосыз екендігі айтылған мақала да кездеседі (1881.№24).

“Түркістан уалаятының газеті” қазақ даласын ең алғашқы рет сол кездегі ғылым жаңалықтарымен, орыстың бай әдебиет өнершілдік дүниесімен таныстырды. “Орыс газетінде жазыпты біздің орыс жұртының өнермен адамдары” деген мақалада (1875. №3). 1870 –1874 жылдары орыс кемесінің жер шарын айналып шығуы туралы айтылған. Жер шары, ай мен күн, жұлдыздар, күн мен түн, жылдың төрт мезгілі туралы сол кездегі ғылыми түсініктер осы газет бетінде көп басылған (1875.№№ 15,16,18,20,28,29; 1876. №№13,14; 1878.№№ 3,4,6,7).

“Түркістан уалаятының газеті” Түркістан генерал губернаторының ресми органы болғанына қарамастан, қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірін оятуға, мәдени-әдеби

түсінігінің молая түсуіне әсер етті. Оның бетінде саяси-экономикалық мәселелермен бірге оқу-ағарту ісінің жай-күйі, өнер-білімнің пайдасы, орыс мәдениетінің жетістіктері, қазақ әдебиеті туралы алғашқы сын, зерттеу мақалалар, қазақ оқығандары мен ғалымдарының өмірі мен еңбектері жайынан алғашқы мақала-хабарлар жарияланды. Қазақ халқының тарихы, басқа елдермен саяси, әдеби, мәдени қарым-қатынасы туралы да қазақ тіліндегі алғашқы мақала, хабарларды осы газет бетінен оқимыз.

Қазақ халқының тұңғыш ғалымы – Шоқан Шыңғыс ұлы Уәлиханов туралы, қазақ тіліндегі алғашқы мақала газеттің 1870 жылғы 3-санында, 1872 жылғы 1-санында басылды.

1870 жылы Түркістан генерал-губернаторы Жетісу өлкесіне келгенде Шоканның қабіріне барып, басына құлпытас орнатуға бұйрық бергенін айта келіп: “Шоқан Шыңғыс сұлтан баласы Уәлихановтың моласына барды... Моласы күйдірген кірпіштен салыныпты. Сүйтсе де жаман екен, бес-алты жылда бұзылып қалатұғын. Дүниеден көшкен Уәлихановтың сүйегін қадірлеп, сыйламақ үшін және орыс-қазақтың есінен шықпастығы үшін генерал-губернатор, генерал-адъютант фон Кауфман құлпытас даярламаққа бұйрық қылды. Ол таста молаға кім қойылғаны, неге мұнша қадірлі, сыйлы болғандығы жазылады. Ол тасты Алматыдағы асқан ұстаға тез уақытта даяр қылып жеткізіп бермекке бұйрық қылды” – деп жазды газетте. Шоканның ғалымдығын, өнерлі, еліне қадірлі, сыйлы екендігін атап көрсеткен бұл мақаланың авторы газеттің редакторы Ш.М. Ибрагимов болуға тиіс. Себебі мақаладан автордың Шоканмен таныс екендігі, оның еңбектерін жақсы білетіндігі белгілі болып қалады.

Оқу-ағарту мәселесін тұрақты қозғап отырған газет орыс тілінде оқытудың пайдасын жазды. “Көкшетау қаласынан келген хабар” деген мақалада (1875.№20) қазақ арасындағы оқу-ағарту ісі, Петербург қаласында оқып жүрген қазақ балалары жайында айтылған. “Оқу-жазу адамға көп пайдалы” деген Хасановтың мақаласында (1876.№3) оқудың өмірде алатын орнына, бастауыш мектепте ана тілінде оқытып, ғылым үйрену үшін басқа тілдерде оқытудың пайдасын айтқан. Оқыту ісінде орыс мектептерінің әдістемесін пайдалану жайымен таныстырған. Оқу-ағарту мәселесімен байланысты тәрбие мәселесінде баланы ұрып-соғып тәрбиелеудің дұрыс еместігін жазған (1878. №6). “Түркістан уалаятының газетінің” 1876 жылғы 16,17 сандарда басылған, соңынан “Жазушы “И” деп қол қойған “Қазақ хусусында 18-ғұмырда Қарқаралыдан жазылып келген сөз” деген мақала аса назар аударарлықтай. Бұл мақала сол кездегі ғылыми

жұртшылық жақсы білетін Орта Азия халықтарының тарихын зерттеген, түркі халықтарының тегі туралы еңбегі 1852 жылы орыс тіліне, шет тілдерге де аударылған Әбілғазы ханның (1600—1663 жылдар шамасында өмір сүрген) еңбектеріне және Қазақстан жайында бағалы тарихи географиялық деректемелермен қатар Кіші жүздің Ресейде бағыну тарихын баяндайтын П.И. Рычковтың (1719—1777) еңбектеріне сүйеніп жазылған. Мақалада XV ғасырдың орта кезінде Алтынорда ыдыраған, Орта Азия құлаған соң қазақ руларының басын құраған, оның алғашқы ханының бірі болған Барақ ханның баласы Жәнібек (Әз-Жәнібек) туралы, 1511—1518 жылдары қазақ ханы болған Жәнібектің баласы Қасым хан туралы, сондай-ақ шежірелерде көп айтылатын, ескі аңыздар бойынша қазақтың тегі, үш жүздің арғы түп атасы туралы деректер берілген. Қазақ елінің этногенезі, тарихы туралы сол кездегі ғылыми деректер мен аңыздар келтірілген. Қазақ тілінде басылған алғашқы тарихи мақаланың бірі ретінде де, қазіргі зерттеушілерге құнды мәлімет беретін нұсқа ретінде де бұл мақаланың орны ерекше. Газеттің 1876 жылғы 29-санында жарияланған “Былтыр Қазан қаласында” деген кіріспе сөзбен басталатын сын мақалада “Қисса и Қожа Гаффан вә Қәм Сәдуақас” деген кітап қазақ тілінде басылып шыққаны хабарланады. Автор оны Мұхамеджан Мұфтахаддин өз қаражатына бастырып шығарғанын айта келіп, “қазақ тілінде басылып шыққан болса да, тілінің көбі ноғайша, кейбір жерінің сөзіне түсініп болмайды. Қазақ тілін бұзып басып шығарыпты. Енді оқыған адам қазақ тілі осы деп ойласа керек. Қазақ тілі қандай жарасып, бір-біріне жабысып тұрғанын білгіңіз келсе, біз бір-екі ауыз сөз жазалық” деп, Орынбай акын өлеңдерінен екі шумақ өлең мысалға келтіреді. Мақалада қазақ тілінің тазалығын сақтау, түсініксіз сөздермен шұбарламау туралы пікір айтылады. Осылар сияқты қазақ кітабына берілген алғашқы сын мақалалар туа бастаған сыншылдық ой-пікірдің бастамасы болды. Бұл дастан кейін 1880 жылы қайта басылып шыққан. Оны қайта жырлаған акын Әріп Тәнірбергенов туралы мәлімет XX ғасыр басындағы қазақ ақындарының шығармаларына арналған еңбекте [1] көрсетілген. Газет бетінде халық ауыз әдебиеті нұсқалары, олардың ішінде мақал-мәтелдер молынан басылып тұрған. Ол мақал-мәтелдер халықтың ақыл-ойына әсер ететін, ғибраты айқын, насихаттары мәнді, өнегесі ашық нұсқалар екенін байқаймыз. Мысалы “Ашу дұшпан, ақыл дос”, “Көп сөздің азы жақсы, аз сөздің өзі жақсы”, “Ай ортақ, күн ортақ, жақсы ортақ”, “Жаманға жалынғанша, жат та жаныңды қарман” сияқты болып келеді. Бұл мақал-мәтелдерді жинап бастырған адамның іріктеп, саралап басқанын аңғарамыз. “Түркістан

уалайтының газетінің” 1876 жылғы 28-33, 1877 жылғы 10-12 сандарында жарияланған 300 шамалы қазақ мақалдарын жинап бастырған Бабажанов туралы сол газеттің өзінен мынадай мәліметтер аламыз: “Ташкент қаласында қызмет қылып тұрушы Қожа Салық Бабажанов біздің газетке басып шығаруға Орта жүздің Бөкей ордасында жиған қазақтың мақал сөздерін берді”. Бұл мақал-мәтелдер 1876 жылғы газет сандарында жоғары кіріспе сөзбен басталса, 1877 жылғы сандарда “Біз былтыр газетімізге Бабажановтың біздің газетке басуға берген мақал сөздерін...” деген кіріспе сөзбен берілген. Газеттің 1876 жылғы 314 санында мақал-мәтелдердің жинап, газетке бастырушы Халел Бабажанов екендігі, Ал Қожа Салық Қарауыл баласы Бабажановтың қайтыс болғаны туралы деректер берілген. Алғаш қазақ мақал-мәтелдерін жинап бастырған Бабажанов кім?

Бабажанов Мұхаммед-Салық Қарауыл баласы (Қожа Салық) – 1830 жылы туып, 1876 жылдар шамасында қайтыс болған қазақ этнографы. Туған жері – Ішкі Бөкей ордасы. Ол Орынбор кадет корпусының Азиялық бөлімін бітірген, Орыс географиялық қоғамының қызметкер-мүшесі, осы қоғамның жұмысына елеулі үлес қосқаны үшін 1862 жылы Үлкен күміс медальмен марапатталған. Ғылым саласындағы еңбектері үшін марапатталған тұңғыш қазақ Бабажанов еді. Ол этнография, археология туралы мақалаларында қазақ халқының діни наным, аңшылық кәсібі, жылқы өсіру, қымыздың шипалық қасиеті жайында жазған. Бабажанов этнографиялық әр түрлі материалдар тауып берумен қатар, қазақтың мақал-мәтелдерін зерттеуде елеулі еңбек сіңірген. “Түркістан уалайтының газетінде” жарияланған мақал-мәтелдер ауыз әдебиеті нұсқаларын жариялаудың игі бастамасы болумен қатар, мақал-мәтелдердің зерттелуінің де бастамасы деп қараймыз. Себебі баспа бетіне түскен бұл нұсқалардың қазіргі зерттеушілер үшін маңызы өте зор. Бабажановтың прогресшіл ой-пікірдегі адам болғаны, оның ғылымға сіңірген еңбектері туралы алғаш пікір айтқан қазақ этнографы Едіге Масанов болатын [3]. Ол Бабажановтың алғашқы ғылыми еңбектері орыстың белгілі этнографы П.И. Небольсинге жазған хаттарында көрсетілгені, оларды орыс ғалымы сол кезде-ақ орталық газеттерде жариялағаны туралы айтады. Шоқан сияқты өзінің ғылыми еңбектерін орыс тілінде жазған Бабажановты белгілі ғалым В.В. Григорьев “қабілетті, тамаша білімпаз адам” деп бағалағаны, қазақ арасындағы өнер білім, оқу жұмысы, мәдениет мәселелеріне де байланысты Бабажановтың орыс халқының алдыңғы қатарлы әдебиетінің, мәдениетінің қазақ еліне игі әсері тиетіні жайындағы пікірлері жазылған.

Сонымен, газет бетінде әдебиетке, оның ішінде ауыз әдебиетке, тілге жанасты материалдар да көп басылып тұрған. 1873 жылғы 3 номерде басылған мақалада автор қазақ ақындарының өлеңдері өзбек, татар, араб сөздерімен шұбарланатындығын сынаған. Қазақ өлеңінен мысал келтіріп көркемдігін сөз еткен. Газетте Орынбай, Досанбай ақынның өлеңдері (1878.№12), ақындар айтысы, қазақтың мақал-мәтел, жұмбақтары беріліп отырған. “Мың бір түн” ертегісінің қазақ тіліндегі алғашқы аудармасы да осы газетте басылған (1872.№№ 22-24; 1873.№№2,7-8,11,17). Сібірді бағындырған Т. Ермак “батыр” анызының аудармасы 1872 жылғы 10-17 номерлерде жазылған.

“Түркістан уалаятының газетінің” 1878 жылғы 11,12-сандарында Әжнйаз ақын мен Меңеш қыздың айтысы басылған. “Шымкент қаласынан бір адам біздің газетке басып шығармақ үшін өлең жазып жіберген екен... Қарақалпақтың қожасы Әжнйаз ақын мен Торғай облысындағы Кіші жүз Тама руының Меңеш атты қызының айтысқан өлеңі” деген кіріспе сөзбен басталады. Қазақтың ауыз әдебиетіндегі айтыс өнерінде қыздар айтысы өте мол екенін білеміз. Солардың бірі – осы Меңеш қыз бен Әжнйаз ақынның айтысы баспасөз бетіне түскен алғашқы үлгілердің қатарына жататын нұсқа.

Мұнда ескінің бұлжымас заңы бойынша әйелден еркек артық деген ұғымды пайдаланып, Әжнйаз ақын бірден Меңеш қызды “Байтал шауып бәйге алмас” дегендей кемітеді. Бұл айтыста да жалпы қазақ әйеліне арылмас азап болып жабысқан еріксіздік, ескі әдет-ғұрып бойынша мал бергеннің қанжығасында кете баратын мүшкіл халі суреттеледі. Өзі басынан мін таба алмаған Әжнйаз ақын Меңештің айттырып қойған күйеуі өлген соң, оны 60 жастағы ағасы Бекешке қосқанын, шал әменгерін бетіне басып, кемітіп, келемеж етеді. Әжнйаз Қосыбайұлы (1824—1878) — қарақалпақ әдебиетінің классигі, қазақ жерінде көп болып, қазақ өмірін жырлаған ақын. Осы айтыстың қарақалпақ тіліндегі нұсқасы 1960 жылы Нүкіс қаласында “Әжнйаз ақынның таңдамалы шығармаларында” жарық көрді. 1962 жылғы Қарақалпақ экспедициясының материалдарынан алынып қазақ тіліндегі нұсқасы да басылды (Айтыс. Алматы: Жазушы, 1965).

Осы айтыстың тағы бір нұсқасы Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында сақтаулы тұр.

“Түркістан уалаятының газетінің” 1878 жылғы санында Мәделі қожа ақынның ел арасындағы болыстыққа таласуды сынаған өлеңі берілген. Мәделі қожа (1816—1888) қазіргі Түркістан ауданының Бадам ауылдық кеңесіне қарасты Ақбұлақ өзенінің бойында туып-өскен. 1858 жылғы қазақтардың Қоқан хандығының езгісіне қарсы

көтерілісіне қатысқан. Белгілі өлеңдері: “Бір жан жоқ болыстыққа талас емес”, “Арыстанбайға”, “Қанай датқаға”. Олардың қолжазбалары Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында сақтаулы. Газетте басылған Мәделі қожа өлеңінің алдында “Бір өлеңші адам елде үлкен жиылыс болғанда бір болыс сайлағанда өлең шығарған екен...” деген кіріспе сөзбен басталатын мақала берілген. Ол мақалада Кертағыұлы Орынбай акын (1813—1891) жайында деректер келтіріліп, қазақ ақындарының өлеңдерін араб, парсы, татар тілдерінен кірген сөздермен шұбарлауға қарсы пікір жазылған. Автор қазақ тіліндегі өлеңдердің көркем екендігін айта келіп, газетте қазақ өлеңдерін басу керектігін мәселе етіп көтерген. Осы мақалада сөз болып отырған қазақтың белгілі ақындарының бірі Орынбай ақынның өз әкесі Байқожа, арғы атасы Кертағы жырау болған. Орынбайдың ақындық өнері туралы “Түркістан уалаятының газетінен” бастап, төңкерістен бұрын да, кейін де А. Янушкевич, Ш.Уәлиханов, В. Радлов, Ы. Алтынсарин, С.Сейфуллин, С. Мұқанов, Е.Ысмайылов, т.б. зерттеушілер зерттеген. Оның өлеңдері, айтыстары ел аузында сақталумен қатар, газет-журналдарда, жинақтарда басылып келеді.

Қазақтың оқыған интеллигенциясы қазақ елінің шаруашылық жайларымен, сол кездегі ғылым табыстарымен, әдебиет-мәдениет саласындағы жаңалықтармен қазақ тілінде алғаш рет осы газет арқылы танысты деуге болады, 1877 жылғы 3-санында Семей қаласынан жазылған хатта “Түркістан уалаятының газетінің” қазақ оқығандары мен оқытушыларының білімін көтерудегі маңызы сөз етілген. Осы газеттің редакторы Н.П. Остроумов “Түркістан уалаятының газетінің” Орта Азия халықтарының мәдени өміріндегі ролі, Ресей үшін Петр біріншінің “Ведомостісімен” бірдей деген пікірді айтқан.

“Түркістан уалаятының газеті” патша үкіметінің Ресей заңдарын, жарлықтарын жариялайтын ресми орган бола тұрса да, оның бетінде жоғарыда көрсеткен маңызды мәселелер қойылып, оның ішінде өнеркәсіп орындары, телеграф сымын жүргізу, темір жол салу; жаратылыс байлықтары, оны өндіру мәселесі; егін шаруашылығы, жер өңдеу, күріш, мақта егу ісі; мал шаруашылығы, қазақ малының тұқымын асылдандыру мәселесі көтерілді. Сонымен қатар газет бетінде қазақ халқының мәдени өміріне, тарихына, этнографиясына, ауыз әдебиетіне жанасты материалдар басылып тұрды. Оларда қазақ елінің басқа елдермен қарым-қатынасы, қазақ пен қырғыздардың айырмашылықтары, қазақ халқының шыққан тегі, әдет-ғұрпы, салт-санасы; орыс тілінде ашыла бастаған мектептердегі оқу-ағарту ісі, ескі

діни мектептер туралы; тәрбие мәселесі; тіл мен әдебиетке, ауыз әдебиетіне жанасты материалдар басылып тұрды. Демек, Қазақстанның Ресейге қосылуының қазақ халқының экономикасы мен мәдени өмірі үшін зор маңызы болғандығын газет бетіндегі мақала-хабарлардан анық көруге болады.

“Түркістан уалаятының газетінің” соңын ала Орта Азия халықтарының тілдерінде газет-журналдар шыға бастады. Патша үкіметінің отаршылдық ниетіне қарамастан, бұл газеттер қазақ халқы мен Орта Азия халықтарының орыс халқының мәдениетіне тарту ісінде прогрестік роль атқарды.

* * *

1. *Остроумов Н.П.* Сведения о Туркестанской туземной газете // Труды Сырдарьинского Областного Статистического Комитета в 1887–1888 гг.–Ташкент, 1888.

2. XX ғасыр басындағы қазақ ақындарының шығармалары. – Алматы, 1963. – 341 б.

3. *Масанов Э.А.* Очерки истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – Алма-Ата, 1966. – С.196–170.

“ДАЛА УАЛАЯТЫНЫҢ ГАЗЕТІ”

Тарихымызды танып, түсінуге себін тигізетін түпнұсқа еңбектердің ішінде “Дала уалаяты газетінің” орны ерекше. Газет үкімет тарапынан шыққан ресми газет болса да, көп уақыт Сібірге айдалып келген, бостандықты көксеген адамдардың ықпалында болып, олар мұны халық газеті етуге тырысты. Газетке дұрыс бағыт берген сондай жандардың қатарында Г.Н. Потанин, Н.М. Ядринцев, Л.К. Чермак т.б. бар.

Ұлттық баспасөзіміздің төлбасы “Түркістан уалаятының газетінің” соңын ала Орта Азия халықтарының тілдерінде газет-журналдар шыға бастады. Патша үкіметінің отаршылдық ниетіне қарамастан, бұл газеттер қазақ халқы мен Орта Азия халықтарын орыс халқының мәдениетіне тарту ісінде, сондай-ақ қазақ халқының рухани өміріндегі аса маңызды оқиға болды.

Халқымыздың әдеби мұраларының ішінде “Дала уалаятының газетінің” орны ерекше. “Дала уалаятының газеті” 1888 жылдан 1890 жылға дейін Омбыда шығып тұрған “Акмолинские областные ведомости” газетіне қосымша ретінде орыс және қазақ тілдерінде шыға бастаған. Газеттің орыс тіліндегі сандары “Особое прибавление к Акмолинским областным ведомостям” деген атпен шыққан. 1894 жылы “Особое прибавление” орнына екі тілде шығатын газет ұйымдастырылып, оның орыс тіліндегісі “Киргизская степная газета” деп аталса, қазақ тіліндегі серігі сол “Дала уалаятының газеті” деген атпен шыға берді. Жалпы бұл газет 1888 жылдан 1902 жылдар арасында аптасына бір рет шығып тұрды. Газеттің ақырғы саны 1902 жылы наурыз айында шығып, содан кейін “Сельскохозяйственный листокке” айналды. Газетте әр жылдары редактор болғандар: И. Козлов, К. Михайлов, Г. Абаза, А. Попов, Д. Лавров. Қазақ тіліндегі номерлерін шығару ісін басқарушылар Ешмұхамед Абылайханов, Дінмұхамет (Дінше) Сұлтанғазин, Рақымжан Дүйсембаев.

Газет өзінің бағдарламасы бойынша патша үкіметінің бұйрық-жарлықтарын, заң-заңдарын, әкімшілік басқару істерін жариялайтын ресми тілі ретінде шықты. Сол кездегі басқа газеттер сияқты “Дала уалаятының газетінің” екі бөлімі болды: ресми бөлім, ресми емес бөлім. Соңғы бөлімде көбінесе көпшілікке пайдалы, ғылым-білімге қатынасы бар мақалалар басылып тұрды. Бұл үкімет тарапынан шыққан ресми газет болса да көп уақыт Сібірге айдалып келген, бостандықты көксеген адамдардың ықпалында болып, олар оны халық газеті етуге тырысты. Осы ретте газетке дұрыс бағыт

берген Г.Н. Потаниннің, Н.М.Ядринцевтің, Л.К.Чермактің рөлі аса зор. Сол сияқты прогресшіл интернационалист адамдардың қатысуымен газет әр уақыт шаруашылық, мәдениет, әдебиет жайынан, Орталық Ресейде не болып жатқаны туралы аса құнды бай материалдар жариялап отырды. “Дала уалаятының газеті” жергілікті басқа газеттен гөрі қазақ бұқарасының тұрмысын, оның шаруашылық жағдайларын, мәдени тіршілігін толығырақ жарыққа шығарған газет. Бұрынғы Сібір әкімшілігінде болған Семей, Ақмола, Тобыл, Жетісу қазақтары білім жаңалығын алғаш осы газеттен оқып, танысып, сол арқылы көзін ашып, көкірегін сана сәулесімен толтырды. Газет қазақ бұқарасын орыс халқының бай әдебиетімен, мәдениетімен таныстырып, оның кең сарайының есігін ашты. Оның бетінде А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой, М.Ю. Лермонтов, Д.Н.Мамин-Сибиряк, Г.И.Успенский шығармашылығының, И.А.Крыловтың мысалдарының қазақ тіліндегі алғашқы аудармалары басылып тұрған. Сондай-ақ газетте қазақ елінің тұрмысын, әдебиетін, мәдениетін зерттеуші орыс ғалымдары өздерінің мақала-хабарларын жиі бастырып тұрған. Г.Потанин, А.Алекторов, А.Ивановский, А.Добромыслов, В.Обручев, Н. Пантусов, т.б. қазақ елінің тарихына, этнографиясына жанасты материалдармен қатар қазақ халқының ауыз әдебиеті нұсқаларын жинап бастыруда көптеген пайдалы жұмыстар істеді.

Газет, негізінде, жергілікті отаршылық-әкімшілік орындарының ресми ұйымы бола тұрса да, халықты отырықшылыққа, өнер-білімге, мәдениетке шақыруда едәуір роль атқарды, қазақтың жазба әдеби тілінің дамуына зор ықпал жасады. Оның бетінде қазақ тілінде бұрын болмаған қоғамдық-публицистикалық, ресми іс қағаздары стильдері қалыптасты, ғылыми стильдің негізі қаланды, аударма тәжірибесінің алғашқы қадамы жасалынды, араб графикасына негізделген қазақ жазбасында бірінші рет тыныс белгілері қолданылды.

Газет қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірін оятуға, мәдени әдеби түсінігінің молая беруіне едәуір әсер етті. Саяси-экономикалық мәселелермен қатар оқу-ағарту ісінің жәй-күйі, өнер-білімінің пайдасы, орыс мәдениетінің жетістіктері, қазақ әдебиетінің хал-қадыры, қазақ зиялылары мен ғалымдарының өмірі жайында бір қыдыру тарихи құнды мақалалар, хабарлар жариялады. ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ еліне игілікті әсерін тигізе бастаған орыс әдебиетінің, мәдениетінің, шаруашылығының үлкен нәтижесі – қазақтың тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлихановтың, классик ақыны Абай Құнанбаевтың, ағартушы әрі жазушы Ыбырай Алтынсариннің қоғамдық саяси көзқарастарының қалыптасуы дейміз.

Халқымыздың ұлы ғалымы Шоқан Уәлиханов туралы қазақ тілінде басылған алғашқы мақалалардың бірін осы газет бетінен оқимыз.

Шоқан Уәлихановтың туғанына 60 жыл толуына арналып берілген мақалада оның жан-жақты білімді, адамгершілігі мол, ғылым жолындағы еңбектері сөз болумен бірге, оның қазақ халқының болашағы үшін орыс халқының алатын орны туралы пікірі айтылады: “...Шоқан Уәлиханов ғылым, өнер иесі халықтың ғадет заңын біліп даңғыл, биік жолға шықса да өзінің туған жайын жатырқамай һәм ұмытпады... Тағы да ғалым өнерінің қымбат екенін біліп, құрмет тұтып өзінің халқын бек жақсы көрер еді. Ләкин Россия халқын қорғап, қоршап болысқаныменен Азия халықтары ілгері басып һәм надандықпен құтылар ма деп ойлар еді” – дейді, газеттің 1894 жылғы 18 – санында жарияланған мақалада.

Халық үшін аянбай еңбек еткен дарындардың бірі – қазақ халқының тұңғыш ағартушысы, жазушы, жаңашыл педагог Ыбырай Алтынсарин туралы да газет бетінде мақала хабарлар жарияланып, оның өзі жазған өлеңдері де басылып шыққан. Ы. Алтынсарин қайтыс болғаны туралы дерек берілген некролог мақалада “артықша туған қырдың кең даласының баласы” Ыбырайдың ерекше дарындылығын, білім құмарлығын, өздігінен ізденіп білім иесі болғанын, өзінің туған халқы үшін пайдалы аса көрнекті қайраткер екендігін жазады. Газет бетінде Ыбырайдың “Киргизская хрестоматия” оқулығына кірген бірнеше әңгіме, өлеңі жарияланған. “Балғожа бидің баласына жазған хаты” деген өлеңі газетте “Нұржан бидің оқудағы баласына жазған хаты” деген атпен осы газеттің қызметкері Қылышбаев Әбдірахманның қолы қойылып берілген, “Ізбасты би”, “Сәтемір хан” сияқты аңыз әңгімелер газет бетінде мольнан басылған.

Ұлттық баспасөзіміздің алғашқы қарлығаштарының бірі – “Дала уалаятының газеті” қазіргі Қазақстан Республикасының кітапхана қорлары мен мұрағат қазыналарында сақталмаған өте сирек кездесетін нұсқаға айналып отыр. Санкт-Петербургтегі М.Е. Салтыков-Щедрин атындағы кітапхана қорында “Дала уалаятының газеті” сақтаулы тұр.

***“Дала уалаятының газетіндегі”
қазақ елінің қоғамдық саяси мәселелері***

Газет қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірін оятуға, мәдени, әдеби түсінігінің молая беруіне едәуір әсер етті. Саяси экономикалық мәселелермен қатар оқу-ағарту ісінің жай-күйі, өнер-білімнің пайдасы, қазақ әдебиетінің хал-қадір, қазақ оқығандары мен

ғалымдарының өмірі жайында бірқыдыру құнды макалалар, хабарлар жариялады.

Қазақтың тұңғыш ғалымы Шокан Уәлихановтың, классик ақыны Абай Құнанбаевтың, ағартушы әрі жазушы Ыбырай Алтынсариннің ғалым, тарихшы жазушылары Мәшһүр-Жүсіп Көпеев пен Шәкәрім Құдайбердиевтің, қоғам қайраткері, ғалым Әлихан Бөкейхановтың мақала-хабарларымен қатар олар туралы қазақ тілінде басылған макалаларды да осы газет бетінен оқимыз.

Тарихи, мәдени тұрғыдан келгенде де “Дала уалаятының газетіндегі” мұраларымызды қайта жаңғыртудың, жариялаудың ғылым қорын байыту үшін де маңызы зор. Материалдардың көпшілігі ғылыми айналымға түспеген соны деректер. Сондай-ақ ол материалдар ғылыми маңыздылығы жағынан тек қана мұрағат қазынасымен салыстыруға болатын зерттеудің күрделі қайнар көзі болмақ.

Олардың ішінде кезінде халқымыздың тарихында елеулі орны болған қазақ оқығандарының қазіргі замандастарымызға аты белгісіз болып келген қаншама азаматтарымыздың атын жаңғыртуға болады. Дінмұхамет Сұлтанғазин, Ешмұхамет Абылайханов, Рақымжан Дүйсембаев, Асылқожа Құрманбаев, Отыншы Әлжанов, Сәдуақас Мұсаұлы Шорманов, Мейрам Жанайдаров, Қорабай Жәланов, Барлыбек Сыртанов, Жакып Ақлаев, Зұлқарнайын Шөкеұлы Нұралыханов, Жағыпар Айманов, Әміре Негербеков, Бодаубек Райымбеков, Дүйсембай Тұранов, Жәке Сақатайұлы Тұранов т.б.

Бір кезде қазақ елінің дарынды ғалымы Ермұхан Бекмахановты Кеңесары бастаған қозғалысты ұлтшылдық тұрғыдан зерттеді деп айыптап жер айдаса, бұл күнде Кеңесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық қозғалыс — қазақ елінің кешіп-қонуына қажетті жерлерге бекіністер салынып, қазақ жерінің ең құнарлысын берсе қолынан, бермесе жолынан тартып алынып, халқына қолданылған қысастық пен зорлық-зомбылыққа қарсы күрес екендігі дәлелденіп отыр.

Пағшалық Ресейдің отаршыл саясатының бетін ашта түсетін еңбектің бірі өткен ғасырдың 1880 жылы жырық көрген Ахмет Кеңесарин жазған “Сұлтан Кеңесары и Сыздық” кітапта Сыздық деп жазылған) атты кітап. Ташкент қаласында С.П.Ляхнин баспаханасында басылып шыққан осы кітап туралы газеттің 1880 жылғы 34-санында “Жаңа кітап” деген тақырыпмен мақала жарияланған.

Кеңесарының биласы ата жолын құран Сыздық сұлтаннан естейтін негізге алып жазған Сыздықтың бауыры Ахмет Кеңесарин. Кітапты орыс тіліне аударып, қосымша түсініктері мен ағылшын тіліндегі Сырдария облыстық есеп-қисап (статистический) комитетінің толық мүшесі В.Г.Смирнов болатын. Газеттегі мақалада

Е.Т.Смирновтың кітапқа жазған алғысөзі толық пайдаланылған. Тарихи шындық ешбір қоспасыз берілген мақалада барлық саналы ғұмырын патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы күреске бағыштаған Сыздық сұлтанның ерлік тұлғасы, адамдық бейнесі ашыла түскен.

Мақалада “ұсынған басты қылыш кеспес” деген мақалды келтіре отырып, Сыздық сұлтанның “күнәсін” кешірген патша ағзамы мен генерал Кауфманның “кеңпейілділігі” дәріптеледі. Мақаладағы кітаптың мазмұны: Сұлтан Кенесары Қасымұлының күрес жолындағы алғашқы әрекеттері; Жантай, Орман манаптармен соғысы, Кенесарының жолдастарымен қаза табуы; Кенеханның әулеті, жұрағаттары; Кенесарының балаларының Сыр бойына қоныс аудару себептері; Тәшкентті патша әскері жаулап алғанға шейінгі Сыздық сұлтанның Бұхар соғысына қатысқаны; Сыздық сұлтанның Абдул Мәлік (Кәтта төренің) соғысына қатысқаны; Орыстардың Хиуаны жаулап алуы; Сыздық сұлтанның түркімендерге барғаны; Қашғарда болғаны; Кітап Сыздық сұлтанның суретімен безендірілгені де мақалада сөз болады. Бұл деректердің қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күрескен “соңғы жауынгердің” өмір жолын зерттеушілері үшін құнды деректер екені сөзсіз.

Қазақ халқының азаттығы үшін басын бәйгеге тіккен Кенесары Қасымұлын құртып-жою мақсатымен патша өкіметі қазақ даласына арнайы жазалаушы отрядтар жіберген болатын. Сол отрядтың құрамында болған орыс солдаттың әңгімесін газеттің 1888 жылғы 19-санында “Тұтқын болмыш Бибидің бақытты болған хисасында” (Кенесарының тұрасынан жазылмыш нәрседен алынғандар) деген тақырыппен жариялап, соңынан белгісіз автордың “И.Б.” деген инициалы қойылған. Әңгіме жеңіске жеткен өктем ұлттың атынан беріліп отырса да қазіргі оқырманға талай ой салғандай. Соңынан түскен жазалаушы отрядтың Кенесарының туған-туыстарының ауылдарын шауып алып, мал-мүлкін талан-таражға түсіргені, бала-шағаларын олжалап бөліп алғаны суреттеледі. Ауылдың сыртында өліп қалған түйенің жанында жылап қалған екі жасар кішкене қыздың отрядтағы қазақ-орыс солдаттың олжаға берілгені, қыздың солдатты “әке” деп еркелейтіні де нанымды суреттеледі. Тұтқын әйелдердің жас қызды “Биби шырағым” деп Көшек сұлтанның перзенті деп аяп, сыйлайтыны да сөз болады. Көшек кім еді? Қасым ханның бәйбішесінен туған — Есеншәді, Саржан, Көшек, Үсен, Кенесары, тоқалынан туған жалғыз — Наурызбай болатын. Әңгімедегі Көшек — Кенесарымен бірге туған бауыры Көшек сұлтан еді. Әңгіме сонында Бибидің ержетіп орыс офицеріне тұрмысқа шығып, бала-шағалы болғаны, бақытты ғұмыр сүргені дәріптеледі.

Әрине, екі жаста жетім қалған Бибидің атакты ата-бабаларын білмеуі де мүмкін. Білсе, өмірі өкінішпен, өксімен өтуі де мүмкін. Ол жағы бізге беймәлім...

Газеттің 1892 жылы 1—7 сандарында басылған көлемді мақалаларда патша мұрагері Николай Александрович Романовтың Омбы қаласына келу құрметіне ұйымдастырылған көрмеде қазақ елінің қолөнер түрлерінен, этнографиялық материалдарынан мол мәліметтер берілген. Әр облыстан ұйымдастырылған алғашқы көрмеде киіз үй, оның ішіндегі жасаулары, қазақ әйелінің киім-кешегі, көш көріністері суреттелген. Омбы қаласындағы өткен ат жарысында бірінші бәйгені жеңіп алған Мейрам Жанайдарұлы туралы деректер келтірілген. Газеттің 1895 жылғы 41—49 сандарында араб ертегісі “Мың бір түннен” тұңғыш рет қазақ тілінде аудармалар жарияланған, халқымыздың әдеби, мәдени, саяси өмірінде өзіндік орны болған азаматтарымыздың бірі — Мейрам Жанайдарұлы.

“Дала уалаятының газетінде” қазақтың ауыз әдебиеті, нұсқалары мен аңыз әңгімелерін Отыншы Әлжанов “Орта жүз”, “Бабайбүркіт” деген бүркеншік атпен мольна жариялап тұрған. Алғаш баспа бетіне түскен бұл нұсқалар кейін халықтық қазынаға айналып, көптеген жинақтарға басылса да тұңғыш жарияланған Отыншы Әлжановтың аты-жөні көрсетілмей келген болатын.

Жеті жыл Ресейдің елшілік кенесінде жұмыс істеген француз жазушысы, әдебиет зерттеуші, 1888 жылдан Франция академиясының мүшесі Вогюэ Эжен Мелькиор де (1848—1910) Ресейдің Орта Азияны отарлау саясаты туралы жасаған баяндамасын “Дала уалаятының газетінде” “Француз жұртының кісісі де Вогюэ дегеннің Орта Азиядағы орыстар турасында айтқаны” деп 1888 жылғы 52-санында жариялаған. Мақала “Русские Ведомости” газетінің арнаулы тілшісінен алынған.

XIX ғасырдың орта кезіндегі қазақ жерін тонау, қазақ халқын құртып-жою күшейе түскен еді. Газет бетіндегі 1868 жылы шыққан “Ереже” туралы түсінік мақалаларда халықты аяусыз езіп-жаншуды заңдастырған “Ережемен” халықты таныстырған. Бұл мақалада қазақ даласына жана әкімшілік саясат енгізіліп, елдің көшіп-қонуына қажетті жаз жайлауы, қыс қыстауы болған ата қонысынан айырыла бастаған ел сүрені анық байқалады.

“Артық жерге” қоныстанушылар қазақ тұрмысына, оның шаруашылық тәсіліне елеулі нұқсан келтіргені, жергілікті халықтың жерді пайдалану құқы бұзыла бастағанын көптеген мақала-хабарлардан оқуға болады.

Солардың бірі – “Қазақтардың жерін қалайша билеп пайдаланып тұрғанның баяны” деген мақалада “Уақытша ереже” бойынша қазақ жеріндегі қыстау, жайлау, күзеу және бай, кедей, жатақ, кірме туралы мәліметтер береді. “Керекуден келген хат” деген газет корреспондентінің хабарында ауа райының қуандығынан болған Керекудегі жұт туралы айта келіп, “Жұт жеті ағайынды” деген қазақ мақалын келтіріп “Сегізінші жұт” деп келімсек қазақ-орыстардың қазақтарға жасап отырған озбырлығынан мәлімет береді. Үзінді келтірейік: “...Біздің қазақтар айтушы еді, “жұт жеті ағайынды” деп, енді жұт сегіз ағайынды болды. Қалай қазақ малы тебінде жүріп, қазақ-орыс жеріне аттап кетсе, қазақ-орыстар қазір қуып әкетеді. Артынан сатып аламыз. Қазақ қысылып тұрғанда құры қарап жатқан жерді беріп, жақсылық қылса, ештемесі кетпес еді, тату көрші болып тұрар едік, бір-біріміздің бар-жоғымызға қарап”, – деген.

Аңқау елдің билігін, қазақ жерінің иелігін қолына алған патша әкімдерінің зымиян саясатымен келімсектердің қас-қабағына қарауды, орыс әкімдеріне жалтаңдауды, жағымпаздықты үйреніп, мүсәпір халге түсе бастаған қазақ елінің бейнесін осы бір хабардан-ақ аңғарғандай боламыз. Патшалы Ресейдің Түркістан аймағын жаулап алғанына 25 жыл толуына арналған “Мейрам болған күн” деген мақалада Ресейдің саясатын аша түсетін деректер молынан келтірілген. Орыс әскерінің қару-жарақ күшін, отарлау саясатының күштілігін дәріптеген бұл мақалада М.Г.Черняевтің Шымкентті бағындырғаны, В.А. Перовскийдің Ақмешітті жаулап алуы, қазақтың ең шұрайлы жерлеріне Қапал, Ақтау, Ұлытау бекеттерінің салынғаны, Орал, Орынбор, Форт Александровский, Раимский, Қарабұтақ бекеттері салынғаны және Ташкент қаласы жаулап алынғаны туралы мәліметтерді осы мақаладан оқимыз.

“Александр екіншінің тұсындағы қазақтар” деген мақаланың соңынан автордың инициалы В.Д. беріліп, патша өкіметінің қоныстандыру арқылы жүргізген отарлау саясатынан мол мағлұмат келтірілген. 1734 жылдардан бастап, патша өкіметінің шығарған заңдарынан кейін, қазақ жері болыстарға бөлініп, болыс уезге бағынып, уезді басқаратын ояз патша өкіметінің өкілі болған. 1865 жылдан бастап қазақ жеріне зерттеуге арнайы экспедициялар жіберілгені, “Уақытша Ереже” туралы мол деректер берілген. Осылайша елдің еркіндігін алған патша чиновниктері болыстарды бір-біріне айдап салып, оларды ояздарға кіріптар еткен саясаттың қалай жүргізілгені газет материалдарынан анық аңғарылады.

Газеттің қазақ тіліндегі шығарушылары Дінмұхамет Сұлтанғазин, Асылқожа Құрманбаев, Рақымжан Дүйсенбаевтың мақалаларын

редакциялық мақалалар деп қарауға болады. Үшеуі де кезінде қазақ баспасөзінің тарихында елеулі орын алған, білімді, ғалым, аудармашы болумен қатар, газет бетінде халқымыздың мәдениеті, әдебиеті, тілі, тарихы, шаруашылық мәселелері жөнінде сауатты да білімдар мақалалар жариялаған. Екі тілде бірдей аударма жасап, қазақ халқының әдет-ғұрып, заңы, дәстүрі туралы көптеген мақала-хабарлардың авторы болған. Бұл мақалалардың қазіргі әдебиетіміз бен мәдениетіміздің тарихын зерттеушілер үшін құнды, мәнді материалдар екені сөзсіз.

Шәкәрім Құдайбердиев қазақ арасында болған уақиғадан алынған, ел аузында аңыз-әңгімеге айналып кеткен “Еңлік-Кебек” әңгімесінің сюжетін “Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз” деген мақаласында түгел береді. Мақаланың кіріспесінде қазақ халқының тарихына, әдет-ғұрпына, салт-санасына, заңына қатысты материалдар келтіреді. Мақала соңынан “Мұтылған” деп бүркеншік атын қойған. Мақаланың “Сибирский вестник” газетінің 60-санынан алынып басылғаны туралы орыс тіліндегі нұсқаның тақырып соңында берілген.

“Дала уалаятының газетінде” “Редакцияға хат” деп сонынан “Ш.Қ.” деген Шәкәрім Құдайбердиевтің инициалы қойылған мақаланың да көтеріп тұрған жүгі жеткілікті. Автор газетте басылған мақала-хабарлардың көпшілігін тілшілер өз атын шығару мақсатымен немесе ұлықтардың көңілінен шығу үшін жазатынын қатты сынға алады. Орыс авторлары қазақтың мінез-құлқын, әдет-ғұрпын білмейтіндіктен дұрыс деп жазғандары бұрыс болатынын атап көрсетеді. Газетке ғибратты қысқа әңгімелер мен кисса-дастандарды жеке кітап етіп шығаруды ұсынады. Мақалада автор қазақтың мақал-мәтелдерін, қанатты сөздерін мол пайдаланған.

Халқымыздың үш алыбының бірі Әлихан Бөкейханов қазақ елінің шаруашылығы, тарихы, тұрмыс-халі туралы жазған қазақ тіліндегі алғашқы мақалаларын “Дала уалаятының газетінде” жариялап тұрған. Иса Бердалин туралы Қорабай Жапановтың ашық хатына сын жазған. “Аңқау елге арамза молда” деген мақаласында қазақ елінің өлімге ас беру әдет-заңы туралы өз пікірін келтіріп, А.Нұржановтың мақаласын сынайды. Қазақ арасындағы артель ұйымдастыру ісіндегі жетімсіздіктер көрсетіледі. 1900 жылғы 10,11 сандарында Ә.Бөкейхановтың аударуымен Л.Н.Толстойдың “Суратская кофейня” әңгімесі басылған.

Қазақ халқынан шыққан ірі заң қызметкері Жәкып Ақпаев (1876–1934) Петербург университетінде оқып жүргенде жазған алғашқы мақаласының бірінде патша чиновниктерінің қазақ

кедейлеріне алым-салық салу жүйесін қатты сынға алады. Халқына жаны аши жазған бұл мақаланың өзінен-ақ елім деп еңіреп өткен азаматтың ашы шындықты ашып жазғанын байқаймыз.

Б.Наурызбайұлы “Қазаққа дәрігердің керектігі” деген мақаласында қазақ арасындағы денсаулық мәселесіне тоқталып, шешек дертіне қарсы егу, ел арасындағы бақсы-балгерлердің зиянды әрекеттерін әшкерелеген.

Газетте “Мемлекеттік тіл” деген мақала да басылыпты. Әр халық алдымен өз ана тілін жақсы білуі керектігін, екінші билеуші ұлт тілін, яғни орыс тілін, үшінші сол кездегі ғылым мен әдебиет тілі — француз тілін үйренуді ұсынады.

Байжұмыров Дөкей жазған “Қызылкеніш ордасы” деген мақаласында Қарағанды облысы, Қарқаралыға таяу Кент тауының шығысында архитектуралық ескерткіш Қызылкеніш сарайының III—IV ғасырлардан басталатын тарихынан мол мәлімет берген: сарайдың салынуы туралы аңыз-әнгіме келтірген.

“Жер астындағы қалалар” деген мақалада Бойер деген ағылшын лейтенантының Түркістанның шығысында археологиялық қазба жұмысын жүргізгені, көне Афрасиаб қаласының орнын тапқаны және табылған қазынды заттар туралы мәліметтер берілген.

Газетте басылған “Орда”, “Ақ патша” атты мақалаларда қазақ елінің тарихынан мол деректер берілген. Газеттің Ішкі Ордадағы тілшісі Сұлтан Зұлқарнайын Шөкеұлы Нұралыхановтың бірнеше мақала-хабарлары басылған. Солардың бірі “Бөкей халқының соңғы хандары” деген мақаласында 1812—1845 жылдардағы қазақ елінің хандық дәуірінен тарихи мәліметтер келтіріліп, Бөкей ордасының соңғы ханы Бөкей ханның баласы Жәңгір ханның (1801—1848) өмірінен деректер берілген.

Газеттің Баянауылдағы тілшілері Мәшһүр Жүсіп Көпеев пен Сәдуақас Мұсаұлы Шормановтың мақала-хабарларында қазақ елінің шаруашылығы, оқу-ағарту ісі, мәдени өмірі, әдет-ғұрпы, салт-санасы туралы құнды деректер молшылық. Бұл мақалалар қазіргі зерттеушілерге құнды деректердің қайнар көзі болмақ.

*“Дала уалаятының газеті”
және қазақ әдебиеті мен мәдениеті*

Ұлттық баспасөзіміздің қарлығаштарының бірі – “Дала уалаятының газетінің” дүниеге келуі қазақ халқының өткен ғасырдағы мәдени өміріндегі елеулі оқиға болды. “Дала уалаятының газетінде” басылған шығармаларда қазақ өмірінің барлық күрделі құбылыстары мен оқиғалары толық, тұтас қамтылмаса да, қазақ халқының

тарихында болған ұлы өзгерістер, халық өмірінің жеке-жеке суреттері алғаш баспасөз бетіне түсіп, ұлт әдебиеті мен мәдениетінің негізін қаласуға көмектесті.

Бұл басылған шығармалардың ішінен қазақтың ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан ауыз әдебиетінің, шығыс әдебиетінің нұсқаларын және озық идеалы орыс әдебиетінің нұсқаларын көреміз.

Бұл шығармалар уақытында өте маңызды болумен қатар, сол кездегі қазақ әдебиетіне жаңа агым, жаңа түр, жанрлардың бастамасына ала келді. Мұнда қазақ өмірінің әрбір көрініс-кезеңін сол өз заманына сай бейнелеумен қатар, өмірді реалистік тұрғыдан суреттеп, ескіні сынап, жаңаға бой ұру талабы да байқалады. Әрине, бұлар қазақ әдебиетіндегі алғашқы қадам болғандықтан, кейбір елеулі кемшілік-олқылықтары барына қарамастан, кейінгі әдебиетімізге игі әсерін тигізді.

“Дала уалаятының газетінде” басылған көркем шығармалардың бір тобы қазақтың өз төл әдебиеті болса, енді бір тобы орыс тілінен аударылған не шығыс әдебиетінен ауысқан әдебиет үлгілері. Бұлардың бәрі мазмұн, көркемдік жағынан әр түрлі деңгейде болса да, қазақтың жалпы жазба әдебиетінің дамуына жағдай жасады.

Бұл газет бетінде басылған әдеби нұсқалардың көбі халқымыздың бір кездегі әдеби мұраларының бізге жеткен аз ғана нұсқалары болумен қатар, жазба әдебиетіміздің алғашқы қарлығаштары еді. Бұлар қазақтың болашақ әдебиетіне әзірлік болды, ірілі-ұсақты табыстары қазақтың болашақ жазба әдебиетінің тууын жеделдете түсті.

Шығыстың классикалық әдебиетінен келген аңыз-әңгімелерден кейбір үзінділерін, не халық арасына кең тараған нұсқаларының әр түрлі варианттарын газет бетінен көп кездестіреміз. Бұл аңыз-ертегілердің сюжеті араб аңыздарынан болса да, оларда жалпы адамгершілік, сүйіспеншілік мәселелерін қазақ топырағына лайықтап, жаңа арнамен қайта суреттеп жазу тәсілі де көптеп кездеседі.

Қазақстанның Тарбағатай тауларынан Іле өзеніне дейін қазылған ор, тек аң аулау мақсатымен ғана емес, шөл даланы суландыру үшін қазылғаны жайында пікір Ш.Уәлихановтың еңбектерінде айтылған [1].

Абай дамытқан орыс әдебиетінен үйрену дәстүрі де алғаш осы газет бетінен көрініс тапты. Сол сияқты Ұлы Қазан төңкерісі алдындағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің орыстың классикалық, реалистік әдебиеті шығармаларын аудару үлгілері де осы газеттен басталады деуге болады.

Орыс классикасын аудару, одан үйрену дәстүрі ХІХ ғасырдың аяғында одан әрі дами, өркендей келе, қазақ әдебиетінде аударма мысалдармен бірге төл қазақ мысалының тууына себеп болды. С.Көбеев, Б.Өтетілеуов, С.Дөнентаев сияқты ақын-жазушылар қазақтың ауыз әдебиетінен ұсақ ертегілердің сюжеттерін пайдаланып, оларға жаңа мазмұн беріп мысалға айналдырғанын қазақ әдебиетінің тарихынан білеміз. Сондай-ақ осы газет-журналдардың бетінде қазақтың өз мысалдары, мысал жанрына тән ауыз әдебиетінің нұсқалары, ұсақ ертегілер, аллегория, өлеңдер де көп жарияланған.

Газетте жергілікті орындардың нұсқаулары, бұйрық, жарлықтары, яғни ресми материалдар орыс тілінен аударылып жарияланып отырған. Ал, ауыз әдебиет үлгілері, ертегі, аңыз-әнгіме, жергілікті жерден түскен материалдар қазақ тілінде жарияланып, одан кейін оның орыс тіліндегі аудармасы беріледі. Ресми емес бөлімде бұлардан басқа орыс тілінен аударылған ғылыми, әдеби, тарихи-этнографиялық, публицистикалық материалдар молынан жарияланып отырған.

Ол кездегі аудармашылардың білім дәрежесін, қазақ тілінің сөздік құрамының жай-күйін есепке алғанда, газеттегі аударма материалдардың ішінде жатық тілмен аударылған көркем туындылар да баршылық.

Сонымен бірге газетте жарияланған аудармалардың барлығы бірдей көркем болып келе бермейді. Көбіне орыс тілінен сөзбе-сөз аударудың нәтижесінде ұғымға ауыр, түсініксіз болып келетін аудармалар да көптеп кездеседі.

Қазақтың әдебиеттану, тіл ғылымдарының кенже кезінің, бай ауыз әдебиетінің нұсқалары және алғашқы оқыған интеллигенттер мен ақын-жазушыларының шығармалары баспа бетіне түскендігін, олар туралы азын-аулақ пікірлер мен түсініктер де болғанын, ал, ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бері қарай қазақтың әдебиеті мен мәдениеті жайындағы ғылыми мақалалар да басыла бастағанда, ол мақалаларда қазақ әдебиетіне, мәдениетіне, этнография, тарих, экономикаға байланысты мәселелер зерттеле бастағанын білеміз. Бұл игілікті бастамаға алғаш ат салысқан орыс ғалымдары, саяхатшыларымен бірге, қазақтың өз арасынан шыққан бірен-саран болсын ақын-жазушылары мен оқығандарын еске алсақ, қазақтың төңкеріске дейінгі әдебиеті мен тілі саласында зерттейтін фактінің де молая түскенін байқаймыз.

Төңкерістен бұрын қазақ тілінде шығып тұрған “Дала уалаятының газетінде” жарияланған қазақ елінің тарихынан, әдебиетінен, мәдениетінен, саяси өмірінен, ғылымынан дерек беретін

сан алуан әр түрлі материалдарды бір жүйеге келтіріп, оларға қазіргі кездегі көзқараспен дұрыс баға бере отырып, ең құндыларын қазақ ұлттық әдебиеті мен мәдениетінің игілігіне жарату – қазақ елі филологтарының басты міндеті.

Газет бетіндегі материалдарды талдау үстінде, қазақ әдебиетіне байланысты ең келелі мәселелерге ғана тоқталдық. Жалпы газет бетінде басылған шығармалардың бәрін қамту мүмкін емес.

Ұлттық баспасөзіміздің алғашқы қарлығаштарының бірі – “Дала уалаятының газетін” ғылыми тұрғыдан игеру жұмысы әдебиетіміздің дамуына проблемалық, теориялық мәселелерді кеңінен көтеруге, оны терең жан-жақты зерттеу ісіне көп себін тигізетін саласы.

Оқушы назарына ұсынып отырған “Дала уалаятының газетіндегі” әдеби нұсқалар атты жинақта 1888–1894 жылдар аралығында шығып тұрған газет беттерінде жарияланған әдеби публицистикалық материалдардың үлгілері беріледі.

“Дала уалаятының газеті” қазіргі Қазақстанның кітапхана қорлары мен мұрағат қазыналарында сақталмаған өте сирек кездесетін нұсқаға айналып отыр. Жинақты дайындау үшін Мәскеудегі КСРО-ның В.И. Ленин атындағы Мемлекеттік кітапхана мен Санкт-Петербургтағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы Мемлекеттік кітапхана қорында сақтаулы тұрған “Дала уалаятының газетінен” түсіріп алынған микрофильмдер мен фотокошірмелер пайдаланылды. Бұл күнде өте аз сақталып, сирек кездесетін бұл газеттен көшірілген үлгілерде әңгімелер, аңыздар, ертегілер, мысалдар, мақал-мәтелдер, аударма ертегілер, қазақ елінің әдебиетіне, мәдениетіне, тарихына, этнографиясына, тіліне қатысты материалдар қамтылды. Сондай-ақ Л.Н.Толстойдан қазақ тіліне алғашқы аударылған шағын әңгімелері мен нақылдары, И.А. Крыловтың қазақ тіліне аударылған мысалдары, Абай Құнанбаевтың өлеңдері, Ыбырай Алтынсариннің шығармалары мен өлең-жырлары, айтыс, мақал-мәтел, жұмбақтар, әдеби публицистикалық мақалалар түгел дерлік беріліп отыр.

Нұсқалардың көпшілігі бұрын-соңды еш жерде жарияланбағанын еске ала отырып, зерттеушілерге салыстыра пайдалану үшін әр салада, әр жанрда жазылған материалдарды газетте қалай жазылған болса сол калпында беруге тырыстық. Бірақ есте болатын жай –ол кездегі баспасөзде дыбыстардың өзі де бір қалыпқа түспегендіктен әр мақалада әр түрде берілген сөздер қазіргі қазақтың қалыптасқан жазуымен берілді.

Газетте 1888–1894 жж. шыққан сандарында ешқандай тыныс белгілері қойылмаған, ал 1894 жылдан бастап тыныс белгілерінің орнына жұлдызша, немесе дөңгелек т.б. белгілер қойылғанын еске ала

отырып, нұсқаларды көшіру үстінде керекті деген жерлерде тыныс белгілерін шартты түрде қойып отырдық.

Сол кезде қолданылған халықтардың аттары, географиялық атаулар газетте қалай жазылса, солай берілді. Мысалы, газет материалында *қазақ – қырғыз, өзбек – сарт, ұйғыр – тараншы, татар – ногай* деп берілген жерлерде кездескен сайын ескертпе беруді артық көрдік.

Орыс тіліндегі нұсқалар да газетте қалай басылса, ешбір өзгеріссіз, сол қалпында көшіріп берілді.

Микрофильмнен, фотокопиядан оқу мүмкін болмаған кейбір нұсқалар, не үзінділер қысқартылып берілді.

Нұсқалардың әрқайсысына түсініктер жазылды.

“Дала уалаятының газетіндегі” әдебиет нұсқалары

Қазақ ертегісін зерттеу жұмысының басы осы ертегілерді жинап жариялаудан басталады десек, газет бетінде ертегілердің алғашқы жазылып алынған нұсқалары басылған. Олардың қазақ тіліндегі нұсқасымен қатар, аудармасы орыс тілінде беріліп отырған. Бұл ертекттерді жинап бастырушы орыс ғалымдары А.Е.Алекторов, А.А. Ивановский, М.Бельский, М. Миропиев т.б. болса, сол кездегі қазақ оқығандары Бөкен Адықов, Жағыпар Айманов, Отыншы Әлжанов, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Қорабай Жапанов, Бодаубек Райымбеков, Ташмұхамед Сейфуллин, Рақымжан Дүйсембаев т.б. болды. Бұлардың кейбірі жазып алған ертегілерінің халықтық ауызша шығарма деп қарап, өзінің атымен бастырған. Ал кейбіреулері кімнен, қай жерден жазып алғаны туралы деректер беріп, өздерін хабарлаушы ретінде көрсеткен. Біз ертегілердің соңынан қол қойылған авторы болса да, соларды жинаушы, зерттеуші ретінде қараймыз, Сонымен бұл газет бетінде қазақтың ауыз әдебиетінің нұсқалары алғаш басылып, оның алғашқы зерттеуші, жинаушылары да көріне бастайды.

Әр алуан сюжетке негізделген бұл ертегілерде қаһарлы хан, қу уәзір, ақылды, тапқыш, енбеккер кедей шаруа образдары дараланып суреттелген. Ертекттермен қатар, мысалға жуық ертекттер де көп басылды. Газет бетінде аударма мысалдармен бірге қазақтың өз мысалдары алғаш жарияланды. Ол мысалдар қазақтың ауыз әдебиетіндегі ұсақ ертекттердің желісінде болса да мысал жанрына тән қасиеті бар бола тұрып, сол ертект не ұсақ әңгіме, өлеңнің ішінде ғибрат беріп, түйін жасайды.

Ертегілер және мысал-ертегілермен бірге газет бетінде эпостық жырлар, аңыз әңгімелер де көп басылған. “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының мазмұнын Н. Пантусов “Баян сұлу менен Қозы Көрпештің

моласы турасынан қазақ арасындағы сөз” деп бастырған. Батырлар жырынан “Нәрік батыр” жырының ертегіге айналдырған нұсқасын А.Е.Алекторов жазып алып жариялаған. Бұлар ел аузында ғасырлар бойы сақталып келіп, алғаш баспа бетінде түскен, ендігі жерде қазіргі оқушы қауымға қазақ халқының мәдени өмірі мен тарихынан көптеген құнды мәлімет беретін нұсқалар.

Тарихи аңыз-әңгімелерден қазақ елінің қалмақ-монғол басқыншыларының шабуылына қарсы күресінен деректер беретін шығармалар да мол. “Қалмақтолағай, яғни қалмақтың басы” деген аңыз әңгімеде қазақ пен қалмақ арасындағы жаугершілік кезең суреттеледі. Халық арасына кең тараған “Ақсақ құлан”, “Жошы хан” аңыз әңгімесінің екі нұсқасы “Дала уалаятының газетінде” жарияланған. Газеттің 1897 жылғы 13,14,18 сандарында басылған Атбасар уезі, Бағаналы қазақтарының аузынан жазылып алынған “Алаша хан хәм оның баласы Жошы хан турасынан қазақ арасында бар сөз” деген тақырыппен жарияланған. 1899 жылғы 50–санында “Темірланның оры” деген тақырыппен Д.Н. Жетпісбаев жазған нұсқасы жарияланған. “Темірланның оры” (“Жәнібектің оры” деп аталады), Қазақстанның Тарбағатай тауларынан Іле өзеніне дейін қазылған ор, тек аң аулау мақсатымен емес, шөл даланы суландыру үшін қазылғаны жайында пікір Ш. Уәлихановтың еңбектерінде айтылған [2].

Бұл ор туралы қазақ арасында көптеген аңыз-әңгімелер кездеседі. Олардың негізгі сюжеті – хан баласын құлан теуіп өлтіреді. Қаһарлы хан баласының кегін алу үшін халыққа терең ор қаздырып, құландарды оған құлатып құртады. Аңыздың орыс тіліндегі аудармасын А. Мельков жариялаған [3]. Аңыз туралы дерек және бір нұсқасы шығысты зерттеуші ғалым В.Г.Тизенгаузеннің жинап бастырған парсы тіліндегі жинағында кездеседі. “Ақсақ құлан” күйінің нотасы А. Затаевичтың қазақ халқының өлеңдеріне арналған еңбегінде /4/ берілген. “Жошы хан” туралы аңыз әңгіменің қолжазба нұсқасы Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында сақтаулы тұр.

Қазақ елінің болмысынан өмірінде болған шындықтан алынған, кейін ел аузында аңыз әңгімеге айналып кеткен әңгімелердің ішінде газет бетінде басылған “Еңлік — Кебек” әңгімесінің орны ерекше.

“Еңлік—Кебек” аңыз әңгімесі қазақ даласында үстем тап өкілдері билеп-төстеп тұрған уақытта, ескі салт-сана әдет-ғұрыптың қаймағы бұзылмаған кезінде, шын сүйіскен жастардың бақыт тілеуі “басбұзарлық” болып көрінген тұста болған шындық. Әңгіменің бір нұсқасы “Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз” деп басталса,

екінші нұсқасы “Қазақ турасынан хикая” деп басталған. Бұл нұсқадағы кісі аттары батыр – Сергелі, абыз–Келдей, қыз – Қанлық т.б. өзгертіліп алынған. Жалпы бұл аңыздардың сюжеті біреу, бәрінде де абыз болжап батырдың болашағын айтады. Бірін-бірі сүйген, екі жас ат құйрығына байланып азаппен өлтіріледі, артында жас нәресте қалады.

1892 жылы басылған “Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз” атты аңыз әңгімесінің кіріспесі ретінде қазақ халқының тарихына, этнографиясына, географиясына, әдет-ғұрып, салт-санасына да жанасты мәліметтер берілген. Осындай аңыз әңгімелердің тек қана әдебиетке катысты емес, тарихқа, экономикаға, философия, заңға жанасты деректері де өте көп екендігін дәлелдей түсетін осы “Еңлік—Кебек” әңгімесінде Шыңғыс ханның қазақ даласын бағындыруы кезеңінен аңызға берілген Шыңғыстау маңындағы жер аттары жайында аңыз әңгімелер келтірілген. Қазақтың тұрмыс салты бойынша құда түсу, үйлену салты мойын сұнбағандарды байырғы әдет-ғұрып бойынша өлім жазасына бұйыратыны, бұл әдет-ғұрыптан ілуде біреу ғана аттай алатыны да баса айтылған. Әңгімеде әйелдің теңсіздігі, тіпті әйелді сүюдің өзі ерлер үшін намыс болғаны жайында мәлімет берілген.

Бұл нұсқалар қазақ әдебиетін зерттеушілерге де, этнографтарға да құнды материал береді. Кейінірек бұл оқиғаны Абайдың тақырып етіп беруі бойынша баласы Мағауия жырлаған. Ол поэма тіліне жетіп шеберленбеген болса да, мазмұны идея жағынан ескі билікті әшкерелеп, Еңлік пен Кебектің өліміне себеп болған Кеңгірбайдың билігінің бетін ашқан.

Қазақ халқының ұлы жазушысы М.О.Әуезов ел аузында ғасырлар бойы ұмытылмай келе жатқан осы аңыз әңгіменің негізін алып өзінің алғашқы шығармаларының бірі “Еңлік–Кебек” пьесасын 1917 жылы жазған. Қазақтың драма театрының сахнасы осы пьесамен ашылды, арада 40 жыл өткен соң пьеса 1956 жылы өңделіп бүгінгі күнге дейін Академиялық театрдың төрінен орын алып отыр.

Газет бетінде Жиренше шешен, Алдаркөсе, Асан қайғы, Қожанасыр туралы аңыз әңгімелер де көп басылған. Асанқайғы халықтың қайғылы тағдырын, мүшкіл тұрмысын көріп, құлазып жатқан сар даланы көріп, елге жақсы қоныс, жайлы жер іздейді. Міне сол Асан қайғының хан үшін емес, халық үшін еңбек етуі дәріптелген аңыз әңгіме және Асан қайғының қазақ елі жақсылыққа, бақытқа жететіндігін болжауы туралы аңыздың екі нұсқасы газет бетінде жарық көрген.

Қай халықтың болмасын, ауыз әдебиетінің күрделі бір түрі – мақал, мәтел, жұмбақтар. Бұл бір ғасырдың жемісі емес, тіпті ертеден

келе жатқан көне түр. Міне, әдебиеттің осы бір құнды көркем түрі – мақал-мәтелдің қазақ әдебиетінде баспа бетінен орын алуы ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталады. Мақал-мәтелдерді алғаш ел арасынан жинап бастыру ісіне үлес қосқандар: В.Радлов, А.Васильев, Ш.Ибрагимов, Ш.Уәлиханов, Қ.Бабажанов, П.Мелиоранский, В.Катаринский, Ә.Диваев болса, бұл газет бетінде басқа авторлардың да халықтың ұшқыр ойынан туған шын халықтық шығарма – мақал-мәтел, жұмбақты бастыру ісіне сол кезде-ақ көңіл бөлгені байқалады. Б.Дауылбаев, М.Ешмұхаметов жинаған мақалдар газеттің бірнеше санында үзбей жарияланып тұрған. Газет бетінде қазақтың төл мақал-мәтелдері көптеп басылумен қатар, басқа халықтардың да, мақал-мәтелдерінен аудармалар орыс тілінде, одан қазақ тілінде аударылып беріліп отырған. Белгілі “Қожахмет пен Әубәкірдің жұмбақпен айтысын” А.В. Васильев бастырған.

*“Дала уалаятының газетіндегі”
қазақ тілі, әдебиет сыны туралы*

Қазақ халқының көне заманнан бергі сөз байлығы осы газет арқылы қағаз бетіне түсіп, белгілі стильдік өң тапты. Газет қазақтың өз сөз байлығын пайдалана отырып, қажет болған жағдайда басқа тілдерден сөз алудан қашпау керектігін, қазақ тілінде жоқ жаңа ұғым атауларды кіргізу үшін әсіресе орыс сөздерін қолдануды ұсынды. Орыс тілінен кірген сөздерді қалай жазу керектігін газеттің бас аудармашысы Дінмұхамед Сұлтанғазин “Қазақ тілінде жазу турадан” деген мақаласында: Қазақ тіліне кірген сөздерді жазғанда сөздердің қазаққа қанша ұғымдылығына қарау керек. Егер қазаққа ұғымды болса орыстардың өз сөйлегендеріне ұқсатып жазуға тырысу керек. Мәселен қазақтар “жандарал”, “жанарал” дейді, хәм “генерал” деп жазу керек” дейді (1896, №31,32). Жалпы газет редакциясы сол кездің өзінде-ақ қазақ тіліне басқа тілден енген сөздердің транскрипциялануына көңіл аударып, бұл жөнінде дұрыс пікір ұсынды. Яғни басқа тілден енген сөздерді екіге бөліп қарау керектігін, ертеректе еніп, қазақ тілінің фонетикалық заңына бағынып кеткен сөздерді сол калыптасқан қалпында жазу керектігін, кейін келген сөздерді сол тілдегі тұлғасын сақтап жазу қажеттігін ескертеді.

Газет араб әрпімен қазақ тілінде және орыс тілінде қатар шығып тұрды. Араб жазуының қолайсыздығы – онда ешқандай тыныс белгілері және бас әріптің жоқтығы болатын. “Дала уалаятының газеті” шыға бастаған алғашқы жылдарындағы нөмірлерінде ешбір тыныс белгісі қолданылмаған. Тыныс белгілерінің жоқтығы газеттің тілін ауырлатып, түсінігін кемітуге себеп болды. 1894 жылдан бастап

газет редакциясы кейбір сөйлемдердің жігін ажыратуға сызықша (–), әр түрлі жұлдызшалар (звездочка) сияқты шартты таңбалар қолдана бастаған.

Ал 1896 жылғы 31-санынан бастап газетте тыныс белгілерін қолдану туралы хабарлама берілген. Онда осы күнгі қолданылып жүрген тыныс белгілерінің барлығы да көрсетіліп, олардың қолданылатын орындары туралы қысқаша түсінік берілген. Газет осы тыныс белгілерін өз бетінде алғаш пайдалана отырып, кейінгі жылдарда басылған сандарында сауаттылыққа қарай бір табан болса да жақындай түскен. Сонымен қатар кейінгі кезде шыға бастаған баспасөзге, басылып шыққан кітаптарға белгілі дәрежеде игілікті әсері болғанын байқаймыз.

Газетке өзек болған шығармалардың бір тобы – шығыс әдебиетінен келген және орыс әдебиетінен аударылған болса, екінші тобы – жаңа бағытта туа бастаған қазақтың өзіндік жаңа жазба әдебиеті болды.

Қазіргі қазақ әдебиетінің алдында қазақ жазба әдебиетінің негізін салған ұлы Абай Құнанбаев жасаған әдебиетпен бірге қазақтың мерзімді баспасөзінде басылған әдеби мұралар да бар. Бұл мұра халық творчествосымен тығыз байланысты болумен бірге, орыс әдебиетінен өнеге алып, бұрын қазақ әдебиетінде болмаған жанрлардың үлгісін бастады.

Әрине, бұл мұраның көп шығармалары Абай шығармаларындай биік өрелі болмаса да, сол дәуірдегі әлеуметтік жайларды аша түсуге феодалдық-патриархалдық ескі салт-сананы сынауға, әйел теңдігі мәселесін көтеруге, өнер білімге ұмтылуға арналған нұсқалар. Бұл шығармалардың бәрінде дерлік өмір шындығы, сол уақыттағы заман жайы, мәдениеттен, оқу, өнер-ғылымнан кенже қалған қазақ халқының ауыр да азапты тұрмысы суреттеледі. Бұл шығармалардың стилін, көркемдігін қазіргі әдебиетпен салыстыруға келмейді, сонда да озық идеялы, іргелі әдебиеттің алғашқы кірпішін қаласқан, оның түп төркіні болған осы нұсқалар екенін естен шығаруға болмайды.

Қазақ тілінде кітап шығару жұмысы балаң кезде қазақ тілінде басылып тұрған “Дала уалаятының газетіндегі” әдебиетке, мәдениетке жанасты мақала, хабар, әңгіме, өлең, публицистикалық мақала, очерк, мысал, ертегі, аңыз көп басылған. Бұлардың бір тобы қазақ даласын зерттеу, білу тұрғысынан жазылса, енді бір тобы сол қазақ даласында тұратын көзі ашық оқығандардың өмірде болып жатқан өзгерістер мен жаңалықтарға қатынасын білдіретін шығармалар. Негізінен, газет бетінде басылған ауыз әдебиетінің нұсқаларынан да, көркем шығармаларынан да қазақ елінің жайсыз күйі, сол кездің өзінде басталған ескі мен

жаңаның арасындағы тартыс бейнесі, әдет-ғұрып, салт-сана, ескі наным сияқты қазақ өміріндегі әр қилы құбылыстар қамтылған.

Қазақтың жазба әдебиетінде алғаш көріне бастаған ақын, жазушылардың төл шығармаларының көбі проза жанрында жазылып, бірінде әңгіме, бірінде очерк, бірінде публицистикалық, бірінде драматургиялық элементтер болса да, авторлары оған “әңгіме”, “очерк”, “пьеса”, “мысал” деп араларына шек қоймаған.

Кейбір зерттеушілер қазақ әдебиетіндегі проза жанрын сөз еткенде төңкерістен бұрынғы проза Ы. Алтынсариннің дидактикалық әңгімелері, Абай Құнанбаевтың “Қара сөздері”, С. Торайғыровтың “Қамар сұлу”, С. Көбеевтің “Қалың мал” сияқты шығармаларын ғана атап, төңкерістен бұрынғы қазақ әдебиетінде прозалық шығармалар өте аз деген пікір айтады. Шындығында, төңкерістен бұрын шыққан қазақтың газет-журналдарының бетінде басылған, бастапқы үлгі ретінде жарық көрген прозалық шығармалар аз емес еді. Ол қазақ прозасының өткен шағы болумен қатар, жалпы қазақ прозасының өсіп өрбу, қалыптасу кезеңдерінен мәлімет беретін нұсқалар. Олардың кейбірі өзінің даму жолында болашақ әдеби шығармалардың жарық көруіне себеп болды. Бұл шығармалардың көтерген тақырыптары сол заманына лайық төңкерістен бұрынғы өмір, әлеуметтік қайшылық, халықтың ауыр тұрмысы: оқу-ағарту, өнер-білімге, жақсылыққа, адамгершілікке, игілікке үндеу, әйел теңдігі, әдет-ғұрып, салт-сана мәселесі болып келеді.

Газет бетінде қазақтың алғашқы өзіндік әңгіме, очерк, публицистикалық мақала, мысалдармен бірге поэзия жанрындағы шығармалар да басылған. Бір айта кететін жай, жалпы “Түркістан уалаятының газеті” мен “Дала уалаятының газетінің” бетінде “Айқап” журналы, “Қазақстан” газетімен салыстырғанда өлең, жыр аз кездеседі. Газет бетінде басылған өлеңдердің де негізгі тақырыптары газет бетінде басылған ауыз әдебиетінің нұсқалары мен әңгіме, очерк, мысал, публицистикалық мақалалар сияқты қазақ халқының жан дүниесінің тазалығын, күйініш-сүйінішін, таза махаббатын суреттеп, еңбекке, өнер-білімге, адамгершілік ізгілікке үндеумен қатар, кері кеткен ескі әдет, өмірі өткен салт-сана, жалқаулықты, жатып ішерлікті сынай, шеней жазылған. Жоғарыда тоқталып өткен Абай Құнанбаевтың екі өлеңі мен Ыбырай Алтынсариннің өлеңдері жарияланған.

Қазақ әйелінің аянышты халі суреттелген “Әйел халі” деген өлеңде әлеуметтік шындық – қазақ әйелінің басындағы күндік өмір бір сыдырғы көркем суреттелген. Өлеңде ең алдымен қазақ қызын да ер баладай күтетін “жат жұрттық” деп сыйлайтынын, оның он жақта бұлғақтап өсетінін суреттей келіп, ескі әдет бойынша қызды айттыру,

күйеу келуі, қыздың ел-жұртымен қоштасу салты көркем берілген. Автор қазақ әйелінің әйел болып басына жаулық салғаннан бастап бас бостандығы кететінін, өмірдің өзі итермелеуімен-ақ салпыетектікке икемделе беретінін суреттеген.

Газет бетінде қазақтың ауыз әдебиетінің нұсқалары мен жаңа туып келе жатқан жазба әдебиетінің алғашқы нұсқалары басылды. Ол нұсқаларда жаңадан туып келе жатқан мәдениет нышаны – оқу-ағарту мәселесі, жаңа өмірге ұмтылу, әйелдің бас бостандығын қорғауы, ескі әдет-ғұрыпты сынау мәселелері көтерілген. Бұл көтерілген мәселелер кейінгі жазушылардың негізгі тақырыбына айналып, онан әрі қарай өріс алып дамығанын ХХ ғасыр басындағы әдебиеттен жақсы білеміз.

Әрине, жаңа туып келе жатқан қазақ әдебиетінің алғашқы кезеңіндегі яғни ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасыр басындағы әдебиет арасында үлкен айырмашылық бар. Ол айырмашылық біріншіден жаңа туып қалыптасып келе жатқан әдебиетте халық наразылығы тап күресі аз суреттелсе, ХХ ғасырдың басындағы әдебиетте, әсіресе 1905,1907 жылғы төңкерістен кейінгі кезде туған шығармаларда тап күресі мен халық наразылығы күшті де айқын көріне бастайды. Ескілікке қарсы шығармалар бастапқыда жеңіл юмор ретінде не ұсақ айып ретінде суреттелсе, кейінгі кездегі әдебиетте, яғни ХХ ғасыр басында жағымсыз әдет-ғұрыпқа қарсы шығармалар, ескіні әшкерелейтін, бүтін сол қоғамға қарсы құрал есебінде қойылған.

Зерттеушілер үшін бұл шығармалардың қазақтың Қазан төңкерісіне дейінгі әдебиетінің дамуын, орыс әдебиетінің игі әсерімен оның реалистік дәстүрлерімен тығыз байланыста алып көрсетуде және қазақ әдебиетінің төл қасиеттерін, ұлттық ерекшеліктерін айқындауда бұлармен бірге өзінен соңғы әдебиетке тигізген әсерін білуде мәні зор.

Газет бетінде басылған әдебиет мәселесі туралы пікір таласына арналған бірнеше мақаланың алатын орны ерекше. Олар қазіргідей әдеби проблемалар көтермегенмен, сол дәуір үшін маңызды мәселелерді қойып отырды. Мәселен газет бетінде Шортанбай, Шөже, Орынбай сияқты ақындардың өлеңдерін басудың қажеттігін айтады. Осы пікірге қарсы, ақындар өлеңді сый алу үшін айтады деп, онан да газетке ғылым, білім, тарих туралы мақалаларды көбірек басу керек деген пікірді ұсынады. Енді бір мақалада алғашқы мақаладағы пікірді қолдап, газет бетінде әдебиет мәселелері, қазақтың ертегі, аңыз әңгімелерінің басылуының қажеттігін сөз етеді. Бұл мақалалар “Дала уалаятының газетінің” 1889 жылғы 3, 24, 26, 39 сандарында және “Газетшілерден” деген тақырыппен редакциялық мақала басылды. Онда редакция мақала авторларын құр сөз таластыруға, бірін-бірі айыптауға бармауға

шақырады. Ақындардың тек сый алу үшін өлең шығарады деген пікірдің дұрыс еместігін атай келіп, газет бетінде жалпы халыққа пайдалы мақалалардың басылуын қолдайды.

“Дала уалаятының газетіндегі” әйел тақырыбы

Әйел мәселесі Қазан төңкерісінен бұрынғы әдебиеттің ең бір өзекті мәселесі екенін білеміз. Әйел мәселесі көтерілген XIX ғасырдың аяғындағы әңгіме, өлең, жырларда әйелдің теңсіздігі, ескі әдет-ғұрыптың құрбаны екендігі факті ретінде суреттелсе, XX ғасырдың басындағы шығармаларда әйелдің қоғамдағы орны баса айтылып, таза жанды, еңбеккер қазақ қызының еңбектегі, бала тәрбиелеудегі болашақ буынды өсірудегі ролі көрсетілумен қатар, әйелдің бас бостандығын қорғау мәселесі көтеріле бастайды. Қазақ қызының жағымды образын жасаған М.Дулатов, С. Торайғыров, С. Көбеев, М. Сералин сияқты демократ жазушылардың алғашқы әйел мәселесіне арналған мақала, әңгіме, очерктері де осы газет-журнал бетінде басылды. Бұл жазушылар өз шығармаларында әйелді қорлайтын ескі әдет-ғұрыпқа қарсы күрес ашып, қатты сынға алды. Бұл тақырып кейінгі буын жазушыларға негізгі тақырыптың бірі болғанын қазақ әдебиетінің тарихынан жақсы білеміз. Осы тақырыпты XX ғасырдың басында роман, поэма, очерк жазған акын-жазушылар дамыта отырып “Бакытсыз Жамал”, “Қалың мал”, “Қамар сұлу” сияқты кесек шығармаларын берді. XX ғасырдың басында әйел мәселесін көтерген шығармалардың алғашқы арнасы сонау “Түркістан уалаятының газеті”, “Дала уалаятының газетінің” беттерінде басылған әңгімелерден басталды деп айта аламыз. Себебі, халықтың әлі қаймағы бұзылмай тұрған ескі салт-сананың шырмауында жүрген кезінде әдебиетте сол заман шеңберінде алып қарағанда бір адым ілгері басқандық еді.

“Бәти” әңгімесінде қазақ елінің тұрмысы бірсыпыра тәуір суреттелген, Әңгіме басталғаннан-ақ айтқалы отырған оқиғаға бірден көшкен: “Бір күні кешке таман Бәтидің күйеуі келді деген хабар дүңк ете түсті. Жазды күні елдің жайлаудағы, биенің байлаудағы уақыты”... деп басталып, уақиға қауырт өрби берді. Бұл сол кездегі қазақ әдебиетіндегі бір жаңалық есепті. Себебі ол кездегі шығармалардың көбінде ақын- жазушылардың қосалқы арнау сияқты кіріспе сөзі, өлеңдері айтылып барып, негізгі уақиғаға сонан кейін барып кірісетін. Бұл ауыз әдебиетінің, онан кейін қисса жазған акын- жазушылардың дәстүрі еді.

Әңгіме негізінен төрт бөлімге (әңгімеде “баб” деп алған) бөлінген. Бірінші бөлімде ескі әдет бойынша атастырған күйеуі өлген

соң Бәтиді алу үшін, бала күйеудің Бәти аулына келгені суреттеледі. Екінші бөлім сол ескі әдетті қорғаушы ақсақалдар әңгімесіне арналып, үшінші бөлімде Бәтидің қайын жұртының аулындағы аянышты тұрмысы суреттелген. Төртінші бөлімде елден кеткен Бәтидің айдалада, боранда үсіп өлуі алдындағы қасіреті мен қарғысы беріледі.

Осы бір тақырыптың дамуы ретінде кейін демократ жазушылар М.Дулатов, С.Торайғыров, С.Көбеевтің романдары “Бақытсыз Жамал”, “Қалың мал”, Қамар сұлу”, “Кім жазықты” жазылды. Олардың басты кейіпкерлері – Жамал, Қамар, Ғайша, Аппақай. Бұл шығармалардың тақырыбы бір болғанмен, басты кейіпкерлері әйелдердің тағдыры әр түрлі. “Бәти” әңгімесі жазылған сонау қытымыр заманда әйелдің бас бостандығын қорғауы, дегеніне жетуі мүмкін емес еді. Бәти өзін-өзі қорғаудың керектігіне енді түсіне бастаған қазақ әйелінің жаңа бейнесі ретінде берілген. Ол ескі әдет-ғұрыпқа қарсы тұрмай, өз еркімен сүймеген адамға күйеуге барып, кеш түсініп қапыда қалса, “Қалың малдағы” Ғайша мұратына жетеді. Ал “Қамар сұлуда” Қамар жалпы өмірі өткен әдет-ғұрыпқа, заңға қарсы күреседі. Дегеніне жетпесе де күрескер бейнесінде, қазақ әйелінің бір адым алға басқаны байқалады. Өлеңмен жазылған “Кім жазықты” романында Аппақай оқыған, алдыңғы қатардағы мақсаты биік, жаңа жолдағы қазақ қызы. Ол ескі әдет-ғұрыпқа бой сұнбағаны былай тұрсын, сол ескінің бір күшті өкілі Әжібайды ажуалап, өз келешегі үшін ашық күреске шығып, мақсатына жетеді. Ғасырлар бойы қалыптасқан, әйелдің үндемейтін, әдет-ғұрыпқа мойын ұсынатын бұлжымас заңы “Бәтиде” оның далада үсіп өлгелі жатқанда айтқан қарғысымен шайқалса, Қамардың ауырып жатқан аянышты халін суреттеу арқылы шарықтау шегіне жеткен. Бәти сол өмірге деген бар лағнетін айдалада үсіп өлейін деп жатқанда өзіне-өзі айтса, Қамар өзінің өткір сөзімен ғасырлар бойы әйелдің аянышты халіне құлақ аспай келе жатқан молданы тоқтатады, оны шынын айтқызуға мәжбүр етеді.

Әрине, “Бәти” әңгімесімен салыстырғанда С.Торайғыровтың “Қамар сұлуында” ескі салт-сананы әшкерелеуі, әйелдің қорлықта жүрген өмірін суреттеу әлдеқайда басым. Мұның өзі жалпы қазақ әдебиетінің өсуімен, дамуымен байланысты, бір тақырыптың даму процесін анықтай түседі.

Бәти бейнесі, оның толқу-толғаныстарымен табиғи қалпында берілген. Сол кездегі қазақ қыздарының типтік дәрежедегі бейнесі көп әйелдің басында болған құбылыс осы Бәти бойына жинақталғандай. Ескі қазақ аулының дәстүрін, әйелдің теңсіздік жайын өз бойына берік түйген Бәти өмірі үмітсіздікке барып тіреледі.

Қазақ газет-журналдарында әйел мәселелеріне арналған әңгіме, очерк, публицистикалық мақалалардың ұзын-ырғасынан ғасырлар бойғы әйелді қорлық пен күндікте ұстайтын надандық салтына наразылық, сол салтты бұзудың анық жолы әлі көрсетілмесе де, әйелдің қоғамда алатын орны айырықша екендігін дәріптейтін прогрестік көзқарастар анық байқалады.

Бұларда ескі әдет-ғұрып, салт-санадан туған қайғы-қасіретті, теңсіздікті суреттеу бар, кейбірінде үлкен сыншылдық та бар, бірақ осы кері кеткен өмір зұлматынан құтылу, оған қарсы ашық күрес әлі көріне қоймайды. Шығармалардың көбінде ең асқанда сүйіскен екі жастың өлімімен бітіп отырады. Ол, әрине, сол кезеңнің өмір шындығы еді.

“Дала уалаятының газетіндегі” аударма нұсқалар

“Дала уалаяты газетінде” басылған шығармалар алуан түрлі. Оларды ХІХ ғасырдың аяғындағы қазақ әдебиетінің тарихында идеялық мотивтері, тақырыптары, көркемдік ерекшеліктері және орыс әдебиетінің игілікті әсері тұрғысынан алып жан-жақты зерттеуге болады.

Қазақстанның мәдениеті мен әдебиетінің дамуына сол кездегі шығып тұрған газет-журналдардың рөлі өте зор болды. Ол газет-журналдардың бетінде мақала, хабар жазған орыстың Қазақстанды зерттеген ғалымдары – Г.Н.Потанин, П.П.Семенов-Тянь-Шанский, А.И.Добромыслов, В.В.Радлов, И.И. Крафт, А.Е. Алекторов т.б. болумен қатар, орыс әдебиетінің классик жазушыларының шығармаларының аудармасы алғаш қазақ тілінде басылуының өзі зор жаңалық, игілікті бастама еді. Бұл газет бетінде басылған орыс әдебиетінен аударылған шығармалардың әсерімен қазақ елі орыс мәдениетіне қол созып, одан нәр алып үйрене бастайды. Ал мәдениет қайраткерлері мен ғалым саяхатшылардың еңбектерінің газет-журнал бетіне басылуы арқасында орыс халқы да қазақ елінің рухани байлығымен таныса бастайды.

“Дала уалаятының газеті”, негізінде, екі тілде қатар басылып тұрды. Осы екі тілде басылған шығармалардың орыс тіліндегілері қазақ тіліне, қазақ тіліндегі төл шығармалар орыс тіліне аударылып отырды. Яғни қазақтың әдебиеті, мәдениеті туралы орыс ғалымдарының мақала, хабар, әңгіме, очерк, публицистикалық шығармаларын Е. Абылайханов, Д.Сұлтангазин, Р. Дүйсембаев қазақ тіліне аударып бастырды. Сондай-ақ Ы. Алтынсарин, А. Құрманбаев не М.Ж. Көпеевтің қазақ тілінде жазған мақала, хабар, әңгімелерін орыс тіліне аударып басып отырды. Сонда аударма жұмысы екі тілде

қатар жүргізілді. Бұл төселген аудармашылары жоқ кездің үлкен жемісі ретінде зерттеушілердің назарын аударатын жұмысы болмақ. Төңкерістен бұрынғы әдебиетте көркем аударманың шебер үлгілерін қалдырған Абай, Ыбырай болса, сол кезде шығып тұрған “Дала уалаятының газетінде” басылған аудармалардың аударма тарихынан алатын өзіндік орны болғанын, олардың құнды аудармалар тууына себін тигізгенін атап өтпеске болмайды.

Солардың ішінде ұлы жазушы Л.Н. Толстойдың шығармалары қазақ даласында өткен ғасырдың 70-80 – жылдарынан бастап аударыла бастаған. Л.Н. Толстой Ясная Полянада өзі ашқан мектепте крестьяндардың балаларын оқыту жұмысымен көп жылдар бойына шұғылданған болатын. Соған байланысты педагогика саласында қажырлы еңбек сіңіре отырып, оқу құралы ретінде 1872–1875 жылдары “Новая азбука”, “Русские книги для чтения” кітаптарын бастырып шығарғанын білеміз.

Ұсақ әңгіме, мақал-мәтел, ертегі, нақыл сөздер негізінде құралған осы еңбектен “Дала уалаятының газетінде” аударылып жарияланған Л.Н.Толстойдың мысалдары, ұсақ әңгіме, ертегілеріне қысқаша шолу жасасақ, бұл аудармалар түп нұсқаға өте жақын, көп жері сөзбе-сөз келіп отыратынын байқаймыз.

Бұл жай – балалар әдебиетінің іргесін қалаған қазақтың тұңғыш педагогі Ыбырай Алтынсарин “Киргизская хрестоматия”, Спандияр Көбеев “Үлгілі бала” оқулықтарын жазу үстінде, сонымен қатар қазақ балаларын оқыту жұмысында Л.Толстойдың педагогикалық тәжірибесін пайдаланғанын анықтай түсетін бір факт ретінде қаралуымен қатар, газет бетіндегі материалдардың қазақ арасындағы оқу-ағарту, оқулықтар дайындау, мектеп-медресе жұмыстарында орыс мектептерінің әдістемесін пайдалануды ұсынғанын көреміз.

“Дала уалаятының газетінде” бұлардан басқа аударылып жарияланған Л.Н. Толстойдың ұсақ әңгіме, мысалдары мыналар: 1889 жылғы 52-санында “Дұрыс әзілдескен” – “Старик сажал яблони” деп басталатын әңгіменің аудармасы; 1888 жылғы 37- санындағы “Бақыт пен мұжық” – “Мужик пошел косить луга и заснул...” деп басталатын әңгіменің аудармасы; 1888 жылғы 43-санында “Бұғы мен қарақаттың сабағы” – “Олень и виноградник” мысалының аудармасы; 1890 жылғы 48-санында “Қоян” – “Зайцы и лягушки” мысалының аудармасы. Осы мысалды Спандияр Көбеев аударып, 1912 жылы “Үлгілі бала” кітабында “Қоян мен қолбақалар” деген тақырыппен жарияланған. Бұл екі аударма да Л. Толстойдың мысалындағы сюжеттік желі ғана сақталып еркін аударылған. 1888 жылғы 34-санында “Арыстан, қасқыр һәм түлкінің әңгімесі” – “Лев, волк и лисица” мысалының

аудармасы: 1900 жылғы 10,11 – сандарындағы “Сурат кофейнасы” – “Суратская кофейня” әңгімесінің аудармасы (аударған Әлихан Бөкейханов).

Кейін, 1915 жылы Л. Толстойдың “Илияс” деген әңгімесі аударылып, “Айқап” журналының 11-санында жарияланды.

Абай дамытқан орыс әдебиетінен үйрену дәстүрі де алғаш осы газет бетінен көрініс тапты. Сол сияқты қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің орыстың классикалық реалистік әдебиетінен аудару үлгісі де осы газет бетінде басылған шығармалардан басталады.

Г.Н. Потаниннің айтуынша Өскенбаев, орыс классиктерінің шығармаларын бірінші рет қазақ тіліне аударып таратушы болған. Бұл жөнінде газеттің 1896 жылғы 43–санында басылған “Қазақтың тәуір адамдарының қылар ісі” деген мақаладан “Өскенбайұлы Омбыдағы кадетский корпусан оқу бітіріп Семей маңына қырға барып тұрған. Сол құрметті адам, есту бойынша кеш болғанда орыс қиссаларын қазақ тіліне перуаттап қазақтарға айтады екен де, естушілердің сұрауы бойынша жазып береді екен. Солайша Тургеневтің, Лермонтовтың, Толстойдың һәм өзгелердің шығарған кітаптарын Өскенбайұлы еркін перуад кылып шығарған” деген жолдарды оқимыз. Мақалада айтылып отырған Халиулла Өскенбаев Абайдың інісі, 1863–1870 жылдары Омбы кадет корпусында оқыған, 1877–1878 жылдары орыс-түрік соғысына қатысқан. Ол қазақ елінің әдебиет мұраларын жазып алып жинаған. Олардың ішінде “Еңлік-Кебек”, “Жиренше шешен” туралы аңыз әңгімелер, тұрмыс-салт жырларының үлгілері бар. Өскенбаев жинаған әдебиет нұсқалары шығысты зерттеуші белгілі ғалым И.Н. Березиннің мұрағатында сақтаулы [5]. Х.Өскенбаевтың алғаш рет Абайды орыстың классикалық әдебиетімен таныстырғанын өзінің қазақтың халық аңыздарын орыс тіліне аударғанын, сондай-ақ Құнанбай аулында әдеби үйірме ұйымдастырып, оған Абай және оның айналасындағы ақындар қапысқаны туралы деректерді Ш. Уәлихановтың еңбегінен оқимыз [6]. Орыс халқының кемеңгер жазушысы И.А. Крыловтың мысалдарын алғаш осы газет бетінде аударып басу арқылы, қазақ әдебиетінде тың жанр – мысал жанры туа бастады. И.А. Крыловтың мысалдарын қазақ тіліне көптеп аударып, халық арасына ауызша таралуымен қатар, ол аудармалар бұрынғы баспасөз беттерінде де басылған. Кейін Крылов мысалдарының жеке кітап болып шыққанын да білеміз. С. Көбеев 1910 жылы “Үлгілі тәржіме” деген тақырыппен Крыловтың 37 мысалын аударып бастырса, Б. Өтетілеуов 1914 жылы “Жиган-терген” деген тақырыппен 13 мысалын аударып бастырған. Бұлардан бұрын “Дала уалаятының газеті” мен “Айқап” журналында И.А. Крыловтың бірнеше мысалы кездеседі. “Дала уалаятының газетінде” 1892 жылғы

51-санында И.А. Крыловтың “Ворона и лисица” мысалының “Қарға мен түлкі” деген аудармасы Ы.Алтынсариннің “Киргизская хрестоматия” оқулығынан алып бастырған.

Бұл мысалдың сюжетіне мысал жазғандар: атақты грек мысалшысы Эзоптан бастап, Рим елінің мысалшысы – Федр, француз мысалшысы – Лафонтен, орыстың нақыл-мысалшылары – В.К.Третьяковский, А.П.Сумароков, М.М. Херасков, И.А. Крылов.

Қазақ тілінде “Қарға мен түлкі” мысалының төрт түрлі аудармасын кездестіреміз. Ы. Алтынсарин аударған, 1889 жылы “Киргизская хрестоматия” оқулығында басылған осы нұсқа 1898 жылы Абай аударған “Жұрт біледі, күледі” деген кіріспемен басталатын және “Боқтыққа талтандап” деген кіріспемен басталатын екі нұсқа. Төртінші – И.А.Крыловтың мысалдарының қазақ тіліндегі жинақтарында беріліп жүрген Ахмет Байтұрсыновтың нұсқасы. Қазақ тіліндегі бұл төрт аударма да Крылов мысалының сюжетіне жазылған, өлеңмен көркем аударылған еркін аудармалар.

“Дала уалаятының газетінің” 1894 жылғы 32-санында басылған И.А.Крыловтың “Стрекоза и муравей” (“Инелік пен құмырсқа”) мысалын А.Құрманбаев “Құмырсқа мен шегіртке” деп аударып бастырған. Бұл мысалдың да қазақ тіліндегі төрт түрлі аудармасын кездестіреміз.

“Шырылдаған шегіртке, ыршып жүріп ән салған” деген кіріспемен басталатын Абай аударған нұсқа.

Спандияр Көбеевтің 1910 жылы басылып шыққан “Үлгілі тәржіма” кітабында аударып бастырған нұсқа. 1912 жылы “Айқап” журналында сонынан “Омбылық” деп қол қойылып басылған Асылқожа Құрманбаев нұсқасы. Бұл төрт нұсқа да өлеңмен еркін аударылған.

“Дала уалаятының газетінде” 1895 жылғы 49-санында И.А.Крыловтың “Пустынный и медведь” деген мысалын өлеңмен аударып “Аю мен жапан түзді мекен қылған жалғыз адамның мәжілісі” деген тақырыппен жарияланған. Бұл мысалдың сюжеті Индияның атақты “Калила мен Димна” жинағындағы “О садовнике и медведе” деген мысалынан шыққан. Одан француздың мысалшы ақыны Лафонтен аударған. Ыбырай Алтынсарин Крыловтың бұл мысалының сюжетіне “Ақмақ дос” деген қысқа әңгімесін қарасөзбен жазып “Киргизская хрестоматия” оқулығында жариялаған. Ал Спандияр Көбеев “Аю мен мүсәпір шал” деп өлеңмен аударып, 1910 жылы “Үлгілі тәржіма” кітабында жариялаған. Молда Мұса ақын (Мұсабек Байзақұлы 1849–1932, Қаратау төңірегінде аты шыққан көрнекті ақын) бұл мысалды “Адам мен аюдың достығы” деген тақырыппен, өлеңмен аударып “Қызыл Түркістан” газетінде жариялаған. Кейін бұл аударма XX ғасыр басындағы қазақ ақындарының шығармалар жинағында басылды.

Мысалдың “Кісі мен аю” деген аудармасы И.А. Крылов мысалдарының 1944 жылғы жинағында басылды. Ал, М.Оразаев “Кезбе мен аю” деп аударып, ол И.А. Крылов мысалдарының 1960 жылы басылған жинағында шыққан.

Қазақ тілінде басылған осы алты аударманың И. Крылов мысалына сюжеті жақыны – “Дала уалаятының газетінде” басылған нұсқа. Ол кездегі аудармашылардың білім дәрежесін, қазақ тілінің сөздік құрамының жай-күйін есепке алғанда, газеттегі аударма материалдарының ішінде жатық тілмен аударылған көркем туындылар баршылық. Сонымен бірге орыс тілінен сөзбе сөз аударудың нәтижесінде ұғымға ауыр, түсініксіз болып келетін аудармалар да көптеп кездеседі. Газеттегі аудармалардың тіліндегі кемшілік-олқылықтар туралы да газет бетінде басылған. Солардың бірінде газеттің бас аудармашысы Д. Сұлтангазин “...орысшадан перуад қылғанда тұп-тура сөз қалдырмай, орысша ретіменен перуад қыламын деп әуре болу жарамайды. Әсіресе ұзақ сөздер келген уақытта наһуа қағидасымен қосылған. Сондай болғанда ұзақ сөздерді, ретіменен бөліп әр қайсысын бөлек перуаттап, онан соң жөніменен қосу керек”, – дейді.

“Дала уалаятының газетіндегі” шығыс сюжеттері

XIX ғасырдың басынан бастап етек жая бастаған татар баспаханаларынан шығып, қазақ арасына кең тараған ислам дінін уағыздаушы кітаптармен бірге шығыстың классик әдебиет нұсқалары да ел ішіне тарай бастаған.

Бұл шығармалардың көпшілігінің сюжеті араб аңыздары негізінде болса да, оларда жалпы адамгершілік, сүйіспеншілік мәселелерін қазақ топырағына лайықтап, жаңа арнамен қайта жырлау тәсілі көптеп кездеседі.

Осы шығыстың классикалық әдебиетінен келген аңыз әңгімелерден кейбір үзінділер, не халық арасына кең тараған нұсқаларының әр түрлі варианттары сол кезде шығып тұрған қазақ газет-журналдарының бетінде басылды. “Мың бір түн”, “Бозжігіт”, “Шахнаме”, “Фархат – Шырын” тағы да басқа шығыс әдебиетінде көп тараған жыр, әңгімелердің әр түрлі варианттарын газет бетінен молынан көреміз.

“Дала уалаятының газетінің” 1895 жылғы 41–50 сандарында басылған “Мың бір түннің хикаясы” деп өлеңмен басылған нұсқаның орны ерекше. Бұл арабтың “Мың бір түн” ертегілерінен тұңғыш рет қазақ тіліне аударып жариялаған – халқымыздың әдеби, мәдени саяси өмірінде өзіндік орны болған азаматтарымыздың бірі Мейрам Жанайдарұлы (1846–1921). Жыр қазақ халқының ауыз әдебиет

нұсқаларымен орайласып, үйлесіп келетін, өмірді қиялдап, әсірелей көрсетудің тәсілдерін, тамаша көркем, фантастиканың үлгілерін танытатын шығармалардың бірі.

О баста Дешті Қыпшақта кең тараған кейін қазақ, башқұрт, татар, өзбек халықтарына мирас болып қалған, сюжеті шығыс халықтарының көбіне ортақ “Бозжігіт” дастаны. Қазақ ауыз әдебиеті нұсқаларын бастырушы, жинаушы, зерттеуші, ғалым А.В. Васильев осы “Бозжігіт” жырының бір нұсқасын “Дала уалаятының газетіне” 1900 жылғы 26-30, 37 сандарында, 1901 жылғы 2, 18, 20, 24-26 сандарында қазақ, орыс тілдерінде қатар жариялаған. Васильев осы нұсқаны 1901 жылы “Тургайская газетада” бастырған, сол жылы Орынбор қаласында жеке кітап болып баспадан шыққан “Бозжігіт” дастанының 1870 жылы Радлов жинағында басылған [7] нұсқадан бастап Қазан қаласында он шақты рет жеке кітап болып шыққан нұсқалары және қиссашыл ақын Ақылбек Сабалұлы өңдеп қайта жырлаған нұсқасы Қазан қаласында 1911 жылы жарияланған. “Бозжігіт” жырының қай нұсқасын алсақ та, Бозжігіт пен Қарашаш махаббаты күшті әсерлі, аянышты болып жырланған. Әсіресе Қарашаш сұлудың бейнесі өте сәтті шыққан. Шығыс дастандарының көбіне ортақ тәсіл бірін-бірі түсінде көріп ғашық болса да, оқиға желісінде ол өз бақыты үшін күрескер ретінде, сүйгені үшін байлықтан да, мансаптан да бас тартқан асыл жар ретінде жырланады. Бозжігіт қазаға ұшыраған шақта оның басына там тұрғызып, ежелден келе жатқан ғашықтар дәстүрін бұзбай, өзін-өзі өлтіріп, сүйгенімен мәңгілік құшағында ғана кездеседі.

Газет бетінде діни аңыздар да көп кездесетін, Дәуіт патшаның баласы, біздің жыл санауымыздан бұрын 960-935 жылдары көне еврей жұртының патшасы болған Сүлейменнің (тауратша Соломонның) данышпандығын дәріптейтін аңыз әңгімелер молынан басылған. Солардың бірі “Дала уалаятының газетінде” 1888 жылы 17-санында басылған сюжеті батыс, шығыс елдеріне кең тараған Соломонның кедей қызы Суламиске деген махаббаты суреттелген. Сабы патшалығының аты аңызға айналған әйел патшасының (Савская царица) Соломонмен білім таластыруы суреттелген аңыз әңгіменің бір нұсқасы берілген. Осы аңыздың сюжетіне А.И.Куприн “Суламиф” әңгімесін жазған болатын. Газеттегі аңыздың сюжеті неміс жазушысы Польш Гейзенің кітабынан алынғаны сөз болады. Польш Гейзе кім десек, ол Хайзе Пауль (1830–1914), кейін Нобель сыйлығының лауреаты болған драматург жазушы. Оның осы күні де маңызын жоймаған әдеби, тарихи пьесалары театр репертуарларында сақталған. 1889 жылғы №4 әдеби қосымшада басылған “Соломон патша” деген аңыздың сюжеті “Мың бір түн” ертегісінде де, Ферлоусидің “Шаһнаме” эпопеясында да кездеседі. Газеттің осы

жылғы №3 әдеби қосымшасында басылған аңыз ертегіде әйелінің сөзіне ерген Сүлеймен патша дүниедегі барша құстардың сүйегінен сарай соқтырмақшы болғаны, кішкене құс байғыздың ақылы, парасаты арқасында ол ниетінен тыйылып, өз қатесін мойындағаны айтылады.

Бұлардан басқа да Сүлеймен патшаның атына байланысты аңыз ертегілер молынан кездеседі. Осылар сияқты шығыстың классикалық әдебиетінен келген аңыз әңгімелерден кейбір үзінділерін, не халық арасына кең тараған нұсқаларының әр түрлі варианттарын газет бетінен көп кездестіреміз. Бұл аңыз ертегілердің сюжеті араб аңыздары болса да, оларда жалпы адамгершілік мәселелерін қазақ топырағына лайықтап, жаңа арнамен қайта жырлау тәсілі қолданылған.

Абайдың көзі тірісінде басылған шығармалары

Абайтану ғылымында ұлы ақынның көзі тірі кезінде бірде бір кітабы басылып шықпағанын, сондай-ақ өз қолымен жазған қолжазбалары да сақталмағанын білеміз. “Дала уалаятының газетінің” 1889 жылғы 7-санында басылған Абайдың “Жазды күні шілде болғанда” деп басталатын өлеңі “Семей оязы, Шыңғыс елінің қазағы Ибраһим Құнанбай аулының Бақанас өзенінде Көпбейіт деген жерге қонып жатқандағы түрі” деген тақырыппен берілген. Соңынан: “Кісіден үйреніп жаздым, Көкбай Жанатайұлы” деп қол қойылған. Абай бұл өлеңін 1886 жылдары жазған болатын. Абайдың кейінгі басылып шыққан жинақтарында өлең Мүрсейіт қолжазбасы мен 1909 жылы басылып шыққан жинақ бойынша берілген. Абайдың өз нұсқасындағы кедейдің ауыр тұрмысы көрсетілген кейбір жерлер газетте біраз өзгертіліп, кейбір жерлері қысқартылып берілген. Абай өлеңінде табиғат суреті тамаша берілумен қатар, кедейлердің ауыр тұрмысы да сөз болған.

Газеттің 1889 жылғы 12-санында Абайдың “Күлембайға” деген өлеңі авторы көрсетілмей, “1888 жылда май айында Ақшатау деген жерде, Семей облысы менен Жетісу облысының чрезвычайный съезі болғанда бір уездің ел билеушілерінің съездегі түрі” деген кіріспе сөзбен берілген. Абайда бұл өлеңі “Болыс, болдым мінекей” деп басталатын болса, газетте “Болыс болды кей кісі” деп басталып, автор атынан III жақта келтірілген. Өлеңді Мүрсейіт қолжазбасы және 1909 жылы басылып шыққан жинақпен, сондай-ақ кейінгі жылдарда жарық көрген жинақтармен салыстырғанда, кейбір шумақтар орнын ауыстырып, қысқартылып жарияланған.

Өлең Мүрсейіт қолжазбасы мен 1909 жылғы жинақ бойынша 148 жол болса, газет бетіндегі нұсқада 86 жол. Өлеңде сол кездегі ел басқару жүйесін, болыстың іс-әрекетін әшкерелей әжуа еткен. “Дала уалаятының газетінде” жарияланған Абайдың “Жаз” және “Болыс

болдым” деген екі өлеңі өзінің көзі тірісінде баспасөз бетін көрген құнды нұсқалар.

Қазан төңкерісінен бұрын шыққан, қазір сирек кездесетін қазақ кітаптарын ақтарып отырып, ішінен Абайдың тағы екі өлеңін кездестірдік. 1897 жылы Қазан қаласында Каримовтардың Чиркова мұрагерлері баспасында араб әрпімен шығарған “Князь бенен Загифа өлеңі” деген 15 беттік кітапшасы Қазан университетінің Ғылыми кітапханасында сақтаулы тұр. Жұмбақпен дін, табиғат құбылыстары туралы Загифа қыз бен жігіттің айтысы берілген кітаптың фотокөшірмесін Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының ғылыми кітапханасының қорына алдырдық. Осы кітаптың 12-бетінде Абайдың 1886 жылы жазған “Шокпардай кекілі бар камыс құлақ” деген өлеңі “Сынағандағы аттың сыны” деген тақырыппен басылған. Ал, 13-бетінде Абайдың 1882 жылдары жазған алғашқы өлеңдерінің бірі “Қансонарда бүркітші шығады аңға” деген өлеңі “Бүркіт” деген тақырыппен басылған. Бұл өлеңдерді Абай жинағындағы өлеңдермен салыстыра зерттеген мақала 1971 жылы жарық көрген болатын [8].

Қазақтың ұлы ақыны Абай өзінен бұрынғы және сол дәуірдегі халықтың бай әдеби мұраларын, сонымен бірге шығыс елдерінен келген кисса-хикаяттарды немесе газет-журналдарда басылған шығармаларды жақсы білген, кей сәтте өзінің шығармашылығына пайдаланып отырған. Мысалы, Абай, “Дала уалаятының газетінде” 1895 жылғы 3 санында басылған – “Тәкаппар әскер басы турасында” деген аңыз әңгіменің сюжетін өзінің “Ескендір” поэмасына өзек етіп, дамыта жырлады дей аламыз.

Македония патшасы Александр Македонскийді (Ескендір Зұлқарнайын) шығыс поэзиясында мадақтап, қастерлеп жыр етсе, газет бетінде басылған “Тәкаппар әскер басы турасынан” деген әңгімеде оны дүниеқор, мансапқор, қанағатсыз, қанішер бейнесінде суреттеген. Әңгіме басталғаннан-ақ Ескендірдің кім екені белгілі болып қалады: “Бұрынғы заманда Македонияда Ескендір патша болыпты. Мәртебені бұл жақсы көреді екен, хәм қызғаншақ екен” – десе, енді бір жерінде оның жаугер тәкаппар екенін “... Ескендірдің көңілі тасып тәкаппарлық кірітті. Бұл соғысып қаратқан жайлары тағы да аз болып көрініп, дүниенің баршасын қаратпаққа ойланыпты”, дейді.

Мұнан әрі қарай уақиға дәлме-дәл Абай жазған “Ескендір” поэмасындағыдай өрбиді. Бұл екі нұсқаның сюжеті бір-біріне өте ұқсас болумен қатар, екеуіндегі көптеген сөздер тізбегі де қайталанып отырады.

Шығыс поэзиясындағы Ескендір патша білгіштің білгіші, дана дәрежесінде суреттеліп, кішкентай тастың барша асыл тас, қымбат мүліктен ауыр болып, бір уыс топырақты үстіне тастағанда ғана

жеңілейіп аспанға көтерілгенде жұрттан бұрын Ескендірдің өзі ойшылық танытып байлау айтады.

Ал газет бетіндегі әңгімеде кішкентай сүйектің жарықшағын таразыға салғанда оны толып жатқан қымбат дүние, асыл тастар және Ескендірдің айбалтасы да баса алмайды. Сонда әскер ішінен бір данышпан жаңағы сүйектің үстіне бір уыс топырақ салып сүйек жағын жоғары шығарады да, ол сүйектің көз сүйегі екенін, тіршілікте көздің тойымсыз, қанағатсыз екендігін, өлген соң бір уыс топырақ басқанда бәрі тамам болатынына философиялық шешім айтады. Абай поэмасын білетіндерге мәлім, онда да Аристотель осы шешімге келіп Ескендірдің көзін ашады. “Дала уалаятының газетінде” басылған “Төкаппар әскер басы турасынан” атты аңыз әңгіменің сюжеті ұқсастығын айтып отырмыз. Сюжеті ғана ұқсас емес, тарихи адам туралы жалпы поэманың мазмұны туралы белгілі бір идеяның, принциптің ұқсастығын да көріп отырмыз. Газет бұл аңыз әңгімені 1895 жылы жарияласа, Абайдың “Ескендір” поэмасы 1900 жылы жазылғаны туралы Абай шығармаларының толық жинағындағы түсінікте мәлімет берілген. Жоғарыда тоқталған Абайдың бізге белгілі екі өлеңі авторы көрсетілмей газетте басылғанын еске ала отырып, бұл аңыздың да авторы Абай емес пе екен деген пікірді 1964 жылы айтқан болатынбыз [9].

Александр Македонскийдің дүние жүзін шауып алуына арналған, оның шапқыншылық мақсаттарын мадақтаған дастандардың ішіндегі көрнектілер – әзірбайжан халқының ұлы классигі Низамидің “Искандирнаме” поэмасы, өзбек классигі Науаидің “Садди Искандрий” поэмасы, тәжіктің ұлы ақыны Фердоусидің “Шаһнаме” – эпопеясының бір бөлімін арнағанын білеміз.

Бұлар туралы академик-жазушы М.О. Әуезов: “Бұлай бір тақырыптың әр ақында қайталануы еш уақытта аударма деп танылуы керек емес. Ол өзінше бір қайта жырлау, тыңнан толғау, немесе ақындық шабыт шалым сыналып, жырмен жырлау есепті бір салт /10/ деген сөздерін еске ала отырып, шығыс әдебиетінен алынған бұл нұсқаларды аударма ретінде қарамай, қазақ әдебиетіндегі шығыстан келген нұсқалар не олардың варианттары ретінде қараймыз.

Ескендірге арналған аңыз әңгіменің басқа бір нұсқасын Д.И.Эварницкий Сырдария маңында тұратын Қолдарбай деген қазақтан жазып алып газеттің 1895 жылғы 5 санында жариялаған.

* * *

1. *Уәлиханов Ш.Ш.* Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы, 1961. – Т.1.–398–399 б.; Сочинения Чокана Чингизовича Валиханова. Спб., 1904. – С.48–49.

2. *Уәлиханов Ш.Ш.* Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы, 1961. – Т.1. – 398–399 б.; Сочинения Чокана Чингизовича Валиханова. Спб., 1904. – С.48–49.

3. *Мельков А.* Материалы по киргизской этнографии //Труды общества изучения Киргизского края. – Оренбург, 1922. – Вып. III. – С.169.

4. *Затаевич А.* 1000 песен казахского народа. М., 1963. – С.274, 499–500.

5. Сектор восточных рукописей института востоковедения АН СССР. Ленинград. Фонд 5., оп.5 (257).

6. *Уәлиханов Ш.* Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы, 1968. – Т.IV. – 710 б.

7. *Радлов В.В.* Образцы народной литературы тюркских племен живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Спб., 1870. – Часть III. Киргизские наречие. – С.336–443.

8. *Субханбердина Ү.* Абайдың өзі тірі кезінде басылған екі өлеңінің текстологиясы // Қазақ ССР Ғылым академиясының хабарлары. Қоғамдық серия. – 1971. – №3. – 36–44 б.

9. *Субханбердина У.Х.* Әңгіме авторы Абай емес пе екен? // Қазақ әдебиеті. – 1964. – 20 ноябрь.

10. *Әуезов М.* Әр жылдар ойлары. Алматы, 1959. – 150 б.

АЙҚАП

“АЙҚАП”

Жиырмасыншы ғасырдың бас кезінде қазақ тілінде үзбей шығып тұрған “Айқап” журналы қазақ халқының әлеуметтік саяси өміріндегі көрнекті оқиғаның бірі болды.

“Айқап” журналы 1911 жылдың қаңтарынан бастап 1915 жылдың қыркүйек айына дейін Троицк қаласында шығып, “Энергия” баспаханасында басылып тұрған.

Журнал қазақ тілінде, араб әрпімен теріліп басында айына бір рет, кейін екі рет шығып тұрды, демек:

1911 жылы №№ 1-12, қаңтар-желтоқсан (январь-декабрь)

1912 жылы №№ 1-14, қаңтар-желтоқсан (январь-декабрь)

1913 жылы №№ 1-24, қаңтар-желтоқсан (январь-декабрь)

1914 жылы №№ 1-24, қаңтар-желтоқсан (январь-декабрь)

1915 жылы №№ 1-14, қаңтар-қыркүйек (январь-сентябрь)

Барлығы 88 номер.

Журналдың таралымы туралы Ғабдолғазиз Мұса “Айқапты” үлкейту хақында” деген мақаласында бұл журналды бір мың (1000) оқушы алып тұратынын жазды (1912, №4, 89-90 беттер). Журналға мемлекет тарапынан көмек болмаған, ол оқушылардың өз күшімен шығып тұрған, бағасы 3 сом болды. Қаржының жеткіліксіздігінен, журнал бетінде редакция атынан оқушыларға арнап көмек беруге шақырған хат, мақала үнемі басылып тұрды. Журналдың шығарушысы да, редакторы да белгілі жазушы Мұхаметжан Сералин болды.

“Айқап” журналы өзінің аты, мақсаты туралы (1911, №1,1-8 беттер) бастырушылар алқасының атынан былай түсінік береді: “Ай, қап” деген сөз қазақтың төл сөзі, ол ғасырлар бойы мәдениеттен, білімнен кенже қалған бүкіл қазақ халқының өкінген бейнесі ретінде алынды. Ай қап ! деп санымызды соқтық, енді ел қатарына қосылайық деген үнді білдіреді. Меңдібеков Бақытжан “Газеталарымыз туралы” деген мақаласында (1913, №6, 126-128 беттер) : “Ай, қап ! Өттеген-ай, іс өтіп кеткен екен ғой, біз ұйықтап жатқанда, басқалар соққан желден, аққан судан пайдаланып жатқанда, біздің мұндай халде болуымыз деп өткен іске қойған есім боларға керек”, – деп жазды. Ғабдолжалилов Халиолла “Әйқап мағыналары” деген мақаласында (1911, №2, 18 бет) “Айқап” деген сөздің үш түрлі мағынасына тоқталған:

1. Ай, қап ! – болмай қалған іске өкіну.
2. Қаранғы түнді жарық еткен ай және оның қабы сауыты.

3. Халықты айқап-шайқап аралау.

Бұл соңғы екі ұғым Ғабдолжалиловтың ой-қиялының жүйріктігінен туған деуге болады, бірақ нақтылы шындықты бермейді. “Айқап” не деген ұғым екенін бұл сөзге бірінші рет ой бөліп, оның мәнін жақсы түсінген журналдың редакторы М.Сералин мен Б.Меңдібеков айқын, күдіксіз анықтаған.

“Айқап” журналының шығуы, редакторы жайында Санкт-Петербургтегі Орталық мемлекеттік тарих мұрағатында мынадай деректер бар: Орынбор губерниясының Троицк қаласында шығатын қазақ журналы туралы, 1910 жылы 18 қаңтарда берілген куәлік бойынша, Қостанай облысы, Шұбар болысының №5 ауылының қазағы Мұхаметжан Сералиннің редакторлығы және жауапкершілігімен “Айқап” атты журналды төмендегі бағдарламамен шығаруға рұқсат берілді:

1.Бас мақала. 2.Шет ел хабарлары. 3.Мұсылман өмірінен мәселелер. 4.Хроника. 5.Фельетондар мен өлеңдер. 6.Библиография және ғылыми мақалалар. 7.Әр түрлі хабарлар мен редакцияға хат [1].

Б. Кенжебаев “Айқап” журналының бетінде шыққан материалдарды тақырып, мазмұн жағынан мынадай бөлімдерге бөлген:

1. Саяси-әлеуметтік мақалалар.
2. Әдеби шығармалар, әдебиет мәселелері.
3. Қазақ арасындағы оқу-ағарту ісінің жай-күйі және маңызды мәселелері.
4. Ана тілі, әліппе, емле мәселелері.
5. Қазақ әйелдерінің жайы, бостандық, теңдік мәселесі.
6. Дәрігерлік, агротехникалық кеңестер, ғылым табыстары.
7. Ішкі-сыртқы хабарлар.
8. Кітап сындары.
9. Тілші хаттары, жауап хаттар? [2].

Қазақ тілінде тұнғыш шығып тұрған “Айқап” журналының бетінде қазақ елінің саяси әлеуметтік, мәдени шаруашылық жайларынан көптеген мақала, хабарлар жазылып тұрды. Журнал сол кездегі көкейкесті деген мәселелерге қолынан келгенше жауап беруге тырысты. Бұл кездегі қазақ елінің ең жанды мәселесі – жер туралы еді. Жер туралы айтқанда, қазақ бұқарасында отырықшы болу керек пе, әлде көшпелі болуы керек пе? деген сұраққа жауап іздейтін. Жер туралы екі түрлі пікір болды: біреулері қазақтарды отырықшы болып, бірігіп, мал, егін шаруашылығына жеткілікті жер алуына үгіттесе; екіншілері – қазақ елін жаппай отырықшы етуге болмайды деп соқты. Бұл екі пікір журнал бетінде кеңінен талқыланды. Журналда қазақ елінің отырықшылдыққа көшіп, егін кәсібімен шұғылданса, өнер білімге тез жетуіне мүмкіндік болар еді деген пікірлер айтылды.

Солардың бірінде: халық бірігіп отырса, бірігіп еңбек етсе, мектеп, медресе салуға, емхана ашуға қолы жетер еді деген. Сол кездің өзінде 20-30 үй бірігіп егіншілікпен айналыса бастағандығы, мұндай ауылдар көбейе бастағандығы журнал бетіндегі көптеген мақала-хабарлардан көрінеді. “Айқап” мұндай жаппай отырықшы болған ауылдардың көрген пайдасын үзбей жариялап отырды.

Журналда кең орын алған мәселенің бірі – әдет-ғұрып, салт-сана мәселесі болды. Журнал қазақ тіршілігіндегі әдет-ғұрыптың кемшілік, кері кеткен жақтарын толық көрсетіп, елді жақсылыққа шақырды. “Қазақтың қазіргі халі” деген мақалада елді кері тартатын дау-жанжал, ұрлық, өтірік, өсек сөз екендігін, бұл кемшіліктердің негізі “кәсіпсіздік, білімсіздік” екендігін жұрт алдына пәш етіп көрсетті. Б.Майлин журналдың 1913 жылғы 15 санындағы 335–336-беттер мақаласында қыз ұзату тойында, өлімге ас беру жорасын орындауда елдің үлкен шығынға бататынын айтып, оның орнына халыққа пайдалы іске, оқу ағарту, мектеп-медресе салу ісіне қаражат шығару керектігін жазған.

“Айқап” журналы әйел мәселесін сөз еткенде, әйелдің қоғамнан алатын орнына тоқталады: “Адам баласының тәлім-тәрбиесі анадан ауысады, бүкіл адамзатты тәрбиелеуші – ана” деп, ананың үй ішіндегі маңызын өте жоғары бағалады. Журнал әйел мәселесін көтере отырып, езілген қазақ әйелдерінен тілшілер тартты. Тілеубай қызы Сақыпжамал (1911.№7, 11-12 беттер) қазақтың ер балаларын оқытып, қыз балаға көңіл бөлмейтінін, қалың малға сатылып, сүймеген адамға еріксіз баратынын халық алдына әшкерелеп жазған. Сақыпжамал “Ұзақ күткен үмітім” деген мақаласында: (1911. №9, 7-8 бет). “Айқап” журналының әйел мәселесін көтергеніне, олардың мақаласын журнал бетіне басқанына қатты қуаныш білдірген. Сөйтіп, “Айқап” журналының бетінен өздерінің аянышты халін көрген қазақ әйелінің сана-сезімі ашылып, еркіндікке, білім сәулесіне ұмтыла бастады. Қазақ әйелі туралы алғашқы рет әңгіме, поэма жазған көрнекті жазушылар: Сұлтанмахмұт Торайғыров, С.Дөнентаев, С.Көбеев, Ә.Ғалимов, М. Сералин т.б. осы журнал маңында болды.

“Айқап” журналының бетінде аса кең қойылған мәселенің бірі – оқу-ағарту ісі еді. Ол кездегі қазақтың көбі сауатсыз болуы көшпелі тұрмыстың нәтижесінен деп айта келіп ескі оқудың пайдасыз екендігін жазады, жаңа оқудың төте оқу жеңіл екендігін көрсетеді, орыстың мәдениет, әдебиет мұраларын меңгеруді, ғылымын үйренуді мәселе етіп қойды. Журнал жалпы қазақ бұқарасын білімге, өнерге шақырды, оқу саласын көтеруге, белгілі бағдарламамен оқытуға үндеді. “Біздің қазақ баласына не қылса да басқа жұрттарға тенелу

хақында біраз кеңес” деген мақалада (1911, №5, 4-6 беттер), қазақ арасында оқу, оқыту ісін дұрыс жолға қою туралы, орыс тілінде оқытудың пайдалы екендігі және ана тілін жақсы білу керектігі айтылады. Қазақ шәкірттерінің хал-жағдайы нашар екендігіне тоқтала отырып, журнал оларға көмектесуге шақырған көптеген мақала-хабарларды басып отырды. Оқу оқыту мәселесімен тығыз байланысты оқу құралдарын шығару, қазақ тілінің әліппесі, жазу жұмысын бір ережеге бағындыру туралы бірсыпыра мақала жариялады. XX ғасырдың бас кезіндегі қазақтың әдеби тілі публицистикасының қалыптасу кезеңіндегі “Айқап” журналының маңызын Н.Қарашева журналдың тіл ерекшеліктерін зерттеген еңбегінде атап көрсеткен [3].

“Айқап” қазақ әдебиетінің түйінді мәселелерін, оның өркендеу жолдарын сөз етті. Абай, Ыбырай негізін салған біздің жаңа әдебиетіміздің ұлы орыс халқының классик әдебиетінен нәр алып, оның озат демократияшыл идеясын қолдай отырып, онан әрі өркендей түсуіне жетекші болды [4].

Бұл жөнінде С.Торайғыров “Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан” деген мақаласында қисса, ертегілерінің қазақ әдебиетінде алып келген орнына тоқтала отырып, сол кезде шыққан өлең кітаптарын қатты сынға алған, әдебиетке орынды талаптар қойған (1913, №19, 404-405 б.; №20, 419-420 б.; №№22-24, 451-452 бб.) Журнал бетінде қазақтың әдебиеті туралы мәліметтермен бірге өлең, әңгіме, аударма, мысал, шыққан кітаптарға сын мақалалар және баспасөз туралы мәліметтер көп басылып тұрды.

XX ғасырдың бас кезіндегі демократияшыл бағыттағы ақын-жазушылардың есейіп, творчествосының қалыптасуына осы “Айқап” журналының тигізген әсері үлкен болды. Бұл журнал маңында қазақтың демократияшыл бағыттағы ақын-жазушыларының көбірек топталуының өзі кездейсоқ жағдай емес еді. Журнал халық арасына көп тараған, елдің мұң-мұқтажына қолдан келгенше жауап беруге тырысқан, мәдени тілегін қанағаттандыру үшін де еңбек еткен, басқа баспасөз органдарымен салыстырғанда демократиялық идеяларды халық арасына тарату ісінде белгілі бір дәрежеде болса да үлесін қосқан журнал болды. Жалпы “Айқап” журналының қазақ қоғамының, соның ішінде, қазақ әдебиетінің тарихынан алатын орны зор.

“Айқап” журналының қатесі де болды. Журналдың негізгі ұстаған бағыты халықты отырықшы болуға үгіттеу бола тұрса да, оның бетінде отырықшы болуға қарсы мақалалар да басылған.

Журнал бұл мақаланың кейбірін оқушылар талқысына салу мақсатымен басып отырса да, жалпы алғанда қате бағытта жазылған мақалаларды баспауға, не қатты сынауға күші жетпеді.

Сонымен, төңкеріске дейін қазақ тілінде шыққан жалғыз журнал “Айқаптың” қателесуі, адасуы бола тұрса да “онда қазақтың өткен кездегі де, ХХ ғасырдың басындағы да қоғамдық саяси өмірінің мәселелері жазылып тұрды, мәдениет және әдебиет жайында, халық ағарту жұмысы мен тілдің дамуы жайында, қазақ әйелінің теңдігі жайында жазылды; медицина, агротехника мәселелеріне, ғылым мен техниканың кейбір табыстарына, елдің сыртқы және ішкі халі мәселелеріне және басқа мәселелерге едәуір көңіл бөлінді. Бұл мәселелердің кейбіреулері журнал бетінде халықтың талаптары мен армандарына сәйкес жазылып отырды [5].

Жалпы алғанда “Айқап” бұқарашыл бағыттағы тұңғыш журнал болумен бірге, халықтың тілегіне сай, шаруашылық, оқу-ағарту, бас бостандығын, тағы да басқа толып жатқан әлеуметтік мәселелерді алғаш көтерген журнал болды.

Сонымен, ХІХ ғасырдың аяғында ХХ ғасырдың басында алдыңғы қатарлы орыс мәдениетінің ықпалымен шыға бастаған қазақ тіліндегі қазақ-журналдардың Қазақстанның мәдени, саяси өмірінде алған ролі зор еді, олар ғасырлар бойы ұйқыда жатқан қараңғы елді оятуда алғашқы шам-шырақтар болды.

* * *

1. Санкт-Петербург қаласының Орталық Мемлекеттік мұрағаты. 776 –кор.. 21 тізбе.

2. *Кенжебаев Б.* Қазақ баспасөзінің тарихынан мәліметтер. Алматы: Казмембас, 1956.– 26–80 б.

3. *Қарашева Н.* Грамматические особенности языка казахской публицистики начала XX века (на материале журнала “Айқап”). – Алма-Ата, 1959. – С.264. (Рукопись дисс. на соиск. учен. степ. канд. филолог. наук).

4. *Кенжебаев Б.* Қазақ халқының ХХ ғасыр басындағы демократ жазушылары. Алматы. Казмембас, 1958. – 31 б.

5. Қазақ ССР тарихы. 1-т. Алматы: Казмембас, 1957. – 584 б.

“АЙҚАП” ЖАЙЛЫ ШЕЖІРЕ ҚАЛАЙ ЖАРИЯЛАНДЫ

Төнкерістен бұрын жарық көрген қазақ кітаптары, газет-журналдардың басым көпшілігі құрытылып, жойылып кеткендіктен және Қазақстандағы кітапхана қорлары мен мұрағаттарда түгел сақталмағандықтан бұл жұмыс маған ауыр соқты. Қазақ газеттерінің көпшілігі ескі хадімше басылғаны белгілі, араб әрпінде ежіктеп қана оқи алатын мен үшін бұл жай екінші қиындық туғызды. Алғашқы сабақты Жұмат ағадан (Досқараевтан) алып, күні-түні араб әрпінде басылған кітаптарды оқып, бір сыдырғы тез оқитын халге жеткен соң Санкт-Петербурдағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы Мемлекеттік кітапханадан бастап қазақтың ертеден басылған газет-журналдарын, кітаптарын іздестіруге кірістім. Фонтанка көшесінің бойындағы ескі ғимараттардың бірінде орналасқан сол кездегі КСРО халықтарының кітаптары сақталған кітапхана қорынан іздеген нұсқалардың көпшілігін алғанда қатты қуандым. Әсіресе, “Айқап” журналы көзіме оттай басылды. 1937 жылы “халық жауы” деген нақақ жаламен айдалып кеткен әкем осы журналдарды әр уақыт оқып отыратыны есімде қалыпты. Міне, сол журналмен Санкт-Петербур кітапханасында қайта табысканда әкемді көргендей қуанып, әрі көзім жасаурап, көңілім босағанын байқаған кітапхана қызметкері татар апай: “Бұл журналды минде яқшы көремін, қолым босап кетсе булды осы журналды оқимын, бек матур журнал” дегенде есімді жинағандай болыппын.

1911—1915 жылдар арасында 88 саны шыққан журналдың мұқабасында “Императорская библиотека” деген күмістенген жазумен түптелген, сырты қатты қатырма қағазбен қапталған журналдың тігінділерін қолыма алып отырып, халқымыздың әдеби мұраларын, кітаптары мен газет-журналдарын сақтай білген орыс ағайындарға шын пейілмен риза болдым.

М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы Мемлекеттік кітапхана бұрынғы Императорлық кітапхананың эмблемасы сақталған нұсқаларды көзінің қарашығындай сақтап, ешкімге қолға бермейтінін білетінмін.

Сонда да “Айқаптың” басқа даналары бар ма екен, бар болса қанша екен деген оймен кітапхана қызметкерлерінен сұрастырып, іздестіріп жүріп біраз даналарының сақталғанын біліп алдым. Сол кездегі кітапхана басшыларының алдында бірнеше рет болып, сұрай, тілей жүріп журналдың екі жиынтығын және сандардың біразын Орталық ғылыми кітапханаға жіберетін етіп, олардың келісімін алдым.

Орталық ғылыми кітапхана қорына “Айқаптан” бастап төнкерістен бұрын жарық көрген қазақтың газет-журналдарының, кітаптарының

түпнұсқасын, фотокөшірмесін, ксерокөшірмесін, микрофильмдерін түсіртіп жинай бастадым.

Осы жұмыстардың жемісі ретінде 1961 жылы “Айкап” бетіндегі мақалалар мен “хат-хабарлар” деген атпен алғашқы мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш Қазақ мемлекеттік баспасынан басылып шықты. Бұл кітаптың дүниеге келуінің өзі көп әңгіме. Соның кейбіреулеріне ғана тоқталайын. Қолжазба дайын болып редактор мұқият қарап шыққаннан кейін Главлито тексерді. Қырағы “көргендер” кітаптың ішінен Ә.Бөкейхановтың, А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың, Ш.Құдайбердиевтің, Ғ.Қарашевтің, М.Жұмабаевтың, Ж.Аймауытовтың т.б. материалдарын жібермей алып тастады.

Бұл кезеңнің Алаш Ордаға ешбір қатысы жоқ екенін, орыс библиографиясының тәжірибесінде төңкерістен бұрынғы материалдар түгел қамтылатынын айтып қанша шырылдасам да сөзім өтпеді. Кітап шықпай қалатын болған соң айтқандарына көңуге тура келді. Қанша еңбек сіңіріп жиған дүниенің ең құнды, маңызды материалдарын қысқартып, құйрық-жалын күзегендей етіп шығаруға тура келді. Сөйтсе де, кейбір материалдардың авторын көрсетпей, немесе бүркеншек атымен, инициалымен жіберген кезім де болды. Олар цензордың көзіне түспей; еңбектің редакторы “көрмеген” болып, мен “білмеген” болып шығып кетті. Бір кездескенде М.Дулатовтың қызы Гүлнәр апай: “Әкемнің атын жазбасаң да бір-екі мақаласын инициалымен кітабына кргізген айналайын Үшкөлтай-ай!” –деп бетімнен сүйгенде, маркайып қалғаным бар-ды.

Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент мүшесі Шора Шамғалиұлы Сарыбаев: “Шөке, (екеуміз бір-бірімізді “Шөке” дейміз) менің библиографиямды “А.Б.” деген Ахмет Байтұрсынов инициалы үшін жойып жіберді, ал сіздің библиографияңызда “А.Б.” да “М.Д.” да жүр, бұл қалай” дейді. ешқашан мойымайтын, кітабын құртып, өзін біраз әуре-сарсаңға салған кездің өзінде жай ғана жымып, әдемі тапқыр әзілін айтып жүретін ерекше адам, зерделі ғалым ғой. Мен: “Шөке, үндемеңіз” деймін. Шора Шамғалиұлы: “Мен үндемеймін-ау, бірақ сыбырлаушы табылып қалмасын дегенім ғой” дейді.

Сыбырлаушы табылған болу керек. Үлкен үйге – ОК-ке екі күннің бірінде кітаптың редакторы Есаған (Есмағамбет Ысмайылов) екеумізді шақыртып жатқаны... Ол кездегі менің көңіл-күйім белгілі, түнімен ұйықтамаймын. Кішкентай үш баламның халі не болар екен деймін. Енбекті қолдап, қорғап жүрген зиялы ағаларыма зияным тиіс кетпесе жарар еді деген ой да жегідей жейді. Осындай халде жүргенімде бір күні “Қазақстан мұғалімі” газетінде профессор

Б.Кенжебаевтың “Айқап туралы еңбек” деген мақаласы басылып шықты. Тұңғыш еңбегім туралы алғашқы сын мақала! Мақала болғанда қандай мақала! Бұл мақала мен үшін періштенің қанатындай әсер етті.

Қазақстан КП Орталық Комитетінің ғылым мен мәдениет бөлімінде болған әңгімелерден менің түсінгенім: біріншіден, профессор Б.Кенжебаевтың сын мақаласының дер кезінде шығып кетуі, екіншіден, кітаптың бір данасы да қалмай тарап кеткендігі; үшіншіден менің атым да , атағым да жоқ кішкентай қызметкер болғаным көрінеді. Содан кейін редакторым Е.Бісмайыловпен екеуміз бір ажалдан аман қалғандай әсермен үйімізге кете бардық.

Бұдан кейін Қазақтың Мемлекеттік баспасы библиографияның екінші бөлімін басудан бас тартты.

Қазақ халқының әдеби мұраларын ғылыми айналымға түсіріп, халықтың өзіне қайтарып берудің қамымен жасалған азды-көпті еңбегім осылай басталған еді.

Қазақ баспасөзінің тарихында қуғын сүргінге ұшыраған “Қазақ” газеті мен Міржақып Дулатовтың “Оян қазақ” кітабының қасіреті ешбір баспасөздің басында болмаған.

Ү. Субханбердина

“ҚАЗАҚ” ГАЗЕТІНЕ 80 ЖЫЛ

Бір кезде қалың қазақ еліне шамшырақ, білім мен жаңалықтың көзі болған Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтың “Қазақ” газеті өздерімен бірге халқымен қайта қауышты.

1956 жылы “Айқап” журналы мен “Дала газеті”, “Қазақстан” газеттерінің бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлардың библиографиясына материал жинап жүргенімде “Қазақ” газетінің бетінде басылған материалдарға да назар аударған едім. Әрине, ол кезде “Қазақ” газетінің бағы ашылады деп кім ойлаған. Тек көмескі сезім “Қазақ” газетінің де материалдарын қалдырма деп итермелеген-ді. Сірә, жазықсыз жазалы болған азаматтардың бірінің перзенті болғаным себеп болған шығар, әйтеуір, газет бетінде жарық көрген қазақ елінің әдебиеті, мәдениеті, тарихы, тілі, саяси жағдайы, шаруашылығы, басқа елдермен қарым-қатынасы туралы материалдарды Петербордағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы Мемлекеттік кітапханасында отырып карточкаға түсіре бердім, түсіре бердім.

“Қазақ” – қоғамдық саяси және әдеби газет екен, 1913 жылы 2 ақпаннан бастап Орынборда аптасына бір рет, 1915 жылы аптасына екі рет шығып тұрған. Таралымы 3000, кейбір мағлұматтарда 8000-ға жеткен. Бірінші редакторы – белгілі ғалым, жазушы, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынов, екінші редакторы – қоғам қайраткері, жазушы Мыржақып Дулатов, бастырушы “Азамат” серіктігі, Хұсайнов-Каримов баспаханасында басылып тұрған. Газеттің 1918 жылғы сандарының редакторы Жанұзақ Жәнібеков. Барлығы 265 нөмірі жарық көрді.

Өкінішке қарай, “Қазақ” газетін ұлтшыл буржуазияшыл, либералды орган алашордалардың рупоры болды, оның редакторлары Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов алашордашыл “халық жауы” деп халқымыздың әдебиетінен, мәдениетінен, тарихынан, экономикалық саяси өмірінен аулақтатып тастаған едік.

Шын мәнінде, Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов ағартушы, ғалым, әдебиет зерттеуші, дарынды аудармашы, оқу құралдары мен әдеби шығармалардың авторлары болумен қатар, ірі журналистер де еді. Қазақтың тұңғыш журналы “Айқап” пен “Қазақ” газетінің беттерінде жарияланған мақалаларын оқығанда, олардың сан қырлы еңбектерінің куәсі боламыз. Ал “Қазақ” газетінің редакторлық

қызметін атқарудағы ерліктерін, газетті үзбей шығару жолында бес жыл бойғы көрген қуғын-сүргіндерін, патша цензурасының оларға жасаған шексіз қиянатын, зұлымдығын мұрағат материалдары дәлелдейді.

...Ахмет Байтұрсынов “Қазақтың бас ақыны” деген мақаласында Абай өлеңдері кітап болып басылып таралмау себебін, оның қазақ арасына кең жайылмағанын айта келіп, өзінің Абай сөздері жазылған дәптерді тек 1905 жылы ғана оқығанын, Абай өлеңдері аз сөзді, терең мағыналы екендігін, қазақ әдебиетінде бұрын болмаған жаңа құбылыс деп өте жоғары бағалайды. “Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен оқшау үздік, артық” дейді. Абайдың шыққан ортасы, әкесі, атасы Өскенбай, ұлы атасы Ырғызбай, шешесі Ұлжан туралы деректер келтірген. Абайдың 80-інші жылдары Семейге жер аударылып келген Михаэлиспен, қазақ елінің әдет-ғұрпы, салт-санасы туралы материал жинауға келген Гросспен танысуы, олардың Абайға тигізген әсері, орыстың ұлы ақындары А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Н.А.Некрасов, жазушылар Ф.М.Достоевский, сыншылар В.Г.Белинский, Н.А.Добролюбов, Д.И.Писарев сөздерімен таныстырған, қазақ халқының бағына Абай мансап кумай, ақындық жолға түскені туралы, Абай өлеңдерінің әрі сыншыл, әрі шебер екенін жазады. (№ 43, 1913).

Ә.Бөкейхановтың қазақ елінің тарихына арналған мақалаларында Шоқан Уәлиханов, П.П. Семенов-Гяньшанский, Г.Н. Потанин туралы да құнды мағлұматтар бар. Француз социалистік партиясының басшысы, “Юманите” газетін ұйымдастырушы Жан Жорес (1859–1914) туралы, герман социал-демократиялық партиясының және Интернационалдың көрнекті қайраткері Август Бебель туралы мақалаларын жариялайды.

Газет оқу-ағарту ісіне байланысты бала тәрбиесіне де тоқталған. Мәселен, “Бала тәрбиесі” деген мақаланы (1915. № 119) алайық.

Жалпы адам баласын жан-жануармен салыстыра отырып, адам баласына тән тәрбиесі де керек деген. Ескі Римдегі, Грекиядағы бала тәрбиелеу ерекшеліктеріне тоқталған. Қазақта бала тәрбиелеудің негізі: “Бетегеден биік, жусаннан аласа бол”, “Көм бойынды, жасыр ойынды” болғандығын айта келіп, ұру, соғу жолымен тәрбиелеудің дұрыс еместігін жазған. “Әзір білімді баланың кішкентай басына тыға бермей, жетелеп, өзіне іздетіп, ақылын кәмілдеп, ізгілікке баулып, жүрегін адалдап, жақсыға қызығатын, жаманнан жиіркенетін етіп, табиғатын жіңішкертіп тәрбиелеген мақсат” деген.

“Қазақ” газетінің авторларының көпшілігі — ұлттық әдебиетіміз бен мәдениетіміздің бір тума білгірлері еді. Сол зиялы азаматтарымыз көп жылдар бойы “Халық жауы” деген айдармен арамыздан аластатылып келді. Олардың ішінде Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев сынды ақын-

жазушыларымыз бар. Шәкәрім Құдайбердиев, Құдайберген Жұбанов, Ғұмар Қарашев, Халел Досмұхамедов, Жаһаніше Досмұхамедов, Мұхамеджан Тынышбаев, Жаһаніше, Жансұлтан Сейдалиндер, Асылбек Сейітов, Мұстафа Шоқиев, Бекмұхамет Серкебаев, Мұстафа, Ахмет Оразаевтар, Ғабдолғазиз Мусин, Таһир Жомартбаев т.б. сияқты ғалым, қоғам қайраткерлері бар. Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин сияқты көрнекті ақын-жазушылар “Қазақ” газеті арқылы өз үндерін білдіріп келген.

“Қазақ” газетінің бетінде басылып тұрған халқымыздың саяси өмірінен, мәдениетінен, әдебиетінен, оқу-ағарту мәселелерінен дерек беретін сан алуан әр түрлі бай материалдарды бір жүйеге келтіріп, дұрыс баға бере отырып, ең құндыларын қазіргі ғылымыздың игілігіне жарату – алда тұрған саналы міндеттеріміздің бірі болмақ.

ҚАЙТА ЖАҢҒЫРҒАН ЕСІМДЕР

“Бай, батыр, би, болыс” десе аза бойымыз қаза тұратын кезде **МЕЙРАМ ЖАНАЙДАРҰЛЫНЫҢ** “Мың бір түннен” өлеңмен жырлаған нұсқасын “Дала уалаятының газетінен” алып “Қисса дастандар” жинағында жариялап жіберген едім. Бұл жинақ 1976,1979 жылдары екі дүркін “Жазушы” баспасынан 100 мың дана болып тараған “Ғашықнаме” атты дастандардың екінші кітабы болатын. 70-жылдары дайын болған жинақ тек 1986 жылы жарық көрді. Қысылаң кезеңге дөп келген кітаптың тағдыры не болар екен деп Мейрам Жанайдарұлының немересі белгілі ғалым, филология ғылымының докторы Сапарғали Омарбеков екеуміз біраз уақыт қобалжып жүрдік.

Адамдарды ортақ мүдде тез табыстырады ғой. Сонан кейін-ақ Сапекең мен жұбайы Руда Досымбекова маған өте жақын жанашыр жандар болып кетті. Басылып шыққан кітаптарымның көпшілігіне пікір жариялап, оқырман қауымға насихаттаумен болды. Әрине, олар атасының бұдан жүз жыл бұрын жарық көрген мұрасын жариялаған маған риза болса, мен мехнаты көп, рахаты жоқ еңбек жолымда қолдап, қорғап жүрген, аяулы азаматтарға шын пейілмен риза едім.

Шөп те шығатын жеріне шығатын көрінеді. Тақыр жерге түк те бітпейді ғой.

Мейрам Жанайдарұлы кім еді? Мейрамның әкесі Жанайдар батыр Ілияс Есенберлин “Қаһар” романында жазып кеткен Кенесарының “Сұңқарым” деп жақсы көрген батыры еді.

Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалысты жан-жақты зерттеген атақты тарихшы ғалым Ермұхан Бекмахановтың “Казахстан в 20-40 годы XIX века” (1947) атты еңбегінде Жанайдар батыр туралы деректер молынан берілген.

Мейрам Жанайдарұлы (1846–1921) бұрынғы Ақмола облысының Атбасар уезіне қарайтын Терісаққан болысындағы бірінші ауылда 1846 жылы туған. 1921 жылдың 8 қыркүйегінде сол жерде қайтыс болған. Мұсылманша сауатты болған. Жастайынан Терісаққан бойына, сол елдің жазғы көшіне жақын жердегі Сергеевка, Қима секілді орыс селоларымен араласта болып, орыс тілін де едәуір игерген.

Патша заманында бірнеше жыл болыс болып, ел билеу жұмысына араласқан. Өлең шығаруға ерте әуестеніп, ел ішіндегі кей ақындармен айтысқан. Мәселен, Мейрамның Мәшһүр Жүсіппен хат жазысып айтысқан айтысының кей үзіктері сақталған. Мәшһүр Терісаққан өзені бойындағы Мейрам аулына жиі қатынап, араласып

тұрған. Бір жылы Түркістанға бара жатқан сапарында қыс ерте түсіп кетіп, осы ауылда бала оқытып, жаз шыққанша жүріп қалған.

Жас кезіндегі кейбір әуесқойлық айтыстары болмаса, суырып-салмалықты қумаған, өлеңді тек жазып шығарған. Ел аузынан әр жылдарда жинаған біраз өлеңдері Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорында сақтаулы. Күрделі шығармасының бірі – “Мың бір түнді” қазақшаға өлеңмен жырлауы. Өлеңдерінің ішінде баспа жүзінде жарық көргені де осы. Бұл – “Дала уалаятының газетінде” 1895 жылғы 41-49 сандарында “Мың бір түннің хикаясы” деген тақырыппен жарияланған нұсқа. “Мың бір түн” ертегісінен тараған нұсқалар төңкерістен бұрын да, кейін де жарық көрген болатын. Бұл шығыстық сюжетке құрылған қазақтың кисса-хикаяттары қазақ әдебиетінің бір үлкен саласы болғандықтан, оның тарихи ізі де ұлттық жазба әдебиетіміздің негізін қалайтын тараулары болып табылады. Ал, Мейрам Жанайдарұлы жырлаған “Мың бір түн” Шәкәрім Құдайбердиевтің “Ләйлі–Мәжнүні”, Абайдың “Масғұт”, “Ескендір”, “Өзім” поэмаларының деңгейіндегі аса құнды шығарма.

Тек бір әттеген-айы, дастанның жалғасы болды ма, болса қай мұрағатта шан басып жатыр екен, немесе кімдердің қолында сақталды екен деген ойға қаласын...

М. Жанайдарұлы ел-жұртын мәдениетке, өнер-білімге шақырған ағартушылық ниетте болған. “Айқап” журналының бетінде (1912, №1) қазақ шежіресін жинап, кітап етіп бастырып шығару туралы мәселе көтеріп мақала жазған. Ол бай да, болыс та болған, патшадан шен алған, шекпен киген, Меккеге қажылыққа барған. Тақуалық қылмаса да ұрлық-қарлық, барымта секілді қазақ арасындағы жарамсыз қылыққа қарсы күрескен. Өмір бойы жүйрік ат, жорға, алғыр құс, құмай тазы ұстаған.

Қолындағы мал-дәулетін ауылында орысша оқытатын мұғалім ұстауға, балаларына еуропаша тәрбие беруге жұмсаған. Талапты балаларын Атбасардағы, Омбыдағы орыс оқуына берген. Бір баласы Петербург университетінің заң факультетін бітірген.

Өзінің ата қонысы Терісаққан өзенінің бойынан күйдірген кірпіштен екі қабат үй салдырған. Қазақ киіз үйінің құрылысын, ою-өрнегін дамытуға көп күш жұмсаған. Киіз үй құрылысына жаңалық енгізіп, оған суырымалы терезелер жасатқан, ішін халық үлгісіндей ою, нақыштармен безендірген. Осындай жасатқан үйінің бірі 1876 жылы Петербург қаласында өткен ориенталистердің дүниежүзілік конгресінде көрмеге тігілгені мәлім (Ақселеу Сейдімбеков. Күңгір-күңгір күмбездер. (1981. 189-б.).

“Дала уалаятының газетінде” 1892 жылғы 1-7-сандарында басылған көлемді мақалаларға патша мұрагері Николай Александрович Романовтың Омбы қаласына келу құрметіне ашылған көрмеде қазақ елінің қолөнер түрлерін, этнографиялық материалдарынан мол мәліметтерді, киіз үй, оның ішіндегі жасауы, қазақ қыздары мен әйелдерінің киім-кешегі, көш көріністерін суреттейтін дүниелерді ұйымдастырушылардың бірі Мейрам Жанайдарұлы еді. Сондай-ақ Омбы қаласында өткен ат жарысында, велосипед жарысында бірінші бәйгені жеңіп алған да Мейрам Жанайдарұлы туралы мақалалар газет бетінде басылған. Мұрағат құжаттарымен қатар бұл нұсқалар ойлы оқырманға, зерделі зерттеушіге құнды деректер берері даусыз.

ОТЫНШЫ ӘЛЖАНОВ. “Дала уалаятының газетінде” қазақтың ауыз әдебиет нұсқалары мен аңыз әңгімелерін Отыншы Әлжанов “Орта жүз”, “Бабайбүркіт” деген бүркеншік атымен молынан жариялап тұрған. Алғаш баспа бетіне түскен бұл нұсқалар, кейін халықтық қазынаға айналып, көптеген жинақтарда басылса да тұңғыш жариялаған Отыншы Әлжановтың аты-жөні көрсетілмей келген болатын. Ол әдеби нұсқалардың ішінде “Қарынбайдың хикаяты”, “Толалай һәм Бөрітастаған таулары”, “Танабай һәм Бабыр”, “Қарға баласын аппағым дер, кірпікшешен баласын жұмсағым дер”, “Құс кеңесі”, “Байғыз”, “Төрешіден қалмайды, айтушыдан қалады”, “Так Сүлеймен”, “Құдайдың нақ сүйікті құлы”, “Едігенін төресі”, “Біреу жамандық қылды деп, өзің жамандық қылма...”, “Алдар көсе мен жылан” т.б. әр алуан сюжетке негізделген бұл ауыз әдебиетінің нұсқаларында қаһарлы хан, қу уәзір, ақылды тапқыш, еңбеккер адамдар бейнесі суреттелген.

Отыншы Әлжановтың жинап бастырған ауыз әдебиет нұсқаларымен, өзі жазған әңгіме, мысалдарымен қатар қазақ елінің тұрмыс халіне, тарихына, әдет-ғұрып, салт-санасына, оқу-ағарту мәселелері туралы жазған мақалалары да жеткілікті. “Қырдағы рамазан айт” деген мақаласында қазақ елінің салт-санасы, ойын-сауықтары туралы этнографиялық мәліметтер беріледі. Қазақ арасындағы бақсы-балгерлер туралы мақалалар жариялаған. “Жетімдерге жәрдем қылмақтың мәслихаты” деген мақаласында қазақтың жетім балаларына, кедей балаларына көмек беру үшін қайырымдылық ұйымдар ашу жолымен таныстырады. “Қазақтардың медресе ашқандары” мақаласында Омбы қаласында медресе ашқан зиялы оқығандары дәріптеледі. “Мал дертінің уақығында қазақтардың нанғыштығы” атты мақаласында мал індеті кезіндегі қазақтардың ырымдарын сынға алады. Малды емдеу жолдарын дұрыс жолға

қоюды ұсынады. “Ғылымға қарай тағы бір қадам” деген мақаласында Семей облысында ашылған қазақ мектебінде орыс тілінде оқу оқытыла бастағаны, оқу-ағарту ісі, мектеп-медресе ашу жұмыстары туралы мәліметтер келтіреді. “Қазақ балаларын тәрбиелемек турасынан өсиет” деген мақаласында тән тәрбиесі, жан тәрбиесіне баса көңіл аударуды, әдет-ғұрып, салт-сана мәселелеріне тоқталған, “Заманың түлкі болса құмарлан, тазы болып шалып қал” деген мақалды келтірген. “Билердің бітімдері” атты мақалада қазақ елінің әдет заңы туралы бай мағлұмат келтіреді. “Мал дауы һәм бас кететін іс” мақаласында азаматтық, сот, қылмыс праволары жайындағы “Ережемен” қазақ қауымын таныстырады. “Дала уалаятының газетінің” бетінде осынша мол мұра қалдырып кеткен Отыншы Әлжанов кім?

Отыншы Әлжанов 1873 жылы 12 тамызда Семей облысы Зайсан уезі Нарын болысына қараған 6-ауылында (қазіргі Ақсуат ауданында) дүниеге келген. 1882 жылы Зайсан қаласындағы ер балаларға арналған бастауыш орыс-қазақ училищесінде оқуға қабылданып, оны 1887 жылы бітірген. Сол жылы Омбы қалалық мұғалімдер семинариясына емтихан тапсырып, оны 1890 жылы бітірген. Омбы округтік сотында бірнеше жыл тілмәш болып, Көкпекті қаласындағы мектепте бастық болып қызмет атқарады. Сол кездерден бастап оқыту ісімен бірге саясатпен айналысады. Өзі туып-өскен Зайсан, Тарбағатай өңірі мен өзі оқыған және қызмет істеген Омбы, Қызылжар, Ақмолада ел арасындағы сақталған ауыз әдебиет үлгілерін жинау барысында қазақ еліне үкімет тарапынан жүргізіліп отырған әділетсіздікті, озбырлықты өз көзімен көреді. Көргендерін сол кезде шығып тұрған қазақ және орыс тіліндегі баспасөз бетінде жариялайды. 1909 жылы Семей түрмесіне қамалып, Жетісу облысына Лепсі қаласына 5 жылға жер аударылады. Жетісу елінде де қазақ халқының қамын жеген зиялы азаматтармен пікірлес, артынан ерген жас талаптарға ұстаз бола білді. 1914 жылы мерзімді уақыты бітіп, айдаудан босанса да, саяси сенімсіз адам ретінде еліне қайта алмайды.

Алашорда өкіметіне мүше болып сайланған Отыншы Әлжанов 1916 жылғы ұлт-азаттық күресте, 1917 жылғы төңкеріс тұсында казак елінің бостандығы, тәуелсіздігі үшін жанын пида еткен азаматтардың қатарында болды. Осы жолда өзі де құрбан болды. О. Әлжановтың азалы өлімі туралы, оның халқы алдындағы мол еңбегі туралы Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Қошке Кемеңгеров қазанама, мақала жариялады. (“Жас азамат”. 1918. 25 август); Қазан төңкерісіне дейінгі тарихи орны бар тұлғалардың бірі Отыншы Әлжанов туралы мұрағат құжаттарын алғаш жариялаған “Қазақ үні”

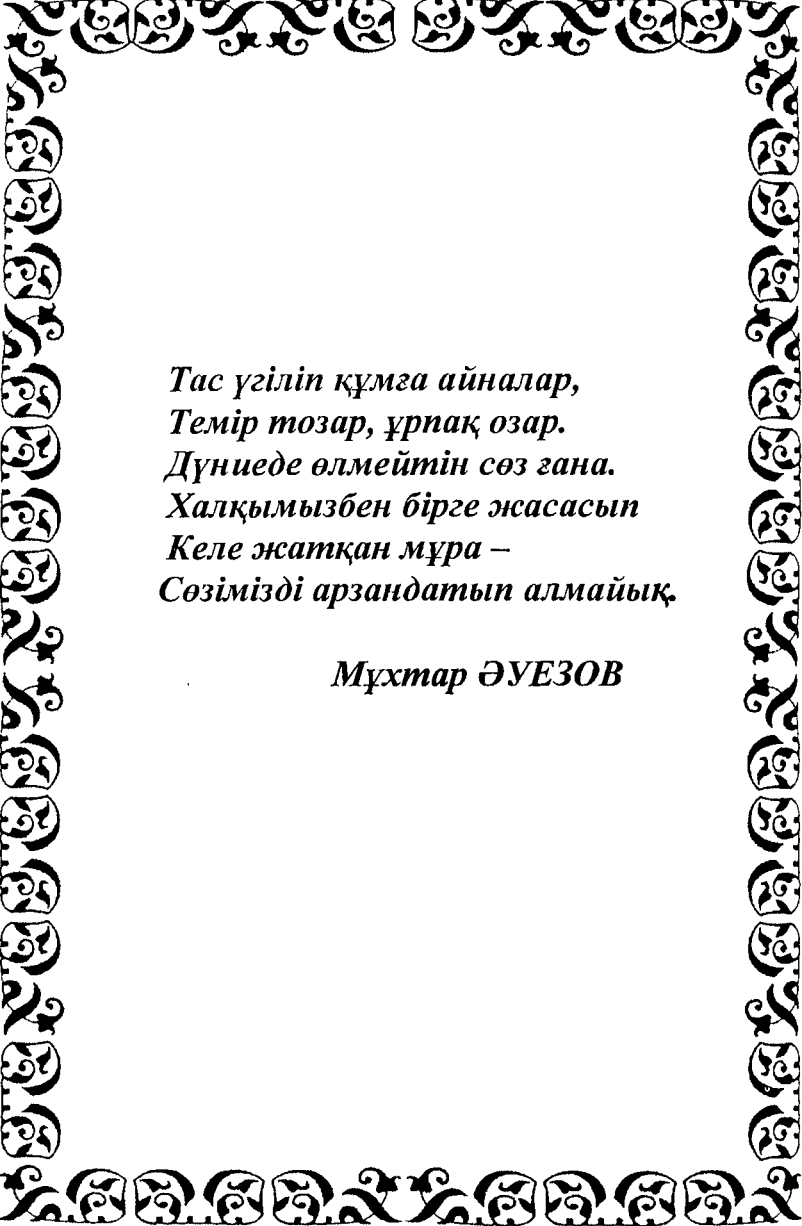
газеті (1993. №1–268); бай құжат материалдардың негізінде жазылған Б.Байғалиевтің мақаласында О.Әлжановтың өмір жолы, халқына сіңірген еңбегі туралы мол деректер берілген (Халық кеңесі. 1993. 4 мамыр).

БАРЛЫБЕК СЫРТАНОВ 1866 жылы Жетісу облысының Қапал уезінде дүниеге келген. Верный қаласындағы ер балалар гимназиясын 1886 жылы бітіріп Петербург университетінің шығыстану факультетіне түсіп, оны 1890 жылы араб-парсы және түрік тілдері бойынша бірінші дәрежелі дипломмен бітіреді. 1891—1908 жылдары Жетісу облыстық баскармасы жанында жауапты қызметтер атқарады. “Дала уалаятының газетінде” Барлыбек Сыртанов “Алатау баласы”, “С.Б. Алашинский” деген бүркеншік атпен бірнеше мақала жариялаған. Солардың бірі “Қазақ халқының қазіргі һәм ілгері күні турасынан бірнеше ойға келген сана” атты мақаласында сол кездегі қазақ елінің тұрмысын жөндеп, шаруашылық өркендету үшін оқу-ағарту жұмысын алға қоюды, ғылым, білімнің рөлін көрсетеді. Өнер-білімі, техникасы алдағы қатардағы елдерді мысалға келтіреді. Қазақ арасындағы кері кеткен әдет-ғұрыпты, еңбексіздікті, алауыздықты қатты сынға алады. “Партия һәм низамсыз жинаған алым” деген мақаласында қазақ арасында болыс сайлауы кезінде алынатын алым-салық, пара беру сияқты елді іштен ірітетін әдеттердің зиянын дәлелдейді. Барлыбек Сыртанов қазақ елін Ресейдің ішкі колониясынан шығарып, оны жеке республика статусы бар мемлекет құрудың жарғысын жазады.

**ҮНТАСПА МЕН СУРЕТ
СЫРЫ**

*Тас үгіліп құмға айналар,
Темір тозар, ұрнақ озар.
Дүниеде өлмейтін сөз ғана.
Халқымызбен бірге жасасып
Келе жатқан мұра –
Сөзімізді арзандатып алмайық.*

Мұхтар ӘУЕЗОВ

Үнтаспа мен сурет сыры

Қаз ССР ҒА 1-ші құрамы. 1946 ж.

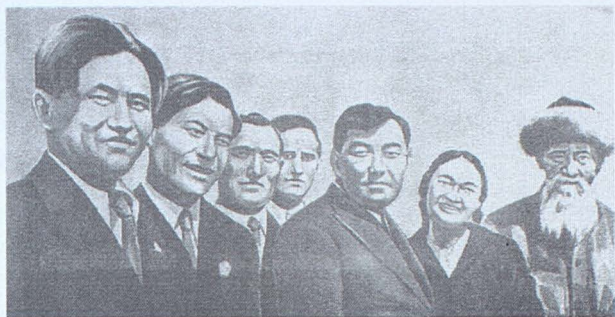
Омбы шаһарында
Жанайдар
Мейрам қажының
Романов патша-
лығының үш жүз
жылдығына
арналған көрмеге
тігілген терезелі
киіз үйі. Оргада
айбалта ұстап
тұрған
Мейрамның
баласы- Омарбек
болыс. 1913 ж.

Өміре
Қашаубаев
(1926 жыл)

Майра Уәлиқызы
Шамсуддинова,
жолдасы
Назымбек Ахметов.
1917 жылы,
Павлодар қаласы.

1936 жыл. Қазақ әдебиеті мен өнерінің Москвадағы тұңғыш онкүндігінде. Суретте (солдан оңға қарай): Темірбек Жүргенов (онкүндік жетекшісі), Құрманбек Жандарбеков, Елубай Өмірзақов, Евгений Брусиловский, Ораз Исаев, Күләш Байсейітова, Жамбыл Жабаев

Б.Г. Ерзакович Кенен Әзірбаевпен жұмыс үстінде

Жамбыл Жабаев пен Дина Нұрпейісова

Жамбыл Жабаев, Габит Мүсірепов

ҰНТАСПА МЕН СУРЕТ СӨЙЛЕГЕНДЕ

Шығыстың бір ойшылы: Үн дауыс – бұл сөз, жаңа сөз – бұл жаңа өмір” деген екен.

Ұлы Мұхтар Әуезовтің “Тас үгіліп құмға айналар. Темір тозар, ұрпақ озар. Дүниеде өлмейтін сөз ғана. Халқымызбен бірге жасасып келе жатқан асыл мұра – сөзімізді арзандатып алмайық” деген сөздері есімде.

“Өнер алды – қызыл тіл” деп сөз өнерін халқымыз бағзы заманнан бері жоғары бағалаған.

Сол сөз қай жерде, қандай жағдайда айтылды, сол қалпында ұнтаспаға жазып алып, келешек буынға жеткізу – алдымызда тұрған игілікті істеріміздің бірі болмақ.

Кеше ғана арамызда жүрген әдебиет пен өнер қайраткерлерінің, дарын иелерінің айтқан игі тілектері мен ұлағатты сөздерінің құмға сіңген судай ізсіз өшіп, ғайып болғандары да аз емес.

Осы уақытқа дейін әдеби, мәдени мұраларымызды тек қана қағазға жазылып алынған нұсқалар арқылы зерттеп келсек, ендігі жерде кезінде қалай айтылды, сол қалпында ұнтаспаға жазып алу арқылы да зерттеуге мүмкіндік бар.

Белгілі ғалымдарымыз, ақын-жазушыларымыз, өнер қайраткерлерінің дауысын жазып алып, болашаққа, келешек ұрпаққа жарқыраған күйінде жеткізе білудің өзі қазіргі кезең алға тартып отырған талаптар тұрғысынан ұлттық әдебиетіміз бен мәдениетімізді, тарихымызды байыта түсетін нұсқалардың қайнар көзі болмақ. Олардың ауызекі айтылған салиқалы сөздерін жазып алып сақтау – олардың халыққа белгілі жазба еңбектерін де молайта, қорландыра түсетін құнды деректер екендігі даусыз.

Осы тұрғыда кешеуілдеп болса да қолға алынған игілікті істеріміздің бірі – ақын-жазушылардың, тарихшылардың, өнер қайраткерлерінің, жыраулардың, композиторлардың, артистердің, белгілі күйшілердің өз аузынан немесе орындауында ұнтаспаға жазып алған материалдардың негізінде фонотека қорын ұйымдастыру ісі еді.

Бұрын-соңды айналыспаған жаңа жұмысты бастаудан бұрын үлкен дайындық жүргізілді. Мысалы: фоно-фото аппаратураларын алу. Сондай-ақ, пікір, тәжірибе алмасу үшін фонотека жұмыстары ертеден жақсы жолға қойылған Мәскеу, Петербург, Рига, Тарту, Таллин сияқты қалаларында болып, олардың жұмыстарымен таныстық. Бұл сапарлар жұмысымыздың жандануына, жалпы бағытына үлкен пайдасын тигізді.

Өте қызықты деректер де таптық. Мысалы, қазақ музыкасынан алғаш фонотекаға түскен нұсқа 1905 жылы Түркістан аймағының Қазалы қаласынан жазылып алынған қазақ өлеңінің нұсқасы екен. Оны тапсырған – неміс ғалымы, доктор Карутц Рихард. Орындаушысы белгісіз бұл ән “Песня любовная” деген тақырыппен Петербургтегі орыс әдебиеті институтының (Пушкин үйі) фонограмма мұрағат бөлімінде сақтаулы тұр. Осы институттың фонограмма мұрағаттың тізімдерін, картотекаларын қарап шыққанымызда қазақтың басқа да бірнеше ән-күйлерінің үн жазбалары сақталғаны анықталды.

Қазақтың белгілі музыка зерттеушісі, музыка тарихшысы, академик композитор Ахмет Қуандұлы Жұбановтың 1931 жылы Ақтөбе облысы Темір ауданынан жазып алып тапсырған әндерінің валиктерін кездестірдік. 43 жастағы Сарыайғыр легеннің әні, 24 жастағы Қызылғара Байтілеуов пен 27 жастағы Нұрмахамбетовтің орындауында жазылған әндердің фонокөшірмелерін М.О.Әуезов ағындағы Әдебиет және өнер институтының фонотека қорына алдырдық.

КСРО-да алғаш фонограмма мұрағатын 1927 жылы ұйымдастырушы, музыка зерттеуші ғалым Е.В.Гиппиус пен музыкалық фольклористика мектебін ұйымдастырушылардың бірі, тарихшы әрі суретші, ғалым З.В.Эвальд жинап, Пушкин үйінің мұрағатына тапсырған қазақ әндерінің ішінде бірнеше термелер, “Паровоз” әнінің екі нұсқасын кездестірдік. С.Д.Магид туралы Б.Г.Ерзаковичтің дерегін келтірейін: “София Давыдовна Магид – Ленинградская фольклористка, собирала казахские народные песни и других народов Средней Азии до войны. В 1947 году была в Алма-Ате, и я встречался с ней в Союзе композиторов. Записи делала на восковых валиках. Она рассказывала о своих записях казахских песен и о работе по их теоретическому анализу. Некоторое время у нас с ней была переписка, но вскоре прекратилась. Очевидно, ввиду ее кончины. Было бы очень ценно найти ее записи казахских песен, т.к. среди них, возможно, есть ценные образцы народного творчества”.

Б.Ерзакович. 2 июня. 1983 г.

1934 жылы С.Д. Магид мұрағатқа тапсырған күйлерден “Ақ желең”, “Өттің дүние”, “Тепенкөк” күйлері бір валикте, “Ақсақ құлан-Жошы хан”, “Ноғайлы” күйлері бір валикте жазылып сақталған. “Қаратас”, “Қарабас”, “Кеңес күйі”, “Штат күйі” бір валикте сақталған. Орындаушылары туралы мәлімет берілмеген. Бұл күйлер келешек зерттеушілерін күтіп жатыр. Олар алғаш фоноға түскен нұсқалар ретінде өте бағалы.

Жүзге жуық халықтар тілінде, сексен мыңнан астам фоно жазбасы сақталған Пушкин үйінің фонограмма мұрағаттық қорынан қазақтың бұлардан басқа да эн-күйлерінің валиктері немесе ұнтаспаға жазылып алынған нұсқалары табылуы мүмкін деп ойлаймыз.

Осыған орай М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының фонотека қорына алынған материалдарға қысқаша шолу жасаудың да артықтығы жоқ деп білеміз. Өйткені 1973—1982 жылдар аралығында ұнтаспаға жазылып алынған сөздер, баяндамалар, сұхбаттар, естеліктер, айтыс-жыр үлгілері, күйлері т.б. халқымыздың мәдени-әдеби мұралары — халық мүлкі, асыл қазыналары. Әдеби, мәдени мұраларға бай халқымыздың ежелгі мұрасы — ауыз әдебиеті нұсқаларынан 1962 жылғы Қызылорда экспедициясынан, 1963 жылы өткен акындар слетінен ұнтаспаға жазылған нұсқалар алынған болатын. Сондай-ақ 1972 жылы Жамбыл Жабаеттың туғанына 125 жыл толуына арналған айтыс материалдары фонотека қорының аса құнды мұралары болып табылады.

Бай музыкалық мәдениетіміздің мазмұны терең, мәнері әсем үнін, онын орындау түрлерін зерттеу ісінде көп еңбек сіңірген ҚР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Б.Г.Ерзаковичтің өз қорынан аса құнды мәліметтері мол материалдар ұнтаспаға көшіріп алынған болатын.

Музыка зерттеушісі, композитор Х. Тастановтың Монғолияда болып, ұнтаспаға жазып әкелген қазақтың күйлерін қайта жаңғыртып көшіріп алған едік.

Музыка зерттеушілері Т.Мерғалиев, Т.Бекхожина, З.Жанұзақова экспедицияларда жүріп жазып алған қазақ күйлері мен әндері ұнтаспаға жаңғыртып қайта жазылған болатын. Бұлардың ішінде Құрманғазының, Дәулеткерейдің, Тәттімбеттің, Қазанғатың, Соқыр Есжанның, Динаның күйлері, Мағауия Хамзиннің, Базархан Көгжасаровтың, Құрманғазы Өмірзақовтың, Әлқуат Қожабергеновтың, Шамғұл Ыбырайымовтың, Сапар Жұмағалиевтің, Нұрбай Қадырғалиевтің, Мәжит Досмұқановтың орындауларында сақталған.

Ауыз әдебиеті нұсқалары мен музыкалық фольклорды жинау-қамтуға тырыстық. Сәжен Сейфуллиннің, Ілияс Жансүгіровтің, Бейімбет Майлиннің, Мұхтар Әуезовтің, Сәбит Мұқановтың, Ғабиг Мүсіреповтің, Қаныш Сәтбаевтың, Ахмет Жұбановтың, Темірбек Жүргеновтің, Ораз Жандосовтың, Мәлік Ғабдуллиннің, М.С.Сильченконың, Хамза Есенжановтың, Әлкей Марғұлан-ның, Әбділда Тәжібаевтің туған күндеріне арналған салтанатты жиналыстарда сөйленген сөздер, баяндамалар, естеліктер ұнтаспаға жазылып алынған.

Ақын-жазушыларымыз Дихан Әбілов, Қалижан Бекхожин, Хамит Ерғалиев өздерінің шығармашылық лабораторияларымен қоса әдебиеттің сан-салалы проблемалары туралы ойларын ортаға салады.

Мұнымен қатар өнер тарихының нақты фактілерін жинап, оларды жүйеге түсіру – өмірбаяндық анықтамаларын жасау, өнер қайраткерлерінің дауысы мен суреттерін жинау өнертану ғылымының өрісін кеңейте түсетін маңызды сала. Ұлттық мәдениетіміздің қалыптасып, дамуына үздік ат салысқан мәдениет қайраткерлері өздерінің шығармашылық өмір жолы жайында сөйлеген сөздерінің ұнтаспаға жазылып алынған нұсқалары баға жетпес құнды мұраларымыз болып саналады. Қазақтың ұлттық профессионалдық театр өнерінің негізін қалаушылардың бірі ҚР халық артисі, Еңбек Ері Серке Қожамқұловтың (1896–1980) өмір жолы, өнерге келудегі басынан кешірген уақиғалары, өзімен қызметтес болған замандастары туралы көптеген өмірбаяндық мәліметтер келтірілген әңгімелерінің әр кезде ұнтаспаға жазып алынған нұсқаларын қайта жаңғыртып көшіріп алған едік.

Қазақ сахнасының ардагері, қазақтың драмалық және ұлттық опералық театр өнерінің негізін салушылардың бірі – Құрманбек Жандарбеков профессионалдық ұлт театрының құрылуына, сахналық өнерді ұйымдастырып, оның қалыптасып дамуына мол еңбек сіңірген ақын, жазушыларымыз – Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов туралы, ал өнер санлақтары – Әміре Қашаубаев, Иса Байзақов, Қалибек Қуанышбаев, Елубай Өмірзақов, Жұмат Шанин, Жүсіпбек Елебеков, Манарбек Ержанов, Күләш Байсейітова, Шара Жиенқұлова, Қуан Лекеров, Биби Артықова жайында қызықты сыр шертеді.

Халық әндерін кемеліне келтіре орындайтын халық артисі Ғарифолла Құрманғалиевтің әңгімесінде қазақтың белгілі әншісі, атақты композиторы Мұхиттың шәкірттері Шайқы мен Шынтастан алған тәлімі сөз болады. Әншінің 1934 жылы Алматыда өткен Бүкілқазақстандық халық өнерпаздарының бірінші слетінен бастап, опера әншісіне дейін өскен шығармашылық өмір жолы, өзімен бірге жасасқан Манарбек Ержанов, Құрманбек Жандарбеков туралы естеліктері және өзі шығарған әндерінің тарихынан мәліметтер мол.

ҚР халық артисі Кәукен Кенжетаевтың СССР халық артисі, Мемлекеттік сыйлықтардың иегері атақты Шәкен Кенжетайұлы Аймановтың балалық шағы мен өмір жолы туралы естелік әңгімелері ұнтаспаға жазылып алынған.

Халық артистері Байғали Досымжановтың, Ермек Серкебаевтың, Роза Бағланованың, Бибігүл Төлегенованың сөздерінен өнер шыңына жету

жолындағы ізденістерін, өздерімен шығармашылық ынтымақта болған әншілер, композиторлар, ақындар туралы естеліктерін оқимыз.

Сондай-ақ қазақ елінің әдеби-мәдени өміріне байланысты түрлі жиналыстар, кезекті съездер, пленумдар, ақындар айтысы, мүшелтойлар кезінде түсіріп алған ақын-жазушылар, қоғам қайраткерлері, артист, композитор, әнші, күйші, домбырашылардың фотосуреттерінің негативі де сақталған. Ақын-жазушылардың мұрағатында сақталған кейбір сирек кездесетін фотосуреттердің де негативін жинаған едік.

Осы жұмыстардың табиғи жалғасы ретінде Санкт-Петербургтегі Пушкин үйінің фонограмма мұрағатының тәжірибесін пайдалана отырып, Мәскеудегі “Мелодия” фирмасымен келісіп ең қымбатты дауыстарды келешек буынға жеткізу мақсатымен өшпейтін күйтабаққа түсіру жұмысы басталған еді. Қ.И.Сәтбаев, М.О.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ә.Марғұлан, М.Қ.Қаратаевтың дауыстарын ғана өшпес күйтабаққа түсіріп үлгердік.

Сондай-ақ ұнтаспаға жазып алған материалдардан қағазға түсіріп екі жинақ дайындалған болатын. 1980 жылы дайын болған қолжазбаның бірінші кітабын оқырман қауымға ұсынудың сәті 1997 жылы ғана түсті!

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының сол кездегі қызметкерлері Файзолла Оразаев пен Флора Оразаеваның қатысуымен дайындалған қолжазба бірнеше баспаның қолынан өтіп, ұшықталғанын да, кейінге шегерілгенін де айтпасақ қиянат болар еді. Сол жинақтардың бірінші кітабы Қазақстан Республикасының Гуманитарлық ғылымдар академиясының ұсынуымен, қаржылай қолдауы арқасында жарық көрді.

1997 жылы “Фәниден өзі кетіп сөзі қалған” деген атпен жарық көрген жинақ ұлттық әдебиетіміз бен мәдениетіміздің зор мақтанышы ұлы ғұлама ғалым Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің 100 жылдық мерейтойына арналды!

Жинақта берілген ұнтаспадан қағазға көшірілген нұсқаларға қысқаша тоқталсақ;

Ұлы жазушы, энциклопедист ғалым М.О. Әуезов 1958 жылы 7-13 қазанда Ташкент қаласында өткен Азия мен Африка елдерінің халықаралық мәслихатында Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан делегаттарының атынан сөйлеген сөзін ұнтаспаға жанғыртып жазып алған нұсқасы.

Бүкілодақтық география қоғамының толық мүшесі, академик Ә.Х. Марғұланның Қазақстан Республикасының Ғылым академиясын ұйымдастырушы және бірінші президенті Қаньш Имантайұлы Сәтбаев туралы естелігі мен М.О. Әуезовтің Ленинградтың мемлекеттік университетіндегі студент кезеңінен естелік әңгімесі.

Сондай-ақ Ленинградтың Мемлекеттік университетінің студенті М.О. Әуезовтің “Қилы заман”, “Қараш-Қараш оқиғасы” повестеріне материал жинау үшін Қарқараға келген сапары туралы қазақ тарихшысы, академик Ақай Нүсіпбековтің естелігі.

Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің туған еліне ақырғы сапары жайлы әдебиет зерттеушісі, жазушы Семей педагогтік институтының сол кездегі доценті Қайым (Фабдулкайым) Мұхаметхановтың естелігі және 1957 жылы М.О. Әуезовтің туған жері Қасқабұлақта сөйлеген сөзінің ұнтаспаға жазып алған нұсқасы.

Журналист жазушы Ғайса Сармурзиннің М.О. Әуезовтің жігіт шағы, сол кездегі оқыған, өнер-білімге ұмтылған жастар өмірімен және М.О. Әуезовтің 1954 жылы Мәскеуге барған сапары туралы естелік әңгімелерінің 1977 жылы 22 ақпанда ұнтаспаға жазып алынған нұсқасы.

Әдебиет сыншысы, аудармашы ғалым Зоя Сергеевна Кедринаның М.О. Әуезовтің шығармашылығы туралы әңгімесінің 1979 жылы 27 маусымда ұнтаспаға жазып алынған нұсқасы.

1945 жылы М.О. Әуезовтің Абайдың туғанына жүз жыл толуы қарсаңындағы әзірлік және “Абай” эпопеясына материал жинау үшін Абай ауданына барған сапары туралы ақын-ғалым Тұрсынхан Әбдірахманованың әңгімесінің 1979 жылы ұнтаспаға жазып алынған нұсқасы.

Бұл материалдар, Ұлы Мұқаңның көзі тірісінде сөйлеген сөздері мен естеліктері, келешек үшін баға жетпес құнды дүниелер, асыл мұра, алтын қазына болып қалмақ.

Академик жазушы Сәбит Мұқановтың қазақ елінің шежіресі, әдебиеті туралы сөздерімен қатар, Сәбеннің хат жазысу дағдысы, ұқыптылығы, өзіне келген оқырман хаттарын мұқият оқып, жауапсыз қалдырмайтын ізгі қасиеті, оның өзіне жолдаған хаттар туралы сөзінен де анық байқалады. Жазушының осындай бір тағылымы мол тартымды әңгімесін С.Мұқановтың әдеби мемориалдық мұражайының мұрағатынан ұнтаспаға жазып алынған нұсқасы.

Қазақ жазушысы, қоғам қайраткері, академик, Еңбек Ері Ғабит Махмұтұлы Мүсірепов 1974 жылы 25 шілдеде филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсынбек Кәкішевпен кездесіп ұзақ әңгімелескен. Қазақ әдебиетінің негізін салушылардың бірі Сәкен Сейфуллин мен Ғабит Мүсіреповтің шығармашылық лабораториясына арналған бұл әңгімеде қазақ әдебиетінің негізін қаласуға, гүлдендіруге ерен еңбек сіңірген Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, басқа да дарындар туралы толымды да құнарлы ойлар айтылған. Әдебиет тарихында шешімі табылмай жатқан мәселелер жөнінде де пікірлер тұжырымдалған.

Жазушы Қазақстан Республикасының Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, қоғам қайраткері Ғабиден Мұстафиннің өмір жолы, шығармашылық лабораториясы сөз болған әңгімесінің өз аузынан ұнтаспаға жазып алынған нұсқасы.

Халқымыздың ақиық ақыны, қоғам қайраткері Жұбан Молдағалиевтің әңгімесінде ақынның философиялық, адамгершілік мұраттары, ақынның қоғамдық рөлі сөз болады.

Ақын Қалижан Нұрғожаұлы Бекхожин өзінің ақындық өмірбаяны туралы әңгімесінде Жаяу Мұса, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Иса Байзақов, Ақан сері, Естай, әнші Майраның ақынға тигізген игі әсеріне тоқталады. Өзімен замандас ақын-жазушылар туралы да пікірлер баршылық.

1978 жылы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының иегері, жазушы Хамза Ихсанұлы Есенжановтың (1908–1977) туғанына 70 жыл толуына арналған қала жұртшылығының салтанатты жиналысы болды. Осы жиналыста сөйленген сөздер, естеліктер ұнтаспаға түгел жазылып алынған. Олардың ішінде ақын Мәриям Хакімжанованың “Мәншүк” поэмасының жазылу тарихынан сыр шерткен әңгімесі де беріліп отыр.

Қазақстан Республикасының халық жазушысы Ғафу Қайырбековтің шығармашылығы туралы толғанысы да бар.

Халқымыздың ардагер ақыны, қоғам қайраткері Сырбай Мәуленовтің М.О. Әуезовке арналған өлеңін ақынның баласы Қасым Сырбайұлы Мәуленовтің мұрағатынан ұнтаспаға жанғыртып жазып алынған нұсқасы.

Сондай-ақ ақындар Қасым Аманжолов (1911–1955), Жұмағали Саин (1912–1961) Тайыр Жароков (1908–1965) туралы Сырбай Мәуленовтің естеліктері.

1975 жылы 14 желтоқсанда Абай атындағы Мемлекеттік педагогтік институтында жазушы, ғалым, қоғам қайраткері СССР педагогика ғылым академиясының академигі, Кеңес Одағының Батыры Мәлік Ғабдуллиннің (1915–1973) туғанына 60 жыл толуына арналған салтанатты жиналыс өтті. Осы жиналыстан ұнтаспаға жазып алынған жазушы Дмитрий Снегиннің естелігі.

Қазақ әдебиетінің сыншысы, жазушысы ғалым, Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының академигі Мұхамеджан Қожасбайұлы Қаратаев өзінің шығармашылық лабораториясы туралы айтқан сөзінде өзінің өсу жолдары, ұстаздары және өзінің жұмыс істеу әдістерімен таныстырады. Әдебиет сынының алғашқы кезеңдерінен мәлімет береді.

1978 жылы 28 қарашада Алматы қала жұртшылығының қазақ елінің мәдени құрылысын өркендетуге елеулі үлес қосқан қоғам қайраткері Темірбек Жүргеновтің (1898–1937) туғанына 80 жыл толуына арнаған салтанатты жиналысы болып өтті. Т.Жүргеновтің қазақ халқының тұңғыш жоғары дәрежелі оқу орнын ұйымдастыруда, мәдениетін дамытуда қосқан үлесі туралы академик Рамазан Сүлейменовтің сөзі.

1936 жылы Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің он күндігі туралы Темірбек Жүргеновтің жары, Қазақстан Республикасына еңбегі сіңген дәрігері Дәмеш Ермекованың естелігінің 1976 жылы 28 мамырда ұнтаспаға жазылып алынған нұсқасы.

1979 жылы 26 ақпанда М.Ю. Лермонтов атындағы республикалық академиялық орыс театрында Алматы қала жұртшылығының қоғам қайраткері Ораз Кәкімұлы Жандосовтың (1889–1937) туғанына 90 жыл толуына арналған салтанатты жиналысы болды. О.Жандосовтың қазақ халқына білім беру жүйесін, әдебиеті мен мәдениетін, ғылымын дамытуға мол үлесі сөз болған Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Г.Ф. Дахшлейгердің әңгімесі.

Қазақ халқының от жалынды акыны Исатай Тайманов бастаған шаруалар көтерілісін ұйымдастырушы Махамбет Өтемісұлының туғанына 175 жыл толуына орай белгілі әдебиет зерттеушісі, филология ғылымдарының докторы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бөлім меңгерушісі болған, марқұм Әнуар Дербісалиннің толғау әңгімесінің 1979 жылы ұнтаспаға жазып алынған нұсқасы.

Қазақ әдебиеті мен өнерінің жанашыры, әдебиет сыншысы, публицист Қазақстанның аса көрнекті қоғам қайраткері Ілияс Омаров (1912–1970) туралы биология ғылымының докторы, профессор, Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген қайраткері, академик Темірбай Байбосынұлы Дарқанбаевтың естелігінің 1979 жылы ұнтаспаға жазылып алынған нұсқасы.

Жинақтағы материалдардың көпшілігі ауызекі сұхбаттың мәтіндері, сөйлеу тілі болғандықтан жазушының сөйлеу мәнері, сөз қолданысы, ойлау және қорыту ерекшеліктері, ой өрісі, үні сезіліп тұратын сөздерге ешқандай “жөндеу” жүргізбей, редакцияламай беруді мақұл көрдік.

Жинақта берілген материалдарды ұнтаспаға түсіріп, фото суреттерді дайындауға, таспадан қағазға түсіруге М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының фоно-фото бөлімінің бұрынғы қызметкерлері Мәлік Жиенғалиев, Айгүл Жетпісбаева, Тұрған Гаитов, Марат Аманқұлов қатысқан.

Институт қорына екі мыңнан астам ұнтаспа жиналған еді. Ендігі жерде осы мол қазынаның шиін шығармай, әр сөзді, сол айтылған қалпында сақтау мәселесі алда тұрған игілікті істердің бірі болып саналады.

Фоно жазулардың өмірі жеті, сегіз жыл, онан соң өше бастайды, оларды магнит лентасына жаңартып қайта көшірген сайын құндылығы да төмендей бермек.

Осы жайды ескере отырып, жүзге жуық халықтар тілінде сексен-тоқсан мыңнан астам фоно жазба материалдар сақтап отырған Санкт-Петербургтегі Пушкин үйінің фонограмма мұрағатының тәжірибесін пайдалана отырып, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты өз қорында сақтаулы тұрған фоно жазулардың ең құндыларын мәңгіге, келешек буынға жеткізу мақсатын қолға болатын.

Бірнеше жыл соңынан қалмай жүріп Мәскеудегі Бүкілодақтық грамзапись студиясы “Мелодия” арқылы халқымыздың атақты ғалымдары мен аса көрнекті әдебиет, мәдениет қайраткерлерінің дауыстарын үн таспа лентасына жазып алған фоножазуларынан металл пластинкасына матрициаларын (матрицирование) түсіру жұмысы басталған болатын.

Тұңғыш академик, бірінші президент Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың сөзін үн таспа лентасынан жазылып алынған нұсқадан қайта жаңғыртып көшіріп алып, металл пластинкасына түсірдік.

Сондай-ақ академик-жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің “Абай” романын қалай жазғаны жайындағы әңгімесі, 1958 жылы Ташкентте өткен Азия, Африка елдерінің халықаралық мәслихатында Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан делегаттарының атынан сөйлеген сөздері, Қазақ ССР-інің 40 жылдығына орай қазақ халқының мәдениеті, Украина әдебиетінің классигі Т.Г. Шевченко туралы сөйлеген сөздерін де үн таспа лентасынан қайта көшіріп алынып металл пластинкасына түсірілді.

Жазушы-академиктер Сәбит Мұқанов пен Ғабит Махмұтұлы Мүсіреповтің шығармашылық лабораториясы, Мұхамеджан Қожасбайұлы Қаратаевтың Әуезов туралы сөзінің фоно жазуларынан көшіріп, металл пластинкаларға түсірілді.

Халқымыздың ардагер ұлдары Қ.Сәтбаевтың, М.Әуезовтің, С.Мұқановтың, Ғ. Мүсіреповтің, Ә. Марғұланның, М. Қаратаевтың әр кезде, әр жағдайда сөйлеген сөздерін көптеген техникалық жұмыстардың нәтижесінде сол саңқылдаған күйінде металл пластинкасында көшіріліп алынды. Металл пластинкаларына түскен дауыстар мәңгіге қалумен қатар ендігі жерде олардан көп тиражды пластинкалар шығару мүмкіндігі де бар. Бұл келешекте істелетін игілікті істердің бірі болмақ.

Осы бір асыл мұраны 2000 жылдың қазан-қараша айларында М.О. Әуезовтің мұражай үйіне тапсырдым.

(Он алты өшпейтін металл пластинкалар, он екі ұнтаспадан көшірмелер бар).

Өшпес пластинкаға түсірудің толып жатқан қиындықпен жасалғаны ұзақ әңгіме...

Бұл жұмысты өмірімдегі ең бір қасіретті кезеңімде жасаған едім!

Тұңғышым – Сәулетайым өмір мен өлім арасында жанталасып жатқанда мен емхана мен “Мелодия” грамзапись студиясының арасында жанталасып жүріп жинаған едім...

ИНСТИТУТ ФОНОТЕКАСЫ

Мемлекетіміз бен үкіметіміз халықтың өткендегі баға жетпес әдеби, мәдени мұраларын көздің қарашығындай қорғап, оларды жинау шараларын тиянақты түрде жүзеге асырып келеді. Бұған “Тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау ісі мен пайдалану” туралы заңның қабылдануы және де басқа ескерткіштердің қорғау ісін жақсарту мақсатында жүзеге асырылып жатқан бірқатар мемлекеттік жұмыстар дәлел бола алады. Тарихи, әдеби мұраны қамқорлықпен қорғау, Ата-занда да жазылған. Осылайша уақыт озған сайын мәдени мұраларымызды жинау, қорғау бүкіл халықтық іске айналып отыр. Тарихи, мәдени және өзге эстетикалық сипаттағы мұраларымызды қорғау, жинау, зерттеу мәселелерінің төңірегіндегі әлі де шешімін күтіп тұрған жұмыстар аз еместігін байқаймыз. Мысалы ел аузында айтылып жүрген фольклорды, әсіресе, батырлар жырын, лиро-эпосты жинаудың, зерттеудің бірнеше күрделі міндеттері әлі алдымызда тұр. Бір жырдың бірнеше нұсқасын жинап ғылыми зерттеу үшін сол нұсқа, версиялардың бәрі өте қымбат, бағалы екені бұрыннан-ақ белгілі. Сол нұсқа, версияларды әр акын өзінше жырлайды, фольклорлық шығармалардың қай-қайсысын алсақ та кезінде жазылып алынған, не баспа бетінде жарияланған нұсқалары мен қазіргі жыраулар айтып жүрген нұсқалар арасында көп айырма бар екенін байқаймыз. Осы жәйді музыкалық фольклордан да көруге болады.

Әр домбырашы әр күйді өзінше түрлендіріп тартатыны жалпы қазақ домбырашыларына ортақ қасиет. Сондай-ақ бір атпен белгілі болған күйлердің өзі де бір-біріне ұқсамайтын туындылар болып кездесетінін еске алсақ, авторы біреу емес бірнешеу, көпшілік яғни халық болып кеткен дәстүрлі фольклор шығармаларын немесе музыкалық фольклорды ұнтаспаға жазып алған нұсқалармен салыстыра зерттеу ісі алдымызда тұрған міндеттердің бірі.

Кеше ғана арамьзда жүрген талай әдебиет пен өнер қайраткерлерінің, дарын иелерінің айтқан игі тілектері, ұлағатты сөздері құмға сіңген судай ғайып болғандары да аз емес. Осы уақытқа дейін әдеби, мәдени мұраларымызды тек ғана жазылып алынған нұсқалар арқылы зерттеп келсек, ендігі жерде кезінде қалай айтылды, сол калпында ұнтаспа лентасына жазып алу арқылы да зерттеуге мүмкіндік алып отырмыз.

Өнер мен техника қаулап өркендеп тұрған шақта, белгілі акын-жазушыларымыздың, өнер қайраткерлерінің дауысын жазып алып, болашаққа, келешек ұрпаққа жарқыраған күйінде жеткізу міндеті де тұр. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет пен өнер институты осы бір игі іске 1973 жылдан бері кірісіп, өз құрамында фоно-фото бөлімін ұйымдастырды. Осы бөлімнің қызметкерлері қазақ әдебиетіне,

мәдениетіне, фольклорына жанасты материалдарды ұнтаспаға жазып алу, әдебиет пен өнер қайраткерлерінің фото суреттерін жинау ісін жоспарлы түрде қолға алып отыр.

Бұлардың ішінде Кенен Әзербайевтың, Рахмет Мәзгожаевтың, Үмбетәлі Кәрібаевтың, Мұқаш Байбатыровтың, Маясар Жанақовтың, Иса Байназаровтың, Шәмшат Телепованың, Мұхамедияр Жабағиевтың, Үбісұтан Аяповтың, Сәбит Жүсіповтың т.б. терме толғаулары, халық әндері жеткілікті. Ақындар айтысынан Кенен мен Қалима, Нұрлыбек пен Игібай, Аманжол мен Таубай, Қалқа мен Есдәулет, Қалихан мен Әбікен, Манап Көкенов пен Асылқұл Бұрбаевтың, Мұқаш Байбатыров пен Әсімхан Қосбасаровтың, Әбдікім Жәлімбетов пен Өмірбек Қабыловтың, Қазыбай Бижанов пен Сағатай Оңғарбаевтың т.б. айтыстардың ұнтаспа лентасына жазылып алынған нұсқалары сақталған.

Кеше ғана өткен Қазақ ССР-нің алпыс жылдық торқалы тойына арналған ақындардың республикалық айтыс материалдарын да түгел ұнтаспа лентасына жазып институт фонотека қорына сақтауға алдық.

Ақын-жыраулардың эпостық жырлардың кейбір нұсқалары жазылып алынды. Мысалы, “Қобыланды батыр” жыры, “Қыз Жібек” кассасы, “Қамбар батыр”, “Ағыбай батыр” әңгімесі т.б.

Музыкалық фольклордан Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Б.Г. Ермаковичтің өз қорынан мол материал көшіріп алынды. Музыка зерттеушісі, композитор Х.Гастановтың Монғолия халық республикасында болғанда қазақ күйлерінің көшірмесін, музыка зерттеушілері Т.Мерғалиев, Т.Бекхожина, З.Жанұзақова экспедицияда жүріп тапқан қазақ күйлері мен әндерін қайта жаңғыртып жазып алдық.

Бұлардың ішінде Құрманғазының, Дәулеткерейдің, Тәттімбеттің, Қазанғалының, Соқыр Есжанның, Динаның күйлері, Мағауия Хамзиннің, Базархан Қосбазаровтың, Құрманғали Өмірзақовтың, Әлқуат Қожабергеновтың, Нұрдәулет Жорабековтың, Сапар Жұмағалиевтің, Нұрбай Қыдырғалиевтың, Мәжит Досмұхамедовтың орындауында сақталған.

Ауыз әдебиеті нұсқалары мен музыкалық фольклорды жинаумен қатар, қазіргі қазақ әдебиетінің күнделікті өмірінде болып жапқан әдеби процесі де мүмкіндігімізше мольрақ қамтуға тырыстық. Фонотека қорында Жамбыл Жабаевтың 125 жылдығына, Кенен Әзербайевтың 90 жылдығына, Сәкен Сейфуллиннің, Ілияс Жансүгіровтың, Бейімбет Майлиннің, Мұхтар Әуезовтің, Сәбит Мұқановтың, Қаныш Сәтбаевтың, Ахмет Жұбановтың, Темірбек Жүргеновтің, Ораз Жандосовтың, Мәлік Ғабдуллиннің, М.С.Сильченконың, Хамза Есенжановтың, Әлкей Марғұланның, Әбділда Тәжібаевтың т.б. туған күндеріне арналған салтанатты жиналыстарда, әдеби кештерде сөйлеген сөздер, баяндамалар, естеліктер алынды.

Қазақстан Жазушылар одағы съездерінде, форумдарда, пленумдарында, түрлі кездесулерде сөйлеген сөздер де жазып алынды. Институт жанындағы қазақ әдебиеті мен өнері халық университетінің дәрістерінде сөйлген акын-жазушылар мен өнер қайраткерлерінің сөздері де қорымызда молынан баршылық.

Біздің фоно-фото бөлімі материалдарының негізінде жинақтар да құрастырылуда. Ауызекі айтылып, көбінесе еш жерде жарияланбаған бұл материалдар құнды деректер екені даусыз.

ГОЛОСА, СОЗВУЧНЫЕ ЭПОХЕ

Фонозаписи выступлений видных деятелей литературы и искусства получили вторую жизнь на страницах книги “Фәниден өзі кетіп сөзі қалған”, которая увидела свет в издательстве “Рауан” (Алматы).

Обращаясь к истории становления и развития научной фонозаписи в Казахстане, автор предисловия кандидат филологических наук, СИС ИЛИ им. М.О.Ауэзова У.Х. Субханбердина отмечает, что богатый опыт научной фонозаписи накоплен учеными Москвы, Петербурга, Риги, Тарту, Таллина. Ценные записи казахских песен, выполненные немецким ученым доктором Карутцем в 1905 году и известным композитором, исследователем истории музыки, академиком А.К.Жубановым в 1931 году, были обнаружены в Петербурге – в Пушкинском Доме. Копии этих фонозаписей и терме доставлены в фонотеку ИЛИ.

В книге помещены выступления М.О.Ауэзова, А.Х.Маргулана, С.Муканова, Г.Мустафина, Г.Мусрепова, З.С.Кедриной, Дм.Снегина, М.Каратаева, Р.Сулейменова, Г.Ф.Дахшлейгера и многих других. С интересом читаются воспоминания А.Нусупбекова об истории создания “Лихой години” М.Ауэзова, Т.Даркамбаева – о видном государственном деятеле, литературоведе, критике И.Омарове.

В год юбилея М.О.Ауэзова особую ценность представляют как выступления и речи самого Мухтара Омархановича, так и воспоминания современников о нем.

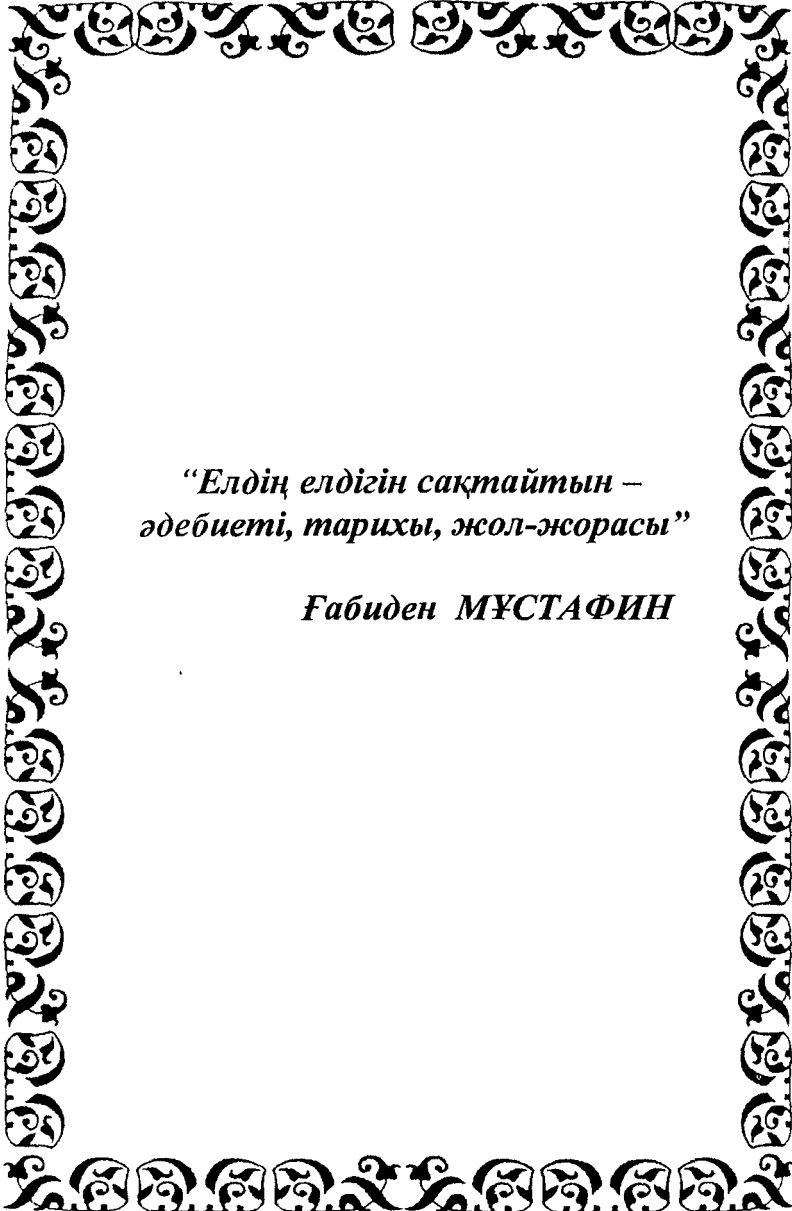
О задачах, стоящих перед казахской литературой, проблемах и перспективах – диалог Г.Мусрепова и Т.Какишева. О творческой лаборатории писателя размышляет Г.Мустафин. М.Хакимжанова выступает как автор не только воспоминаний о Х.Есенжанове, но и об истории создания поэмы “Маншук”. С трудностями и перипетиями своего пути как литературоведа знакомит читателей книги М.Каратаева.

Издатели решили сохранить стиль, манеру выступлений известных деятелей литературы и искусства Казахстана. Их голоса звучат по-прежнему, их размышления и воспоминания и сегодня представляют научный интерес.

**ҰЛТ МҰРАСЫНЫҢ
ЖАНАШЫРЫ**

*“Елдің елдігін сақтайтын –
әдебиеті, тарихы, жол-жорасы”*

Ғабиден МҰСТАФИН

ҰРПАҚ ҮНІН ҮКІЛЕГЕН ҮШКӨЛТАЙ АПАЙ

Үшкөлтай апайдың үміті: 60-жылдары қылышынан қан тамған кездің өзінде қазақтың төл тарихын арқау еткен басылымдарды арашалау, ақ бас тарихтың ақтаңдақтарын ақтап, ақ-қараны ажырату болатын. Үміт үкіленіп, сенім ақталды. Қиямпұрыс қозғамда мұндай ауыр жүк арқалау қанша қиындық тугызса да, күресіп бақты. Ана, ғалым ретіндегі тұлғасын асқақ ұстады. Бастысы – ағалар, әкелер алдындағы ары таза. Друақ риза.

Қолтығы сөгіле, қан сорпасы шығып еңбек еткендер еленбей қалады кейде. Түбі рухани ерлік екшеліп, еңсесін тіктей түсетініне имандай иланғаннан болар, олар: үнсіз ғана сүйікті ісін серік етеді. Сондай саңлақтың бірі карапайым ана, әдебиеттану ғылымының жүгін арқалаған, бүгінде бір ғылыми-зерттеу институтының жұмысын жанқиярлықпен атқарып келген ғалым, филология ғылымдарының кандидаты Үшкөлтай Субханбердина екенін есті уақыт елегінен әлдеқашан өткізген. Тек арамыздағы асылды ардақтай бермейтініміз бар. Сол кемшіліктің орнын ойсыратпай, шамамызша толтыруға тырыссақ сауапты.

Тағдыр деген қызық. Талдырмаштай қызды он жасында әкесіз қалады деп кім ойлаған. Одан кейін оңтайға келетін тіршілікті нобайлап болмады. Әкесі Сұбханберді 1937 жылдың жеке басқа табыну зұлматының құтырған құрығына ілінуі, туған-туыстың тынысын тарылтты. Қайда барса “халық жауының қызы” деп көзге түртті. Көкейіне түскен күйік шемен болып шөккен сосын.

Жас қыз бұдан бір қыдыру ой түйген. Бірақ жасымады. Жанарындағы жасты сылып, жалынын жанады. Әйтеуір әбжыландай алапатқа қарсы ішінен бір буырқаныс сезім бой көтерген. Алғаш ондысы – оқу деп түйсінгені содан. Орта мектептен кейін институт тәмамдады. Аз аялдап, ақыры таным-түйсігін жанышқан жаққа тура жолмен тартты. Сол кездегі Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында библиограф, одан кейін қазақ кітаптары мен сирек кездесетін кітаптар және қолжазба бөлімінің бастығы болып қызметтер атқаруы жәйден-жәй емес. Мұндағы мақсат: кешегі көргенсіздікпен көкпарға түскен ер намысына, ел намысына ара тұру, ақиқатқа арашалық ету.

Ақыры алған бағытынан айнымай, алым жасады алға. Алғаш қадымы арзанға емес, тым қымбатқа түсті. Ауыз ашуға тұрмақ, ол жайында ойлауға тыйым салынған тұста ақ бас тарихтың ақтандақтарын актару көз қуанышы болғанмен көңіл қорқынышы-тын. Мұны жеңіп, жеңілейгенімен дерек жинауда бір, оны бастыруда екі киналды. Қияметтің күнінде кол жалғап, колтықтан демеген әз аға – ғұлама ғалым, академик Әлкей Марғұлан дем берді. Жалғанда жауыңмен жалғыз алысканнан сақтасын деп іштей шүкіршілік еткен сонда.

Не керек, төккен тердің шөкіміндей өтеуі ізгі етті, 1964 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясында Тіл білімі институты мен М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының филология ғылымдарының біріккен Ғылыми кеңесінде Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Ә.Х. Марғұлан мен Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Е.С.Ысмайыловтың жетекшілігімен “Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзі және көркем әдебиеті” (XIX ғ. аяғы XX ғ. басы) деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғаған. Бұдан кейін де қарап қалған жоқ. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының текстология және қолжазба бөлімінің аға ғылыми қызметкері жұмыстары және жетістіктерге жеткізді. Ғылыми зерттеулер мен мақалаларды ауызға алмағанда, “Айқап” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар” (1961), “Қазақтың төңкерістен бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар” (1963), “Қазақ кітаптары” (1986), “Дала уалаятының газеті”: әдеби нұсқалар (1 том – 1989, 2 том – 1991, 3 том – 1992), “Ғашықнаме” сынды библиографиялық көрсеткіштері биік мұрағатымыз болып қалмақ. Бұл асыл мұра түркология ғылымы аясында қазақ ғылымына мәртебе әперген. Ал аталған көрсеткіштер бүркемелеген ақиқатты айтып, жүгенсіз жүйенің өзінде басылғанын ескерсек, Үшкөлтай апайдың ғалымдық ғана емес, азаматтық асқақ екенін аңғарамыз. Ол аз десе, бар еңбегі қаламақы төлемейтін “Ғылым” баспасынан жарық көріпті. Ғалымның “Бүркенішті аттар көрсеткіші” ұзақ жылдардағы ізденісінің зерделі зерттеу ісінің нәтижесі. Сол кездегі атын жазуды қойып, атауға тыйым салынған қазақтың біртуар ұлдары: Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жақып Ақбаев, Жүсіпбек Аймауытов, Әлихан Бөкейханов, Мұстафа Шоқайұлы, Ғұмар Қарашұлы, Халел Досмұхамедұлы, Жаһанше Сейдалыұлы сияқты сегіз қырлы кайраткерлердің қалам ұстағандағы жазған сызғандары жайында хабардар еткен де жоғарыдағы еңбектер. Үшкөлтай апайдың қызығынан қиындығы аса мол ауыртпалыққа арқасын тосуы аналық, перзенттік асыл мейірімінің арқалығын танытуға тиіс. Әйтпесе жер жаһанды жалғыз шарлап, кезіндегі

абыройы да азырақ дерек іздеумен сан мұрағаттың шаңын жұту есебін білгеннің ермегі емес. Тіпті сонау Қазан, Мәскеу, әсіресе Санкт-Петербурдағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы Мемлекеттік кітапхана қорларын қопарып қайтуды әлденешеден әдетке айналдыру тектен-тек емес.

Әлгіндегі мейірім дегеннен шығады, Үшкөлтай апай бірде былай деген: ...“Айқап” журналы көзіме оттай басылғаны, 1937 жылы “халық жауы” деген нақақ жаламен айдалып кеткен әкем осы журналды әр уақыт оқып отыратыны есімде қалыпты. Міне сол журналмен 20 жылдан кейін Ленинград кітапханасында қайта табысқанда әкемді көргендей қуанып әрі көзім жасаурап көңілім босағаны...” Бұл сірә да босаңдық емес. Махаббат пен ғадауаттың қатар шарпысуынан туған құрбандықтың, мейірдің, рухтың көзсіз жеңісі емес пе? Бұл ана бақыты. Бала тәрбиелеп, немере сүйген ер аңаның рухани аласармас биігі.

Осы ретте жасырынып жатқан сырдың бір ұшығы шығады. Ол апайдың басқа емес, неге осы тағдыр талайы тым бұралаң ақтаңдақтар мен алғашқы қазақ басылымдарын тақырыбына тын тиек етіп алуынан туындайтын сауал. Уақыт ығына жығылса жырлайтын дүние жетерлік. Қоғам құламай қозғалуы мүмкін емес тақырыпқа сол кездің өзінде ден қоюы демін ішінен алған ақиқатты аңғартады. “Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды” деген. Жоғарыда Үшкөлтай апайдың әкесі Сұбханберді саяси дағдарысқа ұшыраған қымқуыт шақтың құрбаны болғанын айттық. Бар кінәсі – мектеп директорылығы мен математика пәнінің мұғалімі болғандығы, үйінде ескі, көне кітаптардың сақталып тұрғандығы. Сол үшін “Тұрар Рысқұлов, Сәкен Сейфуллин сияқтылардың құйыршықтары, халық жаулары бұл ауылда неге жоқ?!” деген шабармандар делектетіп апарып абақтыға жауып, ит жеккенге айдатқан әкесін. Артынша “ескілікті көксейтін кісінің” кітаптары кішкене қызының көз алдында отқа оранған. Сөйтіп, аман қалғандарын есейе келе аңдаған-ды. Шүкіршілік айтқанын сезген шешелерінің, үнсіз егіліп, еңірегендерін көрген көзімен. Көңіліне тақуа тітіркеніс тоқылып қалған содан.

Бодан шақ пен бостандық алған уақытты рухани жағынан тоқайластырып, үзілген ұрпақтар үнін жалғап, тұтас халықтың жарасымдылығын сақтау жолында бүтін бір ғылыми-зерттеу институтының жұмысын жалғыз жанқиярлықпен атқарып жүрген ғалым-апа, қай атаққа да лайық екен-ау.

АЛТЫН САНДЫҚ

Біз бақытты халықтыз, тумысынан ақын еміз. ‘Бір адамға жайылған дастархан мың адамға жетеді’, – деп жомарттығын жырласа, үйге кірген жыланның басына ақ құйып шығарып, кен пейілдігін толғаған. ‘Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарайық, алтау ала болса — ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса — төбедегі келеді’ деп халықтың қаймағы бұзылмаған бүтіндігін де ертелі-кеш жаратқаннан жалбарынып тілейтін біздің ұлы халқымыз екендігіне дау бар ма?!

Ал кеменгер Абай болса, “Кісі айтпаған сөз барма, тегіс ұғар құлак” деп даналық та, данышпандық та көпшілік қауымда екенін өсиет еткен. Занғар ақын меңзеген халықтың құмдай шашылған асыл қазынасын ерінбей-жалықпай жинаушылар, оны әспеттеп мөлдір күйінде жеткізушілер аз болмағаны тарихтан мәлім. Сондай жандардың бірі – қазір арамызда жүрген, аса бір пайымды, парасатты Үшкөлтай Субханбердина. Бұл кісі өзі айтқандай бала жасынан “алтын сандықтың үстінде отырған” әкесі казак баспасөзіне қатысты материалдарды мол жинапты, амал не, ол дүниелер солақай саясаттың кесірінен жойылып кеткен. Он жасында осы аяулы жаннан бір, оның тірнектеп хаттаған, реттеп жинаған асыл мұраларынан екі айырылып, бозторғайдай шыр-шыр етіп, жас қыз қала берген.

Жыл артынан жылдар өтіп, бой жетіп есейді, көкейінен кетпейтін бала күнгі арман алға жетелейді. Ол көз майын тауысып, барлық қаржы-қайратын жұмсап, 1961 жылы “Айқап” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар” атты библиографиялық көрсеткішті Қазақ мемлекеттік баспасынан жарқ еткізеді. Бұл жағдай сол кездегі, көзқараспен, ішкі-сыртқы саясатпен карағанда ерлікпен бара-бар еңбек болып табылатын. Кітап қалай шығады, солай тарап кетеді. Тарихқа сусап отырған ‘аш’ халық құмарлана оқып жақсы қабылдайды. Өйткені бұл журналдың бетінде өлен-жыр, әнгіме ғана басылып қоймай, аты шулы “Алаш” азаматтарының елін жоқтаған құнды дүниелері басылғаны белгілі. Кітаптың жарыққа шығуы елеулі жеңіс болса, арты күнде жоғарыға шақырумен азап сор, алашакпынға түсіріпті. Абырой болғанда, Б.Кенжебаевтың кітапты қолдаған мақаласы шығып, қатер бұлтын сейілттеді. Бұл жөнінде Ү.Субханбердина “Қазақстан КП Орталық комитетінің ғылым мен мәдениет бөлімінде болған әнгімелерден менің түсінгенім: біріншіден—профессор Б.Кенжебаевтың сын мақаласының дер кезінде шығып кетуі; екіншіден – кітаптың бір данасы да қалмай тарап

кеткендігі; үшіншіден– менің атым да, атағым да жоқ кішкентай қызметкер болғаным көрінеді” – дейді .

“Әуелі бұл шіркінді бастау қиын”, – деп халқымыз айтқандай, Шөкең “Айқап” оқиғасынан кейін білек сыбанып, кастерлі іске кірісіп кетеді. Мәскеу, Ленинград, Орынбор, Қазан қалаларындағы сирек кездесетін қолжазбалар сақталатын кітапхана мұрағаттарды ақтарып, ондағы ертедегі халқымыздың асыл мұрасын “инемен құдық қазғандай” ерінбей-жалықпай жинап, оны араб әрпімен осы жазуға түсірудің қаншама қиын екенін тек сарылып ұзақ отырып еңбек еткен адам ғана сезіне алады. Біз осы орайда, библиограф ғалымның “Дала уалайты газетіне” төккен тер, еткен еңбегін айтсақ та жеткілікті. Аталған еңбек төрт том кітап болып (1989, 1990, 1992, 1994 жж.) бірінің артынан бірі басылып шыққаны – бірінші Алланың, екінші егемендігіміздің арқасы. Осы мол дүниенің ішінде қаншама құнды материалдар бар; ертегі дейсіз бе, батырлық ерлік, елдік, кісілік, әр түрлі миф, алуан түрлі хикаяға толы қызық та қымбат әдебиет үлгілері жетерлік.

Ү. Субханбердина құрастырған жүз баспа табақтан асқан осы төрт томдық еңбектің екі тілде жазылғанын ескерсек (қазақ, орыс) бұл жұмыстың қиындығы мен бағалылығы өздігінен-ақ түсінікті болатыны айқын. Оның үстіне ол кездегі араб жазуында бас әріп, үтір, нүкте, сызықша, сұрақ белгісі сияқты тыныс белгілері қойылмайтындығын ескерсек, құрастырушының текстологиялық жұмыста тартқан бейнет, ауыр жолын түсіну қиынға соқпайды.

Біз Қазан төңкерісіне дейін жарық көрген баспасөзіміздің шынайы жанашыры Ү. Субханбердинаның “Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар” (1963), “Қазақ кітаптары” (1986) “Қазақ халқының атамұралары” (1999) секілді аса құнды, елге зәру дүниелерді құрастырғанын барынша құптаймыз. Сонымен бірге, соншама қиын да ауыр еңбектің алғы сөзі, соңғы сөзі, түсінігін жан-жақты толықтырып жазу тек айтар ауызға ғана оңай шаруа, әйтпесе бұл дегеніңіз, қадалып отырып, сарылып толғануды, байыппен байсалды жұмыс жасауды қажет ететін ауыр дүние, қасиетті де қадірлі еңбек.

Бір тынбай халық үшін қызмет етіп келе жатқан ғалымның ескі жырларға деген құмарлығы да жан сүйсінтерлік. “Ғашық-наме” (1976), “Қисса-дастандар” (1986), “Ғашықтық дастандар” (1994) атты бірнеше кітаптарды араб әрпінен осы жазуға түсіріп, мұның да алғы сөз, түсініктерін жазып, ел игілігіне айналдыруы да бір ғанибет.

Бұл дастандар ертеректе жұрттың аузынан түспей, жатқа айтылып, бірден-бірге тарап, ел махаббатына бөленгендігі белгілі.

Осындай құнарлы дүниелерге сусал отырған халыққа дәр кезінде жинап-теріп жеткізіп, жырдың бағасын біліп, байыптаған аламызға халық алғысы шексіз ғой деп білеміз.

Ү.Субханбердинаның кандидаттық диссертациясы да кезінде жеңіл-желпі қорғала салмаған, оған да ескі көзқарастың әсері болмай қалған жоқ. Ол 1964 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл білімі институты мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының филология кенесінде сәтті қорғалды. Диссертациясының тақырыбы – “Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзі және көркем әдебиеті”. Бұл еңбекке академик Ә.Х.Марғұлан мен Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Е.С.Ысмайылов жетекшілік етіпті. Біз бұған қарал. “Зер қадірін зергер таниды” деген халықтың аталы сөзін еске түсіреміз.

Қазір ғалым бар қажыр-қайратын жұмсап, ерінбей-жалықпай жинаған асыл мұрасы – алтын сандықтың үстінде отыр, бірамыз да бұл асыл қазынаға қызыға да құмарта қараймыз. “Асылды тәт бастайды” дейді халық, жақұттай ғұмырыңыз жарқырай берсін!

Құсқызы ЖИЕНБАЙ

37 нін ЖАРАСЫ ӘЛІ ЖАЗЫЛЫП БІТКЕН ЖОҚ

Үрей!.. Ештеп етіміз үйрене бастаған сызғылдымыз күзір. Себебі, таскерен тағдырдың қанды тырнағына ілігіп, жазықсыз жазаланған аяқтардың кінәсіз көз жасын мойнына жүктеп, енді келесі ғасырға сүйретесем ұрпақ алдында аймандай болармын деп ағынан жарылған-ды ала-құла тарих. Жетікат жер астындағы зынданның қара құшпы таяқ бөлініп, Аш қарынға түскен ащы жантақтың селіндей жүрек қабылдамайтын бір қорқынышты сезім тұла бойымызды баурап алды. Бұрын-соңғы естімеген зар-запыран; мұз құрсаңған, тас түрмесінің қолыс толы еденімен ап-ауыр кісен сүйреткен бір жапан аяқ келе жапыр. Сибірдің қара суығында бүрсеңдеп, қарағай кесіп жүрген алдым әне, байтаусызда сүрініп кетіп еді, оны қолтықтан демеген ешкім болмады. Артыңша қарлы борасын үйіріліп соқты да әлгі шалы жазсар денесін болар-болмас ақырғы демін жұтып тынды. Не, жесіне жеткізгеніме бір құдайым білсін, бір топ құзғын айналамы әлемтіміздік “алдым” бөлек көкке көтерілді. ҚарЛАІ-тің білік дуалының іргесінде жүзін

құбылаға бұрып, тіс-тісіне тимей дірдек қаққан бір пақыр тамағын қырнай, туған жер тақырыбына арналған бір әннің қайырмасын қайталасам шіркін, ең болмаса жұрт сол дауысымды естісе екен дейді. Сәлден соң, атылатындығын біледі. Неге атылғандығын тергеп-тексеріп жатқан тағы да тірі жан жоқ. Ыстық қорғасын жүрек тұсын жарып өтеді. Ар жағы елес...

Міне, осы тақылеттес оқиғаларды сан түрлі кітаптардан оқығанымыз бар. Көпсінгендіктен сақтасын. Сол жат жер, жат топырақта жерленген жерлестеріміздің ұзын тізімдерінің соңғы нүктесін қойып, жазықсыз атылып, жазықсыз жазаланған қыршын ғұмырлардың анық санына жеткен адамға да кісі бойы ескерткіш орнатқанымыз жөн-ау! Ақталған есімдерді қою шаңдақ арасынан аршып алып, мәр-мәр тастарға алтын әріптермен кашап жазып жатырмыз, жазып жатырмыз. Қаласынан моласы көп, талай тақсыретті бастан кешсе де белі бүгілмеген мына даланың қуыс қойнауындағы әлі де айтылып үлгірмеген тың деректер қаншама. Қолдан қолға тигізбей үкілеп оқитын киелі кітаптардың толғақ қазанында қайнап жатқандығын да естен шығармағандығымыз абзал-ау, әсілі. Отыз жетінің қанқұйлы лаңына ілікпеген бүтін бір ауыл түгілі, содан аман-сау қалған бір шаңырақты тауып алсаныз, кәне! Жара жазылған жоқ...

Бұл жолы баяғы күйден мүлде аулақсың. Үшкөлтай апай сол оқиғаның тірі куәгері. Және көзіне жас алмай, тебіренбей каймана қазаққа тән әңгіме секілдендіріп баяндап бере алмайды. Сол көріністер санадағы селкеуліктің бәрін сылып тастап қайта жаңғырады сірә, асқартаудай әкенің шарасыздықтан бүкіл, тұла бойы үгітіліп, жігері жасып, мынадай әділетсіздікке бір амал таба алмағанына налып, ішқұса боп бара жатқан бейнесін еске алады, сірә. Міржақып Дулатовтың сырлас досы, “кашып жүргенде қол ұшын берген азамат”, Шығыс Қазақстан облысы Қатын-Қарағай ауданы, Алтай ауылындағы орта мектептің директоры, математика пәнінің мұғалімі Хасенов Субханбердіні де 1937 жылдың 9 желтоқсаны күні “үштік” алдарына салып айдайды да кетеді. Баланың кенжесі – Үшкөлтай болса шешесінің орнына шеше болған нағашы апасының бауырына тығылып, үнсіз жылап, сұр шинелді сұмырайлардың кімдер екендігін де аңғармастан қала береді. Он жастағы қыз әкесінің он жылға сотталғандығын да кейін біледі. Бірақ не үшін? Осы сұрақ әлі күнге дейін шешімін таппырмай-ақ келеді. Кімнен сұрайтындығы және белгісіз. Әкесі Әлихан Бөкейхановтың, Міржақып Дулатовтың, Шәкерім Құдайбердіевтің, Мағжан Жұмабаевтың, Жүсіпбек Аймауытовтың, Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің, Әлімхан Ермековтің, Халел Досмұхамедовтің... еңбектерін жинайтын. Балаларға да осы есімдерді жиірек айтады. Халықтың қаймағы атанған алып тұлғаларға еліктеу -

ертеңге деген үмітті оятқандай еді. Үшкөлтай апай да осы алыптардың аттарын әке аузынан естігеніне шүкіршілік жасайды. “Халық жауының қызы” апанып, неше бір кедергілерге жолыққанымен қыңк демегендігі, жастайынан өзіне қатаң талап қоя білгендігі, титтей нәрсеге “шағыла” салмайтын ұстамдылығы мен табандылығы бәлкім, соның арқасы шығар.

Субханбердина өмір көшінен қарыс сүйем кейіндеп қалған жан емес. Үнемі өшпенділікпен өз тағдырын өрге сүйреп келеді. Әкесі ұсталып кеткеннен кейін-ақ нағашы апасы үй толы құнды кітаптардың барлығын өртеп жіберген. Өшін содан алайын деді ме, кейіннен балаларға кесірі тиер деді ме. Сол кітаптар Үшкөлтай апайдың қолына қазір түссе ғой. Оқыды, білім алды, ғылыми-зерттеу жұмыстарымен шұғылданды. Әлкей Марғұлан секілді ғұламалардың ақыл-кенесін тыңдады. Шаң басқан мұрағаттардағы халқымыздың қажетіне жарайтын талай құнды құжаттарды қайта тірілтті. Қазан, Мәскеу, Санкт-Петербурдың мемлекеттік кітапханаларында айлап отырды көз майын тауысып Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ басылымдары өмірге қайта келді. “Айқап” журналы, “Дала уалаятының газеті”, “Түркістан уалаятының газеті”, “Қазақ” газеттеріндегі әлі күнге дейін маңызын жоймаған мақалалармен қайта қауышуға қазақ оқырманы Үшкөлтай апайдың арқасында толық мүмкіндік алды.

М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты аға ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі Үшкөлтай Субханбердина қажыр-қайратымның барында әкемнің қаза тапқан жеріне табанымды тигізіп, басына мәрмәр тастан ескерткіш орнатсам шіркін деп армандаған. Субханберді Хасенов 1942 жылдың 28 тамызында Краснояр өлкесі, Саян ауданы, Тугачинск лагері манында қаза тауыпты. Өкініштісі, “әкен мына жерге жерленген еді” деп ешкім де жөн сілтеп жібере алмады. Үшкөлтай апай Алаш азаматтары туралы тың деректердің түзілімінен құралған ғылыми еңбегін 1993 жылы жеке кітап етіп жариялатқан еді.

Сол еңбегінің алғашқы бетіне “Жазықсыз жазалы болған әкем Субханбердінің аруағына бағыштаймын” деген бір сөйлем жазды. Қайтсін, бұл да болса көңілге демеу.

37-нің жарасы әлі толық жазылған жоқ... Қашан?!

Сұрақ қою қажет пе осы?!

ҰЛТ МҰРАСЫНЫҢ ЖАНАШЫРЫ

Қазақ даласында XIX ғасырдың II жартысынан бастап Қазан төңкерісіне дейін шығып тұрған ресми және ресми емес басылымдар ұлттық сананы, қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірді оятуға, мәдени-әдеби түсініктің молаюына, өнер-ғылым, білімге, яғни өркендеуге үндеу, жалпы сол кездегі «қазақ қоғамының тыныс-тіршілігінен хабар беретін, ұлттық әдебиеттануымызда ғылыми құндылығы бар дерек көзінің бірі ретінде саналады.

Ұлттық әдебиеттануымызға баспасөз тарихын зерттеп, басылымдардың қоғамдық-саяси мәніне арналған Б.Кенжебаев, Х.Бекхожин, Б.Әбілқасымов, Т.Кәкішев, Ө.Әбдіманов, З.Бисенғали және т.б. ғалымдардың ғылыми зерттеулерін атауымызға болады.

Әсіресе, ұлттық баспасөздің екі ғасырдай уақыттағы жайы, тарихы туралы үлкен-үлкен дүниелерді халқымызға сыйлаған, 1956 жылдан бастап өзінің саналы ғұмырын Қазан төңкерісінен бұрынғы қазақ баспасөзін іздеуге, олардың тарихын зерттеу, сол кездегі мерзімді басылым беттерінде жарияланған мақалалардың мазмұндалған библиографиялық көрсеткіштерін жасау және олардың мәтіндерін қазіргі оқырман қауымға лайықтап жариялау ісіне арнаған және әйел ғалымдардың ішіндегі тұңғыш библиограф ғалым – Үшкөлтай Субханбердина екенін айту парызымыз.

XIX ғасырдың аяғында шыққан қазақ баспасөзі “Түркістан уалаятының газетінен” бастау алары сөзсіз. Ал қазақ баспасөзі тарихын зерттеуші ғалымдар Х. Бекхожин және Б.Кенжебасвтың еңбегіне сүйенсек, XIX ғасырдың екінші жартысынан қазақ газеті шығып тұрды. Ол – “Дала уалаятының газеті” деп атап көрсетеді.

Дегенмен, Ү.Субханбердина “Түркістан уалаяты газеті” қазақ тілінде шыққан тұңғыш басылымның бірі екенін дәлелдеп жеткізді. Өзінің 1961 жылы жарық көрген “Айкап” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар” деген еңбегінде: “Революциядан бұрын қазақ тілінде шыққан басылымдар “Түркістан уалаяты газетінен басталады” деген пікір айтты.

Ү.Субханбердинаның ақарған жұмысын тұтас бір ғылыми-зерттеу институтының жұмысымен салыстырғанда болады. Ү.Субханбердина еңбектерінің үлкен бір тобы ұлттық мерзімді басылымдар тарихын зерттеуге арналған. 1962 жылы “Білім және еңбек” журналының 5 нөмірінде жариялаған “Түркістан уалаятының газеті” деген мақаласында оқырмандарды осы газеттің шығу тарихымен, оның

шығарушыларымен, газет бетінде 1870—1882 жылдар аралығында айтылған негізгі мәселелерімен, газет авторларымен таныстырды.

Иә, бұл қазақ баспасөзі тарихындағы Ү.Субханбердина ашқан ғылыми жаңалық еді. Осы мақала жарияланған күннен бастап қазақ баспасөзінің тарихына арналған барлық ғылыми-зерттеу жұмыстарында “Түркістан уалаятының газеті” қазақ тіліндегі тұңғыш газет ретінде айтыла бастады. Осылай, сталиндік зұлыматтың жазықсыз құрбандарының бірінің ұрпағы, қазақ қызы ашқан жаңалық елі игілігіне айналды.

Сирек кездесетін кітаптар, қолжазбалар бөлімінде ширек ғасыр ретке келтірілмеген дүниелерді реттеуден басталған шаруа қатардағы кітапханашыны ғалым деңгейіне көтерді. 1964 жылы “Қазақтың революцияға дейінгі баспасөзі” деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады.

Ү.Субханбердина “Түркістан уалаяты газетін” тірілтіп, топқа қосып ғана қоймай, қазақтың төңкеріске дейінгі мерзімді баспасөзін (“Дала уалаятының газетін” – 5 кітап, “Айқап” – 3 кітап, “Қазақ” – 2 кітап, “Алаш” – 1 кітап, “Сарыарқа” – 1 кітап) библиографияға енгізуші. Ұлтымыздың ұранындай болған, аталы жұртымыз, ауданды ұлтымыздың аты “Қазақты”, өкінгенде, қапыда қалғанда айтар сөз «Айқапты» ұлтқа жақындатушы, Қазақтың Ғылым академиясындағы сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінің негізін салушылардың бірі.

Аласапыран уақытта қатерлі іске басын тігіп, қаймықпай, тартынбай тырбанған еңбектің жемісі де, жеңісі де осымен біткен жоқ. Оған дәлел Ү.Субханбердинаның “Егемен Қазақстан” газетінің тілшісіне берген сұхбатында: “Алла ғұмыр берсе келесі кезек Ордала, кейін Оралда шығып тұрған демократиялық-ағартушылық бағытты ұстанған, басшысы Елеусін Бұйрин болған 1911—1913 жылдардағы “Қазақстан” газетін “Дала уалаятының газеті”, “Қазақ”, “Айқап” сияқты жеке кітап етіп шығару. “Қазақстанда” ұлтымызға қажырлы еңбек көрсетіп, үлгі болған аяулы ұлдарымыз С.Мендешов, Б.Қаратаев, М.Малдыбаев, Ахмет, Міржәқып, Әлихандардың мұралары жинақталған – деп айтқаны.

Қазақ баспасөзін зерттеушілердің сапында ортамызда жүрген ғалымдардың, оның ішінде Ү.Субханбердинаның ғалымдық жолы, ғылымға келтірген пайдасы арнайы зерттеуді қажет ететіні шындық. Себебі ғалым зерттеген қазақтың төңкеріске дейінгі баспасөзі қазақ әдебиеті мен тілінің дерек көзі ретінде саналады.

Халқымыздың әдеби мұраларын игеру, қазақ зиялыларының фольклорлық үлгілерді жинап, өз аттарынан жариялауда мерзімді басылым “Дала уалаятының газетінің” (ДУГ) қосқан үлесі аз емес. Патша өкіметі тарапынан қазақ тілінде шығарылған соңғы ресми газет

болды. Ол Омбы қаласында 1888 жылдан бастап 1902 жылға дейін үзбей шығып тұрды. “Дала уалаяты газетінің” дүниеге келуі 1882 жылы құрамына Акмола, Семей және Жетісу облыстары кірген, Дала генерал-губернаторының құрылуымен тікелей байланысты. Себебі, баспасөз жөніндегі бас басқарма “ДУГ” жергілікті халықты үкіметтің бұйрық-жарлықтарымен таныстырып отыру үшін шығарып тұруға рұқсат еткен.

Газеттің екі бөлімі болды: ресми және ресми емес бөлім. Соңғы бөлімде көбінесе көпшілікке пайдалы, ғылым-білімге қатынасы бар мақалалар басылып тұрды. Газет негізінен жергілікті әкімшілік орындардың ресми органы болғанымен, халықты мәдениетке, өнер-білімге шақыруда үлкен роль атқарды.

“ДУГ” газетінде жарияланған көркем шығармалардың бір тобы жеке авторлардың өз туындылары болса, екінші тобы орыс тілінен немесе шығыс әдебиетінен тәржімаланған аңыз-әңгімелер мен сол кездегі халық арасына тараған нұсқалары болды. Газет бетінде басылған әдеби нұсқалардың көбі халқымыздың сол кездегі әдеби мұраларынан бізге жеткен аз ғана нұсқалары болумен қатар, жазба әдебиетіміздің алғашқы қарлығаштарының бірі еді.

Сондай-ақ, газет бетінде басылған әдебиет мәселесі туралы пікір таласына арналған мақалалардың алатын орны ерекше. Сонымен қатар сол дәуір үшін маңызды ел, жер тағдыры, заң, отырықшылық, тіл тазалығы секілді мәселелерді де сөз етіп отырды.

Қорыта айтқанда, аталған газет әдеби, классикалық мұраны жариялауда, қазақ ақын-жазушыларының шығармаларын насихаттауда, өзге елдер мәдениеті мен тарихын, әдебиетін таныстыруда да елеулі роль атқарғанын ғылыми тұрғыда жүйелеп, онда жарияланған әдеби мұраларды халқымызбен қайта қауыштырған ғалым Ү.Субханбердина болды.

Соқтықпалы, соқпақты сүрлеу өмірде қалам қадірінше ұлтына пайда келтірген азаматтардың қатарында ер-азаматтай ерлікке пар-пар тірлік көрсеткен Ү.Субханбердинаның жұлдызы әрқашанда жоғары.

ХАЛЫҚ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ЖАНАШЫРЫ

Көрнекті ғалым, библиограф Үшкөлтай Мәсенжыны Субханбердинаның еңбек жолының бір бөлігі Орталық ғылыми кітапханада өтті. Өзі басшылық еткен Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорының ашытуы, қалыптасуы және қорды толықтыруда көптеген жұмыстар атқарылды.

Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ баспасөз беттерінде жарық көрген мақалаларды жинауда көп еңбек сіңірген. Сол жылдары келешек ұрпақ үшін жиналған материалдардың қандай қызығашпен келгенін ғалымдарымыз бен зерттеушілеріміз біледі. Көп маймыл тауыса отырып зерттеп, оқырман қауымының қолына жеткізген емі араб әрпімен жазылған әдеби, мәдени мұраларымыз тұтас бір ұлттың жазба байлығын көрсететін талтырмайтын жәдігер болып табылады. Сол құнды мұралардың ішінен ерекше атал өтетін бір материалға тоқтала кетсем.

Ү.Х.Субханбердина Орталық ғылыми кітапханасына 70 жылдық мерейтойына 17 кітапшадан тұратын өз қолымен жиналған материалдарды тарту етті. Бұл материалдар 1956 жылы Санкт-Петербург қаласындағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы Мемлекеттік кітапхана, Мәскеудегі В.И.Ленин атындағы Мемлекеттік кітапхана және Орталық мемлекеттік мұрағаттардан Қ.И.Скрябинның қолхатымен кәтерілі заманда өлшеусіз тер тегіліп жиналған материалдар. Бұл кітапшаларда негізінен қазақ баспасөзінде 1913–1921 жылдары аралығындағы “Айқап”, “Мұғалім”, “Жина өмір” Аягөз қаласы Семей облысынан шыққан 1920 жылғы сандары, “Бәлей сөзі” газетінің Омбы 1921 жылғы сандары, “Алжол” 1921 жыл, “Алаш” (1916–1917жж.) газеттерінің Ташкент қаласында шыққан сандары, “Қазақ”, “Алаш”, “Сарыарқа” газеттерінің (1913–1917) жылдардағы сандарында басылған мақалалардың қысқаша мазмұнынамасы жазылған.

Қазақ елінің тарихы, саяси, мәдени өмірі және шаруашылығы туралы нақты мәліметтер жазылған. Негізгі қозғалған мәселелер мыналар:

- баспауыш мектептерде ана тілін оқыту, кітапты қай тілде қандай әріппен шығару жайы;
- медицина тақырыбы (түрлі аурулардың белгілері, емдеу жайын жазған);
- үкімет басқару істері, басқа елдермен қарым-қатынастар;
- жер мәселесі.

- әйел теңдігі, жас балалы әйелдерге қамқорлық жайы;
- қазақ студенттері мен мұқтаж оқушыларға көмек;
- қазақ оқушыларын сүңгуір қайықтың құрылысымен таныстыру, қолдануы жайында және т.б. мәселелер.

Сонымен қатар кітапхананың Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорына өзінің жеке архивінде көненің көзіндей болып сақталып келген кітаптарын өткізіп жатыр. Үлкен ғалымдарымыз өз пікірлерін білдіріп, жылы лебіздерін жазған жеке кітаптар, фотокошірмелер т.б. мұрағаттық материалдармен қорды толықтырып келеді. Мысалы: Тұрсынбек Кәкішев, Мәди Айымбетовтердің жазған мынадай пікірлері бар “Төңкеріске дейінгі баспасөздегі көп мұрамызды ашып бергеніңізге рахмет айтып, биік адамгершілік парасатыңызды құрмет тұтамыз” деген. Тек қана келешек жас зерттеушілерге деп арнап өткізген материалдарының өзі 70 шақты болды. Әлі кітапхана қорына деп жинақтап жатқаны қаншама екен... .

Үшкөлтай Хасенқызының еңбектері тек ғалымдар мен зерттеушілерге ғана емес қарапайым ауыл оқырмандарына да танымал. Шығыс хикаясы желісіне құрылған “Ғашық наме” қазақ дастандарының жинағы кезінде көпшіліктің көнілінен шығып, үлкен сұранысқа ие болды. Кітапты дүкен сөрелерінен 2-3 данадан алып, жетпегендері көрші қалалардан іздеп жүріп сатып алып, зор ынтымақпен оқығандары соның айғағы. Облыс көлемінде жас зерттеушілер хат арқылы хабарласып, ақыл кеңестер сұрап, пікірлесіп тұрады.

Ата-бабаларымыз кейінгі ұрпағына аманат етіп қалдырған жазба мұраларын қиын-қыстау кезде жинап, қолмен көшіріп жазып, көзінің қарашығындай сақтап келген Үшкөлтай Хасенқызының өлшеусіз еңбегін қалай айтсақ та, мақтаныш етуге тұрарлық ерлік іс!

Тағдыр сыйлаған үлкен жүкті аркалап, шаршамай келе жатқан ғалым апамыздың ғылыми еңбегінен басқа адамгершілік тұлғасы өте биік жан.

“Осы аздаған еңбегімді оқырман қауым соншама құрметтейді, менімше асып кеткен ештеме жасаған жоқпын, жұрт қатарлы еңбек етіп жатырмын”, - деуі үлкен парасаттылықты көрсетеді.

Бізге келген сайын кітапхана директоры Күлжіхан Құлшәріпқызына, Лаура Дүйімқызына және т.б. көптеген қызметкерлерге аса ризашылығын білдіріп, жылы лебіздерін айтып жүреді.

Орталық ғылыми кітапхана жалпы оқырман қауымның талап-тілектерін уақтылы және жауапкершілікпен орындауда көптеген игі істер атқарып келеді.

Соңғы жылдары оқырмандарымыз тарихи деректер мен өзінің құндылығын жоғалтпаған мұрағат материалдарына көп сұраныс

білдіріп отыр. Үкімет тарапынан ұлттық жазба мұраларымызға көп мән беріп, көңіл бөліп отырған кезде мұрағаттық материалдардың маңыздылығы арта түспек. Кітапхана өз қорларын сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорымен толықтыруға баса назар аударып отырады. Жуықта тағы бір салалық қажеттілігі бар кітаптармен толықтырылды.

Ұлттық ғылым академиясының академигі, энергетика саласында көптеген жылдар қызмет еткен, көрнекті ғалым Ш.Ш.Шөкиннің жеке мұрағатының материалдарынан құрастырылған кітаптар кітапхана қорына өтті. Өмірінің соңғы кездерінде жинақтаған материалдарын өзінің тірі кезінде ақылдаса отырып құрастырып, баснадан шығардық. Белгілі бір хронологиялық жүйемен әлі баспасөз беттерінде жарық көрмеген материалдармен толықтырылып, 90-жылдық мерейтойға арналған 2 томдық жинақ болып шықты. Бұдан басқа бірнеше томдық мұрағаттық материалдардан құралған кітаптары кітапхана қорына өтті.

Бабаларымыздың жаугершілік пен көшпенділік қилы заманда жиналған мұраларын өңдеп, түптеп, қайта қалпына келтіруде қолымыздан келген жұмыстарды жауапкершілікпен атқарып келеміз.

Өзі өлсе де, артынан өлмейтіндей мұраларын қалдырған халқымыздың асыл қазынасын келешек ұрпаққа жоғалтпай, сол қалпында сақтап жеткізуді өзіміздің негізгі міндетіміз, азаматтық парызымыз деп санаймыз.

2004 жыл.

Қамбар АТАБАЕВ

ҚАРЛЫҒАШ ҚАЙТА ОРАЛДЫ

Қазақ баспасөзінің қарлығашы, белгілі бір мерзімділікпен қазақ тілінде шығып тұрған тұңғыш газет – “Түркістан уалаятының газеті” 121 жылдан кейін жеке кітап болып басылып шықты. Бұл еңбекпен 50 жыл бұрын айналыса бастаған, осы іске бүкіл саналы өмірін арнап, бір өзі бүкіл бір ғылыми зерттеу институтының жұмысын атқарған сол кездегі Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының Бас библиографы Үшкөлтай Субханбердина еді.

“Білім және еңбек” журналының 1962 жылғы 5 нөмірінде жарияланған “Түркістан уалаятының газеті” деген мақаласында Ү.Субханбердина оқырмандарды осы газеттің шығу тарихымен, оның

шығарушыларымен, газет бетінде айтылған негізгі мәселелерімен, газет авторларымен таныстырды. Ал, оған дейін қазақ тілінде шыққан алғашқы “Дала уалаятының газеті” болған деген пікір айтылып келген еді.

Мысалы, М.Дулатов 1923 жылы “Баспасөз үмесі” деген мақаласында: “Мерзімді баспасөз бізде қашан туғаны белгілі... Қазағы, қырғызы бар Қазақстан, Түркістанды қоса санағанда бұл күнге шейін шығып тоқтаған нем шығып тұрған газет, журналдар мыналар: 1.“Дала уалаятының газеті”. 2.“Серке”– деп, барлығы 42 басылымды атаса (“Еңбекші қазақ”, 1923, 5 мамыр), қазақ баспасөзінің тарихын зерттеуші Б.Кенжебәев: “Қазақ халқының тарихында тұңғыш рет ХІХ ғасырдың ақырынан бастап қазақша газет шықты. Ол “Дала уалаятының газеті” деп аталады” – деп жазды (“Қазақ баспасөзінің тарихынан мәліметтер”. Алматы, 1956, 15-бет.) Ал, Х. Бекхожин “Первая казахская газета “Дала уалаяты” (1888–1902 гг.)” деген тақырып бойынша арнайы диссертация қорғады. Демек, бұл қазақ баспасөзі тарихындағы Ү. Субханбердина ашқан үлкен ғылыми жаңалық болып табылады. Жеке кітап түрінде тасқа басылып, қайта жарыққа шықты.

Тек қазақ тілінде ғана емес, жалпы Ресей империясының қол астындағы барша түркі халықтары тілінде шыққан алғашқы газет материалдарын қазіргі жазу таңбасына түсіріп, жинақ ретінде құрастырушылар М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба және текстология орталығының қызметкерлері Ү.Субханбердина, П.Әуесбаева, С.Қосан, Т.Әлібек және Т.Әкімовалар. Жинақ “Ғылым” ғылыми баспа орталығынан шыққан. Таралымы-500. Көлемі 35 баспа табак.

1870 жылы сәуірдің 28-інде (ескі стиль бойынша) Ташкент қаласында жарық көрген бұл газеттің қазақ тілінде шыққан тұңғыш газет екендігін дәлелдеп, оның мазмұнын халқына жеткізген, 2004–2006 жылдарға арналған мемлекеттік “Мәдени мұра” бағдарламасында көрсетілгендей мәдени мұраларымызды жинау ісіне бүкіл саналы өмірін арнаған, ҚР Ұлттық ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының Бас библиографы Үшкөлтай Субханбердина еді.

“Бір жоқты бір жок табар”– деп, қазікем айтпақшы, бұл газетті қалай тапқандығы туралы Үшкөлтай апайымыз осы жолдардың авторына айтқан әңгімесінде: “1956 жылы Санкт-Петербургтағы М.І.Салтыков-Щедрин атындағы мемлекеттік кітапханасында “Айқаптың” жетіспеген сандарын іздеп жүріп, бір газет тігіндісінің бетінде жазылған “Кир” деген сөздерге көзім түсті. “Кир” деген (демек, “Қаз” деген, бұрын орыстар қазақтарды “киргизы” деп, кемсітін атаған – Қ.А.) сөз көзіме оттай баяқлады. Еріксіз газет тігіндісін қолыма алып қарадым.

Сөйтсем, қазақ тіліндегі “Түркістан уалаятының газеті ” екен ”, – деп еді. Иә, “жүргенге жөргем ілінер” – деген осы да.

Қазақ тіліндегі алғаш жарық көрген “Түркістан уалаятының газеті” (бұдан әрі –“ТУГ ”) де, одан кейін жарық көрген “Дала уалаятының газеті” ” (бұдан әрі “ – ДУГ”) де біздер үшін де, келер ұрпақ үшін де, ең алдымен, қазақ тарихының өзіндік ерекшеліктері бар жазба деректері, әсіресе, қазақ жерлерін Ресейдің отарлау тарихының дерек көзі ретінде қымбат.

Егер, ұлт тарихы мүддесін қарап, деректану ғылымының негізгі қағидаларынан шығар болсақ, онда “ТУГ” де, “ДУГ” де қазақ жерін Ресейдің отарлау тарихының жазба деректерінің өзіндік ерекшеліктері бар жана түрі, жана тобы деп айта аламыз. “ТУГ ” мен “ДУГ”-нің қазақ тіліндегі жазба дерек ретіндегі басты ерекшелігі – олардың мерзімділігі. Газетке тән басқа ерекшеліктерін айтпағанның өзінде, белгілі бір мерзімде ұзақ жылдар бойы шығып тұруы, оларға қазақ тарихында тұңғыш рет Ресейдің Қазақстанды отарлау процесінің барысын қазақ жазба дерегінде синхронды бейнелеуге мүмкіндік берді. Сондықтан бұл екі газетті тарихи дерек көзі ретінде талдау зерттеушілерге, бір жағынан, қазақ жерін отарлаудың динамикасын көруге, тәсілдерін байқауға, нақты қолданған шартарымен танытуға, жалпы мақсаттарын тереңірек түсінуге мүмкіндік берсе, екінші жағынан, ұлт өміріндегі ең бір күрделі кезең, XIX ғасырдың соңғы үшінші бөлігіндегі ел тарихынан мол мағлұмат береді.

Бұл газеттерді тарихи дерек көзі ретінде пайдалану барысында зерттеуші олардың басты ерекшеліктерімен қатар, басқа қазақ тіліндегі басылымдардан айырмашылығын да ескеруге тиіс болады. “ТУГ” мен “ДУГ”-нің өздерінен соң дүниеге келген қазақ төңкерісіне дейінгі қазақ тіліндегі басылымдардан басты өзгешелігі – олардың ресмилігі. Екеуінің де патша әкіметінің арнайы шешімімен, белгілі мақсатта, ең бастысы, соның қаржыландырылуымен, жергілікті әкімшіліктің басшылығымен және бақылауымен шығып тұрғандығы.

Елімізде бағысқақтық диктатура тоталды орынғаға дейінгі кезеңде ана тілімізде шығып тұрған 14-15 газет-журналдар аралығында ең ұзақ өмір сүргендері де осы екеуі болғандығы келдейсоқ емес. “ ТУГ ” 1870-1882 жылдар аралығында, “ДУГ ” 1888-1902 жылдарда шығып тұрған. Демек, екеуін қоссақ патша әкіметінің жергілікті жердегі ресми органдары тұра 27 жыл бойы ақша жұмсап, бұл газеттерді бекер шығарып тұрмаған бақар еді.

Қосымызға және тағыа тиген жинаққа енген мақалаларға және кейінде Ү.С.Убақбердінің жазған газеттің мазмұндаған библиографиялық көрсеткішіне деректанулық талдау жасау, газеттің ел өміріне тигізілуі

Ресейдің өзімен көрші елдермен қарым-қатынасы туралы мәселелер болғандығын көрсетеді. Ресейдің сыртқы саясатына арналған мақалалар газет материалдарының үштен бірін құраған (“Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі” (1870–1918), Алматы, 2000. 100-101 бб.)

Әрине, ол кездейсоқтық емес. Ол – Ресей империясының өзге халықтардың жерін жаулап алу мақсатында жүргізіп отырған басқыншылық саясатының айқын көрінісі. Ресей Қытаймен және Орта Азия халықтарымен қатынаска ерекше көңіл бөлген. Тәуелсіз Орта Азия мемлекеттеріне деген қызығушылықтың негізінде, сол отаршылдық мақсаттың жатқандығын аңғару қиын емес. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Бұхар, Қокан және Хиуа хандықтарына өз ықпалдарын арттыру мақсатында Англиямен өрши түскен бәсекелестік Ресейге өзінің бұл бағыттағы саясатын белсенді жүргізуге итермеледі. Осындай белсенді саясаттың көрінісі белгілі бір дәрежеде “ТҮТ” бетінде де бейнеленді. Дегенмен, патша өкіметі бастаған ол саясатты кенес өкіметінің ғана аяқтай алғандығы тарихтан белгілі. XX ғасырдың 20-жылдары Орта Азия мемлекеттерін толық айырып КСРО құрамына енгізу үрдісі аяқталды.

Динара КАСЫМБАЕВА

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНІҢ ТҮНҒЫШ ҚАРЛЫҒАШЫ

Қазақ баспасөзінің көшбасшысы “Түркістан уалаятының газетінің” дүниеге келуі халқымыздың рухани және саяси-қоғамдық өміріне тың өзгерістер әкелді. Ол алғашқы ұлт зиялыларының публицистика саласын игере бастауына бағыт-бағдар беріп XIX ғасырдың соңына қарай қазақ баспасөзінің толық қалыптасуына негіз болды.

Алайда, басылымының жарыққа шығуының саяси астары да жоқ емес еді. Газеттің басылуы отарлау бұғауын Кіндік Азиядағы Түркімен, Хиуа, Қокан хандықтарына, Қытай хандықтарына, Қытай еліне бағынышты Шығыс Түркістанға салған, тіпті, ауған, ағылшын соғысына да араласып, ол жерден де өз үлесін дәмеккен саяси ахуалға толы кезекпен тұста-тұста келеді. Сол себептен, 1868 жылы қазақ елін толық билеп калған Орынбор, Батыс Сібір генерал-губернаторының қолына әскери, азаматтық билікпен қоса Қытай, Иран сияқты елдермен дипломатиялық келіссөз жүргізуге құлық берілді. “Түркістан уалаятының газеті” қазақтар “жарты патша” иган көткен

сол Түркістан генерал-губернаторының (фон Кауфманның) ресми газеті. Сондықтан, 1870 жылдан бастап “Туркестанские ведомостидің” қосымшасы ретінде 13 жыл бойы шыққан газеттің алғашқы жылдардағы сандарында көбінесе жарлық, үкім, қаулы, бұйрық, сот шешімі сияқты ресми құжаттар жиі жарияланды. Идеология құралы болғандықтан, газетте алыс шет елдердегі, Ауғанстандағы, Шығыс Түркістандағы мұсылмандардың отаршыларымен соғыстары, оларға Ресейдің ықпалы, орыс әскерлерінің Орта Азиядағы шапқыншылық жорықтары туралы хабарлар көптеп басылды. Басылым отаршылдыққа қарсы бас көтерушілер: Шәмил имам, Жакыпбек бек, Сыздық төре сынды көсемдердің батыл әрекеттеріне тоқталып, ресми тұрғыда сынап-мінеп отырады. Жер, мал, егін шаруашылығы, өнеркәсіп, сауда мәселелеріне ерекше мән беріп, оқу, білім салаларына да тоқталды. Соғыстың, табиғат апаттарының салдарынан аш-жалаңаш қалған елдердің де саяси-әлеуметтік жағдайлары сөз болды. Мұнан өзге Ресей, шет елдер басылымдарынан аударылып басылған материалдардың әралуандығы газеттің сапасын арттыра түсті, Шығыс әдебиеті үлгілерінің үзінділері, фольклорлық туындылар мен халық ақындары шығармаларының арақидік болса да жариялануы газет шығарушылардың сәтті ізденісін байқатады.

“Түркістан уалаятының газетінде” басылған тарихи, саяси, мәдени мәселелердің деректемелік құндылығы өз мәнін әлі де жойған жоқ. Әсіресе, халық әдебиетінің түпнұсқалық үлгілерінің газет жарияланымында сақталуы – әдебиеттану ғылымы үшін маңызды. Сонымен қатар, басылымның тіл, публицистика тарихын зерттеуде де алатын орны ерекше.

Кенес дәуірінде сан ғасырлар қазақ әдеби тілінің негізін салып келген араб әліпбиінің шеттетілуі тұтас бірнеше ұрпақтың рухани құндылықтарымен қайта танысуына мүмкіндік бермеді. Солардың бір саласы Қазан төңкерісіне дейінгі баспасөз басылымдары. Осы ретте жарты ғасыр бойы көз майын тауысып, “Түркістан уалаятының газетінен” өзге газет-журналдарды қазіргі жазуға түсіріп, бастырып, ел игілігіне айналдырған кітаптанушы-ғалым Ү. Субханбердинаның қажырлы еңбегі айрықша атап өтерлік.

“Түркістан уалаятының газетінің” микрокөшірмесін Ү.Субханбердина 1956 жылы Ленинградтағы М.Е. Салтыков-Щедрин атындағы мемлекеттік кітапханаға арнайы барған сапарында қолға түсіріп, Орталық ғылыми кітапханаға өткізген. Ал түрлі себептерге байланысты газеттің Ташкент қаласындағы түпнұсқасын елге жеткізудің орайы келмеген. Кітапханада жарты ғасыр сақталған жалғыз микрокөшірменің бүгінгі жай-күйі сын көтермейтін жағдайда. Соны ескерген М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты басшылығы оны

фотокөшірмеге түсіріп, Қолжазба және текстология орталығының қызметкерлері қазіргі жазуға көшіріп, мәтінін баспаға әзірледі.

Баспаға әзірлеу барысында жинақ, негізінен, ғылыми мақсатта жүргізілгенімен, жалпы оқырман қауымға да қатыстылығы ескеріліп, бүгінгі тіл нормасына сәйкес емес тұстары түзетілді. Есесіне, газеттің барлық сандарының факсимилесі қоса ұсынылды. Бұл басылым тіл, әдебиет, этнография, тарих, мәдениет, публицистика салалары тұрғысында зерттеуді мақсат тұтқан оқырмандар үшін үлкен көмек құралы болары сөзсіз.

Сөз соңында жинақтың баспаға әзірленуіне атсалысып, бірнеше жыл тер төккен Қолжазба және текстология орталығының қызметкерлері Т.Әлібек, П. Әуесбаева, С. Қосан және Т. Әкімовалардың еңбегін атап өткен орынды.

Тұрсынбек КӘКІШЕВ

“ТҮРКІСТАН УАЛАЯТЫНЫҢ ГАЗЕТІ”

Қазақ тілінде тұңғыш рет 1870–1882 жылдары шығып тұрған “Түркістан уалаятының газеті” Түркістан генерал-губернаторының ресми органы болғанына карамастан қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірін оятуға, мәдени-әдеби түсінігінің молая беруіне едәуір әсер етті. Саяси-экономикалық мәселелермен қатар оқу-ағарту ісінің жай-күйі, өнер білімнің пайдасы, орыс мәдениетінің жетістіктері, қазақ әдебиетінің хал-қадірі, қазақ зиялылары мен ғалымдарының өмірі жайында бірқыдыру тарихи құнды мақалалар, хабарлар жарияланды.

Газет редакциясы өзінің еліне, отанына адал қызмет етіп, еңбек сіңірген адамдарға қадір-құрмет көрсету үшін орайы бар себеп пен сылтауды орынды пайдаланып қатуға талаптанған. Әсіресе, Шокан Уәлихановтың данқын жаюға қолынан келгеннің бәрін істеген. 1870 жылы Түркістан генерал-губернаторы Жетісу өлкесіне келгенде Шоканның қабырына барып басына құлпытас орнатуға бұйрық бергенін тілге тиек етіп, Шокан жайында қазақ тілінде тұңғыш рет көлемді материал жариялады.

Онда генерал-губернатор “Шокан Шыңғыс сұлтан баласы Уәлихановтың моласына барды.

... Моласы күйдірген кірпіштен салыныпты. Сүйтсе де жаман екен. Бес-алты жылда бұзылып қалатұғын. Дүниеден кошкен

Уәлихановтың сүйегін қадірлеп, сыйламақ үшін және орыс-қазақтың есінен шықпастығы үшін генерал-губернатор генерал-адъютант фон Кауфман құлпытас даярламаққа бұйрық қылды”, – деп жазды 1870 жылы 12 сентябрьде.

Ресми бұйрық шеңберінде Шоқанның ғалымдығын, өнерпаздығын, еліне қадірлі, сыйлы болғандығын атап көрсеткен осы мақаланың авторы онымен етене жақын таныс екендігін де аңғартып тастаған.

Бұл жарлық 1871 жылы орындалып, Шоқан қабырына мәрмәрден жасалған құлпытас орнатылды.

“Түркістан уалаятының газетінің” казак мәдениеті саласындағы ірі еңбегі тек Шоқанмен ғана байланысты деуге болмайды. Оның бетінде ақындардың өлең-жырлары, айтыстары, батыс пен шығыстың көптеген аңыз-әңгімелері мен ертектері біршама мол жарияланған.

Газет редакциясының айрықша ыждаһат салғаны – қазақтың төл әдебиеті. 1876 жылы Қазан қаласында “Қисса Қожа Ғафан уә һам Сағдуақас” деген кітап басылып шықты. Оны Мухаметжан Мүфехиддинов өз ақшасына бастырған екен деп хабарлай келіп, “казак тілінде басылып шыққан кітапты біраз оқып-біліп айтсақ, казак тілінде басылып шыққан болса да, тілінің көбі ноғайша, кейбір жерінің сөзіне түсініп болмайды... Қазак тілін бұзып басып шығарыпты. Енді бұл кітапты оқыған адам казак тілі осы деп ойласа керек. Қазак тілі қандай жарасып, бір-біріне жабысып тұрғанын білгіңіз келсе, біз бір-екі ауыз сөз жазалық” деп казак тілінің тазалығын сақтау, оны бөтен, түсініксіз сөздермен шұбарламау керектігі жайында пікір айтады. Қазак тілінің қандай ырғақты, әуенді, жүйелі келетінін, сөздері “бір-біріне жабысып” тұратынын көрсету үшін Орынбай ақынның екі шумақ өлеңін мысалға келтіреді.

“Түркістан уалаятының газеті” казак тілінің тазалығын сақтау, оны орынсыз шұбарламау жайында бекем позицияда болды. Осы түбегейлі мәселеге сабақтаса, өріле айтылған сыншылық ойдың алғашқы сілемдері де анық байқалды. Түсінікті де мақамды өлеңдерді қадірлеуі, жақсы деп тапқан өлең-жырларды жариялап отыруы, оған өздерінің көзқарасын білдіру – казак баспасөзімен үзегілес туа бастаған сыншылық ой-пікірдің нақты белгілері.

“Түркістан уалаятының газетінде” жарияланған әдеби шығармалардың дені ертегі, аңыз әңгімелер болғанымен, қазақтың жұмбақтары мен мақал-мәтелдеріне де айрықша ілтипат білдірілген. 1871, 1875-78 жылдары газет бетінде жұмбақтар мен мақал-мәтелдер мол жарияланды. “Жұмбақ пен мақал тақырыпты”, “Ташкент қаласында газет алатұғын бір кісінің казакша жазып берген

жұмбақтары мен мақалдарын”, “Орыс мақалдарын” басқан кезде газетті шығарушылар өз оқушыларының бұл игі іске әрдайым ат салысып отыруын өтінген жарнама жазған.

Жарияланған мақал-мәтелдердің, жұмбақтардың мән-маңызына назар аударған уақытта газетті шығарушылар көбіне-көп халықтың ақыл ойына әсер ететіндеріне көңіл бөліп, “жарлы болсаң арлы болма” дегендерден бойын аулақ ұстағандарын байқаймыз. Ғибраты айқын, насихаттары мәнді, үлгі-өнегесі ашық мақал-мәтелдерді әдейі іріктеп, саралап басқанын, қолдарына түскеніне мәз бола бермегенін аңғарамыз.

“Түркістан уалаятының газеті” шыға бастаған кезде Орта Азияны Россия империясына қосу процесі толық аяқтала қоймаған болатын. Сондықтан оның бетінде жарияланған материалдардың басым көпшілігі Орта Азияның оңтүстігі мен таяу шығысқа және Қытай еліне байланысты болды. Осы мәселені тек ресми түрде ғана емес, поэзия тілімен насихаттауға генерал-губернатор нұсқау берген де сияқты. Қазақ және өзбек тілінде арнайы газет шығарудың арғы мақсатының бір сыры да осында. Демек, бұл газеттегі орыс қаруының, патша ағзам әмірінің мықтылығын мадақтау сарының көбіне осы мәселеге тікелей сабақтастыра, байланыстыра қараған мақұл.

Сондай-ақ газет қарақалпақ әдебиетінің классигі Әжнияз ақынның қазақтың дарынды қызы Менешпен айтысын өзінің 1878 жылғы екі санында жариялағанын да айта кеткен жөн.

“Түркістан уалаятының газетінің” әдебиетке тікелей қатысы бар материалдарына тоқтаған уақытта 1875– 1878 жылдар аралығында көркем әдебиет нұсқасы боларлық бірқыдыру дүниелердің басылып шыққанын байқаймыз. Олардың мән-маңызы да, көркемдік сапасы да әр қилы ой-пікірлерге өзек болғандай.

Қазақ мәдениетінің тарихында тиісті орны бар “Түркістан уалаятының газетін” бүгінгі оқушы қауымға алғаш таныстырған Ү.Субханбердинаның бірді-екілі мақаласынан басқа зерделі зерттеулер жоқ. Сондықтан халықтың саяси-әлеуметтік, әдеби-мәдени және эстетикалық ой-пікірін оятуға септігін тигізген қазақ баспасөзінің жыл құсы – “Түркістан уалаятының газеті” арнайы зерттелуі қажет. Еткен еңбектің еш болмасына, зая кетпесіне газеттің әдебиет, мәдениет саласындағы баяндалған деректері-ақ айғақты дәлел.

Сонымен, “Түркістан уалаятының газеті” қанша ресмиліктің қыспағында болса да халықтың әлеуметтік, эстетикалық ойына қозғау салды, қазақ тілінің тазалығын сақтау жолындағы игі идеяны алғаш көтерді, халық үшін аянбай еңбек еткен дарындарды, әсіресе, Шоқан Уәлихановты құрмет тұтып, оның өмірі мен өнерін насихаттады,

мәнді де ажарлы шығармаларға орын беріп, әдебиетке жанашырлық көрсете білді деп тапқан орынды.

Қазақ әдебиеті. 1970. 1 май.

Аманжол ҚАНАФИН

ҚАЙТА ТУҒАН ҒАШЫҚТЫҚ ДАСТАН

Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Әлкей Марғұлан мен СССР Педагогика ғылымдары академиясының академигі Мәлік Ғабдуллиннің басшылық етуімен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының “Жазушы” баспасымен бірлесе отырып шығарған бұл кітабы “Ғашық-наме” деп аталады. Шығыс хикаяларының желісіне құрылған ертеректегі “Бозжігіт”, “Сейфүл-Мәлік”, “Таһир-Зуһра”, “Иран-ғайып шаһ Ғаббас”, “Жүсіп-Зылиха”, “Мұңлық-Зарлық” сияқты қиссаларды құрастырып, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған филология ғылымының кандидаты Үшкөлтай Субханбердина. Зерттеушінің бұл еңбегінен бал жинаған арадай талай жылдар бойы Қазан, Алматы архивтерін мұқият ақтарғанын аңғарамыз. Кітапта халық арасына кең тараған, Шығыс елдерінен, соның ішінде, араб, парсы, үнді ауыз әдебиетінен алынып өленмен өрнектелген қиссалардың шығу тегі мен тарихы, ел аузында тарауы жайлы мәліметтер бар. Кітаптың соңғы беттерінде әр қиссаның туу тарихы мен сол дәуірге ғылыми болжамдар жасалып, кейбір жер аттарының қалай қойылғаны жайлы сөз болады, қазіргі сирек қолданылатын көне шығыстың архаизмі мен неологизмдерін де жиі кездестіреміз, 300-ден аса атаулардың түп-төркініне ғылыми түсініктеме берілген.

Сонау гундер заманынан бастап аты әйгілі ата-бабаларымыз Шығыстың әлуетті елдерімен тарихи-әлеуметтік қарым-қатынас жасап, қоғамда өз іздерін қалдырған. Сондай елеулі оқиғалар көркем әдебиет саласында бірте-бірте бой көрсетіп, ауыз әдебиетіндегі қисса-дастандардың ұлттық тілімізге көркем туындылары жасалған.

Халқымыздың бай ауыз әдебиетіндегі ғашықтық жырлардың мақсат-мүддесі, таптық, тәрбиелік, эстетикалық мұраттары мен сюжеттік мазмұны күрделі. Аталған ғашықтық жырлар бір дәуірді емес, әр дәуірді қамтып, ұлттық шеңберде қалып қоймай, тарихи-генетикалық сюжетке құрылып, барынша жанарып, дамып өсіп келеді. Шығыстың сан ғасырға созылған бұл асылы – гауһар дүниелері төңкеріске дейінгі басылымда оқта-текте жарық көргенмен, көбі

тақырыбы жағынан ғашықтық-азаматтық сарындағы жырларға жатқызылып, ұзақ уақыт зерттелмеді. Осы қиссалардың қайсысынан да қасиетті сезім – махаббатты ардақтауды, өз теңіне сүйіп қосылуы, адамгершілік асыл қасиетті жоғары ұстауды бейнелейтін поэтикалық қуаты басым өлең жолдарын көптеп кездестіруге болады.

Біз шағын мақалада қиссаның қазақша қашан, қай кезде қағаз бетіне түскенін, қайдан алынып, кімдер баспаға ұсынғанын, қашан жарыққа шыққанын айта алмаймыз. Оның себебін кітапты оқу үстінде жұртшылық өзі түсінуге тиіс. Өйткені, шығыстану ғылымынан толық хабардар адам болмаса, бұл қиссалардың шығу тарихы жөнінде қалт басуы әбден мүмкін. Мысалы, бір ғана “Бозжігіт” қазақ арасында 1874–1911 жылдар аралығында 12 рет баспа бетін көріп, мол таралса да, күні бүгінге дейін ол жайлы даулы пікірлер толастаған жоқ. Сонау көне дәуірдегі Дешті Қыпшақтан басталған, кейін қазақ, татар, өзбек халықтарына сюжеті ортақ “Бозжігіт” дастанының бір ерекшелігі жырдағы қарт жыраудың Бозжігіттің әкесіне баласының қайғылы қазасын естіртуі көңіл айту үлгісінде берілген:

Мінген аттан ер қалар,
Тапқан ерден мал қалар.
Ер басына күн туса,
Сүйгенінен жар қалар.
Дүниенің бәрі жоқ болар.
Ғалымдардан хат қалар,
Ұсталардан зат қалар.
Ойлап тұрсаң, жақсылар,
Бұл жалғаннан кім қалар?..

Осы нұсқаның қай бетін ашсаң да, жырдың негізгі арқауы – махаббат. Бозжігіт пен Қарашаштың сүйіспеншілігі оқиғаның өзіне тән ерекшелігімен баяндалады. Шығарманың көркемдігімен қоса композициялық сюжет құрудағы басты ерекшелігі сол, жыршы оны бір әуенмен емес, әр түрлі мақамға салып айтқан. Онда ұйғыр, өзбек халықтарында көп қолданылған өлең өрнектеріне баса назар аударылған. Нұсқада дастанның мазмұнындағы орынсыз қайталаулар алынып тасталған. Зерттеуші бір ғана “Бозжігіт” қиссасының жазылу ерекшеліктеріне тоқтай отырып, осы іспетпес шығармалардың ХІХ ғасырда Уфа, Қазан, Ташкент, Орынбор қалаларында пайда болуына сәйкес, осы дастандарды баспа орындарына ұсынған “кітаби” ақындардың елеулі еңбек достық пен туысқандықты насихаттағанын айтады. Бұл шығармалардың негізгі мазмұнынан феодалдық замандағы әлеуметтік өмір шындығын, тарихи кезеңдердің сыр-

сипаты мен Шығыстың бай ауыз әдебиетінде сақталған ата дәстүрін, әр қиссаны жырлаудағы жыршының стиль ерекшелігін, философиялық ой қорытуы мен айшықты образ, бейнелі теңеулерді оқимыз.

Біз дарияның гауһары,
Сіз теңіздің жауһары.
Бірі меруерт, бірі маржан
Тізіліп тұр, жар-жар.
Ішім мұзға толған соң,
Жібіп кәусар болмас ол.

Осы тектес эпитет, теңеулермен қатар, араб, парсы жұртынан енген не тамаша сөз жауһарларымен қоса, бұл қиссаларда діни ұғым, шектен тыс қиял теңізіне сүңгу секілді нәсілдік, ұлттық сарындар да байқалады.

Бұндай сарындардың көне халық мұрасында кездесс беретіндігі хақында “Вопросы литературы” журналының 1977 жылғы 6-санында орыс зерттеушісі Иман Аузинь: “Алайда, кешегі күннің жарқын сезімдері бүгінгі адамдарға өмір сүруде аса қажет. Мұндай жағдайда тәрбиелік пен сұлулық көзін тек фольклордан ғана іздеуіміз керек”, – деген салихалы пікір түйеді. Осы айтылған “кешегі күннің жарқын сезімі мен сұлулық көзін” “Ғашық-наме” кітабынан да табамыз. Лиро-эпикалық дастандарды құрастырып, ғылыми анықтама берген. Бұл ғажайып кітап жайлы тек республикалық баспасөзде ғана емес, “Правда” газетінде де сөз болып, оның ұлттық әдебиетімізге қосылған аса қымбат қазына екенін Одақ оқырмандарына таныстырып өтті.

Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, ақын қиялында қайта туып, түлеген, халық жүрегінен орын тапқан Шығыстың бұ қисса-дастандарының кестелі тілі мен гибратты сөздерін жаңғырта жасартқан зерттеуші күрделі ғылыми еңбектің екінші кітабын да қолға алады деп ойлаймыз.

Алдағы уақытта осы тектес өзге де шығыс қиссаларын тағы да сұрыптап, бастырып шығару үшін Омбы, Томск, Уфа, Новосибирь, Кемеров секілді қалалардың архивімен танысса деген тілегіміз бар.

1977 жыл.

МАХАББАТ ДАСТАНДАРЫ

Өз заманында асқақ адамгершілікке үндеген озық ойшылдар дүние жүзі мәдениетінің алтын қорына айтарлықтай үлес қосты. Классикалық шығыс әдебиеті өкілдерінің бұл саладағы алатын орны әлемге аян. “Шығыстың жеті дүлдүл” ақындарының бірі атанған дүние жүзі мәдениетінің алтын қазынасына айналған “Шах-наме” дастанын жазған Фирдоусидің әдеби мұрасы кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге болып қалды. Фирдоуси “Шах-намеден” кейін “Жүсіп–Зылиха” дастанын жазды деген сөз бар.

Немістің ұлы ақыны Гете шығыс әдебиетін, “Шығыстың жеті дүлдүлін” әбден жетік біліп, аса жоғары бағалаған. Ол Хожа Хафиздің жырларын аса сүйсініп, ана тіліне аударды. Ұлы Гете “Шығыстың жеті дүлдүлінің” біріндей ақындық атақ-дәрежеге жетуді арман еткен екен. Орыстың ұлы ақыны Пушкин де Хафиз лирикасы сарынында өзінің бірнеше өлеңін жазған.

Шығыс халықтары әдебиетінің үздік тұрған үлгі-өнегесі қазақ топырағында да терең тамыр жайып, өркендеп өсті. Дана ақынымыз Абайдың өзі “Масғұт”, “Ескендір”, “Әзім әңгімесі” атты дастандарын шығыс аңыздары желісіне жазған еді.

“Сейфүлмәлік” – қазақ даласына кең тараған дастан. Түрік тілдес халықтарында көп жырланатын осы туынды арабтың атақты “Мың бір түн” ертегісінен тараған екен. Бұл дастан бізге Әсет ақын әнінен де мәлім.

Сейфүлмәлік-Жамалдай
Бейнетіне көнсем-ай,
Қозы Көрпеш, Баяндай,

Бір молада өлсем-ай! – деген ән қайырмасы көп адамның көзіне жас алдырған. Бұл жерде дастанның басты кейіпкерінің бірі Бәдіғұлжамал екенін ескерте өту қажет. Қазақша жырда бұл есім қысқартылып, кейбір жерде Жамал атанып кеткен.

“Жүсіп–Зылиха” да шығыс ақындары қаламынан туып, қазақ жеріне кең тараған. Мұны “Шығыстың жеті дүлдүлінің” бірі тәжік-парсы ақыны Жәми жырға қосып, осы аттас атақты дастанын жазған. Бұл дастанды қазақ ақындарының өздерінше жырлаған түрі де көп.

Шығыс елі мәдениетінің мәңгі жасар мол мұрасы қазақ әдебиетіне де осылайша игі әсерін тигізген. Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары – “Ғашық-намені” оқығанда осыны айқын аңғарамыз. “Ғашық-наме” кітабы Қазақ ССР Ғылым

академиясы М.О Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының әзірлеуімен жуырда 1976 жылы “Жазушы” баспасында жарық көрді. Кітапқа “Бозжігіт”, “Сейфүлмәлік”, “Таһир-Зуһра”, “Мұңлық-Зарлық”, “Иран-ғайып шах Ғаббас”, “Жүсіп-Зылиха” дастандары енген.

Дастандар жинағы “Бозжігітпен” ашылады. Бұл сонау Дешті қыпшақ заманына белгілі қисса екен. “Қозы Көрпеш – Баян сұлудай” мұнда да екі жастың аянышты ғашықтығы жыр арқауы болып тартылған. “Бозжігітті” қазақ эпос жырының қатарына қосуға болады. Дастанның тамылжыған тілі қазақ ауыз әдебиетінің үлгі-өнегесіне өте ұқсас.

Түйе келіп боздаса,
Ботасы оның жоқ шығар.
Бота көзді Бозжігіт
Бұл ойында жоқ шығар.
Жылқы келіп кісінесе,
Құлыншағы жоқ шығар,
Құлын көзді Бозжігіт
Бұл ойында жоқ шығар...
Келмес жолға кеткен ол, бұл пәниден өткен ол.

Бұл шумақтар мал баққан халықтың тұрмыс салтын аңғартады.

“Таһир-Зуһра” – араб, үнді елдері анызынан туған. Дастандағы Таһир мен Зуһра бір-біріне қосыла алмай, арманда өткен ғашықтар. Бұл аңызды қазақ ақындары да көп жырлаған. “Ғашық-намеле” ХХ ғасырдың басында өмір сүрген акын Ақылбек Сабаловтың дастан нұсқасы басылған.

Шығыстан келіп, қазақ топырағына сіңісіп кеткен дастандардың бірі – “Мұңлық-Зарлық”. Ауыз әдебиетіміздің әсем ою-өрнегі осы жырда маржандай тізілген. Мұның өзі “Мұңлық-Зарлықты” қазақтың төл туындысы етіп тұр.

Қарсақ жортпас қалыңнан,
Қарғып кетіп барады.
Түлкі жортпас түлейден,
Түнде кетіп барады.
Жапалақ ұшпас жапаннан,
Жалғыз кетіп барады.

Дастан осындай керемет көрікті жыр шумағына толы.

“Иран-ғайып шах Ғаббас” та, “Жүсіп-Зылиха” да – шығыс ақындары көп жырлаған қиссалар. Бұлардың кітапқа басылған қазақша

нұсқалары таңғажайып оқиғалар мен аңыздарды баяндай отырып, асқан жан сұлулығы мен кіршіксіз махаббаттан сыр шертеді.

Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандарының жинағы – “Ғашық-намемен” қалып оқырмандар сүйсіне танысатыны сөзсіз. Бұл кітаптың басылып шығуы республикамыздың мәдениет өміріндегі елеулі оқиға болды. Міне, сондықтан да орталық органы – “Правда” газеті жуырда бұл кітаптың жарық көруі жөнінде аз сөзбен көп мағыналы жылы лебіз білдірді.

Клара ӘМІРҚЫЗЫ

ҮШКӨЛТАЙ

“Қазақ халқының классик жазушысы Сәкен Сейфуллин іргесін қалаған “Тіршілік” газетін жалғастырушы – “Арқа ажары” газетін 80-жылылық мерейтойымен құттықтаймын! Қазақ елінің “тілі, құлағы, көзі” болуына шын жүректен тілектеспін!”

Үшкөлтай Субханбердина.

9 қыркүйек 1998 жыл Алматы.

Тәуелсіздік алып, өз тарихына өзі үнілуге қолы толық жеткенше өткен замандардағы ұлттың мәдени өмірі дау-дамайдан арылмай келгені оқырманның деншілігіне мәлім. Өткен ғасырдағы мәдени өміріміздің қуәлігін, қазақ мәдениетінің үзіле жаздаған өте нәзік жібін үзуге жол бермей, кіп-кішкентай өрмекшідей торлап бүгінге жеткізген, өзі де өзгенің көзіне көп түсе бермейтін, бірақ талай оқымысты болғандардың ішінен айтса да сауабын алып жүрген, менің көзіме керемет болып көрінген Үшкөлтай аламызбен кездесуім есімнен кетер емес.

Кей адамның азиятшыл көзіне жаңағы өте нәзік жіптің сүйреп келе жатқаны ұшы-қосырына көз жетпейтін үлкен керуеннің жүгіндей болып елестейтіні дау тұтызбас деп ойлаймын.

Аз ғана сөзбен жеткізек, жастайынан Ұлттық ғылым академиясы кітапханасында жұмыс істей жүріп, Сирек кездесетін кітаптар бөлімінде мәңгілерушілікке жетеді. Жұмысына қарай қазақтың қазан революциясына дейінгі баспасөзіне библиографиялық көрсеткіш жасал шығаралы. Бірақ аттары белгілі болғандымен деншілігі тоталитарлық билік тұсында құрғылып, қазақ жерінен табылмайды,

соның ішінде біз іздеген Ақмолада 1917–1918 жылдары шыққан “Тіршілік” газеті де бар.

Сол жоқтардың ізін кесуге белін бекем буып кіріседі. Ол үшін қайта-қайта өзгеріп кеткен қазақ жазуларының алғашқысы арабшаның қадымша графикасымен жазылған газет, журнал, кітаптарды оқу керек болады. Ақыры жаппай-тұрмай қазақ алфавиті қанша рет өзгерсе, соның бәрін де меңгеріп алады. Ол қадымша, А.Байтұрсыновтың төте оқуы, латынша, кириллица графикалары.

Сонымен қазақ баспасөзінің сақталады-ау деген жерлері Мәскеу, Санкт-Петербург, Қазан, Ташкент, Уфа қалаларының кітапханаларын аралайды. Іздегенінің деншілігін Санкт-Петербурдағы Салтыков-Щедрин атындағы кітапханадан табады. Олар кешегі күндерде ел көзінен таса болған, XIX ғасырдағы қазақтың жазба мәдениетінің куәгерлері – 1870–1882 жылдары шығып тұрған “Түркістан уалаятының газеті”; 1888–1902 жылдары Омбы шаһарында шығып тұрған “Дала уалаятының газеті”; 1913–1918 жылдары шығып тұрған “Қазақ”; 1917–1918 жылы шыққан “Сарыарқа”; 1911–1915 жылдары шыққан “Айқап” журналы еді.

Бұл газеттер мен журналдарды тауып қана қоймай, олардың бірсыпырасын әр түрлі жолмен Ұлттық ғылым академиясына жеткізудің қамын жасаған. Олардың бәрінің библиографиясын жасап, әрбір мақалаға түсініктеме жазыпты. Еңбектің нәтижесі жүздеген зерттеу мақалалар мен 16 кітап болып шықты.

Үшкөлтай Субханбердина бірсыпыра уақыт дайындаған еңбегін жарыққа шығара алмай, көрген қорлығы да бір адамның басына жетерлік екен. Үнсіз күрес, үнсіз арпалыс кешегі 1937 жылда тәуелсіздік жолында құрбан болған азаматтардың артында қалған осындай ұрпағының ғана қолынан келетін болар. Алғашқы еңбегін халық ағарту жолында еңбек еткен, өзінің көз алдында үйінен жазықсыз сүйреп әкетіп, көппен бірге құрбандыққа шалынған әкесіне арнауы да көп түсінік бергендей ғой.

Үшкөлтайдың кітабынан “Тіршілік” газетінің редакторы Рақымжан Дүйсенбайұлының бұрын “Дала уалаятының газетін” шығарушы үш редактордың бірі болған кісі екенін білгенімде “Тіршілік” газетінің өзін тапқандай қуанған едім.

Рақымжанның 1895 жылы өзі істеп жүрген газетін (ДУГ) 44-ші санында “Адам, қоғам, табиғат” айдарында жазған мақаласы Атбасар уезінде егін шаруашылығы, балық өсіру кәсібімен айналысқан Байғара Өтебайұлының еңбегін мақтағаны туралы екенін де Үшкөлтай түсініктемемен көрсеткен (Сол Байғара ауылы “Новоалександровка” болып өзгерді ғой. – К.Ә.)

Рақымжан әдеби нұсқаларда 1856 жылы “Қазақтың нанғыштығы жайында”, “Түйе, түлкі, қасқыр һәм жолбарыс және “Қазақ тілі туралы”

көлемді мақаласында араб әрпінің қазақ тіліне жетіспейтіндігін нақты мысалдармен дәлелдеген “Қарып турасының сөзі” атты мақала жазғаны белгілі болып отыр. 1898 жылғы газеттің 3,5,18 сандарында “Мал шаруасы осы бойында тұрғанда қазаққа пайдасы бар ма?” деген мақаласында қазақ елінің шаруашылығы малдың тұқымын асылдандыру керегі жайында айтылыпты. “Ұрылар турасынан тағы бірнеше сөз” атты мақаласында қазақ арасындағы жаман әдет–барымта, жылқы ұрлау туралы да мақала жазыпты. Осы мақалалардың өзі-ақ “Тіршілік” газетіне редактор болған адвокат Рақымжан Дүйсенбаевтың қандай адам екенін бізге жеткізіп тұр ғой.

Үшкөлтай апаймен алғашқы кездесіп танысқанымызда “Арқа ажары” газетінен келгенімді айтып едім: “Газеттеріңнің аты қандай әдемі еді” деген көңіл жадырататын сөзімен әңгіме жалғасып кетті. Газеттің бас редакторы Жомарт Әбдіқалықтың атын қойын дәптеріне жазып алды. 1996 жылы шыққан “Дала уалаятының газеті” атты кітабын, “Арқа ажары” газетінің 80-жылдығына құттықтау сөзін жазып, менің қолыма тапсырды. Аманат қиянатсыз, міне, келіп тұр.

Үшкөлтай Субханбердина апамызға Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі атағы тегін берілмесе керек.

Әнуарбек ӘУЕЛБЕК

АРЫСТАР ҚАЛДЫРҒАН АМАНАТ зерттеуші, ғалым Үшкөлтай Субханбердина хақында

Шындығын айтсам, әңгіме ол кісі жайында ғана емес, бірталай жылдар бойы иесіз қалып, адасқақ күй кешкен ұлттық рух төңірегінде болмақ.

Осындайда еске түседі... Жоғары сыныпта оқып жүргенімізде, №194 “Сунақ–Ата” орта мектебіндегі (Қызылорда облысы) физика пәнінің мұғалімі Мырзан Құндызбеков ағайымыз “Сендер газет оқымайсыңдар ғой. Білесіңдер ме, “Правда” газетін бес жыл бойы үзбей оқыған адамның білімі академикпен бірдей болады. Мен он бес жылдан бері бірде-бір санын жібермей оқып келемін” деп жатушы еді. Қазір байқап отырсам, бұл идеология атты жетекке берілген үлкен баға секілді.

Бүгінгі таңда бізде осындай идеология бар ма? Адамды ұлттық рухтағы кәдімгі “жоғары білім” деңгейіне көтерерлік басылым бар ма? Рас, бір кездері болды. Алайда, олар сандаған жылдар бойы тасада қалдырылып келді. Біз ұлттық рух өзегінен ажырап қалдық. Тарихи жағдай екі араға қытай қорғанын қалады.

Алайда, сол кезде-ақ, коммунистік рухтың қызыл туы желбіреп тұрғанда, ұлттық рухтың өзегімізді жалғауға ұмтылған бір жас өскіннің бой көтеріп келе жатқанын аңғармаппыз да. Бұл – осы әңгімемізге себепкер болып отырған Үшкөлтай Субханбердина еді. Қарапайым ғана ғалым өмір бойғы еңбегін жайып салды. Бітеліп тасталған ұлттық рухтың қайнар көзін қайта ашты. Ал, содан қаншама адам нәр алып отыр десеңші!

Иә, өзегінді жалғамасаң – өлесің. Ұлттық рухтың өзегі де солай – жалғаусыз қалса, бағдарсыз қалады. Бағыт-бағдарсыз алысқа ұзау мүмкін емес. Алла бізді несібесіз қалдырмапты, халқымыздың сыбағасына Үшкөлтай апайдай еңбеккер қыз тиіпті. Мың да бір тәубе деңіз...

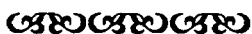
Ол өмірге қалай келді, оны тудырған кім? Меніңше, оны өмірге әкелген – бабаларымыздың асқан арманы. Оны тудырған, бүгінгі Үшкөлтай Субханбердина еткен – биік деңгейдегі ұлттық рух дер едік. Осы рухтың емшегін ерте емген ол өз бойына оның барлық қасиеттерін сіңіре білді. Үшкөлтай апайдың басқа жолды таңдауға қақысы да жоқ еді. Себебі, оның бойында 1937 жылы “халық жауы” болып ұсталып кеткен әкесі Субханбердинің қаны бар...

Болашақ – таным мен білімнен басталады. Қаршадай қыз оны ерте түсінді. Алматыдағы №12 мектеп-интернатқа қайта-қайта бас сұғып, кімнің қызы екендігін жасыра жүріп, әрең дегенде қабылданады. Бұл мектеп Үшкөлтайды бүгінгі төрге жеткізген жолдың табалдырығы еді. Табалдырықтан биік тау жоқ десек, тендессіз таудан аттай білген ол сол кезде арыстар қалдырған аманат жолға түскендігін сезбеген де болатын. Бар қиындықты мойнына ілген уақыт өз қаламынан жаңылған жоқ, ақырын жылжып өте берді. Төрт сыныптағы 160 баланың 11-інің ғана мектепті гәмәмдай алуының өзі уақыт салмағына өлшем бола жатар.

1961 жылы Қазақ мемлекеттік баспасынан “Айқап” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар” библиографиялық кітабы басылып шыққан соң ғана Шәкенді шақырар жер көбейді. Ұрысу. Қорқыту. Үрейлендіру. Осының алдында Шора Шамғалиұлы Сарыбаевтың “Қазақ тілі туралы библиографиясының” I-кітабы “А.Б.” деген көрсеткіштің болғандығына байланысты түгел өртеліп тасталған еді. Ал “А.Б.-да”, “М.Д.-да” ішінде жүрген Үшкөлтай апайдың кітабы әп-сәтте тарап кеткен болатын. Тіпті, “Қазақстан мұғалімі” газетіне Бейсенбай Кенжебаевтың кітапты мақтай жазған мақаласы да шығып үлгереді...

Сауапты істің жанына қашан да жақсылар үйір болады. Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі, филология ғылымының кандидаты, ғалым-библиограф Үшкөлтай Субханбердина салған жолда бір қауым ел жүріп келеді. Мақсатты істе біріге еңбек етіп келе жатқан Сәрсенбі Дәуітов пен Қайрат Сақов, Пәкізат Әуесбаева, Серікбай Қосанов, Тоқтар Әлібеков сияқты жас ғалымдар легі өшкелі қалған ұлттық рухтың арамьзға қайта оралуына септіктерін тигізуде. Өткенімен табысып, өшкенін тұтандырған қазақ ендігі жерде рухсыз болмас. Лайым, үстем бола түссін! Ал, Үшкөлтай Субханбердинаның ес білгелі атқарып келе жатқан қасиетті іс-әрекетіне әділ баға беру, қадірлеп қастерлеу, қайсымызға болсын, ар алдындағы сыни сәт секілді. Қалай десек те, ол бүкіл бір тарихи кезенді қайта оятқан алып қонырауды көз алдына әкеледі де тұрады...

Бәрінен бұрын, санамызға идеология арпалыстары өтіп жатқан бүгінгі таңда Ахмет Байтұрсынұв, Міржақып Дулатов, Әлихан Бөкейханов сияқты басқа да ұлы тұлғалар рухын бойымызға дарытудың берері мол болмақ. Ал, олардың үнін бізге жеткізу оңайлықпен келген жоқ.

Гүлбағи ЖҮНІСҚЫЗЫ
Манпуза ҚАСЫМЖАНОВА

ЕЛІНІҢ МАҚТАНЫШЫ

Біздің елімізде, халқымыз мақтан тұтар қоғамға, ғылым саласына еңбек сіңірген, ірге тасын қаласқан мақтаулы қыздарымыз жетерлік. Сондай мақтаулы салым қыздарымыздың бірі – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасының Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі, кітапхананың библиография саласына мол үлес қосқан ғалым-библиограф Ү.Х.Субханбердина.

Ғалымның бұл таңдаған мамандығы – өте сирек кездесетін мамандық. Оның ғылым жолында жасаған еңбектерін әсіресе библиография саласында сіңірген еңбегі үшін өте маңызды. Үйткені, ол кісі шығарған библиографиялық көрсеткіштерде еліміздің өткен отты жылдардағы тарихы мен мәдениеті, әдебиеті мен өнері жайлы әдебиеттер қамтылған.

Ү. Хасенқызының өмір жолы қиын да қызық. Бізге ол кісінің өмірі кітапхана құрылғаннан бері белгілі.

Ү.Х. Субханбердинаның библиография саласына сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. Ғалым-библиографтың бұл еңбектерінің еліміздің өткен

жылдардағы тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін зерттеуде алатын орны ерекше. Бұл жайында басылымдарда да аз айтылып жүрген жоқ. Сонымен қатар, Ү.Х. Субханбердинаның авторлық еңбектері республика және ТМД елдеріне де кеңінен танымал болып, оның еңбектеріне деген сұраныс молай түсуде.

Ол өз еңбектерінде кітапхана, әдеби мұра, шежіре, тарих салаларын түгел қамтыған десек те болады. Атап айтқанда; “Алаш”, “Сарыарқа”, “Айқап”, “Дала уалаятының газеті”, “Қазақ халқының атамұралары” т.б. мазмұндалған библиографиялық көрсеткіштерін оқырмандар қазіргі кезде кеңінен пайдалануда. Әсіресе “Қазақ халқының атамұралары” атты мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш арқылы Қазақстанның түкпір-түкпірінен келіп, жоғалып кеткен, елеусіз қалған ата-бабаларының деректері табылып, қуаныштарын шексіз алғыспен білдіруде.

Ү.Х.Субханбердина өз еңбектерінің ғылыми жағына да баса назар аударды. Бұл кісінің ешкімге ұқсамайтын бір ерекшелігі – өзін қоршаған адамдарға деген қамқорлығы мен мейрімділігі. Қандай да бір қиын сәттерде әр кез қол ұшын беруге даяр тұрады. Ү. Х. Субханбердина өз еңбек жолын Орталық ғылыми кітапханада бастағандықтан да біздің кітапханаға деген ықыласы ерекше. Сондықтан да біздің кітапхана қызметкерлері Ү.Х. Субханбердинаға құрметпен қарайды. Үшкөлтай Хасенқызына зор денсаулық, қажымас қайрат, әлі де талай құнды дүние жаза беруіне тілектеспіз.

Жас оқырман Ұлап ӘБІШЕВ

ҰРПАҚТАРДЫҢ ҮЗІЛМЕС БАЙЛАНЫСЫ

Несін жасырасың, библиографиялық көрсеткіштерді қалың жұртшылық онша назар боліп, қадірлеп жүрмейтіні рас. Көбінесе арнайы бір салада ізденіс ететін мамандар үшін ғана құнды еңбектер болғасын, шамалы ғана данамен басылады да, ал кітап дүкендердің сөрелеріне жеткендері өзінің болашақ иелерін біразға дейін шаң басыла күтіп жатады. Алайда, Үшкөлтай Сүбіқанберді қызы шығарған «Қазақ халқының атамұралары» атты еңбегі осы библиографиялық көрсеткіштердің арасында төрден орын алатын ерекше туынды болып, мамандардың да, қарапайым оқырмандардың да көздерін тартатыны анық. Өзінің атымен де, көлемімен де, ішінде кездесетін асыл зиялыларымыздың есімдері және мақалалардың мазмұндарымен де көкірегі ояу әр қазақ азаматының назарын иемденбеуі мүмкін емес.

Кітапта бір ғасырдай бұрын жазылған қазақтың тарихы, әдет-ғұрпы, тұрмысы, әдебиеті туралы мақалаларға берілген сілтемелер қызыққан адамға сол деректермен тікелей танысуға жол нұсқап көрсететіндей. Ал өз басым болса, осы еңбектің беттерін аударып отырып, күтпеген жерде өзімнің арғы атамның атына тап болдым – шіркін, баяғыда өтіп кеткен кісі туралы жүз жылдан аса бұрын шыққан газетте мағлұмат бар екенін үш ұйықтасам да ойымда жоқ нәрсе еді ғой! Үшкөлтай апамен таныстырған да, әңгіменің басы болған да сол сілтеме еді.

Апаның өзі әңгіме еткенде, өткен ғасырдың елуінші жылдарында осы еңбегін бастағанда қадірлі ағаларының бірі “Қиын да, Қатерлі де, Қасиетті де істі бастапсың”, – деп айтыпты. Шынында да, осы үш Қ-ның бәрін де, дәл осы ретімен Үшкөлтай апамыз өз басынан өткеріпті. Сол кезде Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов секілді ұлтжандыларымыздың шығармашылығын зерттеу түгілі, аттарын атаудың өзі «ұлпшылдыққа» теңелетін еді ғой. Апамыздың сонда іздегені мансап емес – абырой, ойлағаны пайда емес – парыз, жеке басының қамы емес – елге, әруақтарға қызмет... Сол үшін апамыздың үстінен шағым мен арыздар да жазылыпты. Ең қызығы, сол арыздарды архивке өткізуді де өз маңдайына жазыпты.

“Қазаққа қазақтан басқа жау жоқ”, – деп Ғабит Мүсірепов ағамыз бекер айтпаған. Үшкөлтай апаның бастаған жұмысында қолдау-қорғау көрсеткен де – қазақ, үстінен арыз жазып, шағым еткен де – қазақ. Ал өткен ғасырдағы асыл зиялыларымыз қазақшылығы үшін, халықтың тағдырына жаны ашығаны үшін жапа шеккен еді. Бір ғана мысал: “Қазақ халқының атамұралары” еңбегінің 67–92-беттерінде аты аталған сексен жеті кемеңгердің отыз сегізі – қуғын-сүргін құрбандары, ал Қазан төңкерісінен кейін өмір сүргендердің көбісі ұзаққа созылған қудалауға түскен еді. Сонда Кеңес үкіметін жақтаған Сәкен мен Тұрар да, Алаш Орданы қолдаған Мағжан мен Әлихан да бірдей репрессияға ұшырады ғой. Осыдан кім ұтты? Қазаққа жау болғандар ұтты. Ал қазақ болса, сүттің қаймағындай болған интеллигенциясынан, пассионарлық жандарынан айырылды. Сондықтан, біз тарихи өлшем ретінде кемеңгерлеріміздің саяси көзқарастарын емес, еліне еткен қызметін, ұлтжандығын, жанашырлығын алуымыз керек екені ақиқат. Осыны біз түсінбесек, өзімізге өзіміз жау боламыз.

Осының бәрін ойдың елегінен өткізе отырып, халқымыздың өткен ғасырда көрген қияметтерін елестете отырып, бір нәрсеге таң қаламын. Осының бәрін бастарынан өткізген ата-әжелеріміздің тағдыры қандай ауыр болғанымен, олар сол үшін біреуді кінәлап, ренжіп, кейіп отырған емес. Қазан төңкерісінен кейінгі қантөгісті бастарынан өткізсе де, кәмпескені де, ашаршылықты да, қудалауды да көрсе де, соғыстын

зардабын шексе де, қазақтығы үшін кемсітуді көрсе де, «белсенділердің» нысанасы болса да, қатуланып кеткен жоқ, еңселері түскен емес, қайта қайрат-жігерінің деңгейімен қазіргі жастарды да арттарынан қалдырады. Жастарына қарамастан, керемет бір рухтың, ерекше бір қуаттың иегерлері сияқты. Осы өтіп кеткен иманды болғыр арыстарымыздың және арамызда аман-есен жүрген Үшкөлтай апа секілді абыройлы азаматтарымыздың еліне, халқына деген сүйіспеншілігінің, тасыған қайрат-қуатының жас ұрпаққа жартысын болса да бұйырса, қазақтың ұлт ретінде әлем елдерінің арасында топ жарып өтетіні күмән болмас еді. Ал апамыздың жасаған алтынның сынығындай еңбегі көптен бері күммен жабылған қайнар бұлақтың көзін ашқандай болды, сол бұлақтан ізденіп жүрген азаматқа айызы қанғанша рухтанып ішуге мүмкіндік туғызған болды. Сол үшін жас ұрпақтардың атынан Үшкөлтай апаға алғыс білдіре отырып, зор денсаулық, қажымас қайрат тілеп, әрқашан да ата-бабаларымыздың әруағы қолдап, желеп-жебеп жүрсін деген тілегімді білдіргім келеді.

Ұрпақтардың байланысы ешқашан да үзілмесін.

2005 жыл

АЯУЛЫ ҒАЛЫМ ҮШКӨЛТАЙ АПАМЫЗҒА

“Даланың уалаятын” жастандың сен,
Жинадың халық сөзін алтынмен тең
Жұлдыздай қасиетінді толғамасам,
Жұрт сүйер әділ адам болмаспын мен.

Күн шуак, гүлге толы байтақ мекен,
Адамға елін сүйген ардақты екен.
Апатай, теңіз жанын аунады ма,
Журналды ақтарғанда “Әй қап”, деген.

Көз ілмей “Түркістанда” түнедің бе,
Мың бұлбұл ұя салған жүрегіне.
Кәнеки, қияға өрлеп шарықташы,
Ән қосып “Қазақстан” өлеңіне.

Мен сенін бір қарасаң балаңдаймын,
Тынымсыз тірлігіне алаңдаймын.
Ғылымның алтын ұя сарайында
Алтындай жаныңды айтпай тұра алмаймын.

Сахараның жерге қонбас сандуғашы,
Ғылымның шыр-шыр еткен қарлығашы.
Жасай бер, ала қағаздан бас алмаған,
Әуезов Мұхтар ата қарындасы!

ҮШКӨЛТАЙ АПАҒА

Аналарды қақым бар – мықты! – деуге,
Жаны ұшады, тынбайды сәбиіне.
Тау қопарып, тасты үгіп, өтсе де өмір,
Міндет етпес, балаға, оны мүлде.

Біз де анамыз, баланың бәрі ерен,
Бала жаны гүлдейді мейріммен.
Өзінен артық кім бар сырын ұғар,
Жан кешті ана өмірі өткенімен.

Үшкөлтай сол ананың бірі деймін,
Мезгілге, үн қосуға тұрды бейім.
Жинап, теріп арыстардың ой еңбегін,
Баршаға бағаланған күні деймін.

Қайыспас әке де өзі, шеше де өзі,
Ауырлықтың бәріне нардай төзді.
Жан жейтін мұңға өзін жеңдірмеді,
Шаршамай етті еңбек, елі көрді.

Пендені сынға салар ұлы уақыт,
Жемісін маңдай тердің көрген бақыт.
Төзім, қайрат ұстанған апамызға
Ұзақ өмір тілейміз, зор денсаулық!

Орталық ғылыми кітапхана директоры Әбуғалиева Күлжихан Күлшәріпқызымен бірге. 1999 ж.

Ү. Х. Субханбердина. 2005 ж.

Ғ. Академияның 60 жылдық мерей тойына арналған сессияда.
Қайшыбаева Раушан Қалиқызы, Баймырза Хайтпен бірге.
1992ж.

Алматы, 1995ж. Қараша.

Оннан солға карай – Қайырбек Кеменгеров (немересі). Үшкөлтай Субханбердина, Нарманбет Кеменгеров (Қошкенің ұлы), Бейсенбай Байғалиев. Қуғын – сүргін құрбаны – Кеменгеров Қошмухамбет (Қошке) Дүйсебайұлы. (1894-1942ж.)

Үнтаспа мен суретті жинауда.
Үшкөлтай Субханбердина мен Флора Оразаева

Үшкөлтай апай кітаптарының редакторы
Жазира Нұрғожина мен

ОҒК 70-жылдык мерейтойына арналган конференцияда

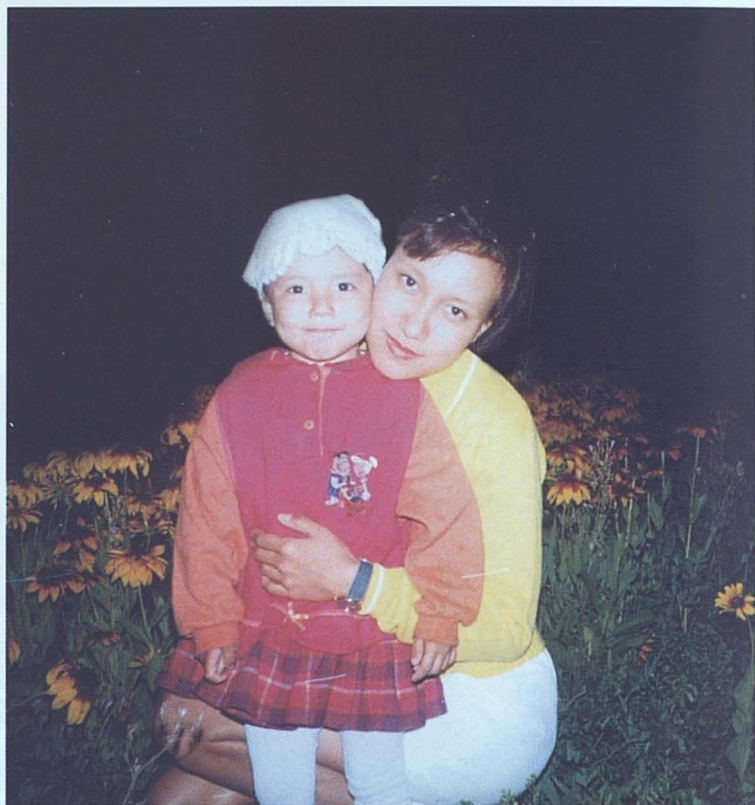
Халық әртісі Шара Жиенқұловамен бірге. 1982 ж.

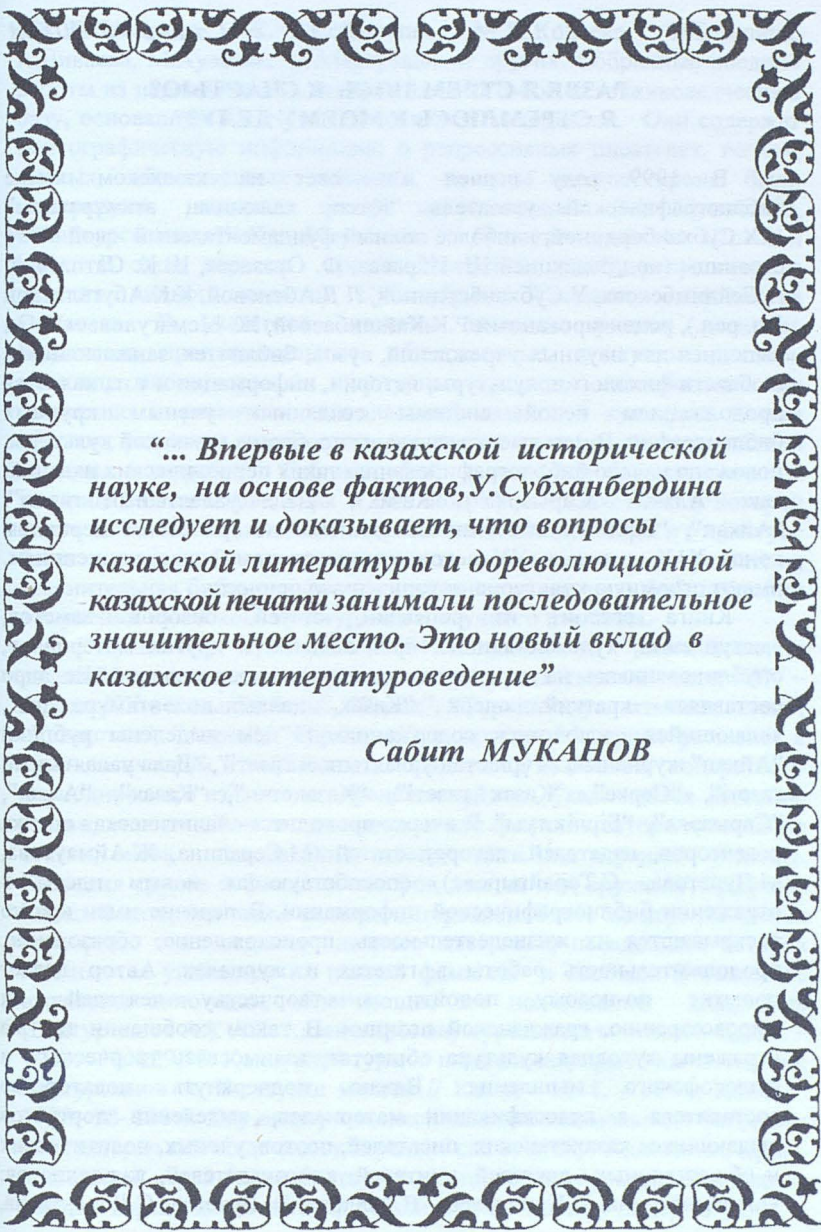
Ильфа Илияс кызы Жансүгіровамен бірге. 1982 ж.

Солдан оңға: Шәмшбай Сариев, Үшкөльтай Субханбердина, С. Қасқабасов, Райхан Ерғалиева.
07.02.1996ж.

Үшкөлтай Субханбердинаның немересі Әйгерім,
шөбересі Сәуле.

“... Впервые в казахской исторической науке, на основе фактов, У.Субханбердина исследует и доказывает, что вопросы казахской литературы и дореволюционной казахской печати занимали последовательное значительное место. Это новый вклад в казахское литературоведение”

Сабит МУКАНОВ

**«РАЗВЕ Я СТРЕМЛЮСЬ К СЧАСТЬЮ?
Я СТРЕМЛЮСЬ К МОЕМУ ДЕЛУ?»**

В 1999 году вышел в свет на казахском языке библиографический указатель “Қазақ халқының атамұралары” У.Х.Субханбердиной, наиболее полный фундаментальный свод в 834 страницы (под редакцией Ш. Ибраева, Ф. Оразаева, Ш.К. Сатпаевой, А.Сейдимбекова, У.Субханбердиной, Л.Д.Абеновой, К.К.Абугалиевой (гл. ред.), рецензированный Р.К.Кайшибаевой, Ж. Ысмагуловым). Он выполнен для научных учреждений, вузов, библиотек, занимающихся в области филологии, культуры, истории, информации и т.п., является продолжением целой системы созданных ученым крупных библиографий. В нем высоко заявлены проблемы казахской культуры, положено начало библиографированию таких периодических изданий, как: “Алаш”, “Сарыарқа”, “Қазақ”, “Дала уалаятының газеті”, “Айқап”, “Бірлік туы”. Они объединены историческим периодом конца XIX – начала XX веков, едины по замыслу и концепциям, имеют огромную культурно-историческую ценность.

Книга состоит из рецензий, статей, обзоров, заметок, выступлений, художественных произведений и других материалов, опубликованных на страницах выше названных изданий. Ее ядро составляет краткий очерк “Қазақ халқының атамұралары”, являющийся ключом к содержанию. В нем выделены рубрики “Айқап” журналы”, “Түркістан уалаятының газеті”, “Дала уалаятының газеті”, “Серке”, “Қазақ газеті”, “Қазақстан”, “Қазақ”, “Алаш”, “Сарыарқа”, “Бірлік туы”. В очерке проводится аналитическая оценка редакторов, издателей, авторов статей (М.Сералина, Ж.Аймаутова, М.Дулатова, С.Торайғырова), способствующая новым идеям в отражении библиографической информации. В перечне имен кратко раскрываются их жизнедеятельность, происхождение, образование, продолжительность работы в газетах и журналах. Автор делает попытку по-новому подойти к творчеству деятелей, их мировоззрению, гражданской позиции. В таком сообщении так же отражены духовная культура общества, взаимосвязь творческого и философского мышления. Важно подчеркнуть новаторство составителя в классификации материалов, выделении портретов выдающихся казахстанских писателей, поэтов, ученых, политических и общественных деятелей, учителей, книгоиздателей, журналистов: И.Алтынсарина, А.Кунанбаева, В.Радлова, Ш.Букеева, С.Донентаева,

М.С.Бабажанова, Ж. Сейдалина, М.Ж.Копеева, И.Березина, А.Диваева, М.Ауэзова, А.Маргулана и других. Собранные воедино работы из периодических изданий являют собой источниковедческую базу, основанную на изучении архивных материалов. Они содержат фактографическую информацию о репрессивных писателях, поэтах, ученых, общественных деятелях, которые долгое время были вычеркнуты из поля зрения исследователей (М. Жумабасев, А.Байтурсынов, Ш.Кудайбердиев, Х. Досмухамедов, М. Шокае и др.). В этом перечне прослеживается и судьба репрессивного учителя, видного педагога Субханберды Хасенова, отца автора указателя. В указателе охвачены выходцы разных регионов Казахстана, инациональные общественные и научные деятели, носители многосторонних культурных ареалов, способствовавшие движению и развитию национальной казахской культуры. Таким образом, указатель может стать подступом к вопросам региональной системы в разработке библиографий, к созданию фундаментальной истории библиотековедения и библиографии Казахстана, в которой могут найти место не только очерки о деятелях книги, но и о культуре мира в целом. Следует подчеркнуть основные темы указателя: сравнительная библиография и культурные связи, роль библиографии в изучении казахского культурного и научного наследия.

В указателе приведено 5204 названий из периодических изданий, хронологические рамки которых охватывают конец XIX – начало XX веков (“Айкап”, “Казак”, “Түркістан уалаятының газеті”, “Қазақстан”, “Алаш”, “Сарыарка”) и другие. Материал расписан в хронологическом и алфавитном порядке под названием конкретного периодического издания за определенный год: указываются название статьи, списанной не на имя автора или фамилия автора и название статьи, снова – год издания, номер, дата или страницы издания. Названия трудов и фамилии авторов даются под крупным шрифтом. Каждый материал также отделен интервалом. Здесь же перечисляются повторные годы издания данного материала, псевдонимы авторов поясняются указанием их полной фамилии в скобках. В указателе выделены аннотации, облегчающие его пользование: Например: Байтурсынов А. А.Б. Казак жерін алу турасындағы низам // Казак. – 1913. – №29,30. Казак жері туралы шыққан заңдармен таныстырған; Байтурсынов А. Бастауыш мектеп // Казак. – 1914. – №61; Казак. 1998. – 3–101 б. Оқу-ағарту мәселесі талқыланған мақалала бастауыш мектептерде қай тілде оқыту керектігі өзг етілген; “Адамға тіл, құнақ, қол қандай керек болса, бастауыш мектептерде үйренетін білімдер де сондай керек” деген жолдарды оқимыз; Мемлекет тілдері // ДҮГ. –

1891. – №13,29 март; Адам, қоғам, табиғат.–1994.– 192–104 б. Мақалада әр адам ең болмағанда үш тілді білу керектігі ұсынылады. 1. Ана тілін. 2. Ресей қарамағындағы елдерде орыс тілін. 3. Сол кездегі халықаралық тіл – француз тілін. Многие материалы малоизвестны нашему современнику, содержат интересные, актуальные во многом и для настоящей эпохи, мысли об образовании, культуре, быте, традициях, религии, экономике и политике казахов, их взаимоотношениях с другими народами, например, работы Молдағали Жолдыбаева, Шахмардана Алжанова, Жумағали Тилеулина, Хабибуллы Лекерова, Степана Артеменко, А.А. Ивановского и некоторых других. Структуру книги составляют статьи разного содержания, отражающие индивидуальное мировосприятие авторов по проблемам политики, экономики, культуры, сельского хозяйства и пр., вспомогательный указатель имен. Важное значение придается работам, освещающим зарубежные новости, сведения из жизни мусульман и христиан («Орта Азия уалаятындағы Россия халқының саудасы // ДУГ. – 1894. –№5, 30 ноября; “Россия жұртының ұлықтары мұсылмандардың пайдасын ойлап медресе ашты” // ДУГ.–1891.–№33, 23 августа и т.д.). Не обойдены вниманием составителя и мелкие заметки, отражающие факты, полезные для реформирования казахской действительности, ее прогресса, демократизации, открытости другим культурам.

По сведениям краткого очерка, представляющего указатель, отчетливо вырисовывается проблематика издательского дела в стране, судьба тех или иных периодических изданий. Так, о журнале “Айқап” дается информация, что он выходил под редакцией М.Сералина, журналиста, писателя, издателя, и его появление приветствовали Б.Майлин, Б.Мендибеков и другие казахстанские деятели. Газета же “Казах”, выходившая нерегулярно в 1913–1918 годы, активно печатала работы М.Ю. Лермонтова, Л.Н.Толстого, Г.Потанина, М.Дулатова, М.Ж.Копеева, А.Байтурсынова, Ж.Сейдалина, М.Жумабаева.

У.Х.Субханбердина положила начало библиографированию материалов “Түркістан уалаятының газеті” (“Туркестанской степной газеты”), собранных в 1956 году в книгохранилищах Ленинграда, Ташкента, Алма-Аты и других городов. Они полностью отразились в текстах коллективного библиографического указателя “Түркістан уалаятының газеті” (1870–1882), составленном в хронологических рамках У.Х.Субханбердиной совместно с сотрудниками Центра рукописей и текстологии Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МОН РК: С.Корабаем, П.Т. Ауесбаевой, Т.К. Алибеком, С.К.Косаном,

Т.Т. Акимовой (под редакцией З.А.Ахметова, Б.У. Азибаевой, П.Т. Ауесбаевой, С.А.Каскабасова (отв. ред.), С.С. Кирабаева, К. Курмангали, Б. Асанбаева и самого автора (2003)). В статье “Шырағы қайта жанған “Түркістан уалаятының газеті” У.Х. Субханбердиной даются сведения об истории становления газеты, о работах, написанных или опубликованных в период 1872–1880 годов. Материалы, наполненные разной информацией по многовековой истории казахского, русского и других народов, включают имена как крупных деятелей отечественной и мировой науки и культуры, так и малоизвестных деятелей, приумноживших знания о Казахстане: А.С.Пушкина, П.И.Рычкова, П.И.Небольсина, В.В.Григорьева, Ш.М.Ибрагимова, Н.П.Остроумова, Н.Г.Малицкого. “Туркестанская степная газета” предстает в указателе как один из культурных центров страны. Специальное место в книге отводится текстам, представляющим жизнь Казахстана в процессе развития на широком общественно-политическом и культурном фоне. Историко-научную и библиографическую ценность представляет заключительная часть книги — библиографический указатель текстов, включающий в себя аннотации.

Предпосланный к статье эпиграф из философа Ф.Нише направлен на выражение отличительной особенности драматической жизни и творчества У.Х.Субханбердиной, для которой дороже всего история казахской культуры и науки. Следует отметить, что и библиография как наука в современных условиях движется благодаря ее стараниям, ярчайшим свидетельством чего служат справочники и указатели, представляющие большую ценность для литературоведения, истории, культурологии, библиографии и других научных дисциплин: “Айқап” (1961), “Материалы казахской дореволюционной печати” (1963), “Қазақ”, “Алаш”, “Сарыарқа” (1993), изданные под редакцией казахских ученых: А.Маргулана, Е.Исмаилова, С.Кирабаева, Р.Нургалиева, Ш.Ибраева и других. В них У.Х. Субханбердина предстает ученым, осмысливающим научные позиции, “восстающим против ошибочных и общепринятых воззрений”, своеобразно толкующим новые тенденции историко-литературной действительности. Значима огромная роль ее личного фактора в библиографическом исследовании. За страницами ее трудов — кропотливые изыскания в библиотеках и архивах Казахстана, России, Узбекистана, глубокая проработка научной литературы и признательность деятелям, обусловившим динамическое развитие Казахстана. Она обратилась к проблеме изучения запрещенных советской цензурой материалов еще

в середине XX века. И в этой работе продолжает быть, говоря словами Д.С. Лихачева, “эlegantной, высоко держащей голову над своим белейшим крахмальным воротничком”. Работы ученого, написанные на казахском языке, основаны на традициях русской библиографии (Н.Новикова, Н.М. Лисовского, Н.П.Беркова, Н.К.Пиксанова, Н.В.Здобнова) и неразрывно связаны с культурным и литературным наследием казахского народа. У.Х.Субханбердина значительно расширила диапазон казахского литературоведения, библиографии, книговедения, культурологии, включив в их круг ряд важнейших проблем. Она – признанный авторитет в области филологии и библиографии. Ее вклад в науку высоко оценили А. Маргулан, С.Муканов, Е.В. Лизунова, М.Базарбаев, Б. Сулейменов, А.Сейдимбек, У.Кумисбаев, Ж.Исмагулов, Р.Кайшибаева, Д. Қамзабекұлы и многие другие ученые и специалисты. Деятельность У.Х. Субханбердиной – это открытый творческий процесс, выявляющий и разрабатывающий закономерности и проблемы литературоведения, национальной библиографии и печати.

2006 г.

Раушан Калиевна КАЙШИБАЕВА

ПРОШЛОЕ, СТАВШЕЕ СОВРЕМЕННОСТЬЮ

90-е годы XX столетия ознаменовались появлением новых независимых государств. Одним из таких суверенных государств стал Казахстан, имеющий огромную, стратегически важную территорию, редкостные богатства недр, отличающиеся своим географическим разнообразием, огромным производственным потенциалом. Если все эти факторы заработают на его процветание, то в будущем столетии он должен стать одним из развитых государств мира. Есть еще одна значительная особенность нашей отчизны – это своеобразная, имеющая глубокие многовековые традиции, духовная культура. Задача современной науки – осмыслить, теоретически обосновать концепцию национальной художественной культуры, комплексно ее исследовать. Так, чтобы не прервалась “веков связующая нить” народа – его духовная культура, так, чтобы внутренняя многовековая динамика ее развития прослеживалась и осмыслялась ее носителями.

Для достижения этих целей необходимо знание и осмысление общественно-политических событий прошлого и современности, полное воссоздание фольклорного богатства. Необходимо вернуть те духовные ценности, которые были созданы народом, его творцами на протяжении всего пути развития нации, чтобы не было разорванных цепочек в истории, а отсюда и ее толковании и понимании.

Только последнее десятилетие дало возможность познакомиться со многими бесценными образцами казахского устного народного творчества. Только в последнее десятилетие казахи смогли прочесть творения таких классиков, как Шакарим Кудайбердиев, Жусупбек Аймаутов, Миржакип Дулатов, Магжан Жумабаев и мн.др. Спустя четверть века после кончины Мухтара Ауэзова мы прочли его многие литературные труды. А сколько еще не возвращенного народу наследия? Наши духовные горизонты раздвинулись, укрепилось осознание необычайного художественного своеобразия нашего наследия, понимание трудностей и самоотверженности тех, кто мог создать, сохранить и передать нам эти ценности.

Социально-политические революции волей-неволей разрывали для духовной культуры динамичный процесс создания, сохранения и передачи, лишали корней в прошлом. В ходе переворота разрывались традиции, преемственность, без которых духовная культура “зависает в воздухе”. Лучшие умы нации сознавали необходимость того, чтобы национальная культура не “висела в воздухе”, а твердо стояла на родной почве и чтобы корни ее брали силу и мощь из глубин для своей жизнедеятельности и дальнейшего роста. Много было сделано по сбору и сохранению фольклора. Недаром Мухтар Омарханович Ауэзов многие годы сам возглавлял отдел фольклора в Институте литературы и искусства, и по его инициативе и плану был создан отдел рукописей и текстологии. Каныш Имантаевич Сатпаев, будучи выдающимся ученым-геологом, писал статьи о казахском фольклоре, создал в Научной библиотеке фонд редких книг. Алькей Хакамович Маргулан всю свою жизнь посвятил сбору этнографических ценностей народа, исследовал фольклор, историю, общественно-политическую жизнь Казахстана, создал целую научную школу. Профессор Б.Кенжетбай выдвинул целую плеяду писателей, литературоведов, в центре внимания которых стояла история культуры и литературы казахов. Член-корреспондент АН РК Е.С.Исмаилов стремился дать своим аспирантам и ученикам такую тематику исследований, чтобы научно осмыслилась подлинная история казахской литературы. За пределами Казахстана, в Санкт-Петербурге, Мухтар Магауин издал сборник “Тылы Казахстана”, в который вошли также произведения выдающихся поэтов, запрещенные

цензурой. Большая научная работа постоянно велась отделом истории казахской литературы Института им. М.О. Ауэзова. Несмотря на тоталитарную систему, официально объявившую дореволюционный Казахстан краем сплошной безграмотности, лучшие умы Казахстана понимали лженаучность подобных утверждений и по мере возможности стремились хоть как-то заполнять целые “белые материк”, а не “пятна”, как часто мы говорим.

Процесс восстановления истины медленно начал набирать силу во второй половине 50-х годов прошлого столетия, но за официальной реабилитацией писателей, жертв сталинизма, до их реальной, творческой реабилитации лежал путь почти в четверть века.

На сегодняшний день продолжают исследования творчества выдающихся писателей, которые были незаслуженно репрессированы, издаются их произведения.

Другой большой пласт духовной культуры – дореволюционная пресса казахов, которая имела огромную палитру своих общественных, политических оттенков. На ее страницах печатались хроники и политические декларации, также постоянно публиковались статьи общественного, философского, исторического характера, образцы казахского фольклора, стихи, очерки казахской интеллигенции для ознакомления с литературой и жизнью народов Востока и Европы.

Казахская дореволюционная печать, возглавляемая самыми передовыми казахскими интеллигентами, постепенно формировала общественные взгляды читателей, просвещала их, расширяла духовный горизонт. Через казахские дореволюционные газеты прошли свое становление все выдающиеся классики казахской литературы.

При тоталитарном режиме о них старались не упоминать, почти все редакторы газет были физически истреблены.

История казахской печати брала свои истоки с газеты “Искра” – так “завис в воздухе” целый пласт нашей духовности. Волею судьбы, возможно, призыванием свыше, титаническая работа по собиранию, комментированию, публикации дореволюционной печати Казахстана выпала на долю Ушкультай Хасеновны Субханбердиной. Надо сказать, что тому было много объективных предпосылок: патриотизм, образованность, стремление глубже постичь свою культуру, умение терпеливо работать в хранилищах, библиографический опыт, постоянная работа по овладению старо-арабской графикой и бесконечное чувство долга, стремление восстановить нить, связывающую века в истории народа, четкое понимание того, что если нить истории, преемственности обрывается, то гибнут целые культуры.

Задача перед Ушкультай Хасеновной стояла очень сложная. Необходимо было сначала составить указатель, а затем сделать все, чтобы по возможности опубликовать материалы дореволюционных

изданий. Необходимо было создать историко-функциональный подход к дореволюционной прессе: не просто издание каждой отдельной газеты и журнала, а изучение их внутреннего развития, что невозможно было бы без самих материалов и научных комментариев, собирание данных об авторах, событиях того времени, создающих полную книгу общественно-исторической эпохи. В изданных ее книгах восстановлен такой обширный материал, который особенно нужен исследователям. Не случайно, книги расходятся очень быстро. Возникла необходимость издания дополненного варианта этих книг. В данном указателе проведен полный список трудов У.Х.Субханбердиной, которые всегда будут иметь значение в казахском литературоведении и библиографии. Она, десятки лет отдавая этому огромному труду, заслужила такую почесть.

Итак, началом большой напряженной работы стал 1956 год. Тогда и началась ее сначала незаметная, но полная мужества и риска работа по сбору, копированию, переписке, отбору дореволюционных изданий, которых не было в Казахстане. Являясь сотрудником Научной библиотеки Академии наук Казахстана, она получила возможность работать в книжных хранилищах Москвы, Казани, Санкт-Петербурга. Как вспоминает сама Ушкультай Хасеновна, тогда и мечтать не приходилось об издании самих материалов газет и журналов, но какая-то интуиция подсказывала, подталкивала собирать все материалы, имеющиеся в редком фонде. Все материалы газет и журналов были переписаны ею от руки, так как известно, материалы редкого фонда на микрофильмирование и на ксерокопирование не выдаются. Первая ее научная библиография “Статьи и сообщения на страницах журнала “Айқап” вышла в 1961г. На нее вышла рецензия проф. Кенжебаева “Труд о журнале “Айқап” в “Қазақстан мұғалімі”. С первых же шагов большого пути Ушкультай Хасеновну поддерживали большие ученые. С трудом изданные при царизме казахские газеты и журналы, со временем закрытые, благодаря ей нашли свое второе зарождение. Материалы газет “Қазақ”, “Алаш”, “Сары-Арка” пролежали в домашних тайниках Ушкультай Хасеновны 40 лет. Что может сравниться с радостью ученого, увидевшего изданным свой труд?

Указатель “Қазақ Алаш. Сары-Арка” вышел в 1993 г. С посвящением отцу. Так увековечила Ушкультай Хасеновна память своего отца, просветителя, математика, известного в казахском крае педагога, репрессированного в 1937 г.

Поистине велика наша история, имеющая таких благодарных и самоотверженных дочерей, как Гульнар-апай Дулатова, Ильфа-апай Джансугурова, Ушкультай-апай Субханбердина. Не надо много ума и жизненных сил, чтобы пожинать плоды своих признанных родителей,

но надо много сил, ума, терпения, жизнестойкости, чтобы потеряв родителей, вернуть им добрую память потомков, служить делу просвещения своего народа, утверждать вечную духовную силу нации, приумножая хотя бы по крупинкам ее сокровищницу.

У казахов веками сложилась мудрость, что если умершие предки не будут довольны потомками, не будет благоденствия и процветания живым. Эту истину Ушкультай-апай усвоила с детства, и вся ее трудная, самоотверженная, завидная, наполненная трудовыми достижениями жизнь, свидетельство тому. Собранные и изданные с большим трудом книги по дореволюционной казахской печати стали памятниками умершим, лучшим представителям казахской нации. Поистине дух неистребим, и тот, кто это понимает и предлагает все усилия для сохранения духовного наследия нации, тот совершает подвиг.

Духовная нить, связующая исторические этапы в развитии нации, не прервалась. Она воссоздана, и на вновь обретенном материале по самому широкому спектру вопросов можно сформировать новые направления, подкрепленные историческими фактами, новые подходы к национальной литературе, истории, философии, юриспруденции, педагогике, т.е. создавать объективную науку и историю суверенного Казахстана.

А впереди у Ушкультай Хасеновны множество планов. На ее рабочем столе три рукописи — плановое задание Института литературы и искусства, издание газеты “Түркістан уалаяты”, мечта о написании биографической книги, вскоре должна выйти книга с расшифрованными материалами литературных бесед классиков казахской литературы и науки. Благодаря ей восстановлены, записаны и сохранены на золотых дисках голоса выдающихся деятелей Казахстана — Каныша Имантаевича Сапаева, Габига Махмудовича Мусрепова, Алькея Хакановича Маргулана и др. Прделана колоссальная работа, а впереди еще много свершений, много задач.

Отличительной человеческой чертой Ушкультай Хасеновны является ее умение помнить добро, помощь и поддержку, самой помогать всем, обращающимся к ней за помощью в поисках материалов, консультациями, советами. С ней охотно работают издатели, редакторы. Ее одержимость своей работой не оставляет безразличным никого. Даже художники стремятся оформить ее книги согласно времени и духу материала. Все ее свыше двух десятков книги несут знания, обогащают нашу духовную культуру, создают крепкий духовный мост из прошлого в будущее.

ПОЭМЫ О ЛЮБВИ

Появление каждой новой хорошей книги – праздник для читателя. "Гашик-наме", книга о влюбленных, выпущенная издательством "Жазушы"/1/, относится к таким книгам, которые читатель ждет с нетерпением. Это по сути первый сборник, объединяющий казахские лиро-эпические поэмы на сюжеты восточных легенд. Сборнику предпослано предисловие его составителя, кандидата филологических наук У. Субханбердиной.

На проходившей недавно в Алма-Ате Всесоюзной конференции тюркологов издание сборника "Гашик-наме" получило хорошие отклики. 50-тысячный тираж был реализован буквально за считанные дни. Сборник уже успел приобрести популярность и среди широких кругов казахских читателей, им также интересуются азербайджанские, туркменские, узбекские и каракалпакские ученые. На "Гашик-наме" обратили внимание многие иранисты и востоковеды Советского Союза.

Сборник состоит из шести поэм-дастанов: "Бозжигит", "Сейфулмалик", "Тахир-Зухра", "Мунлык-Зарлык", "Ирангайлы шах Габбас" и "Жусип-Зылиха". Источники этих дастанов восходят, в основном, к знаменитому арабскому литературному памятнику "1001 ночь", "Шах-наме" Фирдоуси, турецким и индийским легендам. Казахские акыны по-своему интерпретировали восточные поэмы, сохранив при этом их основную фабулу.

"Гашик-наме", я бы сказал, своеобразный итог взаимосвязей, взаимовлияний казахской устной и письменной литературы с классической поэзией Востока. Устное народное творчество казахов, как и произведения фольклора и литературы народов Средней Азии, имея коренные вековые связи с классической литературой Востока, обновлялось ее легендами, рассказами, дастанами.

Пришедшие из пятериц Фирдоуси, Низами, Навои и из арабopersидских, индийских легенд и сказаний через посредство литературы народов Средней Азии такие дастаны, как "Тахир-Зухра", "Сейфулмалик", "Юсуф-Зулейха", перерабатывались, изменялись и бытовали на новой народной почве в качестве новых казахских вариантов. О благотворном влиянии поэзии Востока на казахский фольклор и творчество его носителей – казахских акынов – говорили в свое время Абай и Мухтар Ауэзов.

Казахи, узбеки, киргизы, азербайджанцы, туркмены, каракалпаки являются исторически родственными народами. Легенды, эпосы,

дастаны, сказки этих народов по мотивам и сюжетам сходны между собою. И здесь будет уместным привести слова Карла Маркса о том, что "всякая нация может и должна учиться у других".

Родоначальник казахской письменной литературы Абай Кунанбаев написал три поэмы на сюжеты арабского эпоса "1001 ночь": "Искандер", "Масгуд", "Сказание об Азиме". В "Назиданиях" Абай призывал людей к добрым делам и дружбе между народами. Великий поэт опирался на философские трактаты титанов восточной культуры, таких как Абу Наср аль-Фараби, Омар Хайям, Саади, Навои и других.

"Гашик-наме", книга о влюбленных, таким образом, является продолжением абаевской традиции в письменной литературе. Сборник открывается поэмой "Бозжигит", впервые опубликованной еще в 1870 году академиком В.В. Радловым. Исследователь казахского фольклора А.В. Васильев еще в 1901 году обнаружил поэму на русском и казахском языках в газетах "Тургайская газета" и "Дала уалаяты". В 1901 году в Оренбурге поэма была издана на двух языках отдельной книгой. С 1874 по 1910 год казахские варианты "Бозжигита" переиздавались пять раз. В 1910 году поэма вышла огромным для того времени десятитысячным тиражом. Этот факт свидетельствует о широкой популярности произведения среди казахов.

Рукописные версии "Бозжигита" на тюркских, в том числе и на казахском языках хранятся в библиотеках Москвы, Ленинграда, Казани, Оренбурга и Алматы. Одна из рукописей поэмы, по утверждению академика Алкея Маргулана, хранится в Бриганском музее.

Известный казахский поэт Акылбек Сабалов в Казани, в 1911 году, напечатал адаптированный авторский вариант дастана. В книгу "Гашик-наме" включен этот последний вариант. Следует добавить, что А. Сабалов является автором более шестидесяти кисса (сказание в стихах), дастанов, был знатоком устной литературы казахского народа и при литературной обработке восточных сюжетов умело использовал богатство фольклора. Несомненно, что все творчество таких поэтов, как Акылбек Сабалов, Жусипбек Шайхулисламов, Шади Жахангиров, вообще тесно связано с обработкой восточных легенд на национальной почве своего народа.

Романтический дастан А. Сабалова "Бозжигит" в его поэтическом наследии занимает особое место, он широко распространен среди башкир, татар, узбеков и туркмен. "Бозжигит" – трагическая поэма о несчастной любви двух молодых людей. Главные герои этой проникновенной поэмы Бозжигит и Карашаш являются символом мужества и верности в любви. Поэма написана одиннадцатисложной формой казахского стиха, в диалогах персонажей встречается семи-

восьмисложная форма. По художественному достоинству дастан не уступает знаменитой казахской поэме "Козы Корпеш и Баян суду". Идейно и тематически оба эти произведения созвучны друг с другом.

Поэма "Сейфулмалик" по своему содержанию и по форме перекликается с "Бознигимом". Сюжет поэмы – любовь Сейфул-малика к Бадигулджамал взят из одноименной арабской сказки. Она издавна популярна в литературе тюркоязычных народов. Первая печатная казахская книга, увидевшая свет еще в 1807 году, связана с дастаном "Сейфулмалик", – пишет в своем предисловии к "Гашик-наме" У. Субханбердина.

Самая древняя версия о Сейфулмалике и Бадигулджамал была включена в 1870 году в сборник В.В. Радюва. В 1903 и 1908 годах в Казани был опубликован вариант легенды в изложении поэта Жусипбека Шайхулисламова. Ж. Шайхулисламов (1857–1936) из Джетысу, получил мусульманское образование, владел арабским, персидским и другими тюркскими языками. Он автор ряда кисса, дастанов, таких, как "Сал-Сал", "Заркум", "Жусип-Зылиха", "Шакир-Шакират", "Мунлык-Зарлык", "Рустем-Дастан" и т.д., с 1890 года излавался в Петербурге, Казани и Уфе. К сожалению, творчество этого большого поэта до сих пор остается вне поля зрения казахских литературоведов. Жусипбек одним из первых обратился к памятнику мировой культуры – "1001 ночи", перевел книгу и сделал ее духовным достоянием казахского народа.

Известно, что узбекский поэт Маджлиси написал поэму "Сейфулмалик" еще в XV веке. "Это – творческая переработка любовно-приключенческой темы, – пишет доктор филологических наук профессор Х.Г. Короглы, – заимствованной из анонимной персидской прозаической версии сказки "Тысяча и одна ночь"². И можно предположить, что автор дастана "Сейпелмелек и Медхалджамал" туркменский поэт Магрупи (XVIII в.) опирался на дастан Маджлиси. Этот факт свидетельствует о тесной взаимосвязи и взаимовлиянии устных и письменных литератур таджиков, узбиков, туркмен и др. Безусловно, казахский поэт знал о произведениях этих двух поэтов, воспевших любовь Сейфулмалика к Бадигулджамал.

Таким образом, "Гашик-наме" – сборник лиро-эпических казахских поэм на восточные сюжеты – один из первых шагов в области исследования литературных отношений между казахской, с одной стороны, и арабо-персидской и таджикской литературами, с другой. Гуманизм, доброта, справедливость, борьба против темных сил зла были главными лейтмотивами этих произведений.

В "Гашик-наме" собраны именно те произведения казахских поэтов на восточные легенды, которые сроднились с казахской почвой и приобрели на ней новую жизнь.

На примере "Гашик-наме" еще раз можно подтвердить, что каждая национальная литература не ограничивается чисто национальным жизненным материалом. Она ищет контакты, связи с культурами других народов – без взаимных связей, без питательных соков мировой культуры нет и не может быть большой, самобытной литературы, ибо она рождается именно из широких контактов с другими культурными ценностями. Взаимодействие же талантов приносит замечательные плоды каждой национальной литературе.

Казахские поэты, создавшие поэмы на восточные сюжеты, тематически расширили границы родной литературы и оказали огромное воздействие на развитие казахских народных дастанов и современных казахских поэм.

"Гашик-намо" завершается поэмой "Жусип-Зылиха" поэта Жусипбека Шайхулисламова, вышедшей в свет еще в 1893 году в Казани. Сюжет ее весьма популярен в литературе и фольклоре народов Востока. Легенда о любви Юсуфа и Зулейхи в свое время привлекла внимание таких крупных поэтов Востока, как Фирдоуси, Низами, Амир Хусроу Дехлеви, Навон, Андалыб, Назым Хикмет и др. Каждый из них написал свои прекрасные поэмы на этот сюжет.

Казахская версия "Жусип-Зылиха" – поэма с драматическими элементами, традиционно-фантастические мотивы в ней чередуются с картинами реальности. Автор поэмы, сохраняя основные сюжетные узлы канонического варианта, фабулу строит по-своему. Он смело вводит новые действующие лица, создает новые ситуации, дает новые психологические мотивировки.

"Гашик-наме" – оригинальная, интересная книга, выход ее в свет – значительное событие в культурной жизни республики и, конечно же, 50-тысячный тираж книги будет явно недостаточным. Мне кажется, что уже сейчас можно было бы подумать о повторном издании.

Необходимо отметить, что сборник снабжен комментариями, разъяснениями арабско-персидских слов, указателем географических названий, научный аппарат книги тщательно составлен и заслуживает самого серьезного внимания.

Сборник, несомненно, представит интерес для востоковедов, занимающихся проблемами взаимосвязи и взаимовлияния литератур тюркоязычных народов и народов зарубежного Востока.

1977 г.

1.Субханбердина У.Х. "ҒАШЫҚ-НАМЕ. Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары. Алматы: Жазушы, 1976. — 472 б.: сур.

(“Ғашық-наме”. Лиро-эпические поэмы на восточные сюжеты (на казахском языке). Составитель и автор предисловия и научного комментария У.Субханбердина. Алматы: Жазушы, 1976.)

А. ЖЕТПИСБАЕВА

СКВОЗЬ ПРИЗМУ СТОЛЕТИЯ

...Автору этих строк посчастливилось принимать участие в подготовке книги к изданию (имеется в виду “Дала уалаятынын газеті”. Алма-Ата, 1989, 655с. Примеч.сост.) Хотелось бы подробней остановиться на имени составителя, неприметно примостившемся на титульном листе.

Трудно в нескольких словах передать тончайшие перипетии работы над подобным сборником. Это и пожелтевшие от времени, покрытые арабской вязью страницы газеты и скрупулезный отбор литературных образцов, изданных сложнейшим шрифтом “кадым”, в котором не практиковались ни пунктуация, ни заглавные буквы. Это поиск бесконечного множества утерянных номеров: в фондах библиотек и архивов Казахстана “Дала уалаятынын газеті” почти не сохранилась, следовательно, – командировки одна за другой, в Омск, Москву, Ленинград. Микрофильмирование, фотокопии. Затем изнурительное переписывание от руки в поте лица добытых материалов, общий объем которых составил 100-150 печатных листов. Тщательное сопоставление казахских текстов с русскими, составление к ним пояснений, комментариев, в которых по возможности исчерпывающе дано толкование не только публикуемых материалов, но и языковых элементов, не вполне понятных современному читателю. То есть У.Субханбердиной проделана подкупающая научной добросовестностью и практически непосильная для одного человека текстологическая работа с горой выходивших в течение полутора десятка лет материалов.

А бои с издателями, закосневшими в привычке откладывать “на потом”, отодвигать в долгий ящик... Срывы, отчаяние, слезы... И торжество: добилась – книгу в темплан включили! Все это зовется очень скромно – “составитель”. На деле же – подвиг. Подлинное подвижничество.

Самоотверженность. Бескорыстное служение и преданность профессиональному долгу. Во имя грядущих потомков.

Ушкультай Хасеновна – человек, мало заботившийся о приобретении ученых степеней и званий. Но уже первые ее работы, ознаменовавшие начало нового этапа в казахском литературоведении и, главным образом, связанные с исследованиями в области дореволюционной казахской периодики, используются как учебные пособия для филологических факультетов вузов республики. “Статьи и письма на страницах “Айкапа” (1961), “Материалы, опубликованные на страницах дореволюционной печати” (в двух частях) – каждая из этих книг ныне библиографическая ценность.

Вся жизнь, все силы, знания отданы работе над материалами, вышедшими на страницах “Түркістан уалаятының газеті”, журнала “Айкап”, газет “Қазақстан”, “Қазақ”. Кроме того, в 1976 году выходит сборник лиро-эпических поэм на восточные сюжеты “Ғашық-наме”, в 1986 году – “Казахские книги” и “Лирозпические дастаны”. Все это – ее лепта Весомая. Результат упорного труда, бессонных ночей, мужества ученого, умело использующего накопленный материал, всецело преданного благородному делу народного просвещения, развитию филологии в целом.

Скромная, обаятельная, по-детски простодушная, всегда готовая прийти на помощь нуждающемуся в ней, она и держаться старается в тени... Коллеги же У.Субханбердиной желают ей долгих лет, плодотворной творческой работы и создания новых ценных научных трудов!

*СУБХАНБЕРДИНА Ү.Х.
ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ ТУРАЛЫ ОЙЛАР ПІКІРЛЕР*

“Нужно всячески приветствовать составление библиографического указателя по истории, филологии, экономике Казахстана, особенно дореволюционного периода, так как позднейшие материалы в той или иной степени были отражены в книжных летописях. Библиография же дореволюционной казахской литературы на родном языке делается впервые. Тов. Субханбердиной (если не считать очень краткой и далеко неполной библиографии по литературе, составленной в свое время Н.Сабитовым)...”

*Ш.Сарыбаев,
кандидат филологических наук,
21 декабря 1959 г.*

“Ү.СУБХАНБЕРДИНА тізген “Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдардың мазмұндалған библиографиялық көрсеткішін” осы калпында қазіргі ғылымның қойып отырған талабына сай келетін, түбегейлі, көп ойлану негізінде жасалған, көп мағлұмат беретін, пайдалы справочниктің бірі. Бұны ғылым зерттеушілердің көпшілігі, жазушы, журналистер, жоғары оқу орындарындағы оқушылар қуана-қуана қарсы алуына тиісті. Өйткені архивте сақталып тұрған мағлұматтармен қатар, бұл көрсеткіште көрсеткен материалдар қазақ тарихына, экономикасынан, заң, мәдениет мәселелері жөнінен зерттеу жұмысын жүргізіп, диссертация қорғаушыларға ашылып тұрған қазынамен бірдей болуына тиісті, олар осы күнге дейін белгісіз жатқан байтақ мағлұматты тауып мағыналы кітап жазуларына үлкен көмек көрсете алады.

*Ә.Х.Марғұлан,
Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі*

“Ү.Х.СУБХАНБЕРДИНА жолдастың “Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі экономика, право, тарих, мәдениет мәселелері” деген атпен дайындалған мазмұндалған библиографиялық көрсеткішпен таныстым. Сөз жоқ, бұл еңбек өте қажет, әрбір ғылыми қызметкерге зор көмегін тигізбек. Мұндағы бір жаналық, бұрын ескерілмей жүрген Ташкенде 1870 жылдан бастап екі тілде (қазақ, өзбек) шыққан “Түркістан уалаятының газеті” бетінде жазылған материалдармен ғылыми жұртшылықты таныстыру өте дұрыс болған. Басқа мәселелермен қатар осы газет бетінде көптеген әдеби нұсқалар

да басылған көрінеді. Бұл газеттен басқа “Дала уалаяты”, “Қазақстан” тәрізді баспасөзде белгілі орын болса да, көпшілікке тете таныс емес газеттердің беттерінде басылған материалдардың да қысқаша мазмұндамасы берілген. Әрбір ғалым өзіне керегін тауып алуына жеңілдік туып отыр.”

Ы. Дүйсенбаев.

ҚАЗАН төңкерісіне дейінгі қазақ кітаптары мен баспасөзі тарихы жөнінде жарты ғасырға жуық уақыт бойы талмай еңбек етіп келе жатқан әдебиетші-ғалым Ү. Х. Сүбханбердина дайындаған бұл көрсеткіште рухани, мәдени және саяси өмірінде үлкен маңызға ие болып, ұлт-азаттық қозғалыстың жарқын шежіресі атанған баспасөз қарлығаштары – “Қазақ”, “Алаш”, “Сарыарқа” газеттерінде жарық көрген мақалалардың библиографиясы берілген.

Бұл көрсеткішті бүгінгі өскелең мәдениетіміздің терең тамырлары мен ұлттық рухани қазынамыздың сарқылмас қайнар көзі ретінде ғалымдар мен жазушылар үшін, көпшілік қауым үшін таптырмас құрал іспетті бағалау керек. Өміршілдік-әкімшілдік кезеңнің өктем саясаты салдарынан ұзақ жылдар бойы қалың бұқарадан жасырылып келген бұл газеттердегі мақалалар көрсеткіші ХХ ғасыр басындағы әдебиетіміз бен мәдениетіміздің аса көрнекті өкілдері А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М.Жұмабаев, Ж. Аймауытов және т.б. көптеген қайраткерлердің қоғамдық-саяси өмірге үн қосқан батыл әлеуметтік, ғылыми-көпшілік және көсемсөздік шығармашылығынан сыр шертіп қоймай, сол кездегі ел тіршілігі мен тарихы көз алдымызда келеді. Осы орайда бұл пайдалы істі қолға алған “Ғылым” баспасы қадамын тек қана құптау керек.

Б.Б. Мамыраев

“ҚАЗАҚ” газетінің 1913 жыл мен 1918 жыл аралығында Орынбор қаласында шыққаны, “Алаш” газетінің 1916 жыл мен 1917 жылдары ішінде Ташкент шәһерінде басылып тұрғаны, ал “Сарыарқа” газетінің 1917 жыл мен 1918 жылдары Семейде шығып, жұртқа тарап тұрғанын, бұл газеттердің сол уақыт үшін ғажап қызмет еткенін осы күнге біреу білсе, жүзі білмейді. Тіпті мыңнан бір адам ғана біледі десек артық айтқандық емес шығар. Тіпті осы газеттерді Мәскеу, Санкт-Петербурдан тұтас күйінде таппасаң, Қазақстанда толық шырғасы бұзылмаған қалпында теп-тегіс табымайтыны барша қауымға айдан анық.

Осы себепті жас ұрпаққа, бүгінгі студент жастарға бұл газеттердің қалай шыққаны, қай жерде басылғаны, кімдердің редакторлық еткені, қандай тиражбен оқушыға таралғаны, қандай проблемалық материалдардың жұртқа қозғау салғанын білу ауадай қажет.

С. Дәуітов

“Иіні келген соң, атап айтар нәрсе: біз білетін Ү.Субханбердина – бүкіл саналы өмірін төңкерістен бұрынғы араб әліпбилі қазақ жазба нұсқаларын жариялауға, олардың библиографиясын түзіп, зерттеуге арнаған ғұлама. Біздің пайымдауымызша, бұл автордың бұған дейін жарық көрген зерттеулері, жарияланымдары, библиографиялары – қазақ ұлтының библиографиялық ғылымының оқшау биікке көтерген зор жаңалықтар тізбегі. Үлкен атакқа да, ғылыми дәрежеге әбден лайық, ашық айтсақ, бір институт ісін бір кісі атқарған шаруа. Бірақ, амал нешік, бізде осындай бәйнеті мол еңбектің зейнеті еленбей, ескерілмей қала беретін кезі көп қой...”

С. Омарбеков

“АННОТИРОВАННЫЕ библиографии — основное содержание научных исследований Ү. Субханбердиной, но она не ограничивается только сбором фактов и их библиографическим фиксированием. Ү.Субханбердина дает свою оценку проблемам, идейной направленности периодической печати, подчеркивает ее большое прогрессивное значение для своего времени. Ею опубликован ряд статей о казахской периодической печати.

Бесспорно, что опубликованные статьи и библиографические работы Ү.Субханбердиной являются большим вкладом в историю казахской литературы и вообще в Казахстану”.

Е.С.Исмаилов.

“...АННОТИРОВАННЫЕ указатели, входящие в состав исследования дореволюционной печати Казахстана, сделаны на высоком уровне науки, они помогают разным специалистам в поисках необходимых сведений и материалов о дореволюционном Казахстане, накопить знания по вопросам истории, философии, экономики, культуры и быта казахов. Самое важное — работа знакомит с содержанием дореволюционных повременных изданий, помогает войти в дебри богатых и оригинальных источников”.

А.Х.Маргулан.

“...В НАУЧНОМ труде обобщены богатейшие материалы периодической печати дореволюционного периода на казахском языке по истории самобытной демократической культуры казахского народа, истории казахской литературы и языка, исследованы влияния передовой русской и классического наследия восточной литературы на развитие казахской народной литературы”.

Б.Сулейменов.

“...ВПЕРВЫЕ в казахской исторической науке, на основе фактов У.Субханбердина исследует и доказывает, что вопросы казахской литературы и дореволюционной казахской печати занимали последовательное значительное место. Это, я считаю, сугубо научным трудом и новым вкладом в казахское литературоведение”.

С.Муканов.

“...ДИССЕРТАНТ не увлекается словесной патетикой, а скорее всего как объективный исследователь представляет неотразимые исторические факты. Ею найдены и изучены такие библиографические редкости, как газета “Серке”, изданная в Петербурге в 1907 году Шаймердиным, Кошагуловым и Хаджи Ибрагимовым”.

С. Талжанов.

“...XIX ҒАСЫРДЫҢ аяғы XX ғасырдың басында газет, журналдарда басылған көркем шығармаларды жиып-теріп, оған байланысты осындай еңбек жазу автордың қазақ әдебиет тарихына қосқан көрнекті үлесі”.

“Бір жокты екінші жоқ табады” дегендей “Дала уалаяты газетінің”, “Айқап” журналының номерлерін толықтыруды іздеу үстінде У.Субханбердина жолдас осы кезге дейін белгісіз болып келген “Түркістан уалаяты газетін” тауып алды. Бұл қазақтың журналистикасы тарихындағы үлкен жаңалығы еді.

М.Ғұмарова.

“... МЫ, БИБЛИОТЕЧНЫЕ работники, являемся ежедневными свидетелями того, каким большим спросом пользуется указатель “Материалы, опубликованные на страницах казахской периодической печати. (Ч.1 и Ч.2.)” у наших читателей, изучающих вопросы казахской истории, этнографии, литературы, языкознания, экономики и т.д. Чем объясняется такой успех указателя? Тем, что он позволяет экономить каждую драгоценную минуту времени. Благодаря этому, не приходится рыться в различных архивных периодических источниках, переворачивать груды газет и журналов, разыскивая нужный материал, и разбираться в сложном и трудном арабском шрифте”.

М. Досалиева.

“...РАБОТА У. Субханбердиной выделяется тем, что посвящена нашей дореволюционной печати. А вы знаете, что образцы дореволюционной литературы, опубликованные в периодической печати, изучаются мало. Тут много причин. Вся эта периодика шла на арабском шрифте. Такие источники мало сохранились. В этом отношении работа У.Субханбердиной выигрывает еще больше”.

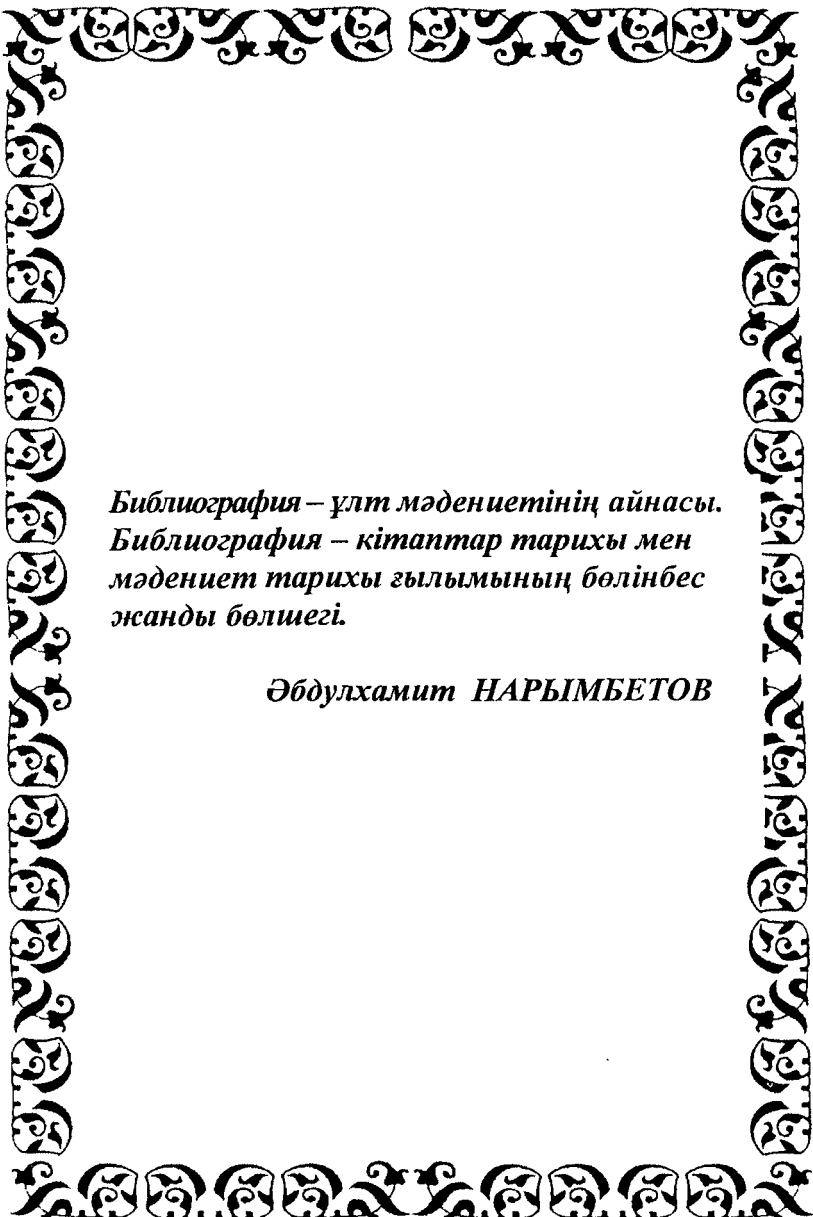
М.Базарбаев.

“...ЧИТАЯ работу У.Субханбердиной, я чувствовал ее необыкновенную пронизательность, умение и редкую способность проникать в глубинные пласты исторических, социальных, литературных, эстетических вопросов. Она научно интерпретировала, изложила политическое, идейное, культурное, эстетическое направления газет и журналов, которые изучила досконально. Читатель по трудам У.Субханбердиной составит ясное представление о том, какими идеалами, мыслями, стремлениями были движимы не только газеты и журналы, но и основные авторы, трудами которых жила казахская дореволюционная периодика”.

Т. Нуртазин.

ҚОСЫМШАЛАР

*Библиография – ұлт мәдениетінің айнасы.
Библиография – кітаптар тарихы мен
мәдениет тарихы ғылымының бөлінбес
жанды бөлшегі.*

Әбдулхамит НАРЫМБЕТОВ

СҮБХАНБЕРДИНА ҮШКӨЛТАЙ ХАСЕНҚЫЗЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ҒЫЛЫМИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ТУРАЛЫ ӘДЕБИЕТТЕР

1. АДЫРБЕК Н. Жаңалық жаршысы (Сұхбат) // Қазақ. – 2006. –22 наурыз, №1(266).
2. АТАБАЕВ Қ. Бастау. “Түркістан уалаятының гәжілеген” // Ана тілі. – 1998. –25 маусым. – 11б.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –384-386 б.
3. АТАБАЕВ Қ. Қарлығаш қайта оралды (Түркістан уалаятының газеті 121 жылдан кейін жеке кітап түрінде тасқа басылып, қайта жарыққа шықты) // Қазақ әдебиеті. – 2004. – №8, 27 ақпан. –15 б.
4. АТАБАЕВ Қ. Халқымен қайта қауышқан “Қазақ”// Егемен Қазақстан. – 1998. – 29 шілде, №147. – 8б.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –392-394б.
5. АУГАНБАЕВА Н. Әсер алған күн // Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –374-375 б.
6. ӘБДРАМАНОВА Ж. Көптен күткен кітап (“Ғашық-наме туралы”) // Қазақ әдебиеті. –1976. –22 окт.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –292-293 б.
7. ӘБІЛОВ Ф. Махаббат дастандары: Кітап әлемінде (“Ғашық-наме туралы”) // Соц. Қазақстан. –1986. –13 март.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 307-309 б.
8. ӘМІРҚЫЗЫ К. Үшкөлтай // Арқа ажары. –1999. –22 сәуір.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 399-400 б..
9. ӘНЕСОВ Ф. Қажетті көрсеткіш. (“Қазақ кітаптары” деген библиографиялық көрсеткіш туралы) // Қазақ әдебиеті. – 1986. – 8 авг.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –311-313 б.
10. ӘУЕЛБЕК Ә. Арыстар қалдырған аманат. Зерттеуші, ғалым Үшкөлтай Сұбханбердина ханында // Түркістан. – 1998. –16 желтоқсан.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 390-392 б.
11. ӘШІМХАНҰЛЫ Д. Ерлікке толы еңбек (Үшкөлтай Сұбханбердинаның өзі және еңбегі туралы) // Түркістан. – 2002. – №10, 7 наурыз. – 7 б.
12. БАЙБОСЫНОВА А.Т. Ү. Сұбханбердинаның библиографиялық еңбектері // Байбосынова А.Т. Қазақстан библиографиясының қайраткерлері: зерттеулер мен әдебиеттер көрсеткіші. – Алматы, 1998. –129-139 б.
13. БЕЙСЕНОВА Ш. Қазақ баспасөзінің КӨНБАСШЫСЫ // Қазақ әдебиеті. –2004. – 18-24 маусым, №24. – 8 б.
14. БЕКНИЯЗОВ Т. Библиографиялық көрсеткіш. (“Қазақ кітаптары” туралы) // Соц. Қазақстан. – 1986. –13 март.
15. БЕКТУРОВ Ж. “Ғашық-наме”. Жаңа кітап // Семей табы. – 1977. –30 март.

16. БЕКТҰРОВ Ж. “Ғашық-наме”. (Жаңа кітап пен танысыңыз) // Қызыл ту. – 1977. – 19 февраль.

17. БЕКТҰРОВ Ж. “Ғашық-наме”: (Оқыдық пікір айтамыз) // Орталық Қазақстан. – 1977. – 19 март.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 302–305 б.

18. БЕКТҰРОВ Ж. Сонарда із кескендей... // Қазақ әдебиеті. – 1981. – 13 янв.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 305–307 б.

19. БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ тізім // Ғалым – библиограф: Ү.Субханбердинаның еңбек жолы. – Алматы: Ғылым, 1997. – 133–135 б.

20. ҒАЛЫМ библиограф: Академик Ү. Субханбердинаның еңбек жолы / Құраст. Г.К. Исақова. – Алматы: Ғылым, 1997. – 136 б.

21. ҒАСЫРҒАР мұрасы // Қазақ әдебиеті. – 1984. – 20 апрель. – 4 б.

22. “ҒАШЫҚ-НАМЕ” // Қазақ әдебиеті. – 1976. – 17 сент.

23. “ДАЛА уалаятының газеті.” “Ғашықтық–дастандар”: Баспа базарлығы // Жетісу. – 1995. – 13 қаңтар.

24. ДӘУІТОВ С. Алтын сандық (Үшкөлтай Субханбердина туралы) // Түркістан. – 2002. – 7 наурыз, №10. – 7 б.

25. ДӘУІТҰЛЫ С. Ғылым жолы – кня шын (Қазақстан гуманитарлық ғылымдар академиясының президенті Файзолла Мұртазаұлы Оразаевпен сұхбат. Үшкөлтай Субханбердинаның “Кітап шежіресі” атты кітабы туралы) // Жетісу. – 1996. – 22 қараша.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 378–379 б.

26. ДӘУІТОВ С. Үшкөлтай Субханбердинаға // Ғалым – библиограф. Алматы: Ғылым, 1997. – 105–106 б.

27. ДОСЫМБЕКОВА Р. “Дала уалаятының газеті” // Лениншіл жас. – 1991. – 22 тамыз.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 350–351 б.

28. ДОСЫМБЕКОВА Р. Қиссалар – төл қазынамыз. (“Қисса-дастандар” 1986 ж.) // Қазақ әдебиеті. – 1986. – 17 окт.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 313–316 б.

29. ДУЛАТОВ М. Жер мәселесі. (“Айқап”. 1911. – №11. – 8–10 б.) Дайындағандар Ү. Субханбердина мен С. Дәуітов // Халық кенесі. – 1990. – №5, 22–28 тамыз.

30. ЕРІӨБЕКОВ К. “Тоғысқан тағдырлар” немесе “Дала уалаятының газеті” жарыққа қалай шықты? (Ү.Субханбердинаның “Дала уалаятының газеті” деген библиографиялық көрсеткіші туралы) // Алматы ақшамы. – 1990. – 22 шілде; 1991. – 1 тамыз.; Ғалым – библиограф. Алматы: Ғылым, 1997. – 75–79 б.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 346–349 б.

31. ЖАНПЕЙІСОВ Е. Пайдалы еңбек. (Ү.Субханбердинаның “Дала уалаятының газеті” деген библиографиялық көрсеткіші туралы) // Қазақстан мектебі. – 1963. – №9. – 94–95 б.

32. **ЖИЕНБАЙ Қ.** 37-нің жарасы әлі жазылып біткен жоқ //Қазақ әдебиеті. – 1997. – №52, 30 желтоқсан. –7 б.
33. **ЖУРНАЛИСТИКА** жөнінде диссертация //Соц. Қазақстан.–1964.–15 декабрь.
34. **ЖУРНАЛИСТИКА** турқынан ғылыми хабаршы // Егемен Қазақстан. –1998. – 27 наурыз; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001.–383–384 б.
35. **ИСМАКОВА И., ПІРІМЖАНОВА Г.** Жоғалған жылдар жаңғырығы; (Ү.Субханбердинаның еңбектері туралы) //Өркен. – 1990.– 29 желтоқсан.; Ғалым – библиограф. Алматы: Ғылым, 1997. – 96–100 б.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 330–333 б.
36. **КӘКІШЕВ Т.** Бір жинақ төңірегінде туған ойлар (Ү.Субханбердинаның “Әдеби мұра” деген еңбегі туралы) //Қазақ әдебиеті. – 1971. – 7 май; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 290–291 б.
37. **КӘКІШЕВ Т.** “Түркістан уалаятының газеті” //Қазақ әдебиеті. –1970. –1 май; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –287–290 б.
38. **КӘПҚЫЗЫ Е.** “Қазақ халқының атамұралары”– зор еңбектің жемісі // Түркістан. – 1999. – 24–30 желтоқсан. –3 б.
39. **КЕНДІРБЕКҰЛЫ** Ахмет. Қазақ қызы // Ғалым – библиограф. Алматы: Ғылым, 1997. – 68–69 б.
40. **КЕНЖЕБАЕВ Б.** “Айқап” журналы туралы еңбек (Ү.Субханбердинға құрасырған библиографиялық көрсеткіш туралы) //Қазақстан мұғалімі. –1961. – 4 август; Ғалым – библиограф. – Алматы: Ғылым, 1997.–70–72 б.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001.–281–283 б.
41. **КӨККЕСЕНЕҰЛЫ Б.** Қалың тарихтың кастерлі беті: Сүйінші дана. (Ү.Субханбердинға құрасырған “Қазақ. Алаш. Сарыарқа” деген библиографиялық көрсеткіш туралы) //Ана тілі. –1993. –17 маусым; Ғалым – библиограф. – Алматы: Ғылым, 1997. – 94–96 б.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 353–354 б.
42. “ҚАЗАҚ” газеті жайында // Қазақ үні. –1994. –№9 –27 б.
43. **ҚАЛИЕВ С.** “Дала уалаяты хақында:” Ежелгі ұлт достығының куәгері. (Ү.Субханбердинаның еңбегі туралы) // Өркен. – 1989. – 4 қараша; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –327–330 б.
44. **ҚАМЗАБЕКҰЛЫ Д.** Алпының сынғындай (Ү.Субханбердинаның “Дала уалаятының газеті” деген еңбегі туралы) //Ана тілі. –1994. –11 тамыз; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 364–365 б.
45. **ҚАМЗАБЕКҰЛЫ Д.** “Қазақ”, “Алаш”, “Сарыарқа – санамызда (Ү.Субханбердинаның еңбектері туралы) // Қазақ әдебиеті. –1993. –25 маусым.; Ғалым – библиограф. – Алматы: Ғылым, 1997. 91–93 б.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 356–359 б.

46. ҚАНАФИН А. Қайта туған ғашықтық дастан (“Ғашық-наме” туралы) //Қазақстан әйелдері. –1977. – №12. –27 б.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 299–302 б.
47. ҚАСЫМБАЕВА Д. Қазақ баспасөзінің тұңғыш қарлығышы //Журналист. – 2004. –№3(16), наурыз. –7 б.
48. ҚОСАН С. Баспасөз тарихының білімпазы // Ана тілі. – 1998. – 25 маусым. – 11 б.
49. ҚОСАН С “Қазақты” қайта тірілген //Ана тілі. – 1998.–№25, 25 маусым; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –386–388 б
50. ҚУАНТАЙҰЛЫ Н. Қаныштың рухы тұнған кітапхана (қазақ баспалары шығара алмай оырған кітаптарды жарықа әелді) // Ақжол Қазақстан. – 2002. – №6(7), 20 қыркүйек. – 11 б. (Сұхбаты жүргізен Н.Қуантайұлы).
51. МАТЫЖАНОВ Қ. Қайта оралған қазына немесе “Дала уалаяты” туралы сөз: (Ү. Субханбердинаның еңбегі туралы) // Қазақстан коммунисі. –1990. – №2. – 71–74 б.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 333–338 б.
52. НАЗЫРБАЕВ Қ Жазықсыз жапа шеккені //Егемен Қазақстан. –2001.–28 сәуір; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –402–404 б.
53. НАМАЗШАМОВА С. Қара шаңырақтағы кездесу (Қазақ Мемлекеттік Ұлттық университетінің журналистика факультеті студенттерінің Ү.Субханбердинамен кездесуі) // Жас алаш. –1995. –12 қазақ; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –375–376 б.
54. НЫҒМЕТОВ Е., ЖҰМАБАЕВ Ә. Бағалы мұра бастауы. (“Қазақ кітаптары” деген библиографиялық көрсеткіш туралы) //Соц. Қазақстан. –1987.–16 май; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 320–323 б.
55. ОМАРБЕКОВ С. Ғылым қоржынына түскен қазына. (“Дала уалаяты газеті” төрт том болып жарық көрді) //Егемен Қазақстан.–1995.–24 маусым; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 372–373 б.
56. ОМАРБЕКОВ С. Қалымша жазбамыздан бір жиһаз //Алматы ақшамы.– 1992. –17 желтоқсан; Ғалым – библиограф. Алматы: Ғылым, 1997. –79–82 б.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 352 б.
57. ОМАРБЕКОВ С. Махаббат хикаясы. (Ү. Субханбердинаның “Ғашықтық дастандар” деген кітабы туралы) // Алматы ақшамы. –1995. –3 сәуір; Ғалым – библиограф. - Алматы: Ғылым, 1997. – 82–83 б.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –370–372 б.
58. САҚТЫҢ Өмірбайының Қайраты. Барымызды бағалай білейік (Ү.Субханбердинаның еңбектері туралы) // Қазақ үні. – 1994. – тамыз; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 365–370 б.
59. САҚТЫҢ Өмірбайының Қайраты. Шыныраудан шыққан шындық (“Қазақ, Алаш, Сарыарқа”) // Қазақ үні. – 1993. – Сәуір; Кітап жолы – арман жолы. -- Алматы, 2001. – 359–363 б.

60. **САРҚОЖИН Р.** Бұрынғы баспасөздегі мақалалар (Ү.Субханбердиннің “Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар”. 2-бөлім”.–1963 ж. деген еңбегі туралы) // Соц. Қазақстан. – 1963. – 11 апрель; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 285–287.

61. **САУАТҰЛЫ Ә.** Баспасөз тарихы – библиографиялық көрсеткіште // Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 397–398 б.

62. **СӘРСЕНБЕКОВА Д.** Жемісті еңбектің жалғасы. (Ү.Субханбердина құрастырған “Қазақ кітабының шежіресі:1807–1917” мен “Дала уалаятының газеті” 5-кітап деген библиографиялық көрсеткіштер туралы // Зерде. –1996. – №7.–11 б.; Ғалым – библиограф.- Алматы: Ғылым, 1997. –100–102 б.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001.–377–378 б.

63. **СЕЙДИМБЕК А.** Көне газет – жаңа жинақ (“Дала уалаятының газеті”.– Ғылым,1988ж.) // Қазақ әдебиеті. –1989.–11 авг.; Ғалым – библиограф. – Алматы: Ғылым, 1997. – 72–75 б.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –323–327.

64. **СЕРІКБАЕВ Б.** Ғасырдан соң қайта оранған қазына: Жаңа кітап (“Дала уалаятының газеті”) // Қазақ әдебиеті. –1996. –26 сәуір; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –376–377 б.

65. **СУБХАНБЕРДИНА Ү.** // Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005.– 481 б.

66. **СУБХАНБЕРДИНА Ү.** // Оразасв Ф. Қазақ әдебиетін зерттеушілер: Өмірбаяндық библиографиялық анықтамалық. – Алматы: Рауан, 1991.–221–223 б.

67. **СУЖИКОВА Г.** “Қазақ”, “Алаш”, “Сарыарқа” :газеттерінен сыр шертер библиографиялық көрсеткіш жарық көрді // Егемен Қазақстан. –1993. –25 маусым; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001.–355–356 б.

68. **ТӨЛЕПБЕРГЕН Б.** Әкесін іздеген қыз //Ғалым – библиограф. – Алматы: Ғылым, 1997. – 83–88 б.; Егемен Қазақстан. – 1998. – 9 мамыр.

69. **ТӨЛЕПБЕРГЕН Б.** Әкесін іздеген қыз. Ұрпақ үнін үкілеген // Атамұра. – 1994. –12 мамыр; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 363–364 б.

70. **ТӨЛЕПБЕРГЕН Б.** Шабысынан таңбаған тарлан (Ғалым Үшкөлтай Субханбердина туралы үзік сыр) // Алматы ақшамы. –1995. –12 шілде; Ғалым – библиограф. – Алматы; Ғылым, 1997. –88–90 б.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –373–374 б.

71. **ТӨЛЕПБЕРГЕНОВ Б.** Ұрпақ үнін үкілеген (Ү.Субханбердинаның еңбектері туралы) // Атамұра. – 1994. –12 мамыр.

72. **ТӨЛЕПБЕРГЕНОВ Б. В.** Ұрпақ үнін үкілеген Үшкөлтай апай (Алаштың ару қыздары) //Журналист. – 2004.– №2 (15). – Ақпан.– 6–7 б.

73. **ТУРАРБЕКОВ З.** Мәдени мұрамызды жұртқа кең таныстырайық. (Ү.Субханбердина құрастырған “Айқап” журналы бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар туралы) // Қазақ әдебиеті. –1962. –16 февраль; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –283–284.

74. *ТУРЫСБЕКОВ Р.* Жаңа библиографиялық көрсеткіш //Қазақстан мұғалімі. –1967. – Январь; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –316–319.

75. *ЫСҚАҚОВА Г.К.* Ғалым – библиограф: Қазақстан Республикасының Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі Үшкөлтай СУБХАНБЕРДИНАНЫҢ еңбек жолы. – Алматы: Ғылым, 1997.–136 б.

* * *

76. *АБУГАЛИЕВА К.К.* Предисловие // Ғалым – библиограф. – Алматы: Ғылым, 1997. – С.8–11.

77. *АКАШЕВА С.С.* Ученый – библиограф // Ғалым – библиограф. Алматы: Ғылым, 1997. – С.19–22.

78. *АНАНЬЕВА С.* Вновь заговорили “Туркестанские ведомости” // Наука и высшая школа Казахстана. – 2004. –15 апр. – С.6; Ананьева С. Встречи, которые выбрали нас. – Алматы, 2004. –С.246–247.

79. *АНАНЬЕВА С.* Возвращенные имена //Наука Казахстана. –1988. – 1–15 авг., №15; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – С.88–390; Ананьева С. Встречи, которые выбрали нас. – Алматы, 2004. – С.288–289.

80. *АНАНЬЕВА С.* Голоса созвучных эпох // Наука Казахстана. –1997. – 16–30 нояб., №22; Ананьева С. Встречи, которые выбрали нас. – Алматы, 2004. – С.257.

81. *БАЙМЕНОВ Сагин-Гирей.* Предисловие издательства // Ғалым – библиограф. Алматы: Ғылым, 1997. – С.5–7; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –379–381 б.

82. *ЖЕТПИСБАЕВА А.* Высокий памятник культуры // Парт. жизнь Казахстана. – 1991. – №1. – С.90–91.

83. *ЖЕТПИСБАЕВА А.* Сквозь призму столетия (о библиографическом указателе У. Субханбердиной “Дала уалаятының газеті”) // Простор. –1991. – №5. – С.158–160; Ғалым – библиограф. – Алматы: Ғылым, 1997. – С.103–105; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 340–346 б.

84. *ИБРАЕВ Б.* Из “родника” фольклора (о книге У. Субханбердиной “Ғашықнаме”) // Правда. –1976. –16 нояб.; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 293 б.

85. *КАЙШИБАЕВА Р.К.* Встреча с прошлым // Книголюб. –2004. – №4(71). – С.27.

86. *КАЙШИБАЕВА Р.К.* Прошлое, ставшее современностью // Ғалым – библиограф. – Алматы: Ғылым, 1997. – С.11–19; Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. –381–383 б.

87. *КАРАШЕВА Н.Б.* “Айқан” и литературная жизнь Казахстана в начале XX века (из истории казахской журналистики) // Сов. Казахстан. – 1958, кн.9. – С.150–152.

88. *КУМИСБАЕВ У.* “Гашикнаме – Книга о влюбленных” // *Кітап жолы – арман жолы.* – Алматы, 2001. – С.294–295.

89. *КУМИСБАЕВ У.* Поэмы о любви (о книге У. Субханбердиной “Гашикнаме”. 1975) // *Простор.* – 1977. – №1. – С.123–124; *Кітап жолы – арман жолы.* – Алматы, 2001. – С.295–299.

90. *ЛИТЕРАТУРНЫЙ* четверг // *Веч.Алма-Ата.* – 1984. – 2 апр.

91. *НОВЫЙ* указатель (о библиогр. указ. “Қазақ кітаптары”) // *Веч. Алма-Ата.* –1986. – 26 мая; *Кітап жолы – арман жолы.* – Алматы, 2001. – 310 с.

92. *ОМАРОВ Х.* Разобраться в самом себе (о библиографических трудах У.Субханбердиной) // *Новое поколение.* – 1996. – №23.

93. *САНБАЕВ С.* Жизнь, сродни подвижничеству // *Отау.* – 1999. – №1. – С.62–68. (Беседу с У.Субханбердиной ведет писатель С.САНБАЕВ); *Кітап жолы – арман жолы.* –Алматы, 2001.– 394–397 б.

СУБХАНБЕРДИНА ҮШКӨЛТАЙ ХАСЕНҚЫЗЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШІ

ЖЕКЕ БАСЫЛЫМДАР

1961

1. “АЙҚАП” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар. Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар: Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. 1-бөлім /Жалпы ред. басқарған Е.Ысмайылов. – Алматы: Қазмембас, 1961. – 156 б.

1963

2. ҚАЗАҚТЫҢ революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар. Қазақ газеттеріндегі мақалалар мен хат-хабарлар: “Түркістан уалаятының газеті”, “Дала уалаятының газеті”, “Қазақстан”. Мазмұндалған көрсеткіш. 2-бөлім /Жалпы ред. басқарған акад. Ә.Х.Марғұлан. – Алматы: Ғылым, 1963. – 292 б.

1964

3. КАЗАХСКАЯ дореволюционная периодическая печать и художественная литература (XIX- начало XX вв.) Автореф. дис. ... канд. филол. наук / АН КазССР. Ин-т лит. и искусства им. М.О. Ауэзова. – Алма-Ата, 1964. – 20 с.

1970

4. ӘДЕБИ мұра. Революциядан бұрынғы мерзімді баспасөз бетінде жарияланған көркем шығармалар /Құраст. және ғылыми түсініктерін жазған Ү. Субханбердина. – Алматы: Жазушы, 1970. – 256 б.; сур.

1976

5. ҒАШЫҚ–НАМЕ. Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары. – Алматы: Жазушы, 1976. – 472 б.: сур.

1979

6. ҒАШЫҚ–НАМЕ. Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары. 2-басылым. – Алматы: Жазушы, 1979. – 470 б.

1986

7. ҚАЗАҚ кітаптары: (1807–1917). Библиографиялық көрсеткіш /Қазақ ССР ҒА ОҒК. – Алматы: Мектеп, 1986. – 208 б.: сур. (С.Есова, Л.Сейфуллинамен бірге)

8. ҚИССА-ДАСТАНДАР Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары/ Қазақ ССР ҒА М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер ин-ты. – Алматы: Жазушы, 1986. –336 б.

1987

9. КАЗАХСКАЯ литература и культура в дореволюционной периодике: Научно-аналитический обзор / Отв. ред. Б.Ш. Абылкасымов; АН КазССР. Отдел научной информации по общественным наукам. – Алма-Ата, 1987. – 38 с. Библиогр.: 57 назв.(в подстроч. примеч.)

1989

10. “ДАЛА уалаятының газеті”: Әдеби нұсқалар. 1888–1894.1-ші кітап /Құраст. Ү.Субханбердина. Ред. алқасы: Ә.Нарымбетов (жауапты ред.), Р.Бердібаев, Ш.Елеукенов, С.Қасқабасов, Ш.Сәтбаева, Ү.Субханбердина, А.Айдашев; ҚазССР ҒА М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер ин-ты. – Алматы: Ғылым,1989. – 656 б.

1990

11. “ДАЛА уалаятының газеті”: Әдеби нұсқалар. 1895–1898. 2-ші кітап/Құраст. Ү.Субханбердина. Ред. алқасы: Ә.Нарымбетов (жауапты ред.), Р.Бердібаев, С.Қасқабасов, С.Қирабаев, Ү.Субханбердина. Ш.Сәтбаева, ҚазССР ҒА М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер ин-ты. – Алматы: Ғылым,1990. – 584 б.

1992

12. “ДАЛА уалаятының газеті”: Әдеби нұсқалар (1899–1902). 3-ші кітап /Құраст. Ү.Субханбердина. Ред. алқасы: Ш.Ибраев (жауапты ред.), Р.Бердібаев, С.Қасқабасов, С.Қирабаев, Ү.Субханбердина, Ш.Сәтбаева; ҚР ҒА М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер ин-ты. – Алматы: Ғылым, 1992.–576 б.

1993

13. “ҚАЗАҚ”、“АЛАШ”、“САРЫАРҚА”: Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш /Құраст.Ү.Субханбердина; Жауапты ред. С.С.Қирабаев. – Алматы: Ғылым, 1993. –200 б.

1994

14.“ДАЛА уалаятының газеті” Адам. Қоғам. Табиғат. 1888–1902. 4-ші кітап /Құраст. Ү.Субханбердина. Ред. алқасы: Ш.Ибраев (жауапты ред.), М.Базарбаев, Р.Бердібаев, С.Қасқабасов, С.Қирабаев, Ш.Сәтбаева, А. Сейдімбеков, Ү.Субханбердина; ҚР ҰҒА М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер ин-ты. – Алматы : Ғылым, 1994. – 816 б.

15. ҒАШЫҚТЫҚ дастандар /Құраст. Ү.Субханбердина; ҚР ҰҒА М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер ин-ты. – Алматы: Ғылым, 1994. – 440 б.

1995

16. “АЙҚАП”. Энциклопедия / Бас ред. Р.Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 367 б. (С.Дәуітовпен бірге).

17. БАТЫРЛЫҚ дастандар: Мұңлық–Зарлық, Иранғайып-шаһ, Ғаббас Баһрам, Шәкірт–Шәкірат, Зияда–Шахмұрат, Мәлік–Хасан /Құрастырушы Ү.Х. Субханбердина; ҚР ҰҒА М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер ин-ты. – Алматы: Ғылым. – 1995. – 374 б.

1996

18. “ДАЛА уалаятының газеті” (1888–1902): Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. 5-ші кітап / Ү. Субханбердина. Ред. алқасы: ШИбраев (жауапты ред.), т.б. ҚР ҰҒА М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер ин-ты. – Алматы: Ғылым, 1996. – 216 б.

19. ҚАЗАҚ кітабының шежіресі (1807–1917): Библиографиялық көрсеткіш /Құраст.: Ү. Субханбердина, Д.С. Сейфуллина; ҚР ҰҒА ОҒК. ҚР ҰК ҚР Мемлекеттік кітап палатасы. – Алматы: Рауан, 1996. – 288 б.

1997

20. ФӘНИДЕН өзі кетіп сөзі қалған: Мұхтар Әуезовтің 100 жылдығына бағышталады / Құраст: Ү. Субханбердина, Ф. Оразай келіні. – Алматы: Рауан, 1997. – 186 б.

1998

21. “ҚАЗАҚ” газеті. Алаш азаматтарының рухына бағышталады / Бас ред. Ә.Нысанбаев. Құраст.: Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ.Сахов. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 б.

1999

22. ҚАЗАҚ халқының атамұралары: Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 1999. – 834 б.: сур.

2001

23. КІТАП жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 405 б.

2003

24. ТҮРКІСТАН уалаятының газеті. Әдебиет. Тарих. Мәдениет. Саясат. 1870–1882 /Құраст.: Ү. Субханбердина, П.Т. Әуесбаева, Т.К.Әлібек, С.Қ. Қосан, Т.Т. Әкімова. – Алматы: Ғылым, 2003. – 598 б.

2005

25. ҚАЗАҚ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық /Құраст.: А.Жақыпов, Б.Жұматаев, Т. Жұмаханов, Е.Карбоз, Н.Келімбетов, Б.Қалиев, С.Қирабаев, С.Қорабай, Ә.Нарымбетов, С.Негимов, С.Рахметова, Ү.Субханбердина, Т.Шаңбай; Ред.алқасы: И.Н.Тасмағамбетов (бас ред). М.М. Тәжин (бас ред. орынбасары), С.Т.Тәуекел (жауапты хатшы), Б. Әбдіғазиев (бас сарапшы); т.б. – Алматы: Аруна, 2005. – 576 б. [“Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасының кітап сериялары. ҚР Мәдениеті ақпарат және спорт министрлігі].

МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМДАРДА ЖАРИЯЛАНҒАН ЕҢБЕКТЕР

1961

26. “АЙҚАП” журналы туралы // “Айқап” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар. – Алматы: Қазмембас, 1961. – 149–154 б.

27. ҚАЗАҚТЫҢ революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзі жөнінде //ҚазССР ҒА хабарлары, филология және өнертану сер. – 1961. – №3(19). – 67–69 б.

28. РЕВОЛЮЦИЯҒА дейінгі қазақтың баспасөзі туралы жарыс сөз // Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы, 1959.15–19 июнь. – Алматы, 1961. – 251–253 б.

29. ТҮРКІСТАН уалаятының газеті (О Туркестанской туземной газете) //Қазақ әдебиеті. – 1961. – 1 апрель.

1962

30. ТҮРКІСТАН уалаятының газеті (1870—1882): Архив қазынасын ақтарғанда // Білім және еңбек. – 1962 –№5. – 24–25 б.

1963

31. ҚАЗАҚТЫҢ революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзі жөнінде // Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар. – Алматы: Қазақ ССР ҒА баспасы, 1963. –262–287 б.

1964

32. ӘНГІМЕ авторы Абай емес пе екен? (“Дала уалаяты газетінің” 1895 жылғы үшінші нөмірінде басылған “Тәкаппар әскер басы турасынан” деген әңгіме туралы) // Қазак әдебиеті. – 1964. – 20 ноябрь.

1966

33. “БӘТИ” әңгімелері // Жұлдыз. – 1966. – №12. – 143–146 б

1967

34. КІТАП–білім бұлағы // Соц. Қазақстан. – 1967. – 9 июль, №175. – 4б.

35. ОРГАНИЗАЦИЯ библиографии казахской периодической печати // Программа и тезисы докладов и сообщений к научно-практической конференции “Центральная научная библиотека АН КазССР – на службе науки” (26 сент. 1967г.). – Алма-Ата, 1967. – С.19–22.

1969

36. АЛҒАШҚЫ аудармалар (Крылов шығармаларының казак тіліне аударылуы жайлы) // Қазак әдебиеті. – 1969. – 15 февраль, №7. – 2 б.

37. ҚАЗАН университетінің кітапханасындағы казак колжазбалары // ҚазССР ҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 1969. – №4. – 69–73 б.

38. ШОҚАН туралы алғашқы сөз / “Шокан Шыңғысұлы Уәлиханов” // Жұлдыз. – 1969. – №9 – 152–153 б.

1970

39. АБАЙДЫҢ 1897 жылы басылған өлеңдері // Қазак әдебиеті. – 1970. – 4 сент., №36. – 2 б.

40. ӘДЕБИ мұраны зерттеудің кейбір мәселелері // Әдеби мұра: революциядан бұрынғы мерзімді баспасөз бетінде жарияланған көркем шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1970. – 5–15 б.

41. ҚАЗАН университетінің кітапханасындағы казак колжазбалары // Қазак әдебиеті. – 1970. – 4 сент., №36. – 2 б.

42. ТҮСІНІКТЕР // Әдеби мұра: революциядан бұрынғы мерзімді баспасөз бетінде жарияланған көркем шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1970. – 239–251 б.

1971

43. “АБАЙДЫҢ өзі тірі кезінде басылған екі өлеңнің текстологиясы.”// ҚазССР ҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 1971. – №3. – 36–44 б.

1972

44. “ШЫҒЫС сюжеттері”// ҚазССР ҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 1972. – №6. – 30–38 б.

1975

45. “ҚАЗАҚ”//Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы : Қазақ совет энциклопедиясы. – 1975. – Т.6. – 220–221 б.

46. “ҚИССА” // Қазақ совет энциклопедиясы.- Алматы: Қазақ совет энциклопедиясы. – 1975. – Т.6. – 560 б.

1976

47. АЛҒЫ сөз //Ғашық-наме. Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары. – Алматы; Жазушы, 1976. –5–17 б.

1977

48. “САРЫАРҚА” //Қазақ совет энциклопедиясы.- Алматы : Қазақ совет энциклопедиясы. – 1977. – Т.10. – 36 б.

49. “ТҮРКІСТАН уалаятының газеті” //Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы : Қазақ совет энциклопедиясы. – 1977. – Т.11. – 228 б.

1978

50. “ҚЫМБАТ қазына” //Қазақстан әйелдері. – 1978. – №8. – 8 б.

51. Н.Ф.КАТАНОВТЫҢ “Деятель” журналында қазақ кітаптары жөнінде айқын пікірлері //ҚазССР ҒА Хабарлары. Тіл әдебиет сер. – 1978. – №2. – 20–25 б.

1979

52. ҚАЗАҚТЫҢ лиро-эпостық қолжазбаларына ғылыми сипаттамалар: “Боз жігіт”, “Бақыт”, Қисса– и Дан–дан”, “Қисса–и Тахир”, “Лейли–Меджнун”, “Мұңлық–Зарлық”, “Сейфульмалик”, “Шаһизада–Саламат”, “Шакир–Шақрат” //Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. Алматы: Ғылым, 1979. – 2 том. – 49–55 бб; 132–133 б.; 188–189 б.; 198–203 бб.; 221–222 бб.; 230–233 бб.

1980

53. ИНСТИТУТ фонотекасы //Мәдениет және тұрмыс. – 1980. – №12. – 20 б.

1981

54. ТАРИХИ жырлар қолжазбаларына ғылыми сипаттамалар: “Баян батыр”, “Бекет батыр”, “Есет батыр”, “Ерназар-Бекет”, “Жанқожа Батыр” //Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. Алматы: Ғылым, 1981. – 3 том. – 58–60 б.; 65–67 б.; 83–84 б.; 91–95 б.

1982

55. А.Е. АЛЕКТОРОВ – қазақ әдебиетінің зерттеушісі //Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Филол. сер. – 1982. –№2. – 37–42 б.

1983

56. ҮН мен сурет сақтаулы (М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қорында сақтаулы тұрған материалдар туралы) // Қазақстан өнері. –Алматы: Өнер, 1983. – 65–68 б.

57. ШЫҒЫСТЫ зерттеуші ғалымдар және қазақ әдебиеті. Н.Ф. Катанов, Н.И. Веселовский, И.В. Аничков // Жұлдыз. – 1983. – №4. – 199–203 б.

1986

58. ҚАЗАҚ дастандарының тарихынан //Қисса-дастандар.– Алматы: Жазушы, 1986.– 5–16 б.

59. ҚАЗАҚ кітаптарының тарихынан // Қазақ кітаптары: Библиографиялық көрсеткіш (1807–1917).–Алматы: Мектеп, 1986.– 5–37 б.

60. ТЫҢНАН тұңғыш жол салған (“Айқап” журналына – 75 жыл) //Білім және еңбек. – 1986. – №5. –23–24 б

1988

61. ҚАЛАМ алып: асыл сөз // Қазақ әдебиеті. – 1988. – 22 январь. (Қазақ ССР ҒА М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының фонотекасы туралы).

62. ТҰНЫҚ бастау: (Орысша-қазақша “Дала уалаятының газетінің” шыға бастуына 100 жыл) //Білім және еңбек. –1988. – № 8. – 18–19 б.

63. ФОЛЬКЛОР и литература в казахской дореволюционной периодике // Советская тюркология. –1988. –№6. – С.34–42. – Библиогр.: 22 назв.

1989

64. “ДАЛА уалаятының газеті” және қазақ әдебиеті мен мәдениеті // “Дала уалаятының газеті”: Әдеби нұсқалар. (1888–1894). – Алматы: Ғылым, 1989. – 5–28 б.

65. ДІНМҰХАМЕД Сұлтанғазинның “Тіл туралы толғамдары” // Жұлдыз. – 1989. – № 3. – 149 б.

1990

66. ӘЙГІЛІ “Қазақ” газеті // Зерде. – 1990. – № 5. – 41–42 б.

67. БАЙТҰРСЫНОВ А. Тағы да народный сот хақында (“Айқап”. 1911. №6.6–8 б.) // Халық кеңесі. – 1990. – 31 шілде–6 тамыз (С. Дәуітовпен бірге).

68. ДУЛАТОВ М. Жер мәселесі (Айқап. 1911. №11.8–10 б.) // Халық кеңесі. – 1990. – №5. – 22–28 тамыз (С. Дәуітовпен бірге).

69. РАЗВИТИЕ общественной мысли в казахской дореволюционной периодике // “Дала уалаятының газеті”: Әдеби нұсқалар (1895–1898). – Алматы: Ғылым, 1990. – С.5–24.

1991

70. “АЙҚАП” туралы ақиқат // Зерде. – 1991. – №11. – 44–45 б.

1992

71. АБАЙ шығармаларының тұңғыш жинағы // Абай. – 1992. – №4. – 28–30 б.

72. АҚЫЛДАСАЙЫҚ, ағайын! (Дінмұхаммед Сұлтанғазиннің “Қазақ сөзін қалайша жазу турасы” деген мақаланың шолуы) // Ана тілі. – 1992. – 30 шілде.

73. “ДАЛА уалаяты газетінде” басылған Абай өлеңдері: Абайдың көзі тірісінде жарық көрген төрт өлеңі // Абай. – 1992. – №3. – 1–8 б.

74. ШЫРҒАЛАҢНАН өткен шығармалар (Ғ. Қарашевтің, Ш. Құдайбердиевтің, А. Байтұрсынның, М. Дулатовтың, Ж. Аймауыповтың, М. Жұмабаевтың кітаптары туралы) // Халық кеңесі. – 1992. – 21 мамыр.

1993

75. АШЫЛҒАН бүркеншік аттар // “Қазақ”, “Алаш”, “Сарыарқа”: Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш / Құраст. Ү. Субханбердина. – Алматы: Ғылым, 1993. – 196 – 199 бб.; Қазақ үні. – 1993. – сәуір. – 6 б.

76. “ҚАЗАҚ” газетіне 80 жыл: Тарихтан – тәбәрік // Халық кеңесі.–1993. –2 ақпан.

77. ҚАЗАҚ газеттерінің тарихынан // “Қазақ”, “Алаш”, “Сарыарқа”: Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш /Құраст. Ү.Субханбердина. – Алматы: Ғылым, 1993. – 5–18 б.

78. ҮШ шежіренің жарық көру тарихынан: “Айқап”, “Қазақ кітаптары”, “Дала уалаятының газеті” // Баға жетпес мұра: ҰҒА кітапханасына 60-жыл толуына арналған ғылыми-теориялық конференция. – Алматы, 1993.–62–72 б.

1994

79. “ДАЛА уалаяты газетіндегі” қазақ елінің қоғамдық саяси мәселелері //“Дала уалаятының газеті”. Адам.Қоғам. Табиғат. 1888–1902. – Алматы: Ғылым, 1994. – 4-ші кітап. – 5–17 б.

80. ҚАЗАҚ елінің алғашқы газеті // Атамұра. –1994. –12 май.

1995

81. АБАЙДЫҢ көзі тірісінде басылған шығармалары // Столичное обозрение. –1995. –27 июля, №30.

82. “АЙҚАП” жайлы шежіре қалай жазылды // Столичное обозрение. –1995 – 5 окт.

83. “АЙҚАП” журналына басылған мақалалар мен хат-хабарлардың мазмұндалған библиографиялық көрсеткіші // Айқап: Энциклопедия. – Алматы, 1995. – 303–363 б. (С.Дәуіповпен бірге).

84. “ДАЛА уалаятының газетіне” арналған кітаптарды жариялау тарихынан // Столичное обозрение. –1995. – 26 қазан, №43.

85. ҚЫРЫҚ жылғы қапастан ұрпағына қайтқан мұра: “Қазақ”. “Алаш”. “Сарыарқа” деген библиографиялық көрсеткіш туралы // Столичное обозрение. –1995. – 16 нояб., №46.

86. ҰЛТТЫҚ баспасөзіміздің төлбасы: “Түркістан уалаятының газетінің” алғашқы санының шыққанына – 125 жыл // Егемен Қазақстан. – 1995. – 9 мамыр.

1996

87. “ДАЛА уалаятының газеті” (1888–1902): Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. 1888–1902. 5-ші кітап / Ү.Субханбердина.

Ред. алқасы: Ш.Ибраев (жауапты ред.), т.б.; ҚР ҰҒА М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер ин-ты. – Алматы: Ғылым, 1996.–216 б.

Мазмұнында:

- Алғы сөз – 6–15 б. – Библиогр.: 6 атау.
- “Дала уалаятының газеті” және қазақ әдебиеті мен мәдениеті – 16–19 б.
- Абайдың көзі тірісінде басылған шығармалары.– 19–23 б.
- “Дала уалаятының газетіндегі” шығыс сюжеттері. –23–25 б.
- “Дала уалаятының газетіндегі” ауыз әдебиет нұсқалары. –25–29 б.
- “Дала уалаятының газетіндегі” аударма нұсқалар. –29–34 б
- “Дала уалаятының газетіндегі” қазақ тілі, әдебиет сыны.–34–38 б.
- “Дала уалаятының газетіндегі” әйел мәселесі. –38–41 б.
- “Дала уалаятының газетіндегі” қазақ елінің қоғамдық саяси мәселелері.– 41–47 б.
- Қайта жаңғырған есімдер.– 47–53 б.

88. КІТАП тарихы – адамзат тарихы // Қазақ кітабының шежіресі (1807–1917). – Алматы: Рауан, 1996. – 3–45 б.

89. КІТАП тарихы – адамзат тарихы // Столичное –1996. – 18 июля, №23.

90. ШЕРЛІ шежіре шындығы // Ақиқат. – 1996. – №9. –82–87 б.

1997

91. “АЙҚАҒ” жайлы шежіре қалай жарияланды // Ғалым-библиограф. –Алматы: Ғылым, 1997. –23–27 б.

92. АЛҒЫ сөз // Фөниден өзі кетіп сөзі қалған. –Алматы: Рауан, 1997. –3–9 б.

93. “ҚАЗАҚ” газетіне –80 жыл // Ғалым-библиограф. – Алматы: Ғылым, 1997. –27–32 б.

94. ҚАЗАҚ елінің алғашқы газеті // Ғалым-библиограф. –Алматы: Ғылым, 1997 –32–36 б.

95. ҚАЙДА жүрсен кімнің қызы екенің көкейіңнен кетпейді екен // Атамұра. – 1997. – 4 апр., №14–13 б.; №17; 30 май, №22. –12 б.; Ғалым-библиограф. – Алматы: Ғылым, 1997. –49–62 б.

96. ФӨНИДЕН өзі кетіп сөзі қалған // Қазақ үні. –1997. –№9.

* * *

97. ОРГАНИЗАЦИЯ библиографии казахской периодической печати // Ғалым -- библиограф. – Алматы: Ғылым, 1997. – С.37–41.

98. РАЗВИТИЕ общественной мысли в казахской дореволюционной периодике // Там же.– 41–48 с.

1998

99. “АЙҚАП” // “Қазақстан” Ұлттық энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 132–133 б. (С.Қалиевпен бірге).

100.“ҚАЗАҚ” газеті: Қуғын-сүргін құрбаны болған еді ... // Егемен Қазақстан. – 1998. – 25 ақпан, №38. – 5–7 б.

101.“ҚАЗАҚ” газетіне қатысты архив құжаттары // “Қазақ” газеті. Алаш азаматтарының рухына бағышталады. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 528–544 б.

102.“ҚАЗАҚ” газетінің авторлары //“Қазақ” газеті. Алаш азаматтарының рухына бағышталады. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 450–459 б.

103.ҚАЗАҚ халқының атамұралары // Қазақ халқының атамұралары: Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 1999. – 5–61 б.

104. ҚҰРАСТЫРУШЫДАН /“Қазақ” газеті. Алаш азаматтарының рухына бағышталады. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998.– 446–449 б.

105.ТАҚЫРЫП бойынша топтастырылған библиографиялық көрсеткіш // “Қазақ” газеті.– Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 460–557 б. (С.Дәуітов, Қ. Саховпен бірлесіп).

1999

106.ҚАЗАҚ халқының атамұралары // Қазақ халқының атамұралары: Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 1999. – 5–61 б.

2000

107. “ЛӘЙЛЯ” // Асыл қызы халқының. – Алматы, 2000. – 117–121 б.

2001

108.КІТАП жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 405 б.

М а з м ұ н ы н д а:

• ҚАЗАҚ ССР ҒА М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына. – 21–24 б.

• Қазақ кітаптарының тарихынан. – 39–74 б.

• Абайдың көзі тірісінде басылған шығармалары // Кітап жолы – арман жолы. – Алматы, 2001. – 80–83 б.

- “Дала уалаятының газетіндегі” шығыс сюжеттері. 83–85 б.
- “Дала уалаятының газетіндегі” әдеби нұсқалар. – 85–88 б.
- “Дала уалаятының газетіндегі” аударма нұсқалар. – 88–93 б.
- “Дала уалаятының газетіндегі” қазақ тілі, әдебиет сыны туралы. – 93–97 б.
- “Дала уалаятының газетіндегі” әйел тақырыбы. – 97–99 б.
- “Дала уалаятының газетіндегі” Қазақ елінің қоғамдық- саяси мәселелері. – 99–105 б.
- Қайта жанғырған есімдер. – 105–110 б.
- Түркістан уалаятының газеті. – 113–115 б.
- “Дала уалаятының газеті.” – 115–117 б.
- “Айқап”. – 117–131 б.
- Қазан университетінің кітапханасындағы қазақ колжазбалары. – 136–144 б.

109. “ДАЛА уалаятының газеті” // “Қазақстан” Ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. – 136–137 б.

2002

110. НҰРХАН Бәтішқызы Ахмедова // Білімнің кілті ғылым: Қазақстан кітапхана ісін ұйымдастырушылардың бірі, ғалым, көрнекті кітапханатанушы, қоғам қайраткері, экономика ғылымдарының докторы, профессор Н.Б.Ахмедованың өмір жолы мен қызметі. – Алматы: Комплекс, 2002. – 75–77 б.

2003

111. ШЫРАҒЫ қайта жанған (алғы сөз) // “Түркістан уалаятының газеті”. – Алматы: Ғылым, 2003. – 8–20 б.

112. КӨРСЕТКІШ // “Түркістан уалаятының газеті” – Алматы: Ғылым, 2003. – 549–598 б.

2004

113. ҚАЗАҚ елінің алғашқы газеті (“Дала уалаяты газеті” өткеніміздің айнасы) // Журналист.—2004.— №2(15), ақпан.—6—7 б.

114. ОРТАЛЫҚ ғылыми кітапханаға – 70 жыл // Библиотека, наука, образование, партнерство в информационном обществе. – Алматы: Центральная научная библиотека – 2004.

2005

115. ҚАЗАҚ газеттерінің тарихынан // Кітапхана әлемі. – 2005. – №3. – С.38–41.

116. НҰРХАН Бәтiшкызы Ахмедова // Дочь степи. – Алматы: Центральная научная библиотека, 2005. – С.106.

2006

117. ҚУҒЫН-СҮРГiН құрбаны болған әкем Субханбердi туралы үздiк сыр // Қазақ. – 2006.-22 қыркүйек, №26 (291). – 3 б.

118. ӨТКЕН күндер елесi // Қазақ. – 2006.-8 қыркүйек, №24 (289). – 8 б.

СУБХАНБЕРДИНА ҮШКӨЛТАЙ ХАСЕНҚЫЗЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ӘЛІПБИЛІК КӨРСЕТКІШІ

АЛФАВИТНЫЙ УКАЗАТЕЛЬ ТРУДОВ

АБАЙ шығармаларының тұңғыш жинағы – 71

АБАЙДЫҢ 1897 жылы басылған өлеңдері – 39

АБАЙДЫҢ көзі тірісінде басылған шығармалары – 81,87,108

АБАЙДЫҢ өзі тірі кезінде басылған екі өлеңнің текстологиясы – 43

“АЙҚАП” – 16, 99,108

“АЙҚАП” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар. Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар. Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. 1-бөлім – 1

“АЙҚАП” жайлы шежіре қалай жазылды – 82

“АЙҚАП” жайлы шежіре қалай жарияланды – 91

“АЙҚАП” журналы туралы – 26

“АЙҚАП” журналына басылған мақалалар мен хат-хабарлардың мазмұндалған библиографиялық көрсеткіші – 83

“АЙҚАП” туралы ақиқат – 70

АҚЫЛДАСАЙЫҚ, ағайын! (Дінмұхаммед Сұлтанғазиннің “Қазақ сөзін қалайша жазу турасы” деген мақаланың шолуы) – 72

АЛҒАШҚЫ аудармалар (Крылов шығармаларының қазақ тіліне аударылуы жайлы) – 36

АЛҒЫ сөз – 47

АЛҒЫ сөз //“ДАЛА уалаятының газеті” (1888–1902), 5-ші кітап – 87

АЛҒЫ сөз // Фәниден өзі келіп сөзі қалған – 92

АЛЕКТОРОВ А.Е. – қазақ әдебиетінің зерттеушісі – 55

АШЫЛҒАН бүркеншік аттар – 75

ӘДЕБИ мұра. Революциядан бұрынғы мерзімді баспасөз бетінде жарияланған көркем шығармалар – 4

ӘДЕБИ мұраны зерттеудің кейбір мәселелері // Әдеби мұра: революциядан бұрынғы мерзімді баспасөз бетінде жарияланған көркем шығармалар – 40

ӘЙГІЛІ “Қазақ” газеті – 66

ӘНГІМЕ авторы Абай емес пе екен? (“Дала уалаяты газетінің” 1895 жылғы үнінші нөмірінде басылған “Тәкаппар әскер басы турасынан” деген әңгіме туралы) – 32

БАЙГҰРСЫПОВ А. Тағы да народный сот хақында – 67

БАТЫРЛЫҚ дастандар: Мұңлық–Зарлық, Иранғайып-шаһ, Ғаббас Баһрам, Шәкірт Шәкірат, Зияла–Шахмұрат, Мәлік–Хасан – 17

“БӘТІ” әңгімелері – 33

“ҒАШЫҚ–НАМЕ. Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары” – 5, 6

ҒАШЫҚТЫҚ дастандар – 15

“ДАЛА уалаятының газеті” – 108, 109

“ДАЛА уалаятының газеті” (1888–1902): Мазмұндалған библиогр. көрсеткіш. 5-ші кітап – 18

“ДАЛА уалаятының газеті” Адам. Қоғам. Табиғат. 1888–1902. 4-ші кітап – 14

“ДАЛА уалаятының газеті”: Әдеби нұсқалар. 1888–1894. 1-ші кітап – 10

“ДАЛА уалаятының газеті”: Әдеби нұсқалар. 1895–1898. 2-ші кітап – 11

“ДАЛА уалаятының газеті”: Әдеби нұсқалар (1899–1902). 3-ші кітап – 12

“ДАЛА уалаятының газеті” және қазақ әдебиеті мен мәдениеті – 64, 87

“ДАЛА уалаяты газетінде” басылған Абай өлеңдері: Абайдың көзі тірісінде жарық көрген төрт өлеңі – 73

“ДАЛА уалаятының газетіне” арналған кітаптарды жариялау тарихынан – 84

“ДАЛА уалаятының газетіндегі” аударма нұсқалар – 87

“ДАЛА уалаятының газетіндегі” аударма нұсқалар – 108

“ДАЛА уалаятының газетіндегі” ауыз әдебиет нұсқалары – 87

“ДАЛА уалаятының газетіндегі” әдеби нұсқалар – 108

“ДАЛА уалаятының газетіндегі” әйел мәселесі – 87

“ДАЛА уалаятының газетіндегі” әйел тақырыбы – 108

“ДАЛА уалаятының газетіндегі” қазақ елінің қоғамдық саяси мәселелері – 79, 87, 108

“ДАЛА уалаятының газетіндегі” қазақ тілі, әдебиет сыны – 87

“ДАЛА уалаятының газетіндегі” қазақ тілі, әдебиет сыны туралы – 108

“ДАЛА уалаятының газетіндегі” шығыс сюжеттері – 87, 108

ДУЛАТОВ М. Жер мәселесі (Айқап. 1911. №11. 8–10 б.) – 68

ДІНМҰХАМЕД Сұлтанғазинның “Тіл туралы толғамдары” – 65

ИНСТИТУТ фонотекасы – 53

КАЗАХСКАЯ дореволюционная периодическая печать и художественная литература – 3

КАЗАХСКАЯ литература и культура в дореволюционной периодике – 9

КОРСЕТКИШ // “Түркістан уалаятының газеті” – 112

КІТАП–білім бұлағы – 34

КІТАП жолы – арман жолы – 23

КІТАП тарихы – адамзат тарихы – 88, 89

“ҚАЗАҚ” – 45

“ҚАЗАҚ”. “АЛАШ”. “САРЫАРҚА” – 13

ҚАЗАҚ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық – 25

ҚАЗАҚ газеттерінің тарихынан – 77, 15

“ҚАЗАҚ” газеті. Алаш азаматтарының рухына бағышталады – 21

“ҚАЗАҚ” газеті: Қуғын-сүргін құрбаны болған еді... – 100

“ҚАЗАҚ” газетіне қатысты архив құжаттары – 101

“ҚАЗАҚ” газетіне 80 жыл – 76, 93

“ҚАЗАҚ” газетінің авторлары – 102

ҚАЗАҚ дастандарының тарихынан – 58

ҚАЗАҚ елінің алғашқы газеті – 80, 94, 113

ҚАЗАҚ кітабының шежіресі (1807–1917): Библиографиялық көрсеткіш – 19

ҚАЗАҚ кітаптары: (1807–1917). Библиографиялық көрсеткіш – 7

ҚАЗАҚ кітаптарының тарихынан – 59, 108

ҚАЗАҚ ССР ҒА М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына – 108

ҚАЗАҚ халқының атамұралары – 22, 103, 106

ҚАЗАҚТЫҢ лиро-эпостық қолжазбаларына ғылыми сипаттамалар: “Боз жігіт”, “Бакыт”, Қисса– и Дан–дан”, “Қисса–и Тахир”, “Лейли–Меджнун”, “Мұңдық–Зарлық”, “Сейфульмалик”, “Шаһизада–Саламат”, “Шакир–Шақрат” – 52

ҚАЗАҚТЫҢ революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзі жөнінде. – 27, 31

ҚАЗАҚТЫҢ революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар. Қазақ газетеріндегі мақалалар мен хат-хабарлар: “Түркістан уалаятының газеті”, “Дала уалаятының газеті”, “Қазақстан”. Мазмұндалған көрсеткіш. 2 бөлім – 2

ҚАЗАН университетінің кітапханасындағы қазақ қолжазбалары – 37, 41, 108

ҚАЙДА жүрсен кімнің қызы екеннің көктейінен келмейді екен – 95

ҚАЙТА жанырған есімдер – 87, 108

ҚАЛІАМ алып: асыл сөз – 61

“ҚИССА” – 46

ҚИССА–ДАСТАНДАР Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары – 8

ҚУҒЫН–СҮРГІН құрбаны болған әкем Субханберді туралы үздік сыр – 117

ҚҰРАСТЫРУШЫДАН. “Қазақ” газеті – 104

“ҚЫМБАТ қазына” – 50

ҚЫРЫҚ жылғы қапастан ұрпағына қайтқан мұра: “Қазақ”. “Алаш”. “Сарыарқа” деген библиографиялық көрсеткіш туралы – 85

“ЛӘЙЛЯ” – 107

Н.Ф.КАТАНОВТЫҢ “Деятель” журналында қазақ кітаптары жөнінде айтылған пікірлері – 51

НҰРХАН Бәтшіқызы Ахмедова – 110, 116

ОРГАНИЗАЦИЯ библиографии казахской периодической печати – 35, 97

ОРТАЛЫҚ ғылыми кітапханаға – 70 жыл – 114

ӨТКЕН күндер елесі – 118

РАЗВИТИЕ общественной мысли в казахской дореволюционной периодике – 69, 98

РЕВОЛЮЦИЯҒА дейінгі қазақтың баспасөзі туралы жарыс сөз – 28

“САРЫАРҚА” -- 48

ТАҚЫРБҮТ бойынша топтастырылған библиографиялық көрсеткіш. “Қазақ” газеті – 105

ТАРИХИ жылдар қолжазбаларына ғылыми сипаттамалар: “Баян батыр”, “Бекет батыр”, “Есет батыр”, “Ерниазар-Бекет”, “Жанқожа бағыр” – 54

“ТҮРКІСТАН уалаятының газеті” – 29, 108, 49

ТҮРКІСТАН уалаятының газеті. Әдебиет. Тарих. Мәдениет. Саясат. 1870–1882 – 24

ТҮРКІСТАН уалаятының газеті (1870–1882): Архив қазынасын ақтарғанда – 30

ТҮСІНІКТЕР – 42

ТҰНЫҚ бастау: (Орысша-қазақша “Дала уалаятының газетінің” шыға бастуына 100 жыл) – 62

ТҮНЦАН тұңғыш жол салған (“Айқап” журналына – 75 жыл) – 60

ҮН мен сурет сақтаулы (М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қорында сақтаулы тұрған материалдар туралы) – 56

ҮШ шежіренің жарық көру тарихынан: “Айқап”, “Қазақ кітаптары”, “Дала уалаятының газеті” – 78

ҰЛТТЫҚ баспасөзіміздің төлбасы: “Түркістан уалаятының газетінің” алғашқы санының шыққанына – 125 жыл – 86

ФӘНИДЕН өзі кетіп сөзі қалған – 20, 96

ФОЛЬКЛОР и литература в казахской дореволюционной периодике – 63

ШЕРЛІ шежіре шындығы – 90

ШОҚАН туралы алғашқы сөз – 38

ШЫҒЫС сюжеттері – 44

ШЫҒЫСТЫ зерттеуші ғалымдар және қазақ әдебиеті. Н.Ф. Катанов, Н.И. Веселовский, И.В. Аничков – 57

ШЫРАҒЫ қайта жанған (алғы сөз) – 111

ШЫРҒАЛАҢНАН өткен шығармалар (Ғ.Қарашевтің, Ш.Құдайбердіевтің,

А.Байтұрсынұлының, М.Дулатовтың, Ж.Аймауытовтың, М.Жұмабаевтың кітаптары туралы) – 74

БІРЛЕСІП ЖАЗҒАН АВТОРЛАР КӨРСЕТКІШІ
Именной указатель соавторов

- Әкімова Т.Т. — 24
Әлібек Т.К. — 24
Әуесбаева П.Т. — 24
Дәуітов С. — 16,21,67
Есова С. — 7
Калиев С. — 99
Қосан С.Қ. — 24
Оразай келіні Ф. — 20
Сахов Қ. — 21
Сейфуллина Д.С. — 7, 19

ҚЫСҚАРТЫЛҒАН АТАУЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

- АН КазССР — Академия наук Казахской ССР
АН СССР — Академия наук СССР
ҒА — Ғылым академиясы
ҒББ — Ғылыми-библиографиялық бөлім
ДУГ — Дала уалаятының газеті
ИЛИ — Институт литературы и искусства
НАН РК — Национальная академия наук Республики
Казахстан
НБ РК — Национальная библиотека Республики Казахстан
НБП — Научно-библиографическое подразделение
ОҒК — Орталық ғылыми кітапхана
ТУГ — Түркістан уалаятының газеті
ҰҒА — Ұлттық Ғылым академиясы
ЦНБ — Центральная научная библиотека

МАЗМҰНЫ

<i>Кендірбекұлы А.</i> Қазақ қызы.....	3
Оқырмандарға.....	5
<i>Абугалиева К.К.</i> Дорогие читатели.....	8
<i>Әбенова Л.Д.</i> Кітаппен өрілген өмір (кіріспе сөз орнына).....	10

I. “ӨЗ ЖАЙЫМДА СЫР ШЕРТSEM ...”

Менің өмірбаянымнан үзінді.....	22
Қайда жүрсен де кімнің қызы екенің көкейіңде жатады сен.....	25
Қуғын-сүргін құрбаны болған әкем Субханберді туралы үздік сыр.....	33
Ақбет, Алтай, Алатаудай асқар тауым — ағатайым.....	35
Орталық ғылыми кітапханаға — 70 жыл.....	38
Өткен күндер елесі.....	41
<i>Адырбек Н.</i> Жаңалық жаршысы.....	43
<i>Санбаев С.</i> Жизнь, сродни подвижничеству.....	46
Ойлар.....	53

II. КІТАП ТАРИХЫ — АДАМЗАТ ТАРИХЫ

Кітап тарихы - адамзат тарихы.....	57
Әдеби мұраны зерттеудің кейбір мәселелері.....	92
Қазан университетінің кітапханасындағы қазақ қолжазбалары.....	108

III. АРЫСТАР ҚАЛДЫРҒАН АМАНАТ

Қазақ газеттерінің тарихынан.....	116
“Түркістан уалаятының газеті”.....	132
“Дала уалаятының газеті”.....	141
“Дала уалаятының газетіндегі” қазақ елінің қоғамдық саяси мәселелері.....	143
“Дала уалаяты газеті” және қазақ әдебиеті мен мәдениеті.....	149
“Дала уалаятының газетіндегі” әдебиет нұсқалары.....	153
“Дала уалаятының газетіндегі” қазақ тілі, әдебиет сыны туралы.....	156
“Дала уалаятының газетіндегі” әйел тақырыбы.....	160
“Дала уалаятының газетіндегі” аударма нұсқалар.....	162
“Дала уалаятының газетіндегі” шығыс сюжеттері.....	166
Абайдың көзі тірісінде басылған шығармалары.....	168
“Айқап”.....	173
“Айқап” жайлы шежіре қалай жарияланды.....	178
“Қазақ” газетіне 80 жыл.....	181
Қайта жағырған есімдер.....	184

IV. ҰНТАСПА МЕН СУРЕТ СЫРЫ

Ұнтаспа мен сурет сөйлегенде.....	191
Институт фонотекасы.....	201
<i>Ананьева С.</i> Голоса, созвучныс эпохе.....	204

V. ҰЛТ МҰРАСЫНЫҢ ЖАНАШЫРЫ

<i>Толепберген Б. Ұрпақ үнін үкілеген Үшкөлтай апай.....</i>	207
<i>Дәуітұлы С. Алтын сандық.....</i>	210
<i>Жиенбай Қ. 37-нің жарасы әлі жазылып біткен жоқ.....</i>	212
<i>Балкеева С.С. Ұлт мұрасының жанашыры.....</i>	215
<i>Садықова Р.Б. Халық казынасының жанашыры.....</i>	218
<i>Атабаев Қ. Қарлығаш қайта оралды.....</i>	220
<i>Қасымбаева Д. Қазақ бастасөзінің тұңғыш қарлығашы.....</i>	223
<i>Кәкішев Т. Түркістан уалаятының газеті.....</i>	225
<i>Канафин А. Қайта туған гашықтық дастан.....</i>	228
<i>Әбілов Ф. Махаббат дастандары.....</i>	231
<i>Әмірқызы К. Үшкөлтай.....</i>	233
<i>Әуелбек Ә. Арыстар қалдырған аманат.....</i>	235
<i>Жүнісқызы Г., Қасымжанова М. Елінің мақтанышы.....</i>	237
<i>Әбішев Ұлан. Ұрпақтардың үзілмес байланысы.....</i>	238
<i>Дәуітұлы С. Аялулы ғалым Үшкөлтай апамызға.....</i>	241
<i>Дәуітқызы Г. Үшкөлтай апаға.....</i>	242
<i>Акашева С.С. “Разве я стремлюсь к счастью? Я стремлюсь к моему делу?”.....</i>	244
<i>Кайшибаева Р.К. Прошлое, ставшее современностью.....</i>	248
<i>Кумисбаев У. Поэма о любви.....</i>	253
<i>Жетписбаева А. Сквозь призму столетия.....</i>	257
СУБХАНБЕРДИНА Ү.Х. ғылыми еңбектері туралы ойлар, пікірлер.....	259

ҚОСЫМШАЛАР

<i>Субханбердина У.Х. өмірі мен еңбектері туралы әдебиет.....</i>	266
<i>Субханбердина У.Х. еңбектерінің хронологиялық көрсеткіші.....</i>	273
<i>Субханбердина У.Х. еңбектерінің әліпбилік көрсеткіші.....</i>	285
<i>Субханбердина У.Х. бірлесіп жазған авторлардың есім көрсеткіші.....</i>	289
<i>Қысқартылған атаулар туралы мәліметтер.....</i>	289

Ұрпақ үнін үкілеген: көрнекті ғалым-библиограф, алғашқы қатардағы ұлттық библиографияның негізін қалаушысының бірі, казак библиографиясының классигі – Үшкөлтай Субханбердинаның өмір жолы мен қызметі / Құраст. Л.Д. Әбенова. С.А. Қасқабасов (бас ред.). К.К.Әбуғалиева (жауапты ред.). Ж.Нұрғожина (ред.), Т.В.Вдовухина – (библогр.ред.). Орталық ғылыми кітапхана. – Алматы, 2007.–292 б., сур. [“Қазақстан кітапхана ісінің көрнекті қайраткерлері” атты ғылыми-ғұмырнамалық серия.]

Бас редактор С.А. Қасқабасов
Жауапты редактор К.К. Әбуғалиева

Құрастырушы Л.Д. Әбенова

Көркемдеуші әрі техникалық редакторлар
Б.С. Тастүлеков
Д. Нүсіпәлиева

Басылуға 03.01.2007 қол қойылды.

Көлемі 18,3 б.т.

Пішімі 60x84

Таралымы 150 дана

Тапсырыс №15

